

İSLAM SADIQ

**TANRI DİLİ
ŞUMER DİLİ
TÜRK DİLİ**

**Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı
Bakı-2020**

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Elmi Şurasının 14 mart 2012-ci il tarixli (protokol № 4) qərarı ilə nəşr olunub.

Elmi redaktor: Nizami Cəfərov
AMEA-nın həqiqi üzvü, f.e.d., professor
Rəyçilər: Nizami Tağısoy, f.e.d., professor
İlhami Cəfəroğlu, f.e.d.

İslam Sadıq. Tanrı dili, türk dili, şumer dili. Azərənəşr.
Bakı, 2020. 464 səh.

İslam Sadıqın “Şumerdə izim var” kitabı (“Azərənəşr”, 2008, 396 səh.) işıq üzü görmüş və böyük maraq doğurmuşdur. Həmin kitabda şumer-türk etnogenetik bağlılığını təsdiqləyən çoxlu arqumentlər üzə çıxarılmışdır. Bundan sonra onun “Şumer və türk dastanları”, “Şumer ədəbiyyatı” kitabı və yüzdən çox elmi məqaləsi çap olunub.

Bu kitabda şumer və türk dilləri arasındakı oxşarlıqlar araşdırılmış, hər iki dildə işlənmiş təxminən 1000-ə yaxın sözün açıqlaması verilmişdir. İlk dəfədir ki, şumer və türk dillərində mövcud olmuş 1000-ə qədər söz üzə çıxarılmışdır ki, bu da həmin dillərin qohumluğunu inkar edənlərin bütün arqumentlərinin əsassız olduğunu göstərmişdir.

İSBN 978-9952-8200-4-1

$\frac{0503000000}{M - 651(07)20\text{Ø}}$ qrifli nəşr

© İslam Sadıq, 2020

“Koroğlu” eposu və Nazim Hikmətin şeirlər toplusu stolüstü kitabı olmuş atam Hüseyinə və dünyasını çox cavan ikən dəyişmiş qardaşım Rüstəmə.

Türk demək dil deməkdir. Türk millətindənəm deyən insanlar, hər şeydən əvvəl, mütləq türkcə danışmalıdır.

Atatürk

KİTABIN ADI HAQQINDA

Şumerin kəşfindən 170 ildən artıq bir vaxt keçib. Bu az müddət deyil. Bir nəslin özündən əvvəlkini əvəzləməyi ən çoxu 30 il çəkir. Onda Şumerin kəşfindən sonra ən azı altı nəsil bir-birini əvəz etmişdir.

Şumer dilində yazılmış gil kitablar tapıldı, oxundu və bu sahədə çox böyük işlər görüldü. Dünyada şumerşünaslıq deyilən bir elm yarandı. Şumerlər, onların kimlyi, mənşəyi, dili, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, ilk vətənləri haqqında müxtəlif fikirlər söyləndi, mübahisələr yarandı, ziddiyyətlər ortaya çıxdı. Alimlər bir çox sözləri Şumer dilində də açmağa bilmədilər. Məsələn, Şumer Tanrı adlarının çoxu hamıya qaranlıq qaldı. Mətnlərdəki bir sıra sözləri başa düşmədilər və onda bu fikrə gəldilər ki, Şumer dilindən əvvəl iki dil mövcud olub. Ancaq maraqlıdır ki, bu iki dilin nə adı, nə özü haqqında əlavə heç bir bilgi verə bilmədilər. Onlar yalnız bu iki dilin mövcud olduğu fikrini söyləyib, söhbəti bununla tamamladılar və onun nöqtəsini qoydular. Halbuki həmin alimlərin əllərində olan Şumer yazılı mətnlərində bu dillərin adını müəyyənləşdirmək və haqqında danışmaq üçün yetərincə faktlar vardı. Məsələnin düzgün həllini alimlərin baxış bucağı çətinləşdirirdi.

Bu gün mənim əlimdə olan və əsaslandığım qaynaqlar Şumer dilindəki gil kitablar, onların mətnlərinin oxunuşu və tərcümələridir. Bu kitablarla tanışlıq alimlərin indiyə qədər haqqında heç nə deyə bilmədikləri iki dilin şərti olaraq birini Tanrı dili, digərini Türk dili adlandırmağa imkan verir.

Bu iki dilin haqqında daha düzgün təsəvvür yaransın deyə

əvvəlcə nitqin necə yaranması haqqında bir-iki kəlmə demək istəyirəm.

Nitq haqqında indiyə qədər qalın-qalın kitablar yazılıb. Onun necə əmələ gəldiyi, necə formalaşdığı alimləri zaman-zaman düşündürüb və bu məsələlərlə bağlı çoxlu nəzəri fikirlər söylənib. Ancaq bu araşdırmaların, nəzəri fikirlərin heç biri məsələnin kökünü açmayıb. Çünki *Tanrı dili* anlayışı nitqdən yazan alimləri düşündürməyib. Əgər bu alimlər Şumer tanrılar panteonu ilə tanış olsaydılar, məsələyə Şumer mətnləri prizmasından baxsaydılar, *Tanrı dilinin* varlığını bilsəydilər və bunu qəbul etsəydilər nitqin mənşəyi indiyə qədər qaranlıq qalmazdı. İnsanlar dünyada və həyatda nə varsa, hamısını tərəddüdsüz-filansız Tanrının adıyla bağlayırlar, ancaq *tanrıların dili vardı, tanrılar danışdırlar* deyən kimi xoflanırlar.

Nitq təsadüfən yaranmayıb, heç bir təkamülün nəticəsi deyil. İnsan doğulduğu gündən indiki kimi danışır. Yəni nitq insana genetik yolla, irsən verilmiş keyfiyyətdir. İnsan nitqi həyatda özü qazanmayıb. Nitq əl, ayaq, ürək kimi insanın bədən üzvüdür. İnsana nitqi onu yaradan tanrı verib. Bəlkə də nitq insanlara onu yaradan Tanrıdan irsən keçib demək daha doğru olardı. Bu fikri qulaqardına vurmaq, qəribliyə salmaq yalnız yanlış nəticələrə aparıb çıxara bilər. Həqiqəti isə məhz burada axtarmaq lazımdır. Şumer tarixi və mədəniyyəti Azərbaycanca hələ çox az öyrənilmişdir. Şumer tanrılar Panteonu haqqında ilk geniş bilgilər mənim “Şumerdə izim var”¹ kitabımda verilmişdir.

Şumer qaynaqlarında dünyanın yaranması, insanın doğulması (məhz doğulması), ilk dəfə tanrıların və mələklərin başqa planetdən yerə gəlmələri, burada yaşamaları haqqında çox zəngin bilgilər var. Həmin qaynaqlarda deyilir ki, tanrılar mələkləri də gətirib yerə gəldilər. Ağır işləri mələklərə tapşırırlar. O zaman dünyanı üç böyük Tanrı-An, onun oğlanları Enlil və Enki idarə edirdilər. Sonra tanrıların yeddiliyi, on ikiliyi və əlliliyi vardı. Dünya kollegial idarə olunurdu. Tanrılar və

¹ İslam Sadıq. Şumerdə izim var. “Azərənəşr”, Bakı, 2008, 396 s.

mələklər bütün məsələləri danışıq yolu ilə həll edirdilər. Deməli, tanrılar danışırdılar. Şumer qaynaqlarında üç minə qədər Tanrı və mələk adı çəkilir. Onların bir çox söhbətləri gil lövhələrdə gəlib bizə çatmışdır. Hətta ilk şeiri Enlil İsmə Dağan yazıb. Bu şairin Tanrı Enlil, yaxud onun oğlu, hətta qardaşı Enki olduğunu düşünməyə əsaslar var. *Dağan* sözü Şumer dilində *balıq* deməkdir. Enkinin ləqəblərindən biri balıq-yəni Dağandır. Balıqlar bürcü də onun şərəfinə adlandırılmışdır.

Şumer qaynaqlarına görə ilk insan Tanrı Enkinin övladıdır. Enkinin yeddi qadın Tanrı yaxud mələkdən yeddi oğlu və yeddi qızı doğulmuşdur. Bu gün yer üzündə yaşayan bütün etnoslar həmin yeddi bacı-qardaşın törəmələridir.

Tanrılar ilk insanı yaratdılar və adını *qarabaş* qoydular. Bu söz tanrıların dilindən çıxmışdır. *Qarabaş* sözü hazırda dilimizdə xidmətçi, qulluqçu anlamında işlənən *qaravaş* sözünün eynidir. İlk insanlar da yalnız tanrılara qulluq edirdilər. Tanrılarla insanlar bir yerdə yaşayırdılar. Təəssüflər olsun ki, mixi yazılı Şumer mətnlərini oxuyan mütəxəssislər *qarabaş* sözünün mənasını düzgün başa düşməmiş, onu başın qaralığı ilə əlaqələndirmişlər. Ona görə də sözü rus dilinə *çernoqoloviye* kimi tərcümə etmişlər. Bütün Avropa və rus şumerşünasları bir nəfər kimi deyirlər ki, Şumer dilindəki mürəkkəb sözləri onun tərkibindəki morfemlərin mənalарına əsasən tərcümə etmək olmaz. Bu, doğrudan da belədir. Onda soruşulur: *qarabaş* sözünü niyə *qara* və *baş* tərkiblərinin mənalарına uyğun tərcümə etmişlər? Bu, onların *qarabaş* sözünün mənasını başa düşmədiklərindənmi, yoxsa onun türk sözü olduğunu bildiklərindənmi irəli gəlmişdir? Onun da cavabının bilinən vaxtı olacaq. Hansı anlamda başa düşülməyindən asılı olmayaraq söz *qara* və *baş* tərkiblərindən əmələ gəlmişdir ki, hər iki morfem türk dilinə məxsusdur. Sözü ilk dəfə Tanrı dilindən çıxdığı *Tanrı dili* və *Türk dili* ifadələrinin mahiyyətə eyniliyini göstərir. Hızırda əlimizdə bu fikri təsdiqləyən çoxlu təkzibolunmaz argumentlər var.

Birinci fakt odur ki, əksər Şumer tanrıların adları bu gün türk dilində asanlıqla semantik təhlil olunur. Bu barədə kitabda geniş danışılmışdır.

İkinci fakt ilk insanlara Alalqar və Zalqara adlarının qoyulmasıdır. Bu adları onlara tanrılar vermişdilər. Hər iki adın tərkibində *qara* sözü var ki, onun türk dilinə məxsusluğu şəksizdir. *Al* və *Zal* morfemləri də hazırda türk dilində işlənir. *Qara* sözü ilə birlikdə onun da ilk dəfə tanrıların dilindən çıxdığı bəllidir. Hər iki morfem türk dilinə məxsusdur. Hətta *Zalqara* adını *Zilqara* kimi də oxumaq olar. Burada heç bir yanlışlıq yoxdur. *Zilqara tünd qara* anlamında bu gün yalnız türk dilində işlənən sözdür. Burada türk “Yaradılış” dastanının qəhrəmanı Tanrı Qara Xanın adını da unutmamalıyıq. Bu adlardakı *qara* sözləri bizə çox şey deyir.

Üçüncü fakt planetlərin, ulduzların, bürclərin, şəhərlərin adlarıdır. Bu adların hamısını şumerlərə qədər tanrılar qoyublar. Onların əksəriyyəti bu gün türk dilində asanlıqla açıqlanır. Bəzilərinə isə bu gün işlənməsə də, qədim türk dilindəki yazılı qaynaqlarda rast gəlinir.

Dördüncü fakt daha zəngin olduğuna görə geniş açıqlamalar tələb edir. Qaynaqlarda deyilir ki, tanrılar qadın və kişilərdən ibarət idilər. Evlənidilər, uşaqlar doğurdular, artıb çoxaldılar. Əgər dünyanın yaranması ilə bağlı mətnlərdə üç-dörd tanrı adına rast gəlinirsə, sonrakı dövrlərdə onların sayı üç minə çatmışdır. Tanrılar öz aralarında Tanrı dilində danışdılar. Bəs insanlarla tanrılar? Burada ikinci dildən söhbət gedə bilərmi? Sonra görəcəyik ki, yox, ikinci dildən söhbət gedə bilməz. Niyə?

Gəlin faktlara baxaq. Tanrılar insanlarla evlənidilər. Bir yerdə yaşayırdılar. Məsələn, şumerlərin ən məşhur epik qəhrəmanı olan Bilqamısın anası tanrı Ninsun, atası insan Luqalmurad idi. Ninsunla Luqalmuradın ayrı-ayrı dillərdə danışdıqlarını düşünmək olmaz. Bilqamısı Ninsun böyütmüşdü. Sözsüz ki, ona öz danışdığı dili öyrətmişdi. Ninsun öz oğlu Bilqamısla Tanrı dilində danışdı. Tanrı Dumuzi də Ninsunun oğludur, ancaq onun atası insan yox, tanrı Enkidir. İndi necə demək olar ki, Ninsun Dumuzi ilə bir dildə, Bilqamısla isə başqa dildə danışmışdır. Ninsunun iki ərinin və iki oğlunun hərəsiylə bir dildə danışması ağılabatan deyil. Bundan başqa, Bilqamısın tarixi şəxsiyyət və xaqan olduğunu bütün şumerşünas-

lar qəbul edirlər. O, dövləti idarə edirdi. İnsanlarla danışdı. Bax bu dil türk diliydi. Bilqamısın anası Ninsunla Tanrı dilində, xalqla türk dilində, yəni iki dildə danışdığı haqqında qaynaqlarda heç bir işartı, xatırlatma, ipucu yoxdur. Sözsüz ki, Bilqamıs anasıyla da, xalqla da eyni dildə danışmışdır.

Luqalmurad və Dumuzi də Uruk sülaləsinin xaqanları olmuşlar. Onlar da Bilqamıs kimi, Uruku idarə etmiş, insanlarla bir yerdə yaşayıb-ışləmişlər. Bəs onlar insanlarla hansı dildə danışdılar? Bu sualın da ikinci cavabı yoxdur, çünki ikinci dildən söhbət gedə bilməz. Deməli, tanrıların, xaqanların və insanların bircə danışq dili olmuşdur.

Uruk sülaləsinin əsasını günəş tanrısı Utunun oğlu Meskianqaşar qoymuş, özündən sonra da oğlu Enmerkar xaqan olmuşdur. Meskianqaşarın atası Utudur, Tanrıdır, anası haqqında heç bir bilgi tapılmamışdır. Özü ölümlü olduğundan anasının insan olduğu şübhəsizdir. Onlar da öz ata-anaları ilə və insanlarla eyni dildə danışmışlar.

Bir sıra qədim qaynaqlarda Gün yaxud günəş adlı türk tayfasından danışılır. Bizə elə gəlir ki, bu tayfa öz soy başlanğıcını Günəş tanrısı Utudan götürmüşdür. I Uruk sülaləsinin xaqanları Enmerkarın, Luqalmuradın, Dumuzinin, Bilqamısın və Urnunqalın Utunun törəmələri olduqlarını bilirik.

Dumuzi və İnannanın sevgisi haqqında çoxlu yazılı mətnlər var. Onları gil lövhələrə insanlar yazsalar da, mətnlər insanlardan qabaq yaranmış və uzun müddət tanrıların dilində şifahi şəkildə yaşamışdır. İnsanlar bu mətnləri tanrılardan eşidib yaddaşlarına köçürmüş, ağızdan-ağıza, nəsil-dən-nəsilə ötürərək yaşatmış, yazı kəşf olunanda isə gil lövhələrə yazmışlar. Bu mətnlər bir dildən başqa dilə tərcümə edilməmiş, yarandığı dildə yaddaşlarda yaşamış və gil lövhələrə köçürülmüşdür. Şumer qaynaqları arasında bu qəbildən olan mətnlər kifayət qədər çoxdur. Həmin mətnlərin başqa dillərə tərcümə edilməsi çox-çox sonrakı dövrlərə aiddir.

Bu baxımdan Tufan haqqındakı mətnlər böyük maraq doğurur. Tanrıların yığınağında Enlil Tufan törədəcəyi, yer üzündəki bütün canlıları məhv edəcəyi haqqında qərarını açıqlayır. Sözsüz ki, tanrıların yığınağında söhbət Tanrı dilində

gedirdi. Bu sirri Utnapiştıyê (Şumer qaynaqlarında Ziusudra, digər qaynaqlarda Atraxasis, Bibliyada, Quranda və türk folklorunda Nuh) tanrı Enki açır. Enki-Tanrı, Utnapiştı-insan. Enki ağzını divara tutub danışdı. Andı pozمامaq üçün sözünü divara deyirdi. Ziusudra da müdrük idi, bu sözlərin əs-lində ona ünvanlandığını yaxşı bilirdi. Bəs Ziusudra Enkini necə başa düşürdü? Bu sualın da bircə cavabı var ki, onların hər ikisi eyni dildə danışdılar.

Bütün bunlar *Tanrı dili* ifadəsinin yerində işləndiyini gös-tərir. Şumer qaynaqlarının diqqətlə araşdırılması göstərir ki, tanrılar özlərilə və insanlarla *Tanrı dilində* danışdılar. Bu fik-rin təsdiqini Nəsiminin bir qəzəlində görürük. Nəsimi bir qəzəlini belə başlayır:

Var bu cahandan özgə bizim bir cahanımız.

Surət bu aləm oldu bizə, ol məkanımız.

Birinci misradakı ikinci cahanla “Məndə sığar iki cahan” misrasındakı ikinci cahan bir-birinin eynidir. Bu cahan Tanrının yaşadığı yerdür. Surəti bu aləm olan məkan da məhz oradür. Şeirinin sonuncu beytinə baxaq:

Sən bu Nəsiminin dilini anla, bil sözün,

Kim, var bu dildən özgə bizim bir lisanımız².

Buradakı ikinci dil də tanrıların danışdıqları dildir. Buna heç bir şübhə ola bilməz³. Bütün şübhələri yaradan bizim biliklə-rimizin azlığıdır.

İndi keçək Türk dilinə! Bu dilin tarixi haqqında çox yalanlar yazılıb, həqiqət həmişə yalanlar dumanında gizlədi-lib. Hələ Şumer qaynaqlarının təzəcə tapılıb oxunduğu zaman Şumer dilinin Türk dili ilə qohumluğundan danışanların ağız-larından elə vurdular ki, bir də bu sözü təkrarlamasınlar. Bu gün isə araşdırmalar genişləndikcə, dərinləşdikcə elə təkzibo-lunmaz arqumentlər üzə çıxarılır ki, Türk dili haqqındakı hə-qiqətləri gizlətməmiş dumanlar yavaş-yavaş çəkilməyə məcbur

² Nəsimi. Seçilmiş əsərləri (Tərtib edən H.Araslı). Bakı. 1973. s. 326

³ İslam Sadıq. Nəsiminin Tanrı-insan konsepsiyasının “Dədə Qorüd” və Şumer qaynaqları / Əbədiyyət günüşi. Bakı. 2019. s. 98-109

olur.

Şumer qaynaqlarında hazırda türk dilində işlənən yaxud bir vaxt işlənmiş və arxaikləşmiş minə yaxın söz tapılıb. Atana sözləri həm Tanrı, həm Türk, həm də Şumer dillərində eynidir. Bu gün Meksikadan, Amerikadan tutmuş Afrikaya qədər dünyanın hər yerində Türk dilinin izlərinə rast gəlinir. Bu izlərin bolluğuna görə Asiya birinci, Avropa ikinci yeri tutur. Mütəxəssislər hələlik yalnız Avstraliyada bu izləri tapmamışlar. Ancaq bu izlərin Avstraliyada hələlik tapılmaması onun orda yoxluğu demək deyil. Hazırda Melburn kimi qəbul olunmuş şəhər adının *Malburnuna* oxşarlığı göstərir ki, burada da həmin izləri axtarmağa dəyər. *Kalqurlu* şəhər adını da *lu* şəkilçisinə görə xatırlatmaq olar. Onun tərkibindəki *kal* və *qur* morfemləri də türk mənşəlidir. Göründüyü kimi, yayılma coğrafiyasının genişliyinə görə, hazırda mövcud olan dillərin heç birini Türk dili ilə müqayisə etmək mümkün deyil. Təkcə bu fakt türk dilinin yaşı haqqında düşünməyə əsas verir.

Türk sözü etnonim kimi çox mübahisələr doğurub, ancaq onun mənşəyi hələ də düzgün açılmayıb. Son tədqiqatlar bu etnonimin mənşəyi haqqında yeni və doğru fikir söyləməyə imkan verir. Şumer qaynaqlarında Türk tanrı adına rast gəlinir. Yafəsin oğlanlarından birinin adı Türk olmuşdur. İkiçay arasında Türk şəhəri tapılmışdır. Mətnlərdə Türk şəxs adları çəkilir, Turuklar etnosundan söhbət açılır. Bütün bunlar türk/türklər/turuklar etnoniminin Türk tanrı adından yarandığını və nə qədər qədim olduğunu aydın göstərir. Tanrı dili- Türk dili bağlılığı da məhz buradan irəli gəlir.

Şumer dili hələlik tapılmış ilk yazılı qaynaqların - gil kitabların dilidir. İlk insanlar bu dildə danışmışlar. Şumer dili insan doğulduğu gündən həm insanların, həm də insanlarla tanrıların ünsiyyət vasitəsi olub. Hazırda İstanbul, Moskva, Sankt-Peterburq, Berlin, Paris, Bağdad, London şəhərlərinin və Amerika Universitetlərinin muzeylərində saxlanan iki yüz mindən çox gil kitablar bu fikri söyləməyə tam əsas verir.

Şumer dili biçimli (aqlütinativ) dildir. Türk dilinin quruluşuna uyğundur. Sözlərin kökü dəyişmir. Şumer dilində də sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər var. Heç bir şəkilçi sö-

zün önünə qoşulmur. Minə yaxın Şumer sözünün bu gün türk dilində qalması və işlənməsi məhz söz önlüklərinin olmaması, söz köklərinin öz ilkin şəklini dəyişmədən qoruyub saxlaması ilə bağlıdır. Tutaq ki, ərəb dilində bir kökdən beş-altı söz düzəlir, bu zaman kök tamam əriyib yoxa çıxır. Düzəlmiş sözlərin hansı kökdən yarandığı çox zaman bilinmir. Türk dilində isə bir kökdən onlarla yeni söz yaranır, kök dəyişmədən ilkin şəklini saxlayır. Məhz bu xüsusiyyət Şumer dilindəki sözləri gətirib bu günə çıxartmışdır.

Təxminən 6500 il bundan qabaq Enlil İsmə Dağanın Şumer dilində yazdığı şeirləri bu gün biz çətinliklə də olsa oxuyub başa düşürüksə, Şumer və türk dillərinin qohumluğunu, eyniliyini danmaq qatığa qara deməkdən başqa bir şey deyil. Əgər qatıq doğrudan da ağdırsa, onda Şumer və türk dilləri də qohumdur, eyni dildir. Yalnız qatığı qara görənlər üçün Şumer və türk dilləri qohum olmaya bilər. Burada bir atalar sözü yadıma düşdü: cıdanı çuvalda gizlətmək olmaz!

Bu sırada Şumer dilinin üçüncü yazılması yazının öz məntiqindən doğmuşdur. Göründüyü kimi, *tanrı dili-türk dili-şumer dili* ardıcılığı məntiqə tam uyğundur. İkinci, qərb və rus alimləri Şumer xalqından və Şumer dilindən danışarkən ondan əvvəl iki dilin mövcud olduğunu tez-tez vurğulayırlar. Ancaq həmin dillər haqqında əlavə bir söz deyə bilmirlər. *Tanrı dili* həmin alimlərin dedikləri iki dildən biri və birincisidir. İkinci dil türk dilidir. Ona görə ki, şumerlərə qədər mövcud olmuş və Şumer dilində açıqlanmayan adlar türk dilində açıqlanır. Üçüncü Şumer dili gəlir. Əslində mən bunlardan üç dil kimi danışsam da, onları eyni dil hesab edirəm. İlkinliyini nəzərə alıb bu dili *Tanrı dili* adlandırırım. Deməli, türk və Şumer dilləri də *Tanrı dilidir*.

Burada bir Çin mütəfəkkirinin türk dili haqqında dediklərini xatırlatmağın lap yeridir. O demişdir: *Elə bil türk dilini Tanrı özü fikirləşib yaradıb ki, adamlar üçün asan və gözəl dil örnəyi olsun*. Çin mütəfəkkiri bu sözləri doğrudan da türk dilinin gözəlliyinə heyran olub demişdir. Onun nə Şumer dili, nə Şumer və türk dillərinin eyniliyi, nə də tanrıların bu dildə danışdıqları haqqında bilgisi olmamışdır. Mən isə artıq Şumer

qaynaqları ilə tanışlıqdan sonra bu qənaətə gəlmişəm. Görünür, Çin mütəfəkkirinə bu sözləri Tanrı özü dedirtmişdir. Eyni şeyi Tanrı M.Qaşqarlıya da pıçıldamışdır: *Ulu Tanrı deyir: “mənim bir ordum vardır, ona türk adı vermişəm, onu şərqdə yerləşdirmişəm. Bir millətə acığım tutsa, türkləri onların üzərlərinə müsəlləh edərəm” deyir*⁴. Görəsən, Tanrı bu ordusunun adını niyə *Türk* qoydu və qəzəbləndiyi qövmləri cəzalandırmağı niyə onlara tapşırır? M.Qaşqarlı bu suallara da cavab vermişdir: *Tanrının dövlət günəşinin türk bürclərində doğurmuş olduğunu gördüm. Tanrı onlara türk adını verdi və onları yer üzünə elbəyi qıldı, zəmanəmizin xalqlarını onlardan çıxartdı. M.Kaşğarlının fikrindən aydın olur ki, dünyanın ilk xalqı türklərdir. Bugünkü bütün xalqlar türkün içindən çıxıb, yəni ondan ayrılıblar. Bunu böyük oğulların evləndikcə ata evindən ayrılmaları kimi başa düşmək lazımdı.*

Buradan da aydın görünür ki, türkün dövləti Tanrı dövlətidir! Türkün adı da Tanrı adıdır!

Son olaraq onu demək istəyirəm ki, bu kitabda verilmiş sözlərin böyük hissəsi rus və Avropa alimlərinin tərcümələrindən götürülmüşdür. Bunu özüm bilə-bilə eləmişəm ki, sözlərin tərcüməsinə irad tutulmasın. Onsuz da məna eynilikləri göz qabağındadır. Əgər *ge* sözü Şumer dilində *qaranlıq*, *gecə* mənalını bildirirsə, onun bu gün türk dilindəki *gecə* ilə eyni söz olduğunu gizlətmək mümkün deyil. Əlbəttə, *ge* elə *gecə* deməkdir. Türk dilində də qədim zamanlarda *gecə* sözü *ge* şəklində bir hecadan ibarət olmuşdur. Kitabdakı sözlərin çoxu bu cür eynilik yaxud oxşarlıq əsasında seçilib şərh edilmişdir. Bir neçə sözün oxunuşunu isə dəqiqləşdirmişəm.

Bəzi sözlərin türk dilindəki qarşılığını tapmamışam. Həmin sözlərdən bir neçəsi kitabda verilib, ancaq türkcə qarşılıqları yoxdur. Bu qətiyyəən o fikri doğurmamalıdır ki, onlar türk sözləri

⁴ Kaşğari Mahmud. Divanü Lüğat-it Türk (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əsgər). 4 cildə. I c. Bakı. 2006. s.358 (Kitabda yalnız Ramiz Əsgərin tərcümə etdiyi IV cildlikdən istifadə olunur. Ona görə kitabın adı bundan sonra M.Kaşğari.“Divan” kimi veriləcək, yalnız cildi və səhifəsi göstəriləcək).

deyil. Sadəcə bu gün onların qarşılıqları bizə bəlli deyil. Onların türk sözləri olduğuna əminəm və tapılacağına inanıram. Elə bir şumer sözü yoxdur ki, türk dillərinin hər hansı birində onun qarşılığı olmasın. Yəqin ki, oxucular və dilçilər də bu işdə yardımçı olcaqlar.

Sözlərin şərhində, tutuşdurmalarda, qarşılaşdırmalarda, onların şəkildə və anlamca oxşarlıqlarında yanlışlıqlar da mümkündür. Buradakı bəzi zahiri oxşarlıqlar aldadıcı da ol bilər. Elə bilirəm ki, bunlar ən pis halda 10 faizdən çox ola deyil. Bu da kitabın əhəmiyyətini zərrə qədər azaltmır. 1000-ə yaxın sözdən 100 sözün yanlışlığı məndə heç bir rahatsızlıq doğurmur. Buna təbii hal kimi baxıram.

Buradakı yanlışlıqların bir çoxunu özüm görürəm. Sayı çox az olan bu yanlışlıqları özüm bilə-bilə aradan qaldırmamışam. Məqsədim oxucuların fikirlərini öyrənmək və gerçəyi üzə çıxarmaqdır.

ŞUMER VƏ TÜRK DİLLƏRİNİN OXŞARLIQLARI

Tarixin qaranlıq səhifələri çox olub. Zaman-zaman onlardan bəziləri işıq üzünə çıxarılib.

Yaxşı ki, torpaq müdrikdir, ağıllıdır, səbrlidir. İnsanlardan fərqli olaraq torpaq heç vaxt heç yana tələsmir, paxıllıq, qibtə, həsəd bilmir. Bütün insanları öz övladı sayır, hamısına eyni gözlə baxır. İnsanlar isə qardaş olduqlarını unudublar, bir-birlərinə yaği kəsiliblər.

XIX yüzillikdə sanki Şumer mədəniyyətinin üzə çıxarılmasının vaxtı çatmışdır. Bunu qədim şumerlərin vətəni olan İkiçayarası torpağı da hiss eləyirdi. Ona görə ara-sıra yazılı kərpic qırıqlarını, gil lövhələri qucağından çıxarıb çölə atırdı ki, insanlar görsünlər. Torpağın öz qucağından çıxarıb atdığı yazılı kərpiclər və gil lövhələr avropalıların əllərinə düşdü. Şumer mədəniyyətinin bəxti belə açıldı. İngiltərə, Almaniya, Fransa kimi Avropa dövlətlərinin arxeoloqlarının, alimlərinin İkiçayarasına axını başladı. Şumer mədəniyyəti torpağın altından üzə çıxarıldı. 200 min ədədə yaxın mixi yazılı gil lövhə tapıldı.

Gil lövhələrdəki yazılar oxundu. 17 yanvar 1869-cu ildə fransız linqvisti Jül Oppert Fransa Numizmatika və Arxeologiya Cəmiyyətinin yığıncağında çıxış edərək İkiçayarasından tapılmış bir çox gil lövhələrin Şumer dilində yazıldığını söylədi. Oppert o vaxt öz dediklərini aksiom adlandırmışdı. Lakin onun aksiomu elm aləmində, alimlər arasında birmənalı qarşılanmadı. Bu da alimlər arasında mübahisələr yaratdı. Şumerlərin adı hallandı. Alimlər iki qrupa bölündülər. Bir qrup şumerlərin varlığını qətiyyətlə dandı, digər qrup onlarla razılaşmadı. Xüsusilə Fransız Jozef Qalevi Şumer adlı xalqın mövcudluğu fikri ilə uzun illər barışmadı. Onun bu məsələyə münasibətindəki qərəzli yanaşma açıq-aşkar duyulurdu. O, J.Oppertin Şumer dili hesab etdiyi dili *fantasmaqoriya* adlandırdı. J.Qalevi heç bir arqument gətirmədən, nəyəsə əsaslanmadan Şumer adlı

xalqın olmadığını söyləyirdi. Şumer dilini sami dili hesab edirdi, mixi yazıları da samilərin kəşf etdikləri fikrindən dönmürdü⁵. J.Qalevinin tərəfdarları tapılsa da, əllərində arqumentləri olmadığını, daha çox emosiyaya uyduqlarına görə həm sayca, həm sanbalca günbəgün zəifləyirdilər. Onların zəifləməsinə ikinci fikrin tərəfdarlarının çoxalması və əllərindəki arqumentlərin etibarlılığı səbəb olurdu. Məşhur rus alimi, M.V.Nikolski ikincilərin arasında öz dönməzliyi ilə seçilirdi. O təxminən 800 gil lövhəni oxuyub şumerlərin varlığını təsdiqləyən arqumentlər ortaya qoysa da, hələ onunla barışmaq istəməyənlər çox idi.

Fransanın Mosuldakı konsulu Ernest de Sarzekin 1877-ci ildə Şirpurlu şəhərinin xarabalığını üzə çıxarması, ordan tapılan gil lövhələrin oxunması Şumer xalqının və Şumer dilinin varlığını söyləyənlərin haqlı olduqlarını təsdiqlədi. Şirpurludan tapılmış gil kitabların böyük əksəriyyəti Şumer dilində yazılmışdı. Beləliklə, Şumer dilinin varlığı haqqında şübhələrə son qoyuldu.

Bundan sonra Şumer yazılarında başa düşülməyən bəzi sözləri sami mənşəli hesab edənlər də tapıldı. Hətta şumerlərdən qabaq həmin ərazilərdə samilərin yaşadıkları fiki irəli sürüldü. Şumerlərin burada avtohton olmadıqlarını, yerli əhalinin mədəniyyətini mənimsədiklərini iddia etdilər. Bir çox sözlərin mənşəyi dolaşdırıldı. Rus akademiki B.A.Turayev də ona görə yazırdı: *Beləliklə, iki dildən danışmaq olmaz, söhbət iki yazı üsulundan gedir. Həm də artıq qədim Şumer yazılarında semitizmlər görünür və belə çıxır ki, mixi yazını kəşf edən xalq başlanğıcda öz ana dilində düşünməmişdir. Bu nəzərəyyənin süniliyi göz qabağındadır*⁶. Birincisi, qədim Şumer yazılarında rast gəlinən və *semitizm* adlandırılmış elementlərin doğrudan da *semitizm* olub-olmadığı düürütləşdirilməlidir. Əgər sonradan sami dilində işlənmiş sözlərə Şumer dilində rast gəlinirsə, onları *semitizm* adlandırmaq

⁵ Muazzez İlmiye Çığ. Uyğarlığın kökeni. Sumerler-1. İst. 2009. s. 29-30 (Bundan sonda M.İ.Çığ. G.ə. kimi veriləcəkdir).

⁶ Б.А.Тураев. История Древнего Востока. Лен. 1935. I с. s. 66

olmaz. İkincisi, samiləri şumerlərlə çağdaşlaşdırmaq cəhdləri hələlilik nəticəsiz qalır. Şumerlərin isə özlərindən böyük əcdadları var. Samiləri bu əcdadlarla çağdaşlaşdırmaq mümkün olacaqmı?! Nəzəriyyələrdən danışarkən bilmək lazımdır ki, onların əksəriyyəti təkcə avropalı düşüncəsinin yox, həm də Şərqə onun əks qüt-bündən baxanların təfəkkürünün məhsuludur. Axı bu baxışların hamısı qərəzsiz və xeyirxah deyil.

Şumerlərin kimliyi, onların bugünkü xalqlardan hansı ilə qan qohumu olması, Şumer dilinin quruluşu, mövcud dillərlə qohumluğu uzun illər alimlər arasında səngimək bilməyən mübahisələrin mövzusunə çevrildi.

Yuxarıdakı suallara cavab axtaranlardan biri də F. Hummel olmuşdur. O ilk dəfə 1915-ci ildə, ikinci dəfə 1926-cı ildə Şumer dilinin biçimliliyini (aqlütinativliyini) və onun türk dili olduğu fikrini söyləmiş, Şumer və türk dillərindəki 350 sözü qarşılaşdırmış, hətta Mahmud Kaşğarının “Divan”ından da bir xeyli sözlər seçib onlardan da araşdırmalarında istifadə etmiş⁷, Şumer sözlərindən türkcə bir cümlə də qurmuş, türklərin e.ə. 5000-ci illərdə öz ana yurdlarından Ön Asiyaya gəldiklərini yazmışdır⁸. Ancaq bu fikir çoxlarının ürəyindən olmadı. F. Hummelin ağzından vurdular. Türkün adını çəkmək ona başucalığı gətirmədi. F.Hummeli tənqid edənlərdən biri də İ.M. Dyakonov oldu⁹.

Bu mübahisələr də uzun sürdü. Şumer dilini hind-Avropa və sami dillərinə bağlamağa çox çalışdılar, ancaq gil lövhələrdə bunu təsdiqləyəcək arqumentlər tapılmadı. Hətta iş o yerə çatdı ki, XX yüzilliyin 30-cu illərində gürcü və erməni alimləri də bu həvəsə düşdülər. Öz dilləri ilə Şumer dili arasında qohumluq axtarmağa başladılar. Ancaq hara əl atdırlarsa, nə-

⁷ Ahmet Caferoğlu. Türk Dili Tarihi. Ankara. 2015. s. 35

⁸ Fr.Hommel. Geschichte Babylons und Assyriens, in Onckens Allgemeine Geschte in Einzeldarstellungen, 1, s.252; Fr.Hommel. die Verwandtschaftsverhältnis der Sumerischen, in Festschrift für P.W.Schimit. Wien. 1928. s.67-74.

⁹ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. s. 84

yə əl atdılsa, əllərinə düşən arqumentlər yalnız Şumer dilinin biçimliliyini (aqlütinativliyini) söyləməyə əsas verdi. Axırda ya susmağa, ya da ən yaxşı halda *Şumer dili təcrid olunmuş dildir, bu günkü dillərin heç biri ilə qohumluğu yoxdur* kimi əsassız fikirlər söyləməyə məcbur oldular.

Yeri gəlmişkən deyim ki, ermənilər yenidən bu məsələyə qayıtmışlar. Onlar guya Şumer dilində erməni sözləri tapmışlar. Ermənilər yenə bicliklərindən əl çəkmirlər. Onlar aşxarabar adlı çağdaş erməni dilinin XIX yüzilliyin sonlarında yarandığına və onun lüğət fondunun 75 %-nin türk sözləri olduğuna göz yumurlar. XIX yüzilliyin sonlarında yaranmış bir dildə Şumer sözləri axtarmaq sözsüz ki, ağılsızlıqdır. Bunlar aydın şəkildə göstərir ki, ermənilərin Şumer dilində tapdıqları sözlərin hamısı XIX yüzillikdə türk dilindən erməni dilinə keçmişdir. Erməni dilçisi Acaryanın əsərlərində bunlarla bağlı doğru bilgiler verilib.

Fransız alimi Elize Reklyu "İnsan və torpaq" kitabının I cildində yazırdı: *Arilərin bütün sahələrdə tam üstünlüyünün təsiri altında assirioloqlar özlərinin bu kəşfindən demək olar ki, heyrətə gəldilər. Onlar heyrət içində gördülər ki, ən qədim mixi yazıların dilində İran və sami dillərinə xas olan elementlər qətiyyəən yoxdur. Əksinə, Turan və Ural-Altay dilləri ilə birbaşa qohumluğu var. Bu ilkin yazılı işarələrin ifadə etdiyi dil iltisaqi (biçimli-I.S.) dillərə aiddir və öz xarakterləri, quruluşu, daxili fleksiyası etibarilə özünəməxsus başqa bir dildir. Babilistanın digər müxtəlif sakinlərinin danışdıqları dillərə qətiyyəən uyğun gəlmir*¹⁰.

Buradaca bir şeyi mütləq nəzərə çatdırmaq laxımdır ki, Altay nəzəriyyəsinə heç də xeyirxah məqsədlə düşünməmişlər. Nəzəriyyənin mahiyyəti, məzmunu bütün Ural-Altay, finuqor, mançur dillərinin qohumluğunu irəli sürsə də, onun adı yanlış olaraq "Altay nəzəriyyəsi" qoyulmuşdur. Nəzəriyyənin adında "Türk dili" ifadəsinin işlənməməsi əslində onun türk dilinin qədimliyinin üstünə pərdə çəkmək məqsədi ilə düşünüldüyünü göstərir. Bu nəzəriyyənin türk dilinə qarşı irəli sürüldü-

¹⁰Элизе Реклю. Человек и земля. т. I. СПб. 1906. с. 466

yünü görməmək mümkündür deyil.

Rus alimi D.Q.Redder bir qədər ehtiyatlı davransa da, Şumer dilini yalnız türk dili ilə müqayisə etməyin mümkünlüyünü söyləmişdir: *Şumerlərin dili ayrıca bir dildir. Onu bizə məlum olan dil ailələri ilə bağlamaq hələlik əsaslandırılmış və mübahisələrə səbəb olmayan nəticələr verməmişdir. Yalnız bir cə şeyi qəti demək olar ki, Şumer dili iltisqa (biçimli-İ.S.) dillərə aiddir və öz quruluşuna görə daha çox türk dilləri ilə müqayisə edilə bilər*¹¹.

10 cildlik "Bəşəriyyətin tarixi" kitabının əsas müəlliflərindən biri olan Hüqo Vinkler Şumer dili, onun türk dili ilə yaxınlığı haqqında yazmışdır: *Gəlib bizə çatmış mətnlərin çoxluğuna baxmayaraq hələ də Şumer dilinin bir çox xüsusiyyətlərini aydınlaşdırma bilmirik. Lakin dünyanın ən qədim mədəni dili olan Şumer dilinin ümumi xarakteri haqqında geniş təsəvvür yaradacaq qədər bilgimiz var. Bu dil aqlütinativ (biçimli-İ.S.) dil olub, mühüm xüsusiyyətlərinə görə quruluşu türk dillərinə oxşayır və sami dillərinin quruluşundan tamamilə fərqlənir*¹².

H.Vinkler hamıdan fərqli olaraq akkad dilini də Şumer dilinin bir ləhcəsi adlandırmışdır. Bütün alimlər akkad dilini sami dili hesab etsələr də, H.Vinkler onun əksini söyləmişdir.

Polşa alimi Marian Belitski şumerlərin mənşəyindən danışarkən onların dilinin heç bir dil qrupu ilə qohum olmadığı fikrini söyləsə də, onların sami olmadıqlarını xüsusilə vurğulamışdır: *Bir şey mübahisəsizdir: bu xalq etnik, dil və mədəniyyət cə Şimali İkiçayarasında onlarla eyni vaxtda, yaxud bir qədər sonralar məskunlaşmış sami tayfalarına yaddır. Şumerlərin mənşəyi haqqında danışarkən bunu unutmamaq lazım deyil*¹³.

V.A.İstrin də Şumer dilinin aqlütinativliyini (biçimliliyini-İ.S.) göstərmişdir: *Şumerlər birhecalı sözlərin çoxluq təşkil etdiyi, yəni bəlli dil ailələrindən heç birinə aid olmayan təcrid*

¹¹ Редер Д.Г. Мифы и легенды древнего двуречья. М. 1965. с. 50

¹² Винклер Г. Западная Азия в древние времена/ИЧ.Т.3,1903. с.7

¹³ Белицкий Мариан. Забытый мир шумеров (Перевод с польского Д.С.Гальперинной), Москва.1980, с. 47

*edilmiş aqlütinativ (biçimli-İ.S.) tipli dildə danışırıdılar*¹⁴.

Məşhur şumerşünaslardan A.Falkenşteyn, N.Şmokol və S.N.Kramer də Şumer dilinin türk dilinə oxşarlığından danışmışlar. Müəzzəz İlmiyə Çığ S.N.Kramerin “Tarix Şumerdən başlanır” kitabını türkcəyə çevirib yayımlayandan sonra onu müəllifə göndərmişdir. S.N.Kramer kitabı əlinə alıb 28 iyul 1990-cı ildə Müəzzəz İlmiyə Çığa yazmışdır: *Nə də olsa bu kitab böyük bir olasılıqla Türkcə kimi bitişkən bir dil konuşan və Güney Mesopotamiyaya 6-7 min il öncə Orta Asiyanın hər hansı bir yerindən köçmüş olan Sumer xalqı haqqındadır. Sumerlilərin Türklərlə ilgili xalq olduğu fikri Atatürk zamanında keçərliyi. Belə ola biləcəyi həqiqətdən heç də uzaq deyildi*¹⁵.

B.Landsberger də eyni fikri söyləyirdi: *Sumer dili həm dil baxımından, həm də bütün Asiya boyunca dağlıq bölgələrdə konuşulan dil olması baxımından önəmlidir. Bu türdən olub bu gün hələ yaşayan dil Türk dilidir*¹⁶. Həmçinin Şumer dilindəki *dingir* sözünün türkcə *tengri* demək olduğu, *də* ədatının, I və II şəxs əvəzlilərinin şəkicilərinin, morfolojiyada kompleksiv, sintaksisdə cümləqurma üsulunun türk dillərindəki ilə eyniliyi də B.Landsberger və V.Kristian tərəfindən qəbul edilmişdir¹⁷. Arxeoloji qazıntılarla şumerlərin, skiflərin (quşçuların-İ.S.), hunların və digər türklərin dəfn mərasimlərinin eyniliyi də təsbit edilmişdir¹⁸.

Şumer dilinin türk dilləri ilə qohumluğu haqqında rus alimi İ.M.Dyakonov ikibaşlı bir fikir söyləmişdir. Alim türk və Şumer dillərinin qohum dillər olmadığını söyləmək istəsə də, özündən asılı olmayaraq bu qohumluğun mövcudluğunu təsdiqləmişdir. İ.M.Dyakonov yazırdı: *Bizim biliklərimizin in-*

¹⁴ Истрин В.А. Развитие письма. М.1961. с. 95

¹⁵ M.İ.Çığ. G.ə. s.30

¹⁶ B.Landsberger. Sumerler. Ankara Dil Tarih Fakültesi Dergisi. 1943. № 5. s.95-96

¹⁷ V.Christian. Die sprachliche Stellung des sumerischen, in Babilonika. XII. Paris. 1932.

¹⁸ W.Koppers. d.Bulletin. V.488; Zeki Velidi Toğan. Ümumi Türk Tarihine giriş. İst. 1981. s.12

diki səviyyəsində nə Şumer dilinin qrammatik formatlarına dair materiallar, nə də əsas lüğət fondunun saylardan, qohumluq bildirən terminlərdən və bədən üzvlərinin adlarından ibarət sözləri ilə digər dillərin, o cümlədən qafqaz dillərinin bu qəbildən olan sözləri arasında sistemə uyğunluqlar və analogi materiallar tapılmamışdır¹⁹. Alim bu fikirləri söylədikdən sonra qohumluq bildirən ada (Şumer)–ata (türk) və ama (Şumer)–ana (türk) sözlərini misal çəksə də, onların türk dilində işləndiyinə göz yummuş, yaxud bunu bilməmişdir. Burada İ.M.Dyakonov yeganə çıxış yolunu həmin sözləri “uşaq sözləri” adlandırmaqda görmüşdür. Eynilə demək lazımdır ki, Şumer dilində işlənmiş qarış, barmaq, dırnaq sözlərinin türk dilində bu gün də saxlandığını İ.M.Dyakonov ya bilməmiş, ya da unutmuşdur. Türk tarixinə, dilinə, mədəniyyətinə münasibətdə İ.M.Dyakonovun mövqeyi əvvəldən bəlli idi. O başqa bir yazısında öz mövqeyini açıq bildirmişdir ki, guya Azərbaycanda əvvəl türk dili işlənmiş, bu dili sonradan Qafqaza gələn *gəlmələr* gətirmişlər. *Gəlmələr* avtohton xalqın dilini sıxışdırıb türkləşdirmişlər²⁰. Ancaq alim bu *avtohton* və *gəlmə* xalqların kimliklərini də söyləmir. Burada iz azdırır. Çünki onun dediyi *avtohton* və *gəlmə* xalqın hər ikisi türklərdir. Bu fikirlərin hamısı uzun illər elmdə kök salmış Azərbaycanın guya sonradan türkləşdirilməsi tezisinin müdafiəsinə yönəlmişdir və heç bir elmi arqumentlə təsdiq olunmurdu. Məhz bu fikri söyləyən alim heç vaxt Şumer və türk dillərinin qohumluğunu qəbul edə bilməzdi.

Türkiyədə Şumer qaynaqlarının öyrənilməsinə ürəkaçan hesab etmək olmaz. Bu qaynaqları daha çox türk alimləri öyrənməyə borclu olduqları halda, ən az onlar öyrənmişlər. Osman Nədim Tuna 168 Şumer sözünü türkcə kəlmələrlə tutuşdurmuş, türk dilinin tarixinin ən azı 10 min il öncəyə getdiyini söyləmişdir. O.N.Tuna bu qədər sözə hər iki dildə rast gəlinməsi-

¹⁹ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М.1967. s. 84

²⁰ Дьяконов И.М. Некоторые лингвистические данные к проблеме связей населения восточного Кавказа и Закавказья с древним востоком в III-I тыс. до н.э. В. 1966. s. 9

ni alış-verişlə bağlamışdır²¹. Onların hansı dildən hansı dilə keçdiyi məsələsinə toxunmamışdır. Əslində sonuncu sualın cavabını axtarmağa ehtiyac yoxdur. Çünki əgər hərtərəfli araşdırmalar aparılırsa, Şumer dilindəki bütün sözləri türk dillərində tapmaq mümkündür. Sözsüz ki, Şumer dilindəki bütün sözlər başqa dildən alına bilməzdi. Demək, Şumer və türk dillərindəki bu qədər ortaq sözün alış-veriş yolu ilə bir dildən digər dilə keçməsi fikri özünü doğrultmur. Ona görə burada hər şey dərindən öyrənilməlidir.

Türkmən alimi Bəymurad Girey 295 şumer-türk sözünü qarşılaşdırmışdır²². Türk alimi Ahmet Cavat Şumer və türk dillərinin qohumluğu haqqında Voolleyin fikirlərinə söykənərək demişdir: *Şumer dilinin turan dillərinə bənzədiyi qəbul edilmişdir. Şumerlər haqqında ən yeni və mötəbər əsərin müəllifi Voolley şumerlərin morfoloji quruluşca “aski türkcəyə bənzəyən” bir dildə danışdıqlarını qəbul edir*. *Şumerlər türkdür, onların türk olduqları məsələsinin çoxlu sübutları var: Bizi bu qənaətə gətirən ən güclü sübut ikidir: 1) dil sübutu; 2) geoloji və arxeoloji sübut*²³.

İxtisasca filoloq və tarixçi olmayan Selahi Diker bir çox dilləri türk dili ilə qarşılaşdıraraq belə nəticəyə gəlmişdir ki, bütün dillərin budaqlandığı ilk kök, gövdə türk dilidir²⁴. Dillilər bu dili ulu dil adlandırırlar.

Azərbaycan kökənli Atakişi Cəliloğlu da Şumer və türk dillərini qarşılaşdıraraq onların eyni dil olduğunu söyləmişdir. O öz tezisini hətta kitabının adına çıxarmışdır²⁵.

Əlbəttə, Müəzzəz İlimiyə Çığın, Osman Nədim Tunanın,

²¹Tuna Osman Nedim. Sumer ve türk dillerinin tarihi ilgisi ile türk dilinin yaşı meselesi. TDK. Ankara. 1997.s.38 (Bundan sonra T.O. Nedim. G.ə. kimi göstəriləcək)

²²Beymurad Gerey. 5000 yıllık Şumer-Türkmen bağları. İQ Kültür Sanat yayınları. 2001

²³Ahmet Cavat. Alfabenin menşei eski türk yazısıdır. İst.1993.s.58,59

²⁴Diker Selahi. Anadolu da On Bin Yıl. Türk Dilinin Beş Bin Yılı. Eski Kayıp Dillerin Çözümü. Töre Yayınları. 2000

²⁵Celiloğlu Atakişi Kasım. Sumerce kesin olarak Türk dilidir. İst.2001

Ahmet Cavadın, Selahi Dikerin, Atakişi Cəliloğlunun bu sahədəki xidmətlərini yüksək dəyərləndirirəm. Ancaq Avropa alimlərinin Şumerlə bağlı gördükləri işlərin yanında bunlar gözə dəymir. Azərbaycanda da Şumer mixi yazılarının öyrənilməsi alimlərimizi qorxudan mövzulardan biri olmuşdur.

Azərbaycan alimlərindən AMEA-nın həqiqi üzvü Tofiq Hacıyev, Aydın Məmmədov, Qəzənfər Kazımov, Qiyasəddin Qeybullayev, İlhami Cəfərsoy, Roza Eyvazova, K.V.Nərimanoğlu (Vəliyev), Kamal Əliyev, Məmmədəli Qıpçaq, Nizami Tağısoy, Çingiz Qaraşarlı və s. Ön Asiyanın ölü dilləri ilə türk dilinin qohumluq əlaqələrinə dair maraqlı araşdırmalar aparmış, uğurlu nəticələr əldə etmişlər.

Şumer dili ilə türk dilinin eyni köklü, qohum dillər olduğunu təsdiqləyən faktlar çoxdur. İndiyə kimi onlardan çox az bir qisminə toxunulmuşdur. Əksər hallarda bir neçə sözün oxşarlığı əsas gətirilmişdir ki, bu da Şumer və türk dilləri arasındakı genetik qohumluğu görmək istəməyən alimlərin ürəyindən olmamışdır. Azərbaycanda da belə alimlərin tapılması və onların məsələyə elmi cəhətdən deyil, aqressivcəsinə yanaşmaları çox təəccüb doğurur. Ötən yüzilliyin səksəninci illərində Azərbaycanda Şumer və türk dillərinin qohumluğunu dilə gətirən "qaranquşlar" göründü. Akademik İqrar Əliyev dərhal bu "qaranquşlar"ın yuvalarını dağıtdı ki, onlar yumurta qoyub bala çıxarmasınlar. Həmin vaxt Aydın Məmmədovun, Tofiq Hacıyevin ilk yazıları işiq üzü görmüşdür. İqrar Əliyev də o saat qələmi götürüb düşdü onların üstünə və qol-qanadlarını elə sındırdı ki, bir daha uçmaq istəmədilər. Məsələn, Aydın Məmmədovun məqaləsi haqqında yazırdı: *Şumer süjetləri toplularda mühüm yer tutur. Hər topluda şumer-türk qohumluğu haqqında bir məqalə çap etdirmiş A.M.Məmmədov mahiyyət etibarilə şumer və türk sözləri arasında oxşarlıqlar axtarmaqla kifayətlənmiş, bəzi hallarda öz mülahizələrini nəzəri baza əsasında başa vurmağa səylər göstərmişdir. Lakin o hətta müqayisə olunan dillərin strukturunu üzdən də olsa qarşılaşdırmağa cəhd etməmişdir. O müqayisə olunan dillərin ayrı-ayrı fonemləri arasında qanunauyğun səsləşmələr tapmağa, ümumi praformalar üzə çıxarmağa, əsas lüğət fondunun qohumluq, bədən üzvlərinin*

adlarını və say bildirən və s. terminlərdən ibarət sözlərin maddi qohumluğunu göstərməyə nail olmamış, Şumer və türk dillərinin qramatik formantlarının maddi qohumluğunu göstərə bilməmiş və onu bacarmamışdır ²⁶.

İ.Əliyev də İ.M.Dyakonovun yuxarıdakı fikirlərini öz adından olduğu kimi təkrarlamışdır ki, A.Məmmədov Şumer və türk dillərinin lüğət fondunda qohumluq bildirən terminlər, bədən üzvlərinin və sayların adları arasında maddi qohumluq tapmamışdır. İqrar Əliyev Şumer və türk sözlərinin hətta cümlədə qoşa yazılmasını istəmirdi. Ona görə Tofiq Hacıyev haqqında da eyni tonda danışdı: *Şumer və türk dillərinin qohumluğu haqqında Tofiq Hacıyevin də bütün mülahizələri elmi prinsiplərə yox, anlaşılmazlıqlara əsaslanır*²⁷.

Yuxarıda adları çəkilən müəlliflərin əsərləri İqrar Əliyevə tanış olmaya bilməzdi. Azərbaycanın tarixçi akademikinin nəinki dünyada, hətta keçmiş Sovetlər birliyi daxilində də hər hansı bir elmi fikrə təsir göstərəcək gücü olmamışdır. Ona görə alim öz gücünü Azərbaycanda göstərməyə məcbur idi. Yuxarıdakı cümlələri də təkcə “mən varam” deyib özünü göstərmək üçün yazmamışdı. İqrar Əliyevin elmi konsepsiyasının mayasını belə bir tezis təşkil edirdi ki, “Azərbaycan torpağını qədim türk torpağı adlandırmaq olmaz”; “türklər bu torpaqlara sonradan gəlmişlər”; “indiki Azərbaycan türkləri sonradan türkləşmişlər”; “onlar Azərbaycanın avtohton əhalisi deyillər” və s. Türk-Şumer qohumluğunun üzə çıxarılması İ.Əliyevin bu tezislərini darmadağın etdiyinə görə, o həmin fikirlərin Azərbaycanda yayılmasına, genişlənməsinə, qəbul edilməsinə heç cür yol verə bilməzdi. Ona görə də həqiqəti, tarixi gerçəkliyi görmək istəmədən, hamının gözü görə-görə qatığa qara deyərək yazırdı: *Vəziyyəti ağırlaşdıran odur ki, son illər bizim respublikamızda diletantlıq edən və elmi gözdən salan böyük bir qrup peyda olub, nə yolla olursa olsun Azərbaycan vilayətlərində türkdilli elementlərin qədimliyini, hətta avtohtonluğunu sübut*

²⁶ Алиев И.Г. Изучение проблем древней истории, филологии и археологии в Азербайджане в 1977-1987 годы/ВДИ.1988.№1.с.63.

²⁷Yenə orada, s. 66

*etməyi qarşılarına məqsəd qoymuşlar. Onlar məlum faktları təhrif edərək və tamamilə qeyri-elmi üsullarla, düşüncəli şəkildə və inadla savadsız və inadət oxucularda Azərbaycanın qədimlərdən türkdilli ölkə olması, hələ qədimlərdə müxtəlif türkdilli tayfa və xalqların bura axışb gəldiyi barədə illüziya yaratmağa çalışırlar*²⁸.

İ.Əliyevin niyyəti, məqsədi, istəyi, hansı havayla nəfəs aldığı gün kimi aydındır. Onun türkə nifrəti bütün elmi yaradıcılığının ruhuna, mayasına hopmuşdur. Ona görə də türkün tarixi, mədəniyyəti haqqında gerçəyi, doğrunu yazanlar onun gözünün düşməni idilər. İ.Əliyevin sonuncu fikri ilə bağlı onu demək istəyirəm ki, bu gün əlimizdə olan qaynaqların düzgün, qərəzsiz təhlili göstərir ki, türklər Azərbaycana heç vaxt, heç yerdən gəlməmişlər. Onlar burada doğulmuş, artmış, dünyaya buradan yayılmışlar. İlk insanın vətəni Azərbaycan olmuşdur²⁹. Həmin ilk insan da türkdür!

Şumer və türk dillərinin qohumluğunu onların hər ikisinin biçimliliyindən (aqlütinativliyindən) başqa çoxlu faktlar da təsdiqləyir. Hər iki dildə qohumluq bildirən terminlərdən, bədən üzvlərinin adlarından, saylardan və s. ibarət terminlər, habelə minə yaxın eyni sözlər var. Şumer dilində türk dilinə məxsus *lu, li, lu, lü* sözdüzəldici şəkilçiləri geniş işlənmişdir. Eyni sözləri *çl, çl, çu, çü* və *muş, miş, muş, müş* şəkilçiləri haqqında da demək olar. Son vaxtlar türk dilində işlənmiş *gər* şəkilçisinə (*səngər, dülgər, misgər, əsgər, ləngər* və s.) Şumer dilində də rast gəlinmişdir. Bu şəkilçilərin heç biri başqa dillərdə yoxdur. Şumer tanrılarının və şəxs adlarının əksəriyyəti türk dilində çox asanlıqla mənalandırılır. Mixi yazılı Şumer qaynaqlarında çoxlu onomastik türkiizmlər mövcuddur. Şumer sözləri türk dilində olduğu kimi, əksər hallarda bir hecalı olur. Dildə harmoniya (Ahəng qanunu) mövcuddur. Əksər sözlər eyni yaxud qalın və incə saitlərin iştirakıyla yaranmış hecalardan əmələ gəlmişdir (Baba, Ata, Ana, Azaq, Utu, Uttu, Araz, Uruq, Arat-

²⁸Yenə orada, s. 67

²⁹Sadiq İslam. Şumerdə izim var. B. "Azərənşir". 2008. s. 196

ta, Enki, Enlil, Ninki və s.). Türk dilində olduğu kimi, Şumer dilində də cins kateqoriyası yoxdur. Canlı və cansız kateqoriyaları var. Türk dilində olduğu kimi, Şumer dilində də bütün heyvanlar cansız kateqoriyaya aid edilmişdir (rus dilində heyvanlar canlı kateqoriyaya aiddir). Şumer və türk dillərindəki ismin halları və hal şəkilçiləri arasında çox böyük oxşarlıqlar, hətta bəzi hallarda eyniliklər vardır. Cümlə quruluşları arasında da eyni oxşarlığı görmək mümkündür. Şumer dilində cümlələr demək olar ki, üç komponentdən təşkil olunmuşdur: 1. Mübtəda; 2. Əlaqə yaradan cümlə üzvü və 3. Xəbər. Türk dilində də cümlələrin quruluşu bunun eynidir. Şumer və türk dilləri arasındakı oxşarlıqlara dair digər faktlar da mövcuddur. Məsələn, türk dilində *kimi*, *kibi* şəkillərində çox geniş işlənmən qoşmaya Şumer dilində *gim* şəklində rast gəlinir. Şumer dilindəki *ra* şəkilçisi Göytürk yazılarında eynilə *ra* kimi işlənmişdir: *dingir-ra- dingirə* (Tanrıya). *Ra/rə* şəkilçiləri hazırda Azərbaycan türkcəsində işlənir və səmt, yön bildirir. Məsələn, *üzərə* sözü buna yaxşı örnekdir. Şumer dilindəki *ke* şəkilçisi Göytürk yazılı abidələrində də *ke* şəklində yenə yön, səmt, aidlik bildirən hal şəkilçisidir.

Şumer dilindəki *şe* şəkilçisi türk dilində *çe* şəklində olub, eyni funksiyada çıxış edir. Əhməd Bican Ərcilasuna görə, bu şəkilçilər *görə*, *olaraq*, *dək* anlamları verir: *dirig-dirig-şe* (tasarırlara görə), *ar-şe* (un olaraq), *ad-şe* (dəstək olaraq), *tun-şe* (sonuna dək) və s.³⁰. Lakin bu şəkilçi Şumer və türk dillərində həm də yön, səmt bildirir (a,ə): *an-şe* (göyə), *ki-şe* (yerə) və s. Şumer dilində olduğu kimi, Orxon-Yenisey yazılarında, digər qaynaqlarda çox zaman sözün yalnız ilk hecası yazılır. Məsələn, *sı* (sındırmaq), *ti/te* (demək, danışmaq), *tur* (durmaq), *ki/gi* (geri) kimi sözlərin hər iki dildə yazılışı eynidir.

Şumer dilində mürəkkəb sözlər onları əmələ gətirən tərkib hissələrinin mənalarına əsasən tərcümə edilmir. Məsələn, *ur-sag* sözü *ur* (it) və *sag* (baş) tərkiblərindən əmələ gəlib *igid*, *qəhrəman* deməkdir: *sag-ta ur-sag me-en*. Bu sözlər Şulqiyyə

³⁰Ercilasun Ahmet Bican. Türk dili tarihi. Ankara. 2008. c.37

məxsusdur. O özünü anadangəlmə igid, qəhrəman sayırdı. Ona görə İ.T.Kanevanın *mən daxili keyfiyyətlərimə (ürəyimə) görə qəhrəmanam*³¹ tərcüməsi doğru deyil. Cümləni *Me-en* (Mən) *sağ-ta* (başdan-binadan, anadangəlmə) *ur-sağ* (igidəm, qəhrəmanam) kimi tərcümə etmək lazımdır. M.P.Vaqifin *Nə gözəl yaranıb binadan Pəri* misrasındakı *binadan* sözü yuxarıdakı misalda verilmiş *başdan-binadan* ifadəsi ilə tam üst-üstə düşür.

Türk dilində belə mürəkkəb sözlər çoxdur: *məngənə*=*mən+gənə*, *çəngəl*=*çən+gəl*.

Dünyanın ən yaxın qohum dillərində bu gün bir səsdən ibarət eyni sözlər tapmaq çətinidir. Çünki dildə belə sözlər az qala yox dərəcəsinədir. Lakin Şumer və türk dillərində onlarla bir səsdən ibarət sözlər var: *a- al/əl; u-o; u-on (say); e- ev; u- ev; u- yuxu* və s. Təxminən altı min il bundan əvvəl Şumer dilində işlənmiş bu cür bir səsdən ibarət sözlərə türk dilində rast gəlinməsi hər iki dilin genetik qohumluğunu təsdiqləyən ən tutarlı dil faktlarıdır.

Şumer və türk dillərinin genetik qohumluğundan danışarkən türk run yazılarına ciddi önəm verilməlidir. Bu iki cəhətdən vacibdir: 1. Şumer və türk run yazılarında çox yaxın səsləşmələr var; 2. Türk run yazılarının kökləri çox qədimlərə gedib çıxır. A.S.Amonjlov türk run yazılarının genezisindən danışarkən maraqlı bir fikir söyləmişdir ki, *türk run əlifbası zəngin və müstəqil yaranmış qrafik sistem kimi çıxış edir. Türk run işarələrinin qədim sami, yunan, etrusk, kiçik Asiya hərfləri ilə genetik qohumluğu onunla izah olunur ki, türk run əlifbası uzun bir inkişaf yolu keçmişdir və bütün bunların hamısı ilkin bir mənbəyə bağlanır. Bu mənbə e.ə. III-II minilliklərdəki hər hansı bir loqoqrafik yaxud əlifba yazısı ola bilər*³².

Hələlik ən qədim yazı kimi şumerlərin kəşf etdikləri mixi yazılar qəbul edilmişdir. Hətta şumerlərlə eyni dövrdə yaşamış anşanlıların (elamlılar) da, onlardan çox-çox sonra yaşamış ba-

³¹ Т.Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 41

³² Аманжолов А.С. К генезису тюркских рун /ВЯ. 1978. №2. с. 85.

billilərin də yazılarının yaradıcıları şumerlərdir³³.

Bu günə qədər tədqiqatlar düzgün səmtə yönəlmədiyindən bir çox suallar cavabsız qalmışdır. Hər şey göz qabağında ola-ola onu görməmək təəccüb doğurur. Şumerlərin İkiçay-arasına Azərbaycandan getdiklərini söyləmək üçün neçə illərdi ki, elmdə yetərincə arqumentlər var. Lakin bu fikir hələ indidə söylənir və formalaşmağa başlayır. Ona görə ki, uzun illər həqiqət başqa səmtə axtarılmışdır. Axır vaxtlar məşhur şumerşünas S.N.Kramer də şumer-türk genetik bağlılığı haqqında dəyərli fikirlər söylədi. Hətta onun Aratta dövlətini Xəzər dənizinin sahillərində axtarmaq haqqındakı fikri birbaşa şumerlərin İkiçay-arasına Azərbaycandan getdiklərini düşünməyə əsas verir. Bizim araşdırmalar artıq bunun doğru olduğuna dair təkzibedilməz arqumentlər üzə çıxarmışdır. Deməli, şumerlər mədəniyyəti də buradan aparmışlar. Onlar İkiçay-arasına mədəniyyəti olan xalq kimi getmişlər. Şumerlərin əcdadları olan qədim türklər yazını daşlara, qayalara yazırdılar. Çünki həmin dövrdə ən uzun ömürlü yazı materialı daş idi. Kağız hələ kəşf olunmamışdı. Qobustan, Gəmiqaya, Qoçdaşlar, Orxon-Yenisey, Saymalıdaş və s. abidələri bunun canlı nümunələridir. İkiçay-arasında daş olmadığına görə şumerlər gil lövhələri kəşf etmişlər. Əgər şumerlərin daş üzərində yazı yazmaq təcrübələri olmasaydı, gil lövhələr üzərində yazı yazmaq ağıllarına gəlməzdi. İndi demək olar ki, bütün əlifbaların və yazıların əcdadı Qobustandadır. Qobustanı kəşf etmiş İshaq Cəfərzadənin və Əjdər Fərzəlinin apardıqları tədqiqatlar bunu söyləməyə tam əsas verir³⁴.

Məşhur dilçi M.Svadeşa kompüter təhliliylə belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, *əgər iki ayrı dildə fonetik və anlam baxımından bənzəyən kəlmələr 100-dən çox olarsa, onların müstəqil olaraq yaradılma ehtimalı milyonda birdir. Eyni qaydada qoşa kəl-*

³³Вайман А. О протоэламской письменности с протошумерской/ ВДИ. М.1972. № 3. с.130; А.Фалькенштейн. Архаические тексты из Урука/ ТДИ.М.1976. с.576

³⁴Fərzəli Əjdər. Gəmiqaya- Qobustan əlifbası. B. 2003. 292 s.; Fərzəli Əjdər. Gəmiqaya- Qobustan mədəniyyəti. B. 2008. 336 s.

*mələr də 7-dən çox olarsa, o iki dil arasında tarixi bir ilişki var*³⁵. H.K.J.Covana görə CVC tipində olmaq şərtiylə sadəcə üç, J.Gireenberqə görə, sadəcə üç-dörd kəlmənin səscə və anlamca üst-üstə düşməsi iki dil arasındakı ilişkinin isbatı üçün yetərlidir³⁶. Bizim bu kitabda verdiyimiz sözlər arasında isə onlarla CVC və VCV tipində səscə və anlamca eyni sözlər var: *bil* (bilgi, bilmək), *kaş* (qaçmaq), *kal* (qoçaq, cəld), *kan* (xan), *kur* (ölçü vahidi), *kuz* (əkiz), *ken* (gen), *qar* (qalaq, qalaqlamaq), *qud* (buğa), *qam* (ışıqlı, gözqamaşdırıcı), *tur/dur* (durmaq), *tuğ* (bayraq, paltar), *ada* (ata), *ama* (ana), *aba* (aba/baba), *utu* (utu), *uru* (uru), *ağa* (ağa), *ege* (ege), *eme* (eme), *iri* (iri), *una* (una, ona), *unu* (unu, onu), *udi* (udi, uyumaq), *udu* (udu) və s.

Şumer və türk dillərinin qohumluğunu təsdiqləyən şərtlərdən biri də onlarda eyni semantik söz yuvalarının olmasıdır. Bu məsələ ayrıca araşdırılmışdır.

Omonimlər az tapılan söz inciləridir. Elə dillər var ki, onlarda omonimlərə çox az rast gəlinir. Ona görə Şumer və türk dillərində eyni omonimlərin varlığının üzə çıxarılması onların qohumluğunu təsdiqləmək baxımından olduqca dəyərlidir. Kitabda bu mövzuya da ayrıca diqqət yetirilmişdir.

Türk dilindən danışanda feilləri unutmamaq olmaz. Çünki türk dilində alınma kök feil yoxdur. Ona görə bu kitabda Şumer və türk dillərindəki eyni feillərə də yer ayrılıb.

Deməli, Şumer və türk dillərindən seçilib bu kitabda verilmiş 1000-ə yaxın sözün eyniliyi yaxud oxşarlığı doğrudan da dəyərlidir, Şumer və türk dillərinin genetik qohumluğunu təsdiqləmək üçün yetərlidir.

³⁵ Reha Oğuz Türkan. Kızılderililer ve Türkler. Bir Tarihin Bir Dramın Hikayesi. E yayımları. 2003. s. 122-123

³⁶ T.ONedim. G.ə.s.38; Ercilasun Ahmet Bican. Türk dili tarihi. Ankara. 2008. s. 36

ŞUMER VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ HECA QANUNU

Türk, o cümlədən Azərbaycan dili söz kökləri və sözdü-
zəldici şəkildə olduqca zəngindir. Qədim dövrlərdə söz kök-
ləri daha çox birhecalı olmuşdur. Azərbaycan türkcəsində birhe-
calı sözlər indi də yetərincə çoxdur.

Birhecalı sözlərin əksəriyyəti dildə semantik yuva rolu oy-
namış, onlardan çoxlu yeni sözlər yaranmışdır. Məsələn, *su* sözü-
nü götürək. *Su* türk dilində işlənmiş ən qədim sözlərdən biridir.
Şumer dilində də *su* sözü indiki anlamda işlənmişdir. *Su* sözü türk
dilində semantik yuva olmuş, ondan onlarla yeni sözlər əmələ
gəlmişdir: *su, su-lu, su-çu, su-çu-luq, su-vat, su-luq, su-luq-la-
maq, su-luq-lan-mış, su-dur, su-var-maq, su-va-ril-maq, su-va-
ril-mış, su-lan-mış, su-la-maq, su-qo-vu-şan, su-qa-rı-şan, su-
yuq, su-yuq-luq, su-ba-şı, su-vaq, su-vaq-çı, su-va-maq, su-van-
maq, su-van-mış, su-vaq-al-tı, su-vaq-li, su-cuq, su-cuq-luq, su-
cuq-la-maq, su-yo-lu, su-ba-sar, su-tu-tar, su-qa-bı, su-suz, su-
suz-luq, su-suz-la-maq, su-lu-luq, su-a-yı-rı-cı, su-bal-dır-ğa-nı,
su-ba-san, su-bas-qı-lı, su-bi-bə-ri, su-bi-ti, su-vaq-la-maq, su-
vaq-lan-maq, su-vaq-lat-dır-maq, su-vaq-lat-maq, su-vaq-sız, su-
vaq-çı-lıq, su-var-ma, su-var-maq, su-vat-maq, su-vat-dır-maq,
su-va-caq, su-vaş-qan, su-vaş-qan-lıq, su-vaş-dır-maq, su-vaş-
maq, su-qa-ba-ğı, su-qa-mı-şı, su-qa-ran-qu-şu, su-qo-zu, su-quz-
ğu-nu, su-zan-ba-ğı, su-i-la-nı, su-i-ti, su-ya-da-vam-lı, su-ya-ya-
tan, su-ya-ran, su-kir-pi-si, su-laq, su-lan-maq, su-lat-dır-maq,
su-lat-maq, su-luq-lan-maq, su-luq-laş-maq, su-lu-luq, su-lu-ca,
su-nər-gi-zi, su-öl-çən, su-pə-ri-si, su-pi-şi-yi, su-sa-maq, su-suz-
la-maq, su-sə-pən, su-sər-çə-si, su-si-ça-nı, su-si-ço-vu-lu, su-
suz-laş-dır-ma, su-suz-laş-dır-maq, su-sün-bü-lü, su-fə-rə-si, su-
çi-çə-yi, su-çə-kən.*

Göründüyü kimi, təkcə *su* kökündən yüzə yaxın söz ya-
ranmışdır. Yəqin ki, bunlar *su* kökündən yaranmış sözlərin hamısı
deyil. Bu sözlərin hamısını və həm də hecalara bölünmüş şəkildə
göstərməkdə məqsədim var. Yuxarıdakı sözlərə baxdıqda aydın

görünür ki, onların hamısı hecalara bölünərkən *su* kökü istisnasız olaraq öz bütövlüyünü saxlayır. Bu da *su* sözünün kök olduğunu göstərir.

Şumer və türk dillərində ünlü səslərlə başlayan sözlərin sayı yetərinə çoxdur. Məsələn, *a* səsini götürək. Bu səs Şumer dilində çox işlənmişdir. Türk dilində *a* səsi ilə başlayan sözlərin çoxluğu onun çox işlək olduğunu göstərir. Bunlar öz yerində. Bizi maraqlandıran odur ki, *a* səsi ilə başlayan sözlərin çoxu hecalara bölünərkən birinci *a* səsi tək qalır və ayrıca heca əmələ gətirir. Məsələn: *a-la*, *a-ta*, *a-na*, *a-yaq*, *a-laq*, *a-çıq*, *a-cıq*, *a-ra-ba*, *a-la-çıq* və s. Lakin sözlərin sonunda belə hallara rast gəlinmir. Türk dilində elə bir söz yoxdur ki, hecalara bölünərkən onun sonundakı ünlü səs tək qalsın və heca əmələ gətirsin. Əslində sözlərin ortasında da belə hal müşahidə olunmur. Buna yalnız ikinci tərəfi *a* səsi ilə başlayan mürəkkəb sözlər hecalanarkən rast gəlinir. Bu da ondan irəli gəlir ki, mürəkkəb sözü əmələ gətirən ikinci sözün başlanğıcındakı *a* hecası burada da öz müstəqilliyini saxlayır. Bu digər ünlülərlə başlayan sözlərə də aiddir. Yuxarıda *su* kökündən yaranmış sözlərin arasında buna aid bir neçə örnək vardır: *su-a-yı-rı-cı*, *su-i-la-nı* və s. Bunların ikisi də mürəkkəb sözdür. Onların birinci tərəfi *su*, ikinci tərəfləri isə *ayırıcı və ilan* sözləridir. *A-yı-rı-cı* və *i-lan* sözləri hecalara bölünərkən birinci ünlü təklikdə heca əmələ gətirir və bunu mürəkkəb sözün tərkibində də saxlayır. Bu ona görə belə olur ki, bu ünlülər qədim dil-də semantik yuva funksiyası daşıyıb və onlardan çoxlu yeni sözlər yaranıb. İndi həmin sözlər hecalara bölünərkən ünlülər semantik yuva kimi öz ilkin şəklini saxlaya bilir. Məsələn, *a-la-qa-ran-lıq*. Bu sözün hecalara bölünməsinin başqa variantına baxaq:

Al-aq-ar-an-lıq

Görəsən həmin söz niyə hecalara bu cür bölünür? Bu bölgüyə əngəl törədən nədir? Bəlkə sözün hecalara bu cür bölünməsinə qəbul etmək olar?

Bəri başdan demək lazımdır ki, sözün heca-heca tələffüzü sonuncu suala yox cavabı verir. Burada sözün hecalara düzgün bölünmədiyini təkə gözlə görüb, düşüncəmizlə müəyyənləşdir-mirik. Söz deyiləndə bu cür tələffüz olunmur. Onu zorla bu cür

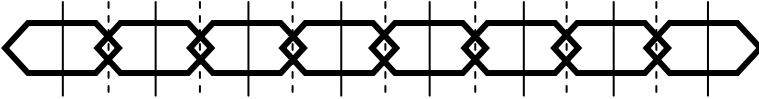
tələffüz edən kimi eşitmə orqanlarımız həyəcan signalı göndərir ki, sözün tələffüzü yanlışdır. Yəni sözün düzgün tələffüz olunmadığını eşitmə orqanlarımız daha dəqiq duyur.

İndi qayıdaq birinci sualın cavabına: görəsən həmin söz niyə hecalara bu cür bölünür: *Al-aq-ar-an-lıq*.

Hər söz bir zəncirə bənzəyir. Əlbəttə, bu gizli bir oxşarlıqdır. Ona görə gizli oxşarlıqdır ki, zəncirin gözlə görünən şəkli var, sözün gözlə görünən şəkli yoxdur. Sözün şəklini əvvəlcə xəyalımızda canlandırırıq. Sonra onu kağızın üstündə də göstərmək olur.

Biçimsiz (flektiv) dillərdə sözün hər səsinə zəncirin bir həlqəsinə bənzətsək, biçimli quruluşlu türk dilində yalnız sözün hər hecasını zəncirin bir həlqəsi hesab edə bilərik. Bu ondan irəli gəlir ki, biçimsiz dillərlə türk dilinin arasında yerlə göy qədər fərq var. Türk dilinin quruluşuna biçimlilik verən də heca prinsipidir. Biçimsiz dillərdə sözlər hecalardan yox, səslərdən əmələ gəlir. Deyə bilərlər ki, türk dilində də sözlər səslərdən yaranır. Tamamilə doğrudur. Biz bunu inkar etmirik. Lakin unutmaq lazım deyil ki, türk dilində səslər əvvəlcə heca əmələ gətirir, sonra isə həmin hecalaşmış səslərdən sözlər düzəlir. Biçimsiz dillərdə isə səslərin heca əmələ gətirməsi vacib deyil. Ona görə də biçimsiz dillərdə sözün başlanğıcında üç-dörd ünsüz, ortasında hətta dörd-beş ünsüz yanaşı gələ bilər. Hətta nadir hallarda yalnız ünsüz səslər birləşib söz əmələ gətirirsə, türk dilində belə hallara rast gəlinmir. Biçimsiz dillərdə sözlərin sətirdən-sətirə keçirilməsi zamanı heç bir heca bölgüsünün gözlənilməməsi də bununla bağlıdır. Türk dilində isə sözlər sətirdən-sətirə yalnız heca-heca keçirilir. Bunun səbəbini zəncirin misalında aydınlaşdırmaq.

Sözün hecalara bölünməsi zəncirin həlqələrinin qırılmasına bənzəyir. Zəncirin həlqələri heç zaman bütöv yerdən qırılmaz, onun qırılma nöqtələri calaq yerləridir. Çünki calaq yerlər bütöv olmadığına görə, qırılmağa daha çox həssasdır. Zəncir dartılan kimi onun ən zəif yerləri gücə tab gətirmir və qırılır. Sözsüz ki, bütöv yerlərə nisbətən calaq yerlər daha zəif olur. Bunu aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

Bu bir zəncirdir. Onu bütöv xətlərlə kəsilmiş yerlərdən qırmaq çətindir. Qırıq-qırıq xətlərlə kəsilmiş yerlərdən isə zəncir daha asanlıqla qırıla bilər.

Sözlər də eynilə belədir. Onların da hecalara bölünmə yerləri məhz calaqlarıdır. Ona görə də türk dilində sözlər yalnız heca-heca qırılır. Bu da o deməkdir ki, türk dilində sözlər hecalara yalnız calaqlarından bölünür. Sözləri zorla bütöv yerlərindən qırmaq olmaz. Bir misala baxaq: *alabaxta*.

Bu söz bir zəncirdir, dörd hecadan (həlqədən) ibarətdir. Yəni söz dörd hissənin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu hissələr yuxarıda göstərilən zəncirdəki kimi bir-birinə calanmışdır. Tutaq ki, biz sözü zorla aşağıdakı kimi hecalara böldük: *Al-ab-ax-ta*

Əslində ilk baxışda bu söz səkkiz səsdən və dörd hecadan əmələ gəldiyinə görə, hecaların iki səs, iki səs böünməsi daha gözəl olardı. Hazırda isə türk dili bu “gözəl bölgü”nü qəbul etmir, çünki həmin “gözəllik” dilin təbiətinə yad olduğundan onun gözəlliyinə əməlli-başlı xələl gətirir. Bütün gözəlliklər yalnız dilin öz təbiətindən doğmalıdır. Dilin təbiətində bizim görmədiyimiz, bilmədiyimiz sirlər var. *Alabaxta* sözündə birinci *a* səsi hecalara bölmə zamanı ona görə tək qalır ki, o sözün köküdür. Qalan şəkilçilər ardıcıl olaraq ona birləşmişdir.

Nərdaxta sözü mürəkkəb sözdür, nərd və taxta sözlərindən əmələ gəlmişdir. *Nərd* sözünün sonunda iki ünsüz səs var. Ona ünsüz səslə başlayan *taxta* sözü birləşəndə sözün ortasında üç ünsüz səs yanaşı gəlir ki, bu, türk dilinin təbiətinə yaddır. Ona görə də yeni alınmış söz heç vaxt ortada yanaşı gələn üç ünsüzlə tələffüz olunmur, deyiləndə *d* səsi düşür və söz *nərtaxta* kimi səslənir. Sözün bu cür deyilişi onu yumşaldır, ağırlığı aradan götürür. Burada dilin təbiətində gizlənmiş sirli daxili bir güc öz

işini görür. Yazı qaydalarını isə insanlar müəyyənləşdirdiklərinə görə, onların yanlışlığında dilin heç bir günahı yoxdur. Əslində bu sözü deyildiyi kimi də yazmaq olar və bunda heç bir qayda-qanun pozuntusuna yol verilmir.

Türk dilində söz yaradıcılığının bir çox yolları var. Onlardan biri də söz köklərinə sözdüzəldici şəkilçilərin birləşməsidir. Sözdüzəldici şəkilçilər istənilən söz kökünə birləşə bilər. İstənilən söz kökü deyəndə sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlər nəzərdə tutulur. Lakin burada da dilin təbiətindən doğan mükəmməl qaydalar var. Bu qaydalardan ən açıq şəkildə nəzərə çarpanlarından biri odur ki, türk dilində söz kökləri və sözdüzəldici şəkilçilər mütləq ən azı bir hecadan ibarət olur. Hətta burada istisnalara da yol verilmir. Dilimizdə heca əmələ gətirməyən söz kökü və sözdüzəldici şəkilçi yoxdur. Ona görə də türk dilində ünsüz səslər nə təklidə, nə də bir neçəsi birləşdikdə söz əmələ gətirə bilmir. Çünki ünsüz səslər hecadan kənarda qaldıqda, yəni ünlü səslərlə birləşmədikdə heç bir semantik mənaya malik olmur. Yuxarıda deyildiyi kimi, türk dilində sözlər birbaşa səslərdən yaranır. Əvvəlcə bir səs ayrılıqda, yaxud bir neçə səs birləşib heca əmələ gətirir, sonra hecaların birləşməsindən sözlər yaranır. Birhecalı sözlər belə əvvəlcə heca şəklində yaranır, yalnız bundan sonra semantik mənə kəsb edərək sözə çevrilir. Halbuki bugün də təklid ünsüz səsləri sözdüzəldici şəkilçi hesab edən alimlərimiz var. Həmin alimlər belə düşünürlər ki, *q*, *k*, *n* kimi ünsüz səslər təklidə sözdüzəldici şəkilçi ola bilər və onların sözlərə birləşməsi yolu ilə bir çox sözlər yaranmışdır. Məsələn, həmin alimlər daraq sözünün dara feilindən və *q* sözdüzəldici şəkilçisindən yaranmış yazırlar. Tutaq ki, bu fikir doğrudur. *Daraq* sözü daramaq feilinin əmr formasıdır. *Daraq* da ona *q* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla yaranmışdır: *daraq+q=daraq*. Onda bu fikrin doğruluğunu sübut etmək lazımdır. Təəssüflər olsun ki, həmin fikri söyləyən alimlər onun sübutu haqqında düşünməyiblər. Çünki bu fikri Azərbaycan dilçiləri Sevortyandan, o da V.V.Radlovdan götürüblər. Ancaq onların adlarını çəkməyi unudublar. Guya bu fikri özləri söyləyiblər. Sevortyan və V.V.Radlov biçimsiz dillərə xas olan bu qaydanı kor-korana türk dillərinə tətbiq etmişlər. Əslində

bu yanlışlığı Azərbaycan dilçiləri düzəltməliydlər, lakin onu düzəltmək əvəzinə təkrarlamışlar.

Bu fikrin sübutunun bir neçə yolu var. Burada onlardan dördünün üzərində dayanacağıq:

1. Dilin təbiətinə uyğunluq;
2. Məntiqə uyğunluq;
3. Ənənəvilik (kütləvilik, təsadüfi olmamaq);
4. Hecalara bölünmə.

Yuxarıda deyildiyi kimi, türk dilində hecadan kənar da ünsüz səslər söz və sözdüzəldici şəkilçi əmələ gətirə bilmir. Türk dilində bütün sözlər və şəkilçilər ən azı bir hecadan ibarət olmalıdır. Bu o deməkdir ki, ünsüz səslərin ayrılıqda sözdüzəldici şəkilçi əmələ gətirməsi türk dilinin təbiətinə yaddır.

İndi məntiqə baxaq. İstənilən fikrin doğruluğunu yoxlamaq üçün məntiq ən inandırıcı yollardan biridir. İlk dəfə söylənmiş hər hansı bir fikir məntiqlə təsdiqlənmirsə, yəni ilk baxışda məntiqə uyğun gəlmirsə, onun doğruluğu qəbul edilə bilməz. Bu zaman onu sübut etmək üçün məntiqdən daha tutarlı və inandırıcı arqumentlər ortaya qoymaq lazım gəlir. Ona görə əvvəlcə *daraq* və *daramaq* sözlərini məntiqin işığında aydınlaşdırmaq lazımdır. Burada toyuğun, yaxud yumurtanın birinci yaranması məsələsi qarşımıza çıxır: birinci *daraq* sözü yaranıb, yoxsa *daramaq*? *Q* ünsüzünü sözdüzəldici şəkilçi hesab edən dilçilərə görə, birinci *daramaq* feili yaranıb, onun *dara* əmr formasına *q* ünsüzü birləşməklə *daraq* sözü alınmışdır. Bəs burada məntiq nə deyir? Belə ola bilərdimi?

Məntiq deyir ki, əgər təbiətdə *su* yoxdursa, torpağı, əkini, bağ-bağçanı suvarmaq və paltarını yumaq haqqında təsəvvür yaranma bilməz. Birinci *su* olmalıdır ki, ondan sonra insanın beynində *su* ilə görüləcək işlərlə bağlı düşüncələr yaransın. *Daraq* və *daramaq* sözləri də belədir. Tutaq ki, *daraq* da yoxdur, *daraq* haqqında təsəvvürümüz də. Onda nəyisə *daramaq* haqqında düşünə bilərikmi? Yox. *Bel* sözü *belləmək*, *yaba* sözü *yabalamaq*, *toxa* sözü *toxalamaq*, *yuva* sözü *yualamaq*, *gəcə* sözü *gəcələmək* feillərindən yaranmadığı kimi, *daraq* sözü də *dara* feilindən yaranma bilməzdi. Yalnız *bel* varsa, yeri *belləməkdən* söhbət gedə bilər.

Bel birincidir, belləmək ikinci. Bu məntiqə də tam uyğun gəlir. Onun əksini isə məntiq təsdiqləmir. Yuxarıdakı misalların hamısında feilin məsdər formasından isim yox, isimdən feil yaranmışdır. Məntiq də bunu deyir ki, əgər bir əmək aləti kimi *toxa* yoxdursa, *toxalamaqdan*, *bel* yoxdursa, *belləməkdən* söhbət gedə bilməz.

Sübutun üçüncü üsulu ənənəvilik, kütləvilikdir. Bu nə deməkdir? Bu o deməkdir ki, *daraq* sözünün yaranma qaydası buna oxşar bütün sözlərin yaranmasına da aid olmalıdır. Yəni *daraq* sözündə olduğu kimi, ona oxşar sözlərin hamısı feilin əmr formasına (dara) *q* sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla yaranmalıdır. İndi gəlin görək belədimi? Məsələn, *qura+q*, *qıra+q*, *çıra+q*, *sora+q* sözlərinin heç birində *q* ünsüzünün qoşulduğu söz feilin əmr forması da deyil, heç bir semantik məna da vermir. Yüzlərlə belə sözləri örnək göstərmək olar. Əslində yuxarıdakı sözlərin hamısı bir hecalı köklərə *raq* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla yaranıb: *da+raq*, *qu+raq*, *qı+raq*, *çı+raq*, *so+raq* və s.

Buradan aydın olur ki, *daraq* sözünün *dara* kökünə *q* ünsüzü qoşulmaqla yaranması haqqındakı fikir doğru deyil.

Eyni sözləri *k* və *n* ünsüzləri haqqında da deyə bilərik. Əgər *k* və *n* ünsüzlərinin də ayrılıqda sözdüzəldici şəkilçi olduğunu qəbul etsək, *çörək* (çörə+k), *külək* (külə+k), *kəpək* (kəpə+k), *kötük* (kötü+k), *sürtük* (sürtü+k), *çəltik* (çəlti+k) kimi onlarla sözlər var ki, sonundakı *k* ünsüzünü götürdükdə yerində qalan hissə feilin əmr forması olmur və heç bir semantik məna daşımır. Əslində bu fikri V.V. Radlovdan Sevortyan, ondan da Azərbaycan dilçiləri “oğurlayıblar”. Ona görə də qaynağı göstərmirlər.

Nəhayət, təsdiqin dördüncü üsulu sözlərin hecalara bölünməsidir. Türk dilində hecalara bölünmə qaydası söz kökləri ilə şəkilçiləri bir-birindən ayırmağın ən düzgün və inandırıcı yoludur. *Daraq* sözü *da+raq* kimi hecalara bölünür. Burada və buna oxşar bütün sözlərdə *q* ünsüzü sözdüzəldici şəkilçinin tərkibinə daxildir və ondan qopması istənilən halda mümkünsüzdür.

Deməli, *q* ünsüzünün ayrılıqda sözdüzəldici şəkilçi funksiyası daşıyıb, sözlərin sonuna qoşularaq yeni sözlərin yaranmasında iştirak etməsi fikri yuxarıdakı şərtlərin heç birinə uyğun

gəlmiş və təsdiqlənmişdir.

Deyilənlərdən aydın görünür ki, türk dilində mükəmməl bir heca sistemi var. Bu sistem elə möhkəmlənmişdir ki, onu dəyişmək, pozmaq mümkün deyil. Sözlərin tələffüzündə, sətirdən sətirə keçirilməsində, kök və şakilçilərə bölünməsinə bu sistemin pozulmazlığı, dəyişməzliyi özünü qabarıq şəkildə göstərir. Əgər oturmuş, möhkəmlənmiş bir sistemi, qaydanı pozmaq, dəyişmək mümkün olursa, bu, qanun adlanır. Onda türk dilindəki heca sistemini **Heca** qanunu adlandırmaq olar. Biz yuxarıdakı bütün hallarda sözlərin quruluşunda, onların hecalara bölünməsinə bir qanunauyğunluq olduğunu gördük. Ancaq bu qanunun adını çəkmədik. Bu, Heca qanunudur. İndən sonra bu və buna oxşar bütün hallara qanunauyğunluq dedikdə bilmək lazımdır ki, söhbət Heca qanunundan gedir.

Türk dilində heca qanununun mövcud olduğunu təsdiqləyən çox tutarlı arqumentlərdən biri də heca vəznidir. Heca vəzni türk dilinin öz ruhundan, bətnindən doğulmuşdur. Bu vəznin atası da, anası da türk dilidir. Bu vəzn yalnız türk dilindədir. Başqa dillərdə heca vəzni yoxdur. Heca vəzni türk şeirinin ana vəznidir. Xalq şeirimiz, aşıq şeirlərimiz, yazılı şeirimizin böyük bir hissəsi heca vəznində yazılmışdır.

Bir faktı da demək lazımdır ki, qədim türk tayfası turdantların heca prinsipinə əsaslanan əlifbası olub.

Türk dilində sözlər səslər şəklində yox, hecalar şəklində tələffüz olunur. Musiqi notları da hecalara əsaslanır. Ahəng qanununa belə tərif verilmişdir: *Sözdə uyğun səslərin bir-birini izləməsi*. Heca qanununun üzə çıxarılması bu tərifin yanlışlığını göstərir və ona yenidən baxılmasını tələb edir. Yuxarıda deyildiyi kimi, Şumer və türk dillərində sözlər səslərdən yox, həmin səslərin yaratdığı hecalardan əmələ gəlir, buna görə, deyə bilərik ki, Ahəng qanununda da uyğun səslər yox, onların iştirakı ilə əmələ gəlmiş hecalar bir-birini izləyir. Eyni sözləri ünsüzlər haqqında da demək olar. Onda Ahəng qanununun tərifini bir qədər düzəltməklə aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar: *Sözlərdə uyğun ünlü və ünsüz səslərdən əmələ gəlmiş hecaların bir-birini izləməsinə Ahəng qanunu deyilir*.

Şumer dilində də möhkəm bir heca sistemi olmuşdur. Bu dildə də birhecalı sözlərin sayı yetərincə çoxdur. Çoxhecalı sözlər də səslərdən yox, hecalardan əmələ gəlmişdir. Çox zaman sözün birinci hecası yazılır, sonrakı hecalar buraxılır. Çünki Şumer dilində mixi işarələr səsləri yox, hecaları bildirir. Bu o deməkdir ki, mixi yazı heca yazısıdır. Ona görə də *ba* şəklində yazılan söz Şumer dilində mətnə uyğun olaraq müxtəlif anlamlarda oxunur. Başqa sözlə desək, *ba* hecası ilə başlayan sözlərin yalnız ilk hecası yazılır. Əgər Şumer dilində hər hansı heca müstəqil olaraq məna daşıyarsa, onda onun işarəsi də həmin sözü ifadə edir. Heç bir səsin ayrıca işarəsi yoxdur. Şumer dilində də sözlər hecalar şəklində tələffüz olunur. Sözlər sətirdən-sətirə keçirilərkən hecalara bölünür. Bir hecanın parçalanması, səslərə bölünməsi nəzərə çarpmır. Bütün bunlar Şumer dilində də Heca qanununun mövcud olduğunu təsdiqləyir.

Heca qanunu və heca vəzni türk dilinin daxili sirlərini qoruyub saxlayan, bir-birilə qırılmaz tellərlə bağlı olan pozulmaz, dəyişilməz qaydalardan ibarətdir. Ona görə də indi demək olar ki, Heca qanunu türk dilinin, heca vəzni də Heca qanununun tələblərindən yaranmışdır.

ŞUMER VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ İLK SÖZLƏR VƏ SƏS ARTIMI YOLU İLƏ SÖZ YARADICILIĞI

Şumer dilində sözlərin böyük əksəriyyəti bir hecadan ibarət olmuşdur. Gəlib bizə çatmış gil kitablarda belədir. Bunu bəzi mü-təxəssislər belə başa düşmüşlər ki, sözlərin ilk hecaları yazılmış, sonrakılar buraxılmışdır. Kağızın olmadığı dövrdə şumerlər bir gil lövhəyə daha çox mətn yazmaq məqsədilə bunu eləyə bilərdilər. Lakin bu gün qarşıya başqa sual çıxır:

-Doğurdanmı şumerlər sözlərin ilk hecalarını yazıb, sonrakıları buraxmışlar?

Bu suala düzgün cavab vermək üçün Şumer və türk dillərində ilk sözlərin necə yarandığını bilmək lazımdır. Öncədən demək lazımdır ki, Şumer və türk dillərində Heca qanunu var³⁷. İndiyə qədər Şumer və türk dillərində Heca qanununun mövcudluğu bilinmədiyinə görə, dildə gedən bir çox proseslər diqqətdən kənar da qalıb. Bunun da nəticəsində müəyyən yanlışlıqlara yol verilib.

Şumerlər sözləri heca-heca yazırdılar. Bu qətiyyən təsadüfi deyildi və dildə Heca qanununun mövcudluğundan irəli gələn bir tələb idi. Əgər belə olmasaydı, Şumer yazılarında heca prinsipi bu qədər dəqiqliklə gözlənilə bilməzdi. Şumer və türk dillərində sözlərin heca-heca yazılması və tələffüz edilməsi ilk sözlərin müəyyənləşdirilməsini, söz yaradıcılığı prosesini mərhələ-mərhələ izləməyi, kök və şəkildələri də bir-birindən ayırmağı xeyli dərəcədə asanlaşdırır.

Yarandığı gündən indiyə qədər Şumer və türk dillərində gedən proseslərin heç birini Heca qanunundan kənar da təsəvvür etmək və öyrənmək olmaz. Araşdırmalar göstərir ki, Şumer və türk dillərində ilk sözlərin yaranmasından tutmuş sonrakı mərhələlərdə baş verən ən mürəkkəb proseslərə qədər hər şey Heca qanununun prinsiplərinə tabe olmuşdur. Şumer mətnlərində sözlərin

³⁷Sadiq İ. Türk dilində heca qanunu/"Sivilizasiya" jurnalı. B. 2016. № 1. s. 27-33; "Kaspi" qəzeti. 27-29 fevral 2016. s.21.

heca-heca yazılması və türk dilində sözlərin heca-heca tələffüz edilməsi də bu fikri söyləməyə tam əsas verir. Deməli, Şumer və türk dillərində ilk sözləri və söz yaradıcılığının prinsiplərini, mərhələlərini də yalnız məsələyə Heca qanununun tələbləri prizmasından baxmaqla düzgün müəyyənləşdirmək olar. Yeri gəlmişkən bir fikri də vurğulamaq lazımdır ki, Şumer və türk dillərindən hər hansı birində ilk sözlər, söz yaradıcılığının ilkin prinsipləri və mərhələləri haqqında söyləmələr olduğu kimi digərinə də aiddir.

Bugünkü iki, üç və daha çox hecalı sözlər başlanğıcda bir hecadan ibarət olmuşdur. Bu fikri görkəmli dilçilər öz əsərlərində dönə-dönə söyləmişlər. Lakin bir sıra səbəblər üzündən bu məsələ sona qədər həll edilməmişdir. Bu səbəblər arasında ən başlıcaları ilk sözlərin necə yaranmasının hələ də yetərincə aydınlaşdırılmaması və bununla bağlı bir çox məqamların qaranlıq qalmasıdır.

Şumer və türk dillərində ilk sözlər yalnız bir səsdən-ünlülərdən ibarət olmuşdur. Bu fikri əksər dilçilər də qəbul edirlər. Ünlü səslərin təkliddə müstəqil söz olduğunu qaynaqlar da göstərir. Bundan başqa, hazırda dilimizdə işlənən bir ünlü səsdən ibarət sözlərin mövcudluğu da bu fikrin doğruluğunu təsdiqləyir. Türk dilində *o* şəxs və işarə əvəzlilikləri bir ünlü səsdən ibarətdir. Bu sözlər Şumer dilində də bir ünlü səsdən ibarət olub, *a* və ya *u* səsləri ilə ifadə edilmişdir. Qədim və orta əsrlərə aid türk dilindəki yazılı abidələrdə, həmçinin “Dədə Qorqud”da da bu əvəzliliklərin *a* və ya *u* səsləri ilə ifadə olunduğunu görürük. Bu, qədim dildə *o* səsinin yoxluğu və onun sonradan yaranması ilə bağlı ola bilər. Azərbaycan dilində *a* və *ə* səsləri hazırda müraciət etiketlərində çox tez-tez işlədilir. Bu səslər müstəqil mənalı sözlər olub, müraciəti yönləndirmə vasitəsi yerində çıxış edir. Buna “Dədə Qorqud” dastanında və digər yazılı qaynaqlarda da rast gəlinir:

“Ölmüşmüydün, itmişmiydin, a Qazan”!

Qanda gəzərdin, nərədəydin, a Qazan!

“A bəy baba!”, “A bəylər!”³⁸.

³⁸ “Kitabi-Dədə Qorqud” (Kitabda yalnız Həmid Araslının tərtibçiliyi ilə çıxmış 1978-ci il nəşrindən istifadə olunur). B. 1978. s. 36 73,76

B.Əhmədov yazır: “Azərbaycan dili şivələrinin lüğət tərkibini nəzərdən keçirdikdə aydınlaşır ki, burada tək saitdən ibarət sözlər var. Bunlar yuxarıda qeyd etdiyimiz ə (keçid şivələrində) qadının ərinə müraciət sözü və Bakı dialektindəki *a*: *təccüb*, *nida* mənalı kəlmədir”³⁹. Ə və *a* sözlərini yuxarıdakılarla məhdudlaşdırmaq olmaz. Bunlar bütün dialektlərdə və ədəbi dildə də işlənir. “Böyük Türkcə sözlük”də *a* sözünün *ağa*, *usta*, *əfəndi* anlamlarında işləndiyi, *öskürmə*, *bəlgəm çıxarmağı*, *hayqırmağı* və *bağırmağı* anladan söz kökü, həmçinin *alay* kəlməsinin qısaldılmış şəkli olduğu göstərilib⁴⁰.

Şumer dilində *a* səsinə ibarət bir neçə söz olmuşdur. Onlardan *a-axmaq*; *a-ailə*; *a-güc*; *a-əl*; *a-axar su* sözlərini göstərmək olar. Qədim türk dilində də *a* səsi həmin mənalardan bəzilərinə müstəqil söz kimi işlənib.

E səsi qədim türk dilində təklikdə müstəqil söz olub, *ev* və *olmaq* mənalı bildirmişdir⁴¹. Şumer dilində *e* səsi təklikdə müstəqil söz kimi *ev*; *getmək*; *eşiyə çıxmaq*; *enmək*; *eləmək* anlamlarında işlənmişdir⁴².

I sözü mənbələrdə *bitki*, *kol*, *ağac*, *orman*, *ağaclıq*⁴³, Tonyukuk abidəsində *meşə* anlamında işlənib. Həmin mətnə *meşədə* sözü *ıda* şəklində yazılıb ki, burada *ı* sözün kökü, *da* yerlik hal şəkilçisidir. Qədim türk dilində *ı* səsinə *toxum*, *əkin* və *ağac* anlamlarında rast gəlinir⁴⁴.

İ səsi *iyə*, *yiyyə*, *sahib*; *u-yuxu* mənalı bildirib. B.Əhmədova görə, *iş* sözü *i* kökündən yaranıb, *əzab*, *əziyyət* mənası bildirir və *iməci* sözünün də kökü *i*-dir⁴⁵. *İ+mə+ci* sözünü hecalara böləndə bunu aydın görmək olur. Ünlü ilə başlayan

³⁹ Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. B.1994.s.12 (Bundan sonra Əhmədov B.G.ə.kimi göstəriləcək)

⁴⁰ Yaşar Çağbayır. Böyük Türkcə Sözlük. Cild I. İst. 2016. s. 34

⁴¹ Этимологический словарь тюркских языков, М, 1974. s.756

⁴² Sadiq İ. Şumer ədəbiyyatı, “Azərnaşr”, B, 2013. s.102

⁴³ Əhmədov B. G.ə. s. 12; Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, B, 1993. s.309; Ergin M. Orhon abidələri, 7 baskı, İst,1980. s.113

⁴⁴ Этимологический словарь тюркских языков, М, 1974. s.759

⁴⁵ Yənə orada, s. 12

sözləri hecalara bölərkən birinci ünlü səs ayrıca heca əmələ gətirirsə, deməli o, sözün köküdür, çünki Heca qanunu belə tələb edir. V.Aslanova görə də, *inlə* feilinin əsası olan *in* sözü *i* kökündən törəyib və *i* ulu dildə *əzab çək, ızdırab çək* mənaları bildirib. Dilin ən qədim inkişaf mərhələsində *əzab, əziyyət* mənası verən *i:ş* sözü sonradan məcazlaşıb və müasir dilimizdəki mənanı alıb⁴⁶. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə *iş* sözünün *i+ş* şəklində göstərilməyi⁴⁷ o deməkdir ki, *i* sözün köküdür, *ş* ona sonradan artırılıb. *İ* Şumer dilində *yağ* deməkdir.

Ö səsi müstəqil söz kimi Gültəkin abidəsində *fikirləşmək* anlamı bildirib⁴⁸. Qədim türk dilində *ö* səsinin *fikirləşmək və bilmək* anlamları qeydə alınıb⁴⁹.

U səsi də Şumer dilində bir neçə mənada işlənmiş sözdür. Onun *o* şəxs əvəzliyi yerində işləndiyi yuxarıda göstərildi. Şumer dilində *u* səsi çox işlək olmuş, aşağıdakı mənalarda işlənmişdir: *u-su; u-ox; u-o; u-yola düşmək*. *U* sözünə türk dillərində (Mogilyan, Tonyukuk və Gültəkin abidələrində) *yuxu və bacarıqlı, həmçinin güc, qüvvə, yamsılamaq, oxşatmaq* anlamlarına da rast gəlinir⁵⁰. *Uy, uyğu, uyu, uyumaq, yuxu, yuxulamaq* sözlərinin hamısı birbaşa *u* sözündən və ya onun törəmələrindən yaranıb.

“Dədə Qorqud”da *u* sözü *yuxu və ağıl* anlamları bildirmişdir. *Şundan, bəri ağıl, usum bilmən*⁵¹. Bu cümlədə *u* sözün köküdür. Qədim türk lüğətində və M.Kaşğarlının “Divan”ında *u* sözünün *yuxu* mənası qeydə alınıb⁵². “Dədə Qorqud”da *u* sözü həm də *umud* anlamında işlənib.

Basat Təpəgözün bütün ölüm həmlələrindən sağ qurtarır və onun gözünü çıxardır. Onda Təpəgöz Basatdan kim olduğunu və

⁴⁶Aslanov V. Daxili bərpa üsulu və Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki fonomorfoloji və leksik-semantik mənzərəsinin öyrənilməsi/ AFM. B. 1984. s.42.

⁴⁷Этимологический словарь тюркских языков, М, 1974. s. 395

⁴⁸Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, B, 1993. s.317

⁴⁹Этимологический словарь тюркских языков, М, 1974. s.758

⁵⁰Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, B, 1993. s.323; Этимологический словарь тюркских языков М, 1974. s. 564; 759

⁵¹“Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı. 1978. s. 34

⁵²Древнетюркский словарь. М. 1969. s. 216; Mahmud K.“Divan”. I c. s.181

kimə umud bəslədiyini soruşur:

Qalarda-qoparda yigid, yerin nə yerdir?

Qaranqu diin içində yol azsan umun nədir?

Basat da ona cavab verir:

Qalarda-qoparda yerim Günortac.

Qaranqu diin içində yol azsam umum allah.

Hər iki halda *u* sözün köküdür. Bunu sözlərin hecalara bölünmə prinsipi də aydın göstərir: *u-mum* və *u-mun*. Bu sözləri *um+um* və *um-un* kimi hecalara bölmək olmur.

Deməli, Şumer və türk dillərində ilk sözlər tək ünlü səslərdən ibarət olmuşdur. Bu dillərdə ünsüz səslər heç vaxt heç bir mənə bildirməmişdir. Burada yenə də Heca qanununun verdiyi hökm, qoyduğu tələb özünü qabarıq şəkildə göstərir. İlk sözlər ən azı bir hecadan ibarət olmalı idi. Ünsüz səslər ünlülərsiz heca əmələ gətirə bilmədiyinə görə, heç vaxt təklikdə söz yaratmır. Çünki söz yaradıcılığının ana prinsipi, təməl daşı Heca qanunudur. Ünlü səslər təklikdə də heca əmələ gətirdiyinə görə bu prinsipə tam uyğun gəlir və müstəqil sözə çevrilib semantik mənə qazanır. Ünlü və ünsüz səslərin fərqi ondadır ki, birincilərin yanında gələcək inkişafın, yəni söz yaradıcılığının kökündə duran, doğub-törəmənin mayasını təşkil edən rüşeym var, ikincilərdə bu rüşeym yoxdur. Ünsüz səslər söz yaradıcılığının köməkçi vasitələridir.

Şumer və türk dillərində bütün ünlü səslər semantik yuva rolunu oynamışdır. İki və üç səsdən ibarət bir hecalı sözlərin hamısı məhz ünlü səslərin sonuna və ya əvvəlinə, yaxud həm sonuna, həm əvvəlinə ünsüz səslərin artırılması, qoşulması yolu ilə yaranmışdır. Hər üç halı bir-bir nəzərdən keçirək. Əvvəlcə ünlü səslərin sonuna ünsüz səslərin qoşulduğu hala baxaq:

a=ab, ad, ağ, az, ac, as, aş, al, at, ay, an, ar, af

i=il, it, iş, iç, is, id, ig, ir, in, iz, iy, ip

ö=öz, öd, ör, öt, ön, öy, ök, ög

u=ur, un, uz, ud, ub, uc, uç, ut, uğ, uş, us

e=el, eş, eb, en, et, ey, em, eg, ev, er

ə=əl, ən, ət, əs, ək, əm, əz, ər, əc, əy

Yuxarıdakı sözlərin çoxusu öz ilkin mənasını və formasını

qoruyub saxlamışdır və bugün də işlənməkdədir. Onların hamısı qədim dildə müstəqil söz olmuş, sonradan semantik yuvaya çevrilərək bir çox sözlərin kökündə qalmışdır. Qədim qaynaqlarda və yazılı abidələrdə həmin sözlərin bir çoxuna rast gəlinməsi bu fikri təsdiqləyir. *Uz* sözünü götürək. M.Kaşğarlının “Divan”ında bu söz *uz* şəklində yazılmış və bacarıqlı anlamını bildirmişdir⁵³. *Uzman* sözü də *uz* kökünə *man* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla yaranmışdır. Bayram Əhmədov yazır ki, *uz* qədim sözdür, *uzlaşmaq*, *uzun*, *uzanmaq* sözlərinin köküdür⁵⁴. Lakin Heca qanununun tələblərini nəzərə alsaq görürük ki, *uz+man*, *uz-laş-ma*, *uz-laş-maq* sözlərinin kökü *uz*, *u-zun*, *u-zan-maq*, *u-zun-luq*, *u-laş-maq*, *u-lu*, *u-tu*, *u-zaq* sözlərinin kökü isə *u*-dur. Əslində *uz* sözünün də kökündə *u* durur. Ona *z* ünsüzü qoşulmaqla *uz* alınıb. “Dədə Qorqud”da *eşik* sözü *eş*, *sahib*, *yiya* sözü həm *is*, *həm də iyə* şəkillərində⁵⁵ yazılıb. Mahmud Kaşğarlıda *öz* sözü *özək* (ağacın), *en* sözü *eniş*, *oy* sözü *oyuq*, *ak* sözü *ağsaqqal*, *ağ* sözü *qalxmaq*, *çıxmaq*, *uş* sözü *quyruq*, *üm* sözü *şalvar*⁵⁶, Tonyukuk abidəsində *öz* sözü *ağıllı*, *ayıq*, *öd* sözü Mogilyan abidəsində *od* və *tale*, göytürklərə aid “İrk bitig” abidəsində *öyrənmək*, Gültəkin abidəsində *taxt* və *tale*⁵⁷ anlamlarında işlənilib ki, hazırda onların heç biri həmin mənanı daşımır. Deməli, ünlü səslərin sonuna ünsüzlərin qoşulması yolu ilə yaranmış iki səsdən ibarət bir hecalı sözlərin hamısı qədim dildə müstəqil söz olub hər hansı bir məna bildirib. Ünlü ilə başlayan iki səsləli sözlərin hamısında ünlü səs sözün köküdür, ünsüz səs ona qoşulub.

Ünlü səslərin əvvəlinə ünsüzlərin artırılması yolu ilə də çoxlu yeni sözlər yaradılmışdır. Məsələn:

Ba, da, ca, sa, ma, na, ka, ya, za, pa

Bi, di, si, mi, ni, ki, yi, zi, pi

Bı, cı, dı, yı, mı, nı, kı, zı

⁵³Mahmud K. “Divan”. I c. s.119

⁵⁴Əhmədov B. G.ə. s. 18

⁵⁵“Kitabi-Dədə Qorqud”. s. 53, 99, 115

⁵⁶Mahmud K. “Divan”. I c., s. 119, 122, 147, 11, 112, 303

⁵⁷Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, B, 1993. s.317

*Bu, du, cu, su, mu, nu, ku, yu, zu, pu
Be, de, ce, se, me, ne, ke, ye, ze, pe*

Bu sözlərin bir qismi dilimizdə indi də işlənməkdədir. *Bu, su, mu, de, ye* və s. belə sözlərdir. Qədim dildə bu sözlərin hər biri konkret mənada işlənib. Bu fikri həmin sözlərə qədim qaynaqlarda və yazılı abidələrdə rast gəlinməsi də təsdiqləyir. Məsələn, *sındırmaq* sözü “Dədə Qorqud”da *sı* şəklində işlənmişdir:

*Oğlan anasının sözünü sımadı*⁵⁸.

Burada *sındırmaq* sözü *sı* şəklində yazılıb. *Sı* sözü həmçinin Gültəkin, Mogilyan və Tonyukuk abidələrində, digər qaynaqlarda *sındırmaq, təhrif etmək, dəyişdirmək, əvəz etmək, təslim etmək* anlamları bildirib⁵⁹. Y.Məmmədov yazır: *sı* feili türk dillərində ən qədim söz köklərindəndir⁶⁰. Bu fikrə digər qaynaqlarda da rast gəlinir⁶¹.

Qu sözünə qədim dildə səs anlamında rast gəlinir. Bu söz “Dədə Qorqud” dastanında da həmin anlamda saxlanmışdır: *Qu qıldı, dək dinlədi (sabahdanca öyləyə dəgincə) gəzdi, öylədən sonra evinə gəldi*⁶². Buradakı *Qu qıldı, dək dinlədi* ifadəsinə dastanda *söz gəzdirdi, qapı pusdu* kimi açıqlama verilmişdir⁶³. *Dək* sözü hazırda *qapı* anlamında dilimizdə işlənmişdir. *Qu* sözünün isə *səs, söz* anlamında *Qu desən qulaq tutular* ifadəsində yaşadığını görürük. *Qu* sözü Şumer dilində *səs, söz* anlamında işlənmişdir və *qulaq* sözü ondan yaranmışdır. Bundan başqa, *qu* sözü *su* anlamı bildirilmişdir. Bu söz həmin anlamda “Məlikməmməd” nağlında qalmışdır. Zümrüd quşu ət istəyəndə *qa, su* istəyəndə *qu* deyirdi.

Ba sözü qədim dildə *pay vermək, bağışlamaq, bağlamaq,*

⁵⁸“Kitabi-Dədə Qorqud”. B. 1978. s. 28

⁵⁹Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, B, 1993. s.318

⁶⁰Məmmədov Y. Müstəqilliyini itirən köklərin çoxhəcalılığa doğru inkişafı haqqında// AFM. II kitab. B. 1984. s.63. (Bundan sonra Məmmədov Y. G.ə. kimi göstəriləcək).

⁶¹Древнетюркский словарь. М.1969. s.502; Mahmud K. “Divan”. I c. s.459; Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, М,1951. s. 422 (Bundan sonra Малов С.Е. G.ə. kimi göstəriləcək).

⁶²“Kitabi-Dədə Qorqud”. B. 1978. s. 17

⁶³Yenə orada, s. 17

*barxana*⁶⁴, *qulac*, *qucaq*, *yetişmək*, *güc*, *qüvvət* anlamları bildirmişdir⁶⁵. *Ba* sözünə Şumer dilində də eyni anlamlarda rast gəlinir:

Ba-batmaq feilinin köküdür: *ma-da-la-ba-su-a ba* (bərəylə (qayıqla) birgə barxana suda batmamalıdır);

Ba-bağışlamaq deməkdir: ^d*Nannar-ma-an-ba* (Tanrı Nannar (^dNannar) onu (an) mənə (ma) bağışladı (ba)).

Ba-bağır, *qaraciyər* deməkdir. Türk dilində indi də qaraciyərə *bağır* deyilir.

Ba-pay anlamında işlənmişdir: *kar-kid-ba şe-ba i-ba tud-ba-ni in-na-ab-sum-mu* (bu əxlaqsız, pozğun qadının (kar-kid-ba) taxıl payını (şe-ba), yağ payını (i-ba), geyim payını (tud-ba) o verməlidir).

Tonyukuk abidəsində *ba* sözü bağlamaq və qatılmaq, iştirak etmək anlamlarında işlənib⁶⁶. Deməli, qədim dildə *ba* hecası müstəqil söz olub.

Hazırda türk dilində bir şeyi ağzına kimi doldurmağa *silə-bəsilə* deyilir. Qabın ağzına qoyulan parça da *silə* adlanır. Bu söz Şumer dilində *si-si* şəklində işlənmişdir: *barağ-ga na-mu-un si-si-ig-de* (qoy o mənim zənbilimi taxılla siləbəsilə doldursun).

Bayram Əhmədov yazır ki, Azərbaycan dilinin şivələrində samit-sait quruluşlu *cu*, *bə*, *li*, *ho*, *bö*, *ba*, *qo*, *so*, *sa*, *co*, *do* və *s*. kimi müstəqil mənalı sözlər var⁶⁷. Doğrudan da Azərbaycanın bəzi bölgələrində *bəs* əvəzinə *bə*, *sən* əvəzinə *sa* deyilir. *Ho* sözü isə hətta bir atalar sözündə yaşayır: *Ho-ho var, dağa qaldırır, ho-ho var, dağdan endirər. Holavar, hodaq və hodaqçı* sözləri *ho* kökündən yaranıb. Bunu sözlərin hecalara bölünməsi də təsdiqləyir: *ho-la-var*; *ho-daq*; *ho-daq-çı*. Deməli, qədim dildə ünsüz-ünlü quruluşlu bir hecalı sözlər indikindən çox olub.

Söz yaradıcılığının üçüncü mərhələsində ünlü-ünsüz quru-

⁶⁴Məmmədov Y. G.ə./AFM. II kitab. B. 1984. s.59-66. s.60; Rəcəbov Ə.; Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri, B, 1993. s.343 (Bundan sonra Rəcəbov Ə.; Məmmədov Y. G.ə. kimi göstəriləcək)

⁶⁵Yaşar Çağbayır. Böyük Türkcə Sözlük. Cild I. İst. 2016. s. 471

⁶⁶Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, B, 1993. s.305

⁶⁷Əhmədov B. G.ə. s. 21

luşlu (VC) bir hecadan və iki səsdən ibarət sözlərin əvvəlinə ünsüzlərin qoşulması yolu ilə yeni sözlər əmələ gəlib. Bu yolla dildə daha çox sözlər yaranıb, çünki ünlü-ünsüz quruluşlu (VC) bütün sözlərin əvvəlinə əksər ünsüz səsləri artırmaq olur. Məsələn:

ağ=bağ, dağ, çağ, cağ, yağ, tağ, sağ, mağ, zağ, vağ, lağ,

ad=bad, dad, cad, yad

ol=bol, dol, yol, sol, kol, qol

al=bal, dal, lal, mal, yal, sal, zal, nal, qal, şal, fal, kal, val, çal, xal, hal

Bu yolla yaranmış sözlərin böyük əksəriyyəti hazırda dilimizdə işlənir. Bundan başqa, hazırda Azərbaycan dilinin Gəncə-Qazax şivələrində *hör, hörmək, hörgü, hörük* sözləri *h* səsi olmadan deyilir. Bu da onu göstərir ki, həmin sözlərin ilk hecası əvvəlcə *ör* şəklində olmuş, sonra əvvəlinə *h* ünsüzü artırılmaqla *hörə* çevrilmişdir. Hazırda dilimizdə *vur, vurmaq, vuruşmaq* kimi işlənən sözlərə qədim yazılı qaynaqlarda *ur, urmaq, uruşmaq* şəkillərində rast gəlinir ki, bu da onların *ur* kökünə *v* ünsüzünün sonradan artırıldığını göstərir. Üstəlik, bugünkü iki və daha çox hecalı sözlərin də çoxu qədim dildə bir hecalı olmuşdur. Buna M.Kaşğarının “Divan”ında və digər yazılı abidələrimizdə çox rast gəlinir. Məsələn, M.Kaşğarlı “Divan”da *kəsək* sözünü *kəs, qurşaq* sözünü *kur, yoxuş* sözünü *yok*⁶⁸ şəkillərində yazmışdır. “Dədə Qorqud”da *yedək* sözü *yed, dünən* sözü *dün* şəkillərində işlənmişdir. *Qatar-qatar qızıl dəvələrini yetdilər (yedəklədilər). Nağah qovma-qaçma olarsa birisini minəm, birisini yedəm (yedəkləyəm)*⁶⁹. Orxon-Yenisey abidələrində də *yedəkləmək* sözü *yet* kimi verilmişdir. Bundan başqa, Orxon-Yenisey abidələrində *pozuq* sözü *buz, yaxın* sözü *yak, yığıntı* sözü *yığ, günəş* sözü *gün, qoymaq* sözü *ko, qoyun* sözü *koy, tapınmaq* sözü *tap, doğulmaq* sözü *toğ*⁷⁰, *yoxsul* sözü *yok, boran* sözü *bor, qırmaq* sözü *kır, pozmaq* sözü *boz*⁷¹ şəkillərində yazılmışdır ki, bunlar bugünkü

⁶⁸Mahmud K. “Divan”. I c., s.343, 339, 122

⁶⁹ “Kitabi-Dədə Qorqud”. s. 52

⁷⁰Rəcəbov Ə; Məmmədov Y.G.ə. s.352,358,361,365,368 376

⁷¹Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili,B,1993.s.327,307,313

çoxhecalı sözlərin başlanğıcda bir hecalı olduğunu göstərir. *Soruş* sözü *sor*, *soruşmaq* sözü *sormaq*, *dünən* sözü *dün*, *günəş* sözü *gün* şəkillərində hazırda canlı danışıq dilində çox işlənir. Deməli, bir çox sözlər qədim dildəki şəklini hazırda danışıqda saxlayıb.

Söz yaradıcılığının dördüncü mərhələsində ünsüz-ünlü quruluşlu (CV) iki fonemli bir hecalı sözlərin sonuna ünsüzlərin artırılması yolu ilə yeni sözlər alınır. Bu sözlər də ünsüz-ünlü-ünsüz quruluşlu olur (CVC). Məsələn:

Sa=sağ, sal, sam, say, saz, san, sac, saç, sat.

Ba=bağ, bac, bal, bay, baz, bax, bat, baş, bas, bad, bab, ban, bar.

Da=dağ, dal, day, dan, dam, daş, dad.

Bu sözlər eyni zamanda ünlü-ünsüz quruluşlu (VC) sözlərin əvvəlinə ünsüz səslərin artırılması yolu ilə də yarana bilər. Ona görə də söz yaradıcılığının üçüncü və dördüncü mərhələləri ilk baxışda bir-birini təkrarlayır. Lakin onlar söz yaradıcılığının eyni yolu deyildir. Məsələn, *sağ* sözünü götürək. *Ağ* kökünün əvvəlinə *s* ünsüzü və *sa* kökünün sonuna *ğ* ünsüzü artırmaqla *sağ* sözü yarana bilər. Ona görə də həmin sözün hansı yolla yarandığını dəqiq demək çətinidir. Ancaq bir şey dəqiqdir ki, söz yaradıcılığında hər iki üsuldən istifadə edilmişdir.

Bəzi alimlər belə hesab edirlər ki, iki fonemli sözlərin əksəriyyəti üç fonemli sözlərin əvvəlindəki və ya sonundakı ünsüz səsin düşməsi yolu ilə yaranıb. Məsələn, *saz* sözünün əvvəlindəki *s* ünsüzünün düşməsi nəticəsində *az* sözü əmələ gəlib. Doğrudur, dildə səsartımı kimi, səsdeşümü də var. Lakin söz yaradıcılığının başlanğıc mərhələlərində bu üsulla yeni sözlərin yaranması ağılabatan deyil. Əgər ilk sözlər tək ünlü səslərdən ibarət olubsa, onda başlanğıcda yeni sözlər almaq üçün yalnız onların əvvəlinə və sonuna ünsüz səslər artırılıb. Söz yaradıcılığının ilkin mərhələlərində səs düşümü olubsa, bu sözlərin mürəkkəb quruluşdan sadə quruluşa doğru dəyişdiyini göstərir. Halbuki başlanğıcda belə olmayıb. Səs düşümü hadisəsi dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində olub və onun nə vaxt meydana çıxdığını müəyyənləşdirmək olar.

Göründüyü kimi, həm tək ünlü səslərin, həm də onlardan yaranmış iki fonemli, bir hecalı sözlərin əvvəlinə və sonuna ün-

süz səslərin artırılması yolu ilə külli miqdarda yeni sözlər əmələ gəlib. Dildə səs artımı ünsüzlərlə məhdudlaşmayıb. İki fonemli sözlərin əvvəlinə və sonuna ünlü səslərin artırılması yolu ilə də çoxlu yeni sözlər yarana bilərdi. Tutaq ki, ünlü-ünsüz quruluşlu (VC) iki fonemli sözlərin sonuna ünlülər qoşulub: *an+a=ana; at+a=ata; ar+a=ara; ay+a=aya; ad+a=ada; uc+a=uca; ur+a=ura; ut+u=utu; al+a=ala; od+a=oda; ul+u=ulu*. Lakin bu yolla söz yaradıcılığı Heca qanununun tələblərinə uyğun gəlmir. Ona görə də bu yolla söz yaradıcılığı şübhə doğurur. Bu qəbildən olan sözlərin yaranmasının ikinci yolu da var. Bu da ünsüz-ünlü quruluşlu (CV) sözlərin əvvəlinə ünlülərin artırılmasıdır: *a+ya=aya; u+ru=uru; u+ca=uca*. Burada da hansı sözün hansı yolla yarandığını dəqiq müəyyənləşdirmək ilk baxışda xeyli çətinlik törədir. Lakin Heca qanununu tətbiq etdikdə bu çətinlik aradan qalxır. Bu məqsədlə həmin sözləri və onlara sözdüzəldici, sözdəyişdirici şəkilçilər qoşulmaqla yaranmış sözləri hecalara bölmək kifayətdir. Məsələn: *uca=u+ca; ura=u+ra*. Əgər söz hecalara bölünərkən əvvəldəki ünlü səs təklikdə qalırsa, onda həmin sözlərin hansı tərkib hissələrindən ibarət olduğu aydın görünür. Bu çox vacibdir, çünki sözün tərkib hissələrinə düzgün bölünməsi onun kökünü tapmağı asanlaşdırır. Türk dilində söz önlükləri olmadığına görə, bütün hallarda birinci heca sözün köküdür. Məsələn, *ara* sözünü götürək. Ondan *aralı, araqçın, araba, aravuran, aralıq, aralamaq, aralanmış, arasında* və s. kimi yeni sözlər əmələ gəlib. Onların hamısı hecalara bölünərkən birinci *a* səsi təklikdə müstəqil heca olur: *a-ra-lı, a-ra-qçın, a-ra-ba, a-ra-vu-ran, a-ra-lıq, a-ra-la-maq, a-ra-lan-mış*. Deməli, Heca qanununun tətbiqi yolu ilə sözləri düzgün tərkib hissələrinə bölmək və bunun da əsasında onların necə yarandığını müəyyənləşdirmək olur. Burada səsartımı yoxdur. Əslində yuxarıdakı sözlərin əvvəldə gələn və təklikdə heca əmələ gətirən *a* səsi iki fonemli sözlərin əvvəlinə artırılmış ünlü olmayıb, kökdür. Ünsüz-ünlü quruluşlu iki səslə morfemlər isə bu mərhələdə sözdüzəldici şəkilçiyə çevrilərək tək ünlüdən ibarət söz köklərinə qoşulur. Bunun təsdiqi üçün *ta* hissəsinin altı cür yazılan şəkilçi olduğuna diqqət yetirmək kifayətdir:

ta-a+ta, bu+ta, or+ta, bal+ta;
tə-kə+tə, küf+tə, sif+tə, müf+tə, ö+tə, nöq+tə;
tı-al+ti, qar+ti, ba+ti, ça+ti, qa+ti, pa+rıl+ti, qı+zar+ti;
ti-pi+ti, i+ti, kə+rən+ti, ə+rin+ti, pin=ti;
tu-qu+tu, tu+tu, u+tu, lo+tu, gu+rul+tu, u+ğul+tu;
tü-ü+tü, ü+zün+tü, gö+rün+tü, çü+rün+tü, tüs+tü.

Şumer dilində də bu cür yaranmış sözlər yetərincə çoxdur. Məsələn, *u-ru, u-tu, a-ba, a-ma, İ-nan-na* və s. Bu sözlərin hamısının kökü birinci ünlüdür. *Ulu* sözünü götürək. *U* Şumer və türk dillərində *ağıllı, bacarıqlı, lu* isə *insan* anlamı bildirmişdir. Deməli, *ulu* sözü tərkib hissələrinə görə, *ağıllı, bacarıqlı insan* deməkdir. *Ulu* sözü hazırda türk dilində *ulu babalarımız, ulu əcdadlarımız, ulularımız demişkən* deyimlərində məhz bu anlamlarda işlənir. Bundan başqa, sözün Tanrının epiteti kimi *ağıllı, müdrik, hər şeyi bilən, hər şeyi görən* anlamları var. Əslində sözün yuxarıda göstərilən məna çalarları arasında o qədər də ciddi fərq nəzərə çarpmır. Onların hamısı ayrı-ayrı vaxtlarda və türk dilinin müxtəlif ləhcələrində bir-birinin sinonimləri kimi işlənib.

Göründüyü kimi, Şumer və türk dillərində ilk sözlərin və səs artımı yolu ilə yeni sözlərin yaranması arasında çox yaxın səs-ləşmələr, eyniliklər var. Deyilənlər əsasında Şumer və türk dillərində ilk sözlərin yaranma yollarını aşağıdakı kimi ümumiləşdir-mək olar:

1.Şumer və türk dillərində ilk sözlər tək ünlülərdən ibarət olub.

2.Ünlülərin sonuna ünsüzlər atırılmaqla yeni sözlər yaranıb (VC).

3.Ünlülərin əvvəlinə ünsüzlər artırılmaqla yeni sözlər yaranıb (CV).

4.Alınmış ünlü-ünsüz quruluşlu (VC) iki fonemli sözlərin əvvəlinə ünsüzlərin artırılması yolu ilə yeni sözlər əmələ gəlib (CVC).

5.Alınmış ünsüz-ünlü quruluşlu (CV) iki səsdən ibarət sözlərin sonuna ünsüzlərin artırılması yolu ilə yeni sözlər yaranıb (CVC).

6.Alınmış ünsüz-ünlü quruluşlu (CV) iki səslə sözlərin tək

ünlü səslərdən ibarət söz köklərinə qoşulması yolu ilə yeni sözlər yaranıb (VCV).

Söz yaradıcılığının yolları qohum olmayan dillərdə bu qədər eyni olmur. Söz yaradıcılığının burada göstərilən altı yolunun Şumer və türk dillərində eyniliyi mütləq nəzərə alınmalı faktdır.

Beləliklə, Şumer və türk dillərində ilk sözlər tək ünlü səslərdən ibarət olub, onların hər biri sonradan semantik yuvaya çevrilib, söz yaradıcılığının ilk mərhələsində həmin ünlülərə səsartımı yolu ilə yüzlərlə yeni sözlər yaranıb. Həm də belə sözlərin sayı yetərinə çox olduğuna görə bunu təsadüf adlandırmaq olmaz.

ŞUMER VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ EYİNİ SEMANTİK SÖZ YUVALARI

Hazırda dünya dilçilik elmində ən çox mübahisə doğuran problemlərdən biri də müxtəlif dillərin qohumluğunun öyrənilməsi ilə bağlıdır. Bu o qədər mürəkkəb və həlli çətin məsələdir ki, bir çox hallarda aksiomanın da sübutu tələb olunur. Ona görə də mütəxəssislər hər hansı iki dilin qohumluğunun sübutu üçün çoxlu şərtlər ortaya atırlar. İrəli sürülmüş bu şərtlərdə əksər hallarda dillərin qramatik, morfoloji, fonetik, stilistik və leksik materialları arasında eyniliklərin, oxşarlıqların mövcudluğu tələb olunur. Bu şərtlər arasında bədən üzvlərinin adlarını, qohumluq və say bildirən terminlərin eyniliyinə daha çox üstünlük verilir. Hətta bir çox dilçilər iki müxtəlif dildə bu qəbildən olan eyni terminlərin tapılmasını həmin dillərin qohumluğunun sübutu üçün yetərli sayırlar və əlavə faktlar axtarmağa ehtiyac görmürlər. Burada hansı dillərin qohumluğundan söhbət getdiyi də çox ciddi şəkildə daim diqqətdə saxlanır.

Şumer dili kəşf olunduğu gündən onun müasir dillərdən hansı ilə qohum olub-olmadığının aydınlaşdırılması məsələsi ortaya çıxmışdır. Şumer dili biçimli dil olduğuna görə, onun biçimsiz və digər dillərlə qohumluğunun mümkünsüzlüyü elmdə elə də ciddi mübahisələr doğurmamış və bu sahədə aparılan axtarışlar da heç bir nəticə verməmişdir. Hər ikisi biçimli dil olduğuna görə, yalnız Şumer və türk dillərinin qohumluğunun öyrənilməsi bir elmi problem kimi gündəmdə qalmışdır. Yüz ildən çoxdur ki, bu mövzu dilçiləri maraqlandıran, onları yeni-yeni axtarışlara ruhlandıran ən maraqlı və aktual məsələlərdən biridir. Onu da deyim ki, bu sahədə artıq xeyli işlər görülmüş, uğurlu araşdırmalar aparılmış, üzə çıxarılmış təkzibedilməz arqumentlərə söykənməklə elmi cəhətdən əsaslandırılmış inandırıcı fikirlər söylənmişdir. Burada türk alimi Osman Nədim Tunanın bir daha adını qədirbilənləklə xatırlatmaq yerinə düşərdi. O, Şumer və türk dillərinin qohumluğunu təsdiqləyəcək çoxlu faktlar üzə çıxarmışdır.

Lakin bütün bu uğurlu işlərə baxmayaraq uzun illərdir ki,

dünya dilçiləri Şumer və türk dillərinin genetik qohumluğu məsələsində yekdil fikrə gələ bilmirlər. Bir sıra alimlər bu iki dilin genetik qohumluğunu qəbul etsələr də, onlarla barışmayanların sayı daha çoxdur və ikincilər öz fikirlərində daha israrlıdırlar. Şumer və türk dillərinin qohumluğunu qəbul etmək istəməyən dilçilər çox zaman ortada olan faktlarla razılaşırmı, iki dilin qohumluğunu sübut etmək üçün irəli sürülmüş şərtləri bilərəkdən daha da ağırlaşdırırlar. Dilçilərin bir qismi iki dilin qohumluğunu sübut etmək üçün onların hər ikisində qohumluq, say və bədən üzvlərinin adlarını bildirən eyni terminlərin mövcudluğunu yetərli sayırlar. Əgər bu qəbildən olan terminlər yoxdursa, onda həmin dillərin qohumluğundan danışmaq əbəsdir. Şumer və türk dillərində bədən üzvlərinin adlarını, qohumluq və say bildirən çoxlu terminlərin mövcudluğu ötən yüzilliyin qırxıncı-əllinci illərində üzə çıxarılıb və son araşdırmalar nəticəsində onların sayı daha da artırılıb⁷². Məsələn, *ata* və *ana* sözləri hər iki dildə eyni cür deyilmiş, yazılmış və eyni anlamda işlənmişdir. Bu iki dildə qohumluq bildirən digər terminlər də var. Şumer dilində *iki* sayı *ikki*, *üç* sayı *eş/uş*, *on* sayı *u* və s. şəkillərində deyilmişdir ki, bunlar türk dilindəki eyni saylarla yaxından səsləşir. Şumer dilində *beş* sayı *i* səsi ilə ifadə edilmişdir. *Beş* sayının *i/bi/bis/biş/beş* fonetik şəkildəyişmələr nəticəsində *i* kökündən yarandığı heç də həqiqətdən uzaq deyil. Türk dilindəki abidələrdə, həmçinin Orxon-Yenisey yazılarında *beş* sayının *bis* şəklinə rast gəlinir ki, bu da yuxarıdakı fikri təsdiqləyir⁷³. Şumer dilində *otuza üçon* deyilmişdir. Türk dilindəki qədim yazılı abidələrdə, o cümlədən Orxon-Yenisey yazılarında *səksənə səkkizon*, *doxsana doqquzon* (tokuzon boş kon-doxsan baş qoyun) deyildiyinə rast gəlinir⁷⁴. Şumer və türk dillərində bədən üzvlərinin adlarını bildirən terminlərdən əl, ovuc, göz, qarış, ayaq, ağız, dalaq, ürək, bağır söz-

⁷² Sadıq İsdam. Şumer və türk dillərinin oxşarlıqları. "Ulduz". Bakı. 2010, № 10. s. 54-60

⁷³ Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, B.1993. s. 306, 307; Rəcəbov Ə.; Məmmədov Y. G.ə., s. 349

⁷⁴ Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, B. 1993. s. 307

ləri ya tamamilə bir-birinin eynidir, ya da fonetik cəhətdən azacıq fərqlənir⁷⁵.

Yuxarıda sadalanan terminlərin eyniliyi Şumer və türk dillərinin qohumluğunu yetərinəcə təsdiqləyir. *Ata* və *ana* sözlərini yalnız qohum xalqlar eyni cür işlədə bilərdilər, çünki Şumer və türk xalqları arasında dil faktlarını mənimsəməkdən söhbət gedə bilməz. Bu faktlar dünya dilçilərinin əksəriyyətinə bəlli olsa da, onlar yenə Şumer və türk dillərinin qohumluğunu birmənalı şəkildə qəbul etmək istəmir və əlavə şərtlər irəli sürürlər. Əgər Şumer və türk dillərinin yox, hər hansı başqa iki dilin qohumluğundan söhbət getsəydi, yəqin ki, durumu bu qədər ağırlaşdırmağa heç bir ehtiyac olmazdı. Söhbət Şumer və türk dillərindən getdiyinə görə, indiki çətin durum yaranmışdır. Bu da onunla bağlıdır ki, Şumer və türk dillərinin qohumluğundan danışarkən bir çox alimlərin məsələyə baxışı dəyişir. Deməli, bu iki dilin qohumluğu ilə bağlı durum süni olaraq ağırlaşdırılır.

Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, Şumer və türk dillərinin hər ikisində Heca qanunu var⁷⁶. Bu iki dildə gedən bütün proseslər istisnasız olaraq Heca qanununun tələblərinə tabe olur, ondan kənara çıxmır. Hər iki dilin biçimliliyini və onlarda Ahəng qanununun olduğunu da bilirik. Şumer və türk dillərində Ahəng qanununun pozulduğu hallara rast gəlinərsə də, Heca qanunu heç zaman pozulmur, onun tələbləri bütün ciddiliyi ilə gözlənilir.

Öncə deyildiyi kimi, hər hansı iki dilin genetik qohumluğundan danışarkən çoxlu şərtlər ortaya atılır. Bu şərtlər əksər hallarda dillərin qramatik, morfoloji, fonetik, stilistik və leksik materialları arasında tapılmış oxşarlıqlara əsaslanır. Bu kəitəbdə Şumer və türk dillərinin genetik qohumluğundan danışarkən həmin şərtlərin bir çoxuna toxunulub. Uzunmüddətli araşdırmalardan sonra məndə belə bir fikir yaranıb ki, hər

⁷⁵ Sadıq İslam. Şumer və türk dillərində bədən üzvlərinin adlarını bildiren terminlər. "Türkologiya" jurnalı. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. B. 2015. № 2. s.60-70

⁷⁶ Sadıq İ. Türk dilində heca qanunu// "Sivilizasiya" jurnalı. Bakı. 2016. № 1. səh. 27-33

hansı iki dilin genetik qohumluğunu təsdiqləyən mühüm şərtlərdən biri də eyni sözlərin onların hər ikisində semantik nüvə rolu oynamasıdır. Burada bir müqayisə aparmaq istəyirəm. Qız bir evdən başqa bir evə gəlin gedir, bir ailədən başqa bir ailəyə, bir mühitdən başqa bir mühitə düşür. Bir müddət gəlin bu mühitə öyrəşə bilmir, özünü həmişə yad yerdə hiss eləyir. Lakin onun bir, iki, üç uşağı olur, təzə evdə özünə mühit yaradır, hər şeyə doğmalaşır və hər şeyi doğmalaşdırır. Bu doğmaları onun öz doğduqları yaradırlar. Elə gəlin də olur ki, doğmur, ona görə də düşdüyü ailədə həmişə tək qalır, mühit onu sıxır, heç kimlə uşaq doğmuş gəlin qədər doğmalaşa bilmir. Alınma sözlər də bu iki gəlin kimidir. Onlardan bir qismi təzə dildə doğub-törəyir, yəni semantik nüvə rolunda çıxış edə bilər, digər qismi isə qısır qalır. Buradakı fərq bircə ondadır ki, gəlinin doğub-doğmamağı onun hansı ailədən çıxıb, hansı ailəyə düşməsi, hətta etnik və irqi mənsubiyyəti ilə deyil, yalnız sırf genetik səbəblərlə bağlıdır. Sözlərin bir dildən digər dilə keçərkən sonuncuda semantik nüvə olub-olmamağı isə məhz hər iki dilin genetik qohumluğu ilə şərtlənir.

Bir çox dilçilərin heç bir elmi əsası olmayan iddialarını təkzib etmək məqsədilə Şumer və türk dillərinin genetik qohumluğunu sübut etmək üçün 30 şərt ortaya qoymuşam. Bu da Avropa dilçilərinin şərtlərinin sayından xeyli çoxdur. Həmin şərtlərdən biri də eyni sözlərin hər iki dildə semantik yuva rolu oynamasıdır. Araşdırmalar göstərir ki, eyni sözlərin hər hansı iki dildə semantik nüvə rolu oynaması onların genetik qohumluğunu təsdiqləmək üçün ən tutarlı arqumentlərdən biridir. Çünki bu, dildə gedən proseslər içərisində çox böyük önəm daşıyır. Hətta dildə baş verən bir sıra proseslər birbaşa onunla bağlıdır. Alınma sözlərin sonuncuda semantik nüvə olmağı məhz hər iki dilin genetik qohumluğunu tələb edir. Hər bir dilin yalnız öz doğma sözləri, yaxud onunla qohum dildən aldığı sözlər sözyaratma prosesində iştirak edir. Genetik cəhətdən qohum olmayan bir dildən digər dilə keçmiş sözlər isə yeni dildə sözyaradıcılığında iştirak edə bilmir. Rus dilindən və rus dili vasitəsilə digər dillərdən alınmış kosmos, kombayn, dispanser, poliklinika, anket, forma, tort, tomat, traktor, kolxoz, atom və s.

belə sözlərdir. Onların sonuna yalnız *çı, çi, çu, çü* sözdüzəldici şəkilçiləri artırılmaqla peşə, sənət bildirən sözlər əmələ gəlir: *kolxoz+çu, kombayn+çı, traktor +çu* və s. Eyni fikirlər ərəb-fars dillərindən alınmış sözlərə də aiddir. Məsələn, cəhalət, rəzalət, səfalət, həqarət, ləyaqət, lətafət, sədaqət, cürət, cəsarət, hürriyyət, istiqlaliyyət və s. kimi yüzlərlə sözün heç birindən türk dilində yeni sözlər yaranmayıb. Qohum olmayan dillərdən alınmış sözlər türk dilində yalnız bir mənada işlənir, omonimləşmir və söz yaradıcılığında iştirak etmir.

Şumer və türk dilləri arasındakı vəziyyət isə tamamilə başqa cürdür. Hazırda hər iki dildə semantik nüvə rolu oynamış, neçə-neçə yeni sözlərin yaranmasında ilkin yuva olmuş onlarla eyni sözlər üzə çıxarılıb. Bilmək lazımdır ki, Şumer və türk dillərində ilk sözlər tək ünlülərdən ibarət olub. B.Əhmədov Azərbaycan dilində tək ünlülərdən ibarət sözlərin mövcudluğu fikrini söyləyib, çoxlu örnəklər göstərib⁷⁷. Belə sözlərə Orxon-Yenisey abidələrində⁷⁸, Qədim Türk Lüğətində⁷⁹, M.Kaşğarlının “Divan”ında⁸⁰ və digər qaynaqlarda da rast gəlinir. *A, e, i, u* səsləri başlanğıcda müstəqim mənalı sözlər olub, sonradan semantik yuvaya çevrilib və onlardan çoxlu yeni sözlər yaranıb. Məsələn, *a* səsi əvvəlcə müstəqil söz olub, bir neçə anlamda işlənib. *A-axar su, a-güç-qüvvət, a-əl, a-arx, a-ağ rəng* anlamlarına Şumer və qədim türk dillərində rast gəlinir. Sonra *a* yuvasından onun əvvəlinə və sonuna ünsüz səslərin, həmçinin sözdüzəldici şəkilçilərin artırılması yolu ilə çoxlu sözlər alınıb: *a+l (ailə), a+ğ (ölçmək), a+ğ (saf, təmiz), a+ğ (ağ rəng), a+ğ (dərd, qəm), a+ğ (qalxmaq, ucalmaq), a+n (göy, səma), a+ğa (böyük, başçı), A+ğa (ad, xüsusi isim), a+na, a+ta*. Burada *a* semantik yuvadır, ünsüz səslər və sözdüzəldici şəkilçilər onun sonuna artırılmışdır. Göstərilən örnəklərin çoxu bir hecalı sözlərdir. İstənilən sözün hansı semantik yuvadan yarandığını müəyyənləşdirmək üçün onu

⁷⁷ Əhmədov B. G.ə. s. 11-12

⁷⁸ Rəcəbov Ə.; Məmmədov Y.G.ə. .s.381

⁷⁹ Древнетюркский словарь. М.1969. s. 216, 603

⁸⁰ Mahmud K. Divanü-luğat-it türk. I c. B. 2006.

hecalara bölmək lazımdır. Şumer və türk dillərində iki və daha çox hecalı bütün sözlərin ilk hecası istisnasız olaraq onun semantik yuvasını göstərir. Yuxarıdakı iki hecalı sözlərin hamısında *a* səsi təklidə ilk hecanı əmələ gətirdiyinə görə, həmin sözlər *a* semantik yuvasından yaranıb. Sözlər hecalara bölünərkən semantik yuvalar bütün hallarda dəyişməz olaraq qalır. Bu, Heca qanununun tələbidir.

A semantik yuvasının əvvəlinə ünsüzlərin artırılması yolu ilə alınan sözlərə *b+a* (*bağır*), *b+a* (*bayır, eşik*), *b+a* (*baduq, yaxşı, xeyirxah*), *b+a* (*barxana*), *q+a* (*bir ağartı növünün adı, qatıq*), *q+a* (*qaba, döş, sinə*), *q+a* (*qa, qalaqlamaq, üst-üstə yığmaq*), *q+a* (*yem*), *q+a* (*qazel, keçi*), *k+a* (*qapı*), *k+a* (*qara*), *k+a* (*karı, qolun bir hissəsi, bilək*), *t+a* (*torpaq, uzaq yer*) misal göstərə bilərik.

E səsi də başlanğıcda müstəqil söz olmuşdur. Şumer və qədim türk dillərində *e ev* anlamı bildirmişdir. Sonra isə *e* semantik yuvaya çevrilmişdir. Həmin yuvadan onun sonuna ünsüzlər artırılmaqla *e+v* (*ev*), *e+n* (*ali, uca*), *e+r* (*er/ər/ərən*), *e+ş* (*eş, həyat yoldaşı, müqəddəs*), *e+ş* (*eş/ uş-üç sayı*) sözləri yaranmışdır.

U səsi Şumer və türk dillərində çox işlək olub. *U* müstəqil söz olub bir neçə anlamda işlənib. *U o* şəxs əvəzliyi yerində işlənib, *u+nun*, *u+na*, *u+nu* və s. kimi hallanıb. *U on* sayını bildirib. *On* sayı başlanğıcda bir səsdən-*u* səmindən ibarət olub, sonra *un/on* şəklinə düşüb. *U* sonra semantik yuvaya çevrilib. *U* yuvasından *u+r* (*vurmaq*), *u+r* (*artmaq, kürülmək*), *u+ruq* (*nəsil, tayfa*), *u/u+n* (*on sayı*), *u+d* (*inək, günorta, vaxt*), *u+s/u+ş* (*ağıl, idrak*), *u+r* (*ayaq*), *u+r* (*yığmaq, biçmək, uralamaq*), *u+r* (*urmaq/irmək/girmək, daxil olmaq*) kimi çoxlu sözlər yaranıb.

Yuxarıdakı misallarda tək ünlülərdən ibarət sözlərin sonuna həm ünsüzlərin, həm də sözdüzəldici şəkilçilərin artırıldığını görürük. Məsələn, *U+ruq* sözündə *u* kökdür, *ruq* isə sözdüzəldici şəkilçidir. *U+tu* (Günəş tanrısının adıdır, *ut/od* kökündəndir), *u+zuq* (*uzun, uzaq* anlamlarındadır), *u+dun* (*ocaq, od-ocaq, odun* anlamları bildirir) sözlərinin hamısında şəkilçilər *u* kökünə qoşulub.

Göründüyü kimi, birinci mərhələdə ünlülərin sonuna və

əvvəlinə ünsüzlərin artırılması yolu ilə yeni sözlər yaranıb. İkinci mərhələdə yeni yaranmış sözlər semantik yuvaya çevrilmiş, onların sonuna müxtəlif səslər və ya sözdüzəldici şəkilçilər artırılmaqla çoxlu sözlər alınıb. Məsələn, *Ur* kökündən *ur+bi* (birgə, bir yerdə), *ur+ğu* (acıq, qəzəb, hay-küy, qışqırıq), *ur+nu* (Şumer dilində meşədir, türk dilindəki urman/ormanla yaxından səsləşir), *Ur+nunqal* (Bilqamısın özündən sonra I Uruk sülaləsinin xaqanı olmuş oğlu) sözləri əmələ gəlib.

Ba yuvasından *ba+ğır* (qara ciyər), *barxac*, *barxana*, *ba+duq* (yaxşı, xeyirxah), *ba+la* (bala, körpə), *ba+ yır* (çöl, eşik), *ka* yuvasından *ka+pı*, *ka+ra*, *ka+rı* (qolun bir hissəsi), *qa* yuvasından *qa* (bir ağartı adıdır: qatıq), *qa+zəl* (keçi), *qa+muş*, *qa+ba* (döş, sinə, qabaq), *qa+ra* (qora, üzüm, tənək) kimi onlarla yeni sözlər əmələ gəlib. Şumer və türk dillərindəki semantik söz yuvalarının və onlardan yaranmış sözlərin mənaları da əksər hallarda üst-üstə düşür.

Şumer və türk dillərində semantik yuva funksiyası daşımış eyni sözlərin bir qismi cədvəldə verilib:

Kök sözlər	Onlardan yaranmış yeni sözlər	
	Şumer dilində	türk dilində
A	A+ğ- rəng; saf, təmiz; A+ğ- ölçmək; A+ğ- dərd, qəm; A+ğ-qalxmaq, ucalmaq A+n- göy; A+ma- ana; a+da-ada, ata a+nı- onu;	A+ğ- rəng; saf, təmiz; A+ğ- ölçmək; A+ğ- dərd, qəm; A+ğ-qalxmaq, ucalmaq A+n- göy; A+na- ana; A+ta-ata A+nı- onu;

An	An+pa- göyün ən uca yeri; An+şe- eşşək; An+bar-anbar; An+zud (bir quş adı)	An+pa- göyün ən uca yeri; Andır- pis və ya yiyəsiz bir şey; Anbar-anbar: An+qud (bir quş adı)
Ba	Ba+duq (yaxşı, xeyir-xah); Ba+ğ- bala, yavru; Ba+s- basmaq; Ba+lam (döyülmüş taxıl) Ba+ba (Tanrı adıdır) Ba+laq (Balaban) Ba+ra (bayıra) Ba+sığ-basilmaq	ba/be- be+dük, (yaxşı, gözəl); bağ- bala, yavru; bas- basmaq; Bə+lim-(taxıl döyüləndən sonra qalan ovxantı) Ba+ba (şəxs adıdır) Ba+la+ban Ba+yı+ra Ba+sıl+maq
E	e- ev; e+n- ali; e+me- dil; e+me- söz; e+men- yovşan; e+ren-əsgər, döyüşçü; e+ren- sidr ağacı; e+ş- üç sayı; e+ger- arxa, kürək; e+ş- müqəddəs;	e- ev; e+n- en/ən (çoxaltma dərəcəsi); e+me/əm/əmmək (hamısı dillə bağlıdır); e+me-demək, danışmaq; e+men- yovşan;palıd; e+ren/ərən-igid, döyüşçü; e+ren- sidr ağacı; e+ş/üş- üç sayı; e+ger- arxa, kürək; e+ş- yoldaş, həyat yoldaşı

mæk; U+z- qaz (quş adı); U+r- uca, hündür; U+r- it; U+r- ayaq; U+r- vurmaq; U+r- ağciyər; U+ruq- nəsil, tayfa; U+r-biçmək, yığmaq; U+r- daxil olmaq, gir- mək;	U+l/öl- ölmək; U+z- qaz (quş adı); U+r- uca, hündür; U+r/hur/hür- it; U+r- ayaq; U+r- vurmaq; U+r- üfürmək, nəfəs al- ıb- vermək (ağciyər); U+ruq- nəsil, tayfa; U+r/ura- uralamaq, yığmaq; U+r-urmaq/irmək/gir- mək;
--	---

Şumer və türk dillərində bu cür eyni semantik söz yuvalarının və onlardan yaranmış sözlərin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Ümumi təsəvvür yaratmaq üçün bunlar da yetər. Sonda belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, həm Şumer, həm də türk dilində eyni səviyyədə semantik nüvə rolu oynayan, hər iki dildə sözyaratma prosesində aktiv iştirak edən sözləri bu dillərin heç biri üçün alınma saymaq olmaz. Əvvəldə deyildiyi kimi, sözyaratma prosesində yalnız hər bir dilin öz doğma sözləri iştirak edir. Deməli, əgər eyni sözlər həm Şumer, həm də türk dilində varsa və onların hər ikisində sözyaratma qabiliyyətini saxlayırsa, semantik yuva funksiyasını itirmirsə, bir sözlə, doğub-törəyirsə, onda bu dillərin genetik qohumluğuna heç bir şübhə ola bilməz.

“Dədə Qorqud” dastanında, digər qədim yazılı türk abidələrində çoxlu Şumer sözlərinin tapılması da bu qohumluğu təsdiqləyən tutarlı faktlardan biridir⁸¹.

⁸¹Sadiq İslam. “Dədə Qorqud”da Şumer sözləri. “Terminologiya” jurnalı. B. 2016. Sayı 2, s. 33-45

ŞUMER VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ HECALARIN TƏKRARLANMASI YOLU İLƏ SÖZ YARADICILIĞI

Türk dilində söz yaradıcılığının ən çox istifadə olunanı söz köklərinə sözdüzəldici şəkilçilərin artırılmasıdır. Türk dilində sözlərin böyük əksəriyyəti bu yolla yaranıb.

Şumer dilində sözdüzəldici şəkilçilər bugünkü qədər geniş nəzərə çarpmır. Şumer dilində *li, li, lu, lü, çl, çl, çu, çü, miş, miş, muş, müş* şəkilçiləri ilə düzələn sözlərə rast gəlinə də, hazırda dilimizdə bəlli olan sözdüzəldici şəkilçilərin əksəriyyətindən istifadə edilmədiyini söyləmək olar. Bu da onu göstərir ki, sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadə edilməsi dilin inkişaf prosesi ilə bağlı olaraq tədricən genişlənməmişdir.

Şumer və türk dillərində ilk sözlər bir hecadan, hətta bir ünlü səsdən ibarət olmuşdur⁸². Müşahidələr göstərir ki, hər iki dildə söz yaradıcılığının ən qədim, bəlkə də ilkin yollarından biri söz köklərinin təkrar edilməsidir. Burada söhbət bir hecalı sözlərdən getdiyinə görə, ona hecaların təkrarı da demək olar.

Şumer dilində hecaların təkrarı yolu ilə bir neçə Tanrı adı yaranmışdır:

Ba+ba=Baba. Baş tanrı Anın Qatımduqdan olan qızıdır. Enlilin oğlu Ninurtanın arvadıdır. Ləqəbi “Yeddi qız anası”dır.

Ad+ad=Adad. Onun bir adı da İşkurdur. Şumer panteonunda yağış və ildırım tanrısıdır.

Tur+tur=Turtur. Tanrı Dumuzinin anasıdır⁸³.

Şumer və türk dillərində bir hecalı söz köklərinin təkrarı yolu ilə şəxs adları yaranmışdır:

Şumer dilində: *Du+du=Dudu*, *Da+da=Dada*, *Zu+zu=Zuzu*. *Şaq+şaq=Şaqşaq*. *Şaqşaq* Şirpurlu şəhərinin xaqanı Urukaganın arvadının adıdır⁸⁴.

⁸²Sadiq İ. Şumer və türk dillərində ilk sözlər və səs artımı yolu ilə söz yaradıcılığı//AMEA Dilçilik İnstitutunun Əsərləri. B.2018. № 1.s. 345

⁸³Sadiq İ. Şumer ədəbiyyatı, “Azərnəşr”, B, 2013. s. 24, 34, 27

⁸⁴Sadiq İ. Şumerdə izim var, “Azərnəşr”, B, 2008. s. 328

Türk dilində: *Ba+ba=Baba, Tu+tu=Tutu, Lə+lə= Lələ.*

Şumer yazılarında rast gəlinən *Şuşu-Qəşəm* və *Adad-Mumusur*⁸⁵ adlarının tərkibindəki *Şu+şu=Şuşu* və *Mu+mu=Mumu* adlarının da hecaların təkrarı yolu ilə yarandığı aydın görünür.

Türk dilində qohumluq bildirən terminlərin bir çoxu söz kökünün təkrarı yolu ilə əmələ gəlib: *ba=ba=baba, nə+nə=nənə, bi+bi=bibi, ci+ci=cici* (bəzi şivələrdə anaya cici deyilir), *bə+bə=bəbə* (körpə uşağa bəbə deyilir), *lə+lə=lələ, qa+qa=qaqa/qağ-a, mə+mə=məmə* (anaya məmə də deyilir), *də+də=dədə*. Ataya, bəzən də babaya *dədə* deyilir. Bu söz ağıllı, böyük, ağsaqqal, ustad anlamlarında da işlənir: *Dədə Qorqud, Dədə Qasım* və s.

Türk dilindəki *xorxor* (Zaqatala), *nəknək* (Ağstafa, Bərdə, Şuşa, Yevlax) uşaq oyunlarının, *nəznəz* ipək baş yaylığının⁸⁶ (Bakı), *tartar* (qumruya bənzər bir quşdur), *Cucu*⁸⁷ (M.Kaşğarlıda bir türk şairinin adıdır) adlarının, *karkar-çardağ*⁸⁸, *gurgur-şələlə*⁸⁹ (Quba), *gurgur-hind toyuğu* (Dərbənd) sözlərinin hecaların təkrarlanması yolu ilə yarandığı göz önündədir. Qax rayonunda dəyirmanın çarxına *karkar* deyirlər⁹⁰.

Türk dilində çoxlu toponimlər var ki, onlar bir hecalı söz köklərinin təkrarı yolu ilə alınmışdır:

Xar+xar=Xarxar, Mor+mor=Mormor, Gər+gər= Gərgər hər üçü Gədəbəy rayonunda kənddir. *Tər+tər= Tərtər* həm rayon, həm də çay adıdır. *Çin+çin=Çinçin* Gəncə quberniyasının Qazax mahalında, Şəmşəddində kənd adıdır. O.T.Molçanovaya görə, *çin* sözü qədim türk dilində *sıldırım dağ, dik dağ yarğanı* mənası bildirmişdir⁹¹. *Her+her=Herher* İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz mahalındakı Paşalı rayonunda kənd adıdır. Onun adına

⁸⁵ Yənə orada, s.300, 301

⁸⁶ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B. 2007. s.228,372,370

⁸⁷ Kaşğari Mahmud. "Divan". IV c. s.511,726

⁸⁸ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб. 1899. s.420 (Bundan sonra kitabın adı qısaca ОСТН şəklində veriləcək).

⁸⁹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. AMEA. B. 2007. s. 188

⁹⁰ Yənə orada, s. 243

⁹¹ Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. Саратов. 1982. с. 200

qaynaqlarda *Hərher* şəklində də rast gəlinir. Paşalı rayonunda *Herher* adlı bir çay da var. Bəzi alimlər *Herher/ Hərher* toponiminin qədim türk tayfası olan qarqarların adından yarandığını söyləyirlər. *Qam+qam=Qamqam* Quba rayonunda, *Vay+vay=Vayvay* Şəki rayonunda, *Her+ her=Herher* Ağdərə rayonunda, *Xal+xal=Xalxal*, *Kü+kü= Kükü* Naxşivanda kənd adlarıdır. *Şır+şır=Şırşır* Gəncə quberniyasının Zəngəzur mahalında, indiki Mehri rayonunda qışlaq adıdır. Çox güman ki, bu söz *Şırşır* bulaq adı ilə eyni köklüdür. Həmin yaylaqda *Şırşır* adlı bulaq olub və yaylaq da ona görə *Şırşır* adlandırılıb. *Şırşır* adlı bulaqlara Azərbaycanın əksər yerlərində rast gəlinir.

Bakının Digah kəndinin yaxınlığında bir dağ var. Bu dağın adı *Şaxşax*⁹². Azərbaycanın digər bölgələrində, həmçinin başqa türk ölkələrində də *Şaxşax* toponimləri vardır. Bu adın etimologiyası haqqında heç bir fikir yoxdur. Yuxarıda deyildiyi kimi, Şirpurlu şəhərinin xaqanı Urukaginanın arvadının adı *Şaqşaq* idi. *Şaxşax* dağ adının həmin qadın adıyla bağlılığı göz qabağındadır.

Göründüyü kimi, yuxarıdakı kənd, bulaq və çay adlarının hamısı iki eyni hecadan ibarətdir ki, bu da həmin sözlərin hecaların təkrarı yolu ilə yarandığını söyləməyə əsas verir.

Bu üsulla heyvan adları da yaranıb: *Bül+bül=bülbül*, *qu+qu=ququ* (quş adları), *Dül+ dül=Düldül* (at adı).

Türk dilində bir hecadan ibarət söz köklərinin təkrarlanması yolu ilə çoxlu sözlər yaranıb: *la+la=lala* (bitki adı), *kü+kü=kükü* (yemək adı), *çi+çi=çiçi* (xalça adı), *mər+mər=mərmər* (daş növü), *çax+çax=çaxçax* (həyətin girişinə qoyulan və seyrək çubuqlardan düzəldilən qapı), *ya+ya=yaya* (piyada), *xal+xal=xalxal* (yayda heyvanları saxlamaq üçün yanları bağlı, üstü aşıq yer. Ona arxac da deyilir), *cü+cü=cücü*, *sır+sır=sırsır*, *bər+bər=bərbər*. Şumer dilində bir qabı doldurmağa və qabın ağzına qoyulan parçaya *si*, qabı ağzına kimi qoldurmağa isə *si+si=sisi* deyilirdi. Məsələn: *barag-ga nam-mu-un si-si-ig-de*. Onun tərcüməsi belədir: *qoy o mənim zənbilimi siləbəsilə taxilla*

⁹²Sadıq İ. Şumerdə izim var, “Azərnəşr”, B, 2008. s. 328

*doldursun*⁹³. Azərbaycan dilində bu gün *silə* və *siləbəsilə* sözləri var. *Silə* Şumer dilində olduğu kimi, maye ilə doldurulmuş qabın ağzına qoyulan parçadır. Həhrənin ağzına qoyulan parçaya da *silə* deyilir. *Siləbəsilə* isə qabı ağzına kimi doldurmağı bildirir və Şumer dilindəki *sisi* sözü ilə eyni anlamağa gəlir. *Cikcik* (sərcə səsi), *xorxor* (yatmaq) sözləri də söz köklərinin təkrarlanması yolu ilə yaranıb.

Şumerlər nəğməyə, mahnıya *bal+bal=balbal* deyirdilər. Qədim türk dilində indi layla dediyimiz lirik janr balu-balı adlanmışdır. Mahmud Kaşğari da bu sözü ninni, layla anlamlarında balu-balı şəklində yazmışdır⁹⁴. Türklər xaqanın, sərkərdənin qəbrinin yanında öldürdükleri düşmənin sayı qədər daş heykəllər qoyurdular və həmin heykəllər *bal+bal=balbal* adlanırdı. Orxon-Yenisey abidələrindən iki nümunə: 1). Atam xaqana başda Baz xaqanı *balbal* qoymuş; 2). Başda qırğız xaqanını *balbal* qoydum⁹⁵. Belə sözlərin sayını istənilən qədər artırmaq olar.

Yuxarıdakı yolla hər sözdən yalnız bir yeni söz yarana bilər, çünki hər söz bir dəfə təkrar olunur. Yazıda istifadə olunmuş bir hecalı sözlərin söz kökü adlandırılması ilk baxışda şübhə doğura bilər. Lakin bu şübhəyə heç bir əsas yoxdur. Bu hecaların hər biri qədim dildə müstəqil anlamda işlənmiş, sonrakı mərhələlərdə semantik yuvaya çevrilərək çoxlu yeni sözlərin yaranmasında kök funksiyası daşmışdır. Məsələn, *baba* sözünün yarandığı *ba* kökünü götürək. Şumer və qədim türk dillərində *ba* sözü *bağır*, *bağışlamaq*, *barxana* və s. anlamlar bildirmişdir. *Ba* kökündən *bala*, *bacı*, *baca*, *bayır*, *badam*, *balaq* kimi onlarla yeni sözlər alınmışdır. Bilmək lazımdır ki, *ba* kökündən əmələ gəlmiş bütün sözlər hecalara bölünərkən *ba* heca kimi öz ilkin şəklini qoruyub saxlayır. Hansı söz hecalara bölünərkən *ba* öz ilkin şəklini saxlaya bilmirsə, deməli, həmin söz *ba* kökündən yox, başqa kökdən yaranıb. Məsələn, *balta* sözündə ilk heca *bal* olduğuna görə, sözün kökü *ba* deyil, *baldır*. *Balta* sözü Şumer dilində *bal* şəklində yazılmışdır.

⁹³ Ahmet Cavat. Alfabenin mənşei eski türk yazısıdır. İst.1993.s.64

⁹⁴ Kaşğari Mahmud. "Divan". III c. s. 218

⁹⁵ Rəcəbov Ə.; Məmmədov Y. G.ə. B,1993.s.79,80

dır. Ona görə də bu gün *balta* sözü *bal+ta* şəklində hecalara bölünür ki, burada onun *bal* kökü olduğu kimi saxlanır. *Bal* sözü də *ba* kökünün sonuna *l* ünsüzünün artırılması yolu ilə alınıb. Hecaların təkrarlanması hər kökdən yalnız bir yeni söz yarada bilir.

Bu gün bir çox sözlərin ilk hecaları bizə mənasız görünür. *Ba, də, nə, bi, tu, cü* sözlərini götürək. Onlar hazırda heç bir məna daşmır. Halbuki qədim dildə bunların hər birinin bir və ya bir neçə mənası olub. *Cü* sözü qədim türk dilində *kiçik, xırda, balaca* anlamlarında işlənib. Sonra bu kökdən kiçiklik, balacalıq bildirən çoxlu sözlər yaranıb. Məsələn, *cücü* (xırda həşərat), *cücə* (quşların balası), *cürə* (balaca saz), *cüyür* (balaca keyik), *cücarti* (xırda bitki), *cücərmək* (təzəcə inkişafa başlamaq), *cücük* (xırda kartof), *cüllüt* (balaca quş), *cürdək* (balaca su qabı) və s. Buradakı *cücü* sözü də *cü* hecasının təkrarı hesabına əmələ gəlib. Tarixi gedib Şumer dövrünə çıxan ana kitabımız “Dədə Qorqud” dastanında bu deyilənlərə aid gözəl nümunələr var. Bu gün türk dillərindəki çoxhecalı sözlərin bəziləri dastanda bir hecalıdır. Bunlardan biri *sı* köküdür. Qədim dildə *sındırmaq* feili *sı* şəklində bir hecadan ibarət olub. *Sı* kökündən feilin əmr forması olan *sındır*, ondan da *sındırmaq* məsdəri alınıb. “Dirsə xan oğlu Buğacın boyu”nda qırx namərd öz ağaları Dirsə xanın əl-qolunu bağlayıb onu əsir aparır. Buğacın anası bunu bilir və oğluna deyir: “Qırx yigidin boyuna alğıl. Babanı ol qırx namərddən qurtarğıl, yürü oğul! Baban sənə qıydısa, cən babana qıymağıl!-dedi.

Oğlan anasının sözün *sımadı*⁹⁶.

Göründüyü kimi, bu gün *sındırmadı* kimi işlətdiyimiz söz dastanda *sımadı* şəklindədir ki, onun da kökü *sı* hecasıdır. Orxon-Yenisey abidələrində də *sındırmaq* sözü *sı* şəklində yazılıb⁹⁷. Qaynaqlar göstərir ki, *sı* feili türk dillərində ən qədim söz köklərindən biridir⁹⁸. Gültəkin abidəsindəki *Mənim sabımın sımadı/*

⁹⁶“Kitabi-Dədə Qorqud”. B. s. 28

⁹⁷Rəcəbov Ə.; Məmmədov Y. G.ə. s.71, 131; Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, B, 1993. s. 263

⁹⁸Məmmədov Y. G.ə./ AFM. II kitab. B. 1984. s. 64; Mahmud K. “Divan”. I c. s. 282; Малов С.Е. G.ə. s. 422; Древнетюркский словарь. М.1969. s. 502

*mənim sözüümü sındırmadı*⁹⁹, Küli Çor abidəsindəki *Karluğa keçigin t... sımadı/ karluqları keçidlə... sındırmadı*¹⁰⁰, M.Kaşğarlıdan götürülmüş *Ol süni sıdı/o qoşunu sındırdı*¹⁰¹ və *Tokum yüzüp kudrukta biçək sıma/dərini üzüb bışağı quyruqda sındırma*¹⁰² cümlələrində bunu aydın şəkildə görmək olur.

Yenə “Dədə Qorqud”dan başqa bir sözə baxaq. Bu da *qu* sözüdür. Bu gün *qu* sözü dilimizdə ayrılıqda işlənir. Ancaq bu söz Şumer və qədim türk dillərində səs, xəbər, soruq, söz gəzdirmək anlamları daşımışdır. Onun “Dədə Qorqud”da da bu anlamda işləndiyini görürük: “*Böylə degəc, xanım, ol namərdlərin yigirmisi dəxi çıxa gəldi və bir qu onlar dəxi gətirdilər, ayıtdılar*”¹⁰³. Burada *qu* sözü xəbər, soruq anlamı bildirir. Qədim türk dilindəki yazılı abidələrdə bu gün yalnız ayrı-ayrı sözlərin kökündə saxlanmış bir hecalı sözlər müstəqil mənalarda işlənib. *Qu* hecasının təkrarından *ququ* quş adı yaranıb. Ona *qu* quşu da deyirlər.

Şumer dilində də *sındırmaq* sözü *sı*, səs sözü *qu*, bağır sözü *ba* şəkillərində olub, bir hecadan ibarətdir.

Zamanı dəyişmək, onu tezləşdirmək və ya ləngitmək məqsədilə zaman bildirən bir hecalı sözlərin təkrarından istifadə etməklə yeni sözlər alınıb. *Tez* sözü bir şeyi tələsdirmək, sürətləndirmək üçün işlədilir. *Tez-tez* əvvəlkindən daha tez olmağı bildirir. *Gec* sözü də belədir. *Gec* gəlmək ləngiməyi, gecikməyi bildirirsə, *gecgec* gəlmək bu zamanın ondan da uzun çəkdiyini göstərir. Bu qəbildən olan, yəni bir hecanın təkrarı ilə düzələn sözlərin çoxu şişirtmə bildirir. Məsələn, *zarzar* (ağlamaq), *dığdığ* (deyinmək), *bizbiz* (tükləri bizbiz durmaq), *gicgic* (danışmaq), *bicbic* (gülmək), *qasqas* (“Dədə Qorqud”da *qasqas* gülmək var), *bolbol* (lap çox), *azaz* (lap az) və s.

“Dədə Qorqud”da Beyrək Banıçıçəkdən soruşur:

⁹⁹Rəcəbov Ə.; Məmmədov Y. G.ə. s. 71

¹⁰⁰Yenə orada, s. 131

¹⁰¹Kaşğari Mahmud. “Divan”. III c. s. 234

¹⁰²Mahmud K. “Divan”. I c. s. 459

¹⁰³“Kitabi-Dədə Qorqud”. B. 1978. s. 23

Beyrək gedəli Bambam tərə başına çıxdınmı, qız!?”¹⁰⁴

Buradakı *Bambam tərə* adı *bam* hecasının təkrarlanması yolu ilə yaranıb.

“Dədə Qorqud”da hecaların təkrarlanması yolu ilə yaranmış *dədə* və *baba* sözləri də çox işlənib.

Bir hecalı söz köklərinin təkrarı yolu ilə yeni sözlər yarandıran bəzən araya başqa bir heca da daxil olur. Məsələn, *vrhavur*, *qovhaqov*, *qaçhaqaç*, *pıçhapıç*, *günbəgün*, *yerbəyer*. Dilimizdə bu cür yaranmış sözlər yetərinə çoxdur. Göründüyü kimi, bu cür sözlər eyni hecanın təkrarlanması yolu ilə yaranır və əvvəlkilərdən yalnız araya başqa bir hecanın artırılmasına görə fərqlənir.

Türk dilində iki və daha çox hecalı sözlərin təkrarı hesabına da çoxlu sözlər yaranıb. *Gülə-gülə*, *bilə-bilə*, *yana-yana*, *ağlaya-ağlaya*, *baxa-baxa* kimi onlarla sözlər var ki, onların da hamısı söz köklərinin təkrarlanması yolu ilə əmələ gəlir.

Türk dilində hecaların yerdəyişməsi yolu ilə də çoxlu sözlər yaranıb. Burada söhbət yalnız iki hecalı sözlərdən gedir. Həm də eyni hecanın təkrar ilə yaranmış iki hecalı sözlər bura aid edilmir.

Hecaların təkrarında olduğu kimi, hecaların yerdəyişməsində də hər sözdən yalnız bir yeni söz yarana bilər, çünki bu zaman hecaların yerini cəmi bir dəfə dəyişmək olur. Həm də dildə belə sözlər o qədər də çox deyil. Onlardan bir neçəsinə baxaq: *kətə* bir yemək adıdır, *kə+tə* hecalarından ibarətdir. Hecaların yerini dəyişdikdə *tə+kə=təkə* sözü alınır. Deməli, hecaların yerdəyişməsi nəticəsində yemək adı heyvan adına çevrilir. *Kələ* sözü də iki hecalıdır: *kə+lə=kələ*. Hecaların yerini dəyişdikdə yeni bir söz yaranır: *lə+kə=ləkə*. *Gündüz* sözü də belədir: *gün+düz= gündüz*. Hecaların yerini dəyişdikdə *düz+gün=düzgün* sözü alınır. Ancaq bu sözlərin çoxunda sonuncu heca sözdüzəldici şəkildədir. Məsələn, *kil+kə=kilkə*, *kə+kil=kəkil*, *ki+sə=kisə*, *sə+ki=səki*, *kə+sir=kəsir*, *sir+kə=sirkə* sözlərinin ikinci hecası olan *kə*, *kil*, *sə*, *sir* hazırda sözdüzəldici şəkildədir. Ona görə də bu sözlərin hecalarının yerdəyişməsi yolu ilə yaranması şübhə doğura bilər. Ancaq

¹⁰⁴ Yenə orada, s. 68.

burada bir məsələni mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, həmin hecalara qədim dildə şəkilçi kimi yox, söz kökləri kimi rast gəlinir. Deməli, bir çox sözlərin hecaların yerdəyişməsi yolu ilə yarandığını qəbul etmək olar.

Şumer və türk dillərində Heca qanunu var və hecaların yerdəyişməsi yolu ilə yaranan sözlərdə onun tələbləri mütləq şəkildə gözlənməlidir. Çünki hər iki dildə gedən bütün proseslər Heca qanununun tələbləri çərçivəsində baş verir. Məsələn, *ələk* sözündə hecaların yerini dəyişdikdə *ləkə* alınır: $a+lək=ələk$; $lək+a=ləkə$. Ancaq *ləkə* sözünü təzədən hecalara bölərkən *ələk* sözündəki bölgü pozulur. Ona görə belə hallarda hecaların yerdəyişməsindən danışmaq olmaz, yəni *ləkə* sözü *ələk* sözündəki, yaxud əksinə *ələk* sözü *ləkə* sözündəki hecaların yerdəyişməsi yolu ilə yaranmayıb.

Son vaxtlar söz yaradıcılığında güzgü oxunuşundan da bir üsul kimi istifadə olunduğundan danışılır. Məsələn, *ələk* sözünü güzgü vasitəsilə tərsinə oxuyanda *kələ* alınır. Bu cür hallara əsaslanıb bəzi sözlərin güzgü üsulu ilə yarandığını iddia edirlər. Ola bilsin ki, türk dilində güzgü üsulu ilə müəyyən sözlər yaranıb. Bunu sübut etmək üçün, birinci növbədə, türk dilində Heca qanununun mövcudluğunu nəzərə almaq lazımdır. Heca qanunu tələb edir ki, güzgü üsulu ilə yaranmış yeni sözdə heca bölgüsü mütləq onun ilkin formasındakı kimi olmalıdır. Yəni əgər *ələk* və *kələ* sözlərində heca bölgüsü pozulursa, burada güzgü üsulu ilə söz yaradıcılığından söhbət gedə bilməz: $a+lək=ələk$ və $kə+lə=kələ$. Göründüyü kimi, burada heca bölgüsü pozulur. Deməli, bu sözlərin güzgü oxunuşuna uyğun gəlməsi bir təsadüfdür. Dildə isə təsadüflər yoxdur, qanunauyğunluqlar var.

Bəzi araşdırıcılar *Novruz* sözünün güzgü üsulu ilə *zurvan* sözündən yarandığını yazırlar. Bu sözdə Heca qanunu da gözlənilir: $zur+van=zurvan$; $nav+ruz=navruz$ (novruz). Bu da bir təsadüf ola bilər. Ona görə də burada bir qanunauyğunluğun olduğu sübut edilməlidir.

Beləliklə, Şumer və türk dillərində bir hecalı söz köklərinin təkrarı və hecaların yerdəyişməsi yolu ilə xeyli yeni sözlər yaranıb.

ŞUMER VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ BƏDƏN ÜZVLƏRİNİN ADLARINI BİLDİRƏN TERMINLƏR

Hazırda dünya dilçilik elminin qarşısında duran ən böyük problemlərdən biri də ayrı-ayrı dillərin qohumluğunun öyrənilməsidir. Burada söhbət həm genetik, həm də tipoloji qohumluqdan gedir. Dillərin tarixinin, mənşəyinin, inkişaf xüsusiyyətlərinin düzgün öyrənilməsində genetik və tipoloji qohumluq əlaqələrinin aydınlaşdırılması mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə, qədim və çağdaş dillərin qohumluğu həmişə ciddi elmi mübahisələr doğurur.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında İkiçayarasında (indiki İraqın ərazisində) aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Şumer dilində yazılmış gil kitablar tapılmış və oxunmuşdur. Həmin vaxtdan Şumer dilinin mənşəyi, hansı dillərlə qohumluğu məsələsi gündəmə gəlmişdir. Şumer dilinin Biçimli (aqlütinativ) dil olduğu birmənalı şəkildə sübut edilmiş, bundan sonra onun türk dili ilə qohumluğu fikri irəli sürülmüşdür.

Şumer və türk dillərinin genetik qohumluğu XIX yüzilliyin sonlarından etibarən müzakirə və mübahisə mövzusu olub, bugün də davam etməkdədir. Çünki Şumer və türk dillərinin qohumluğu haqqındakı fikirlər söyləndiyi andan birmənalı qarşılanmamış, elə ilk gündən bir çox alimlər açıq-aşkar onun əleyhinə çıxmışlar. Hətta bu iki dilin qohumluğunu inkar etmək üçün yersiz, elmi əsası olmayan şərtlər də ortaya atılmışdır. Bir sıra tanınmış alimlər Şumer və türk dillərinin qohumluğuna dair tutarlı faktlar üzə çıxarıb, əsaslı fikirlər söyləsələr də, onlarla barışmayanlar da olmuşdur və bu gün də var. İkincilər Şumer və türk dillərinin qohumluğunu heç vəchlə qəbul etmir, birincilərin arqumentlərini yetərsiz sayırlar. Bəlkə də həmin arqumentləri qulaqardına vururlar demək daha doğru olar. Ona görə də Şumer dilindən danışan alimlərin əksəriyyəti bu dili çağdaş dillərdən heç biri ilə qohum olmayan, təcrid edilmiş dil adlandırırlar.

Son dövrlərdə Şumer və türk dillərinin qohumluğu məsələsi

elmdə yenidən aktuallaşmışdır. Azərbaycanda da bu sahədə xeyli tədqiqatlar aparılmışdır.

Elmin, texnikanın, texnologiyaların, mədəniyyətlərin durmadan inkişafı ilə əlaqədar olaraq yaranmış yeni terminlər asanlıqla bir dildən digərinə keçə bilir. Lakin elə terminlər var ki, onlar hər bir dilin özünə məxsus olur və digər dillərdən nadir hallarda götürülür. Bu qəbildən olan terminlərə, birinci növbədə, qohumluq, say və bədən üzvlərinin adlarını bildirən terminlər aiddir. Çünki insanlar bu terminləri nadir hallarda yad dillərdən götürürlər. Dünyanın ilk dili olan Şumer dilindəki belə terminlərin hansısa yad dildən alındığından danışmaq isə daha çətinidir. Çünki Şumer dilinin yaşadı olan bir dil varsa, o da yalnız türk dilidir. Həmin dövrdə başqa bir dil yoxdur. Müqayisələr göstərir ki, belə terminlər qohum olmayan dillərdə bir-birindən çox fərqlənir. Rast gəlinən oxşarlıqlar isə diliçilərin Ulu dil adlandırdıqları qədim, bəlkə də birinci dilin onlardan törəmiş sonrakı, daha cavan dillərdəki qalıqlarıdır. Ona görə də hər hansı iki dilin genetik qohumluğundan danışarkən əksər alimlər həmin dillərdə qohumluq, say və bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlərin eyni olması şərtini ortaya atırlar. Onların sözlərinə görə, iki dilin genetik qohumluğunu təsdiqləmək üçün qohumluq, say və bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlərin eyniliyi birinci şərtidir. Eyni şərtlə Şumer və türk dillərinin qohumluğu söhbəti ortaya çıxanda da qarşılaşırıq.

İ.M.Dyakonov bu mövzuda danışarkən yazırdı: *Bizim birləşmələrimizin indiki səviyyəsində nə Şumer dilinin qrammatik formatlarına dair materiallar, nə də əsas lüğət fondunun saylardan, qohumluq bildirən terminlərdən və bədən üzvlərinin adlarından ibarət sözləri ilə digər dillərin, o cümlədən qafqaz dillərinin bu qəbildən olan sözləri arasında sistematik uyğunluqlar və analoji materiallar tapılmamışdır*¹⁰⁵. Göründüyü kimi, İ.M.Dyakonov burada qafqaz dillərinin adını xüsusi vurğulasa da, türk dilinin adını bilə-bilə çəkmir. Əlbəttə, burada heç bir təsadüf yoxdur. İ.M.Dyakonov yaxşı bilirdi ki, Şumer və türk dillərinin lüğət fondunda bu qəbildən olan xeyli terminlər mövcuddur. Sadəcə olaraq

¹⁰⁵ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М.1967. s. 84

onun xidmət etdiyi konsepsiya bunları üzə çıxartmağa imkan vermirdi. Həmin konsepsiyanın qatı tərəfdarlarından olan Azərbaycan alimi İ.Əliyev də İ.M.Dyakonovun yuxarıdakı fikirlərini öz adından necə varsa, o cür təkrarlamışdır. Onun fikrinə görə, A.Məmmədov Şumer və türk dillərinin lüğət fondunda qohumluq bildirən terminlər, bədən üzvlərinin və sayların adları arasında maddi qohumluq tapmamışdır¹⁰⁶.

İ.M.Dyakonov qohumluq bildirən *ada/ata* (Şumer) –*ata* (türk) və *ama/ana* (Şumer)–*ana* (türk) sözlərinin Şumer və türk dillərində eyni olduğunu gördükdə isə onları “uşaq sözləri” adlandırmışdır. V.İ.Abayev də əksər Qafqaz xalqlarının dillərində geniş işlənən *baba* və *ata* sözlərinin türk dilindən alındığını bilə-bilə onları “uşaq sözləri” adlandırmışdır ki, heç kim onlara “mənimdi” deməsin¹⁰⁷. Əlbəttə, “uşaq sözləri” ifadəsi heç bir elmi məntiqə söykənmir və həqiqəti gizlətmək məqsədilə düşünülmüşdür. Uşaq dili də, sözləri də, danışmağı da böyüklərdən öyrənir. Körpə türk uşağını alman ailəsinə versən, o dil açıb öz-özünə türk dilində danışmayacaq. Alman dili mühitində dil açan uşaq mütləq alman dilində danışmağa başlayacaq. Bir məsələ də var. “Uşaq sözləri” ifadəsi hər hansı bir elmi məntiqə söykənsəydi, onda rus uşağı heç vaxt *nənə* və *baba* kimi çox asan tələffüz olunan, dilə tez yatan, deyilişi heç bir çətinlik törətməyən sözləri qoyub onların əvəzinə *babuşka* və *deduşka* kimi çətin tələffüz olunan sözləri işlətməzdi. Deməli, “uşaq sözləri” ifadəsi heç vaxt özünü doğrulda bilməz. Ona görə alman dilçi alimi, rus dilinin izahlı lüğətinin müəllifi M.Fasmer doğru olaraq yazmışdır ki, “rus dilində *baba* və *qoca* anlamlarında əzizləmə bildirən *baba*, *babay* sözləri türk dilindən alınmışdır”¹⁰⁸. “Uşaq sözləri” ifadəsi məhz bu cür minlərlə sözün türk dilindən alındığını gizlətmək

¹⁰⁶ Алиев И.Г. Изучение проблем древней истории, филологии и археологии в Азербайджане в 1977-1987 годы/ВДИ.1988.№1. s.66

¹⁰⁷ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. 1. М.1958. s.29

¹⁰⁸ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка (перевод с немецкого и дополнения О.И.Трубачова). т.1. М. 1964. s. 100 (Bundan sonra belə veriləcək: Фасмер М. Г.ə.).

üçün uydurulmuşdur. Şumer və türk dillərinin qohumluğu söhbəti ortaya çıxanda bu ifadənin işlədilməsi də məsələyə elmi yox, qərəzli yanaşıldığını aydın göstərir.

Son dövrlərdə Şumer və türk dillərinin qohum olub-olmadığı istiqamətində geniş araşdırmalar aparılıb. Hər iki dilin qrammatik quruluşu və sintaksisi arasında çoxsaylı eyniliklərin olduğu üzə çıxarılıb. Şumer dilinin fonetikasını öyrənmək xeyli çətinlik törətsə də, bu sahədə də müəyyən işlər görülüb. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Şumer və türk dillərinin fonetikasi arasında da oxşarlıqlar mövcuddur. Şumer və türk dillərinin qohumluğu haqqında düşünməyə əsas verən ilkin şərt isə onların hər ikisinin biçimliliyidir, yəni hər iki dildə sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçilər yalnız sabit söz köklərinə qoşulur. Biçimli dillərin əsas qrammatik özəlliyi bundan ibarətdir.

Şumer və türk dillərinin leksik fondunun müqayisəli araşdırılması da uğurlu nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Hazırda Şumer və türk dillərində 1000-ə yaxın eyni və ya oxşar sözün mövcudluğu sübuta yetirilmişdir. Onların arasında bədən üzvlərinin adlarını, qohumluq və say bildirən terminlər də var.

Şumer və türk dillərinin genetik qohumluğunu təsdiqləmək üçün bədən üzvlərinin adlarını bildirən eyni sözlərin mövcudluğu böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Hazırda Şumer və türk dillərində bədən üzvlərinin adlarını bildirən xeyli sözlərin eyniliyi üzə çıxarılıb. Onlardan əl, ovuc, göz, dirsək, qarış, ayaq, ağız, dalaq, ürək, bağır (qaraciyər), qursaq, dırnaq və s. kimi sözləri misal göstərmək olar. Bu sözlərin böyük əksəriyyəti heç bir dəyişikliyə uğramadan hazırda türk dilində işlənir. Bəziləri isə azacıq fonetik dəyişikliyə uğrayıb. Burada Şumer və türk dillərində rast gəlinən 20-dən çox bədən üzvünün adını bildirən termin müqayisəli şəkildə araşdırılıb.

A – Şumer dilində *al* deməkdir¹⁰⁹. Çuvaş dilində *al* sözü *a* (*al*) şəklində işlənir. Bu sözün Şumer və çuvaş dillərində eyniliyi göz qabağındadır. Ola bilsin ki, *al* və *al* sözlərinin hər ikisi

¹⁰⁹ Дьяконов И.М. НДПА/ПАЭС. Т. I. М.1958. s. 12

başlanğıcda eyni səslə ifadə edilmişdir. Sonradan birinin fonetik variantı kimi digəri yaranmışdır. *Almaq* deyəndə *əl* nəzərdə tutulur və bu da *Al/əl* sözünün daha əvvəl yarandığını göstərir. *Al/əl* sözü semantik yuva olmuş və ondan çoxlu sözlər yaranmışdır.

Agarin – Şumer dilində *qarın* deməkdir¹¹⁰. Burada sözün əvvəlindəki *a* səsi çaşqınlıq yaratmamalıdır. *A* səsi sözün əvvəlində sonradan da artırıla bilərdi. Sözlərin az hecalı formadan çox hecalı formaya, sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etdiyini nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, *qarın* sözünün də ilkin şəkli məhz iki hecalı olmuşdur. *Aqarin* sözünün əvvəlindəki *a* hərfini götürəndə onun yerində *qarın* sözü qalır ki, bu da hazırda türk dillərində eynilə mövcuddur. Bundan başqa, sözün *agarin* yox, *agarın* kimi oxunuşunda Ahəng qanunu da gözlənilir.

Ba – Şumer dilində çoxanlamlı sözdür. Ondan çoxlu omonimlər yaranıb. *Ba* sözünün bir mənası da *bağır*, *qaraciyər* deməkdir. *Bağır* sözünün *ba* kimi yazılması Şumer dili üçün səciyyəvidir. Şumer dilində iki hecalı sözlərin ikinci hecası çox zaman yazılmır, ancaq tələffüz olunurdu. Ona görə mətndə *ba* yazılmış söz yerinə uyğun olaraq *bağır* kimi oxunmuşdur. Hazırda türk dilində *qaraciyərə bağır* deyilir. Qədim türk dilində də *bağır* sözünün *ba* şəklində yazılışına çox rast gəlinir.

Baş - bu gün türk dilindəki bütün anlamlarda həm də Şumer dilində işlənmişdir. Sözün ideoqramı SAQ-dır. Şumerlər özlərini *qarabaş* adlandırırdılar. Bu söz hazırda türk dillərində işlənən *qaravaş* sözünün eynidir.

Qarabaş sözü Şumer dilində belə yazılmışdır: SAQ (baş)-QA+QA (qara). Şumer dilində hecaların yerdəyişməsi səciyyəvidir. Burada isə söhbət mürəkkəb sözdən gedir. Ona görə, hecaların yox, mürəkkəb sözü əmələ gətirən sadə sözlərin yeri dəyişməlidir: QA-QA (qara) + SAQ (baş). Söz yuxarıdakı kimi yazılır, lakin *qarabaş* kimi oxunur və tələffüz edilir. Bütün Şumer qaynaqlarında bu söz *qarabaş* kimi yazılıb. *Qarabaş* sözü isə, göründüyü kimi, *qara* və *baş* morfemlərindən əmələ

¹¹⁰ M.İ.Çığ. G.ə. s.37

gəlib ki, onların hər ikisi türk sözüdür..

Ur – Şumer dilində *ayaq* deməkdir. *Er/yer/yerimək* sözlərinin hamısı həmin yuvadandır. *Yer* sözünün *ur, ir, jir, er* və s. şəkilləri mövcuddur. *Ayaq* sözü *gir* şəklində də interpretasiya edilmişdir: *nam-tar şu nu-tuku gir nu-tuku*¹¹¹. Tərcüməsi belədir: *Namtarın nə əli var, nə ayağı*. Bu cümlədəki *gir* sözü məhz *ayaq* anlamındadır.

Yerimək, girmək sözləri həmin kökdən yaranmışdır (*gir* sözünə bax).

İgi – Şumer dilində *göz* deməkdir. Şumer dilində *o/ö* hərfləri olmadığına görə, onu bu cür interpretasiya etmişlər: *igi*¹¹². Sözün sonundakı *z* Şumer dilinin qaydalarına uyğun olaraq oxunmur. Deməli, *igi* kimi interpretasiya edilmiş söz *göz* sözünə çox oxşayır ki, bu da hazırda türk dilində işlənməkdədir.

Bir cümləyə baxaq: *igi mu-ul-muş-muş-u-ne*¹¹³. Tərcüməsi belədir: *ilan gözlü igid*.

Başqa bir cümlə: *İgi^d Nannar-ka he-en-şa*. İ.T.Kaneva bu cümləni belə tərcümə etmişdir: *Qoy o Nannarın qabağında mərhəmətli olsun*¹¹⁴. *İgi* sözü Şumer dilində həm *qabağında*, həm də *göz* anlamındadır. Ona görə cümləni belə də tərcümə etmək olar: *Qoy o, Nannarın gözündə ürəkli (mərhəmətli) olsun. İgi kökündə həm göz (gi/gö), həm də gör/görmək (gi/gö/gör) sözləri aydın görünür. Onların həm yazılışı, həm də mənası demək olar ki, bir-birinə çox oxşayır. A.Məmmədov və Q.Kazımov da göz sözünün igidən yarandığı fikrindədirlər*¹¹⁵.

Rus dilindəki *okno* (pəncərə) sözü *oko* (göz) sözündən törəmişdir¹¹⁶. *Okonun* isə *igidən* törəndiyi şübhəsizdir. Rus dilinin tələffüzündə sözün *igi/ögö/ökö/oko* fonetik variantları əmələ

¹¹¹ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС. М.1966.с.50

¹¹² Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 47

¹¹³ Афанасьева В.К. О переводах Шумерской поэзии/ПАС.ІІІ кн. М. 1979. с.53 (Songra Афанасьева В.К. ОПШП kimi veriləcək).

¹¹⁴ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с. 23

¹¹⁵ А.Мəmmədov. Г.ə. s.22; Q.Kazımov. Seçilmiş əsərləri. Vİc.s.138

¹¹⁶ Трубачов О.И. Заметки по этимологии и сравнительной грамматики / Этимология. М. 1971. с. 29

gəlmişdir.

Kasuga- Şumer dilində *qursaq* anlamındadır¹¹⁷. Hazırda *qursaq* sözünün türk ləhcələrində *kursaq*, *qursaq*, *kursuq*, *kur-suqa* şəkillərində tələffüzünə rast gəlinir. Bundan başqa, türk dilində ombanın qarınla bitişən bükük hissəsinə *qasıq* deyilir. *Qasıq* sözü demək olar ki, *kasuqanın* eynidir. *Qursaq qasıq* nahiyyəsində yerləşən daxili orqandır. Bu iki sözün bir kökə bağlılığı təbiidir. Bütün hallarda hər üç sözün eyniliyi göz önündədir.

Kol- bu söz də Muhərrem Kılıca görə Şumer dilində məhz *kol/qol* anlamında işlənib¹¹⁸. *K/q* əvəzlənməsi türk dilləri üçün çox səciyyəvidir. Azərbaycan dilində *q* səsi ilə tələffüz edilən sözlərin Türkiyə türkcəsində daha çox *k* səsi ilə deyildiyi müşahidə olunur. Lakin burada başqa bir məsələ var. *O* hərfi olmadığına görə, söz Şumer dilində *kol/qol* şəklində deyilə bilməzdi. Onun *kul* şəkli daha ağılabatandır.

Kul/kol/qol sözü hazırda türk dillərində öz ilkin anlamını və şəklini olduğu kimi saxlayıb.

Qaba- Şumer dilində *qabaq*, *sinə*, *döş* mənalarında işlənmişdir. Bu söz *ga-ba* kimi interpretasiya edilir: *Ur-lum-ma gaba-ni-şe i-gub*¹¹⁹. Belə tərcümə olunur: *Urhumma onun qabağında dayandı*. Başqa bir cümləyə baxaq: *gaba-guruş-a-gi-gim-he-ra-ra*¹²⁰. Açımı belədir: *O gəncin sinəsinə (döşünə) qamışla dəqiq zərbə vurdu*. Hər iki cümlədə *qaba* sözü *döş*, *sinə*, *qabaq* anlamında işlənib. *Qaba* sözü bu gün türk dilində işlənən *qabaq* (ön) sözünün eynidir. Şumer dilində sözün sonundakı ünsüz oxunmur.

Qaba(ra)- qədim türkcədə düyməyə, osmanlı türkcəsində mismarın başındakı yumruya *kabara* deyilmişdir¹²¹. Balkar-

¹¹⁷ M.İ.Çığ. Sumerlilərdə Tufan, Tufanda Türklər. İst, 2009. s.109

¹¹⁸ Kılıç Muhərrem. DİL, tarix, Coğrafiya və Ata-Türk / “Yeni həyat” dərgisi, 13 yıl. Nisan, 2007. Ankara. s.19

¹¹⁹ Канева И.Т. Направительный падеж в Шумерском языке / ПАС. III книга. М. 1979. s. 120-121

¹²⁰ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 46

¹²¹ Радлов В.В. ОСТН. т. II. ч. I. СПб. 1893. s. 442

qaraçay dilində qadın döşlüyünə (lifçik) *qabara* deyilir ki, hər iki söz Şumer dilindəki *qaba* (döş, sinə) sözünə *ra* sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla yaranmışdır.

Qaba sözü *sinə*, *döş* anlamlarında *qabar* sözü ilə tam üst-üstə düşür. Qadın döşü qabardığına görə, *qaba* sözünün həmin kökdən yarandığı şübhə doğurmur. *Qabara* sözünün də məhz döşün qabarması ilə bağlı olub, həmin yuvadan yarandığı göz qabağındadır.

Şumerlər arabanın qabaq oxunun bir hissəsinə *qaba-qal* deyirdilər ki, *qaba* sözü yenə *qabaq* deməkdir.

Kabır- *qəbir* sözünün ilkin şəklidir. O da Şumer dilindəki *qaba(r)* sözündən yaranıb. V.V.Radlovun lüğətində bu söz *kabır* kimi yazılıb¹²². O da *qabarmaq* anlamı ilə bağlıdır. Xalq ona *qavır* deyir. Deməli, *qəbir* türk sözüdür.

Qarı(u)- şumerlərin işlətdikləri əkinçinin təqvimində *qaruruş* ölçü vahidinə rast gəlinir. Bu sözün ideogramı KUŞ-dur. S.N.Kramerə görə, 1 qarış təxminən 7-8 metrə bərabər olmuşdur¹²³. Zamarovski isə bir qarışın 0,495 m olduğunu yazır¹²⁴. Demək lazımdır ki, bu cür ölçü vahidləri müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif yerlərdə müxtəlif rəqəmlərlə ifadə edilmişdir. Bugünkü düşüncəmizlə yanaşdıqda 1 qarışın 0,495 m-ə bərabər olduğu həqiqətə daha çox uyğun gəlir.

Qarış mürəkkəb söz olub, *qarı* və *uş* tərkiblərindən əmələ gəlmişdir. Türk dillərində qolun dirsəkdən biləyə qədər olan hissəsi *qarı*, biləkdən barmaqların ucuna qədər olan hissəsi isə *ovuc* (uş) adlanır. Altay türkcəsində qolun dirsəkdən biləyə qədər olan hissəsinə *karı* deyilir¹²⁵. Qax rayonunda bazu sümüyünə həm *kar*, həm də *kır*, Şəkidə, Tabasaranda qolun dirsəkdən yuxarı hissəsinə və qoyunun qabaq ayaqlarının dizdən yuxarı hissəsinə *qarı* deyilir. Hazırda Balakəndə yarım metrlik ölçü vahidi

¹²² Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1899. s.453

¹²³ Крамер С.Н. Шумеры. М. 2009. s. 126

¹²⁴ Замаровский Войтех. Спочатку був Шумер. Київ. 1983. s. 117

¹²⁵ Altaysca- türkçə sözlük (hazırlayanlar: Emine Gursoy-Naskalı, Muvaffak Duranlı). Ankara. 1999. s. 99

qarı adlanır¹²⁶. Bu söz digər türklərdə ölçü vahidi kimi işlənmişdir¹²⁷. Türk dillərində əlin biləkdən barmaqların ucuna qədər olan hissəsi *ovuc* (uş/şu) adlanır. Şumer dilində ovuca *şu* deyildiyini bilirik. *Qaruş* sözündən görünür ki, qolun dirsəkdən biləyə qədər olan hissəsi Şumer dilində də *qarı* adlanıb. *Qarış/qaruş* sözü Şumer və türk dillərində bu cür yaranmışdır: *qarı/qaru+şu/uş = qarış/qaruş*.

Şumer dilində *qaruş* sözü yaranarkən birinci sözün sonundakı ünsüz (*i*) düşmüş, ikinci sözün əvvəlindəki ünsüz (*u*) saxlanmışdır (eliziya). Bu söz türk dilində daha çox *qarış* şəklində işlənir. Onun yaranması zamanı birinci sözün sonundakı ünsüz (*i*) saxlanmış, ikinci sözün əvvəlindəki ünsüz (*u*) düşmüşdür (afezis).

Qarış ölçü vahidi kimi bu gün də türklərdə işlənməkdədir. Sözün yazılışında və tələffüzündə heç bir dəyişiklik baş verməyib.

Qu.Murğu- Şumer dilində *bel sütunu, onurğa* deməkdir. Sözün yazılışındakı və tələffüzündəki oxşarlıq onun bu gün türk dilində işlənən *onurğa* sözü ilə eyniliyini göstərir: *Qu.Murğu/Qu-murğa/qomurğa/onurğa*. Göründüyü kimi, hər üç söz bir-birinin fonetik variantıdır. Bir neçə fonetik dəyişmədən sonra *Qu.Murğu* sözü *onurğa* şəklinə düşmüşdür. *O* səsi sonradan dildə işlənməyə başlayıb və *qumurğa* sözündəki birinci *u* səsini əvəzləyib.

Mi – Şumer dilində qadına aidlik bildirən sözdür. *Mə* şəklində oxunması daha doğrudur. Onun təkrarlanması yolu ilə *məmə* sözü yaranıb. Türk dilinin əksər ləhcələrində əzizləmə anlamında anaya *məmə* deyirlər. *Ana/ama/məmə* sözlərinin kökündə *mə/ma* hecası aydın görünür. Sözün kökü *a* səsidir, ona *ma* hecası qoşulub.

Şu - Şumer mətnlərindən *əl* kimi tərcümə edilir. Onu *ovuc* kimi oxumaq daha doğrudur. *Şu* sözünün əks oxunuşu *uşdur*. *Uş ovuş(c)* sözünün bir hissəsidir. Şumer dilində *o/ö* hərfəri olmadığına görə, *ovuş(c)* sözünün *şu/uş* kimi tələffüz edildiyi şüb-

¹²⁶ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B. 1964. s. 18

¹²⁷ Радилов В.В. ОСТН. Т.1.ч.2. СПб. 1893. s.183

hə doğurmur. Şumer dilində *əl* anlamında *a* (al/əl) sözü işlənib. Bu da *şu/uşun ovuş(c)* demək olduğunu söyləməyə əsas verir.

Uyğur dilində *ovuc* sözünün *uş/oç/oçum* variantları var¹²⁸. Yumruğa *muş* deyilir ki, o da *uş* kökündən düzəlmişdir. Altay dilində *ovuca uş* deyilir ki,¹²⁹ burada *uş* kökü olduğu kimi qalır.

Şumer dilindəki bir mətnə baxaq: *Şu-na ba-an-sum-ma*¹³⁰. Cümlə belə tərcümə edilir: *Onun ovcuna (əlinə) qoydu (verdi)*. Göründüyü kimi, burada *şu* sözünü həm *əl*, həm də *ovuc* kimi tərcümə etmək mümkündür.

B.B.Əhmədova görə, *ovuc* sözü Azərbaycan dilində əvvəlcə iki hissədən- *ov* və *ucdan* ibarət olmuşdur¹³¹. Ancaq sözün Şumer dilində *şu/uş* şəklində işlənməsi göstərir ki, bu söz türk dilində də əvvəlcə bir hecalı (*şu/uş*) olmuş, sonralar mürəkkəb sözə çevrilmişdir. Hazırda *ovuc* sözü başqırd və qazax dillərində *us*, yakut dilində *is*¹³² şəkillərində saxlanmışdır. Bunlar da göstərir ki, *ovuc* sözünün ilkin şəkli- etimonu Şumer dilindəki *şu/uş* olub.

Teş (tiş)– Əjdər Fərzəliyə görə, bu söz Şumer dilində cinsi orqan bildirib¹³³. Hazırda türk dilində heyvanların cinsini bildirən *dişi* sözünün *teş/tiş* kökü ilə eyniliyi göz qabağındadır. Deməli, Şumer dilindəki *teş/ tiş* sözü türk dilində *dişi* şəklində ilkin mənasını və azacıq fərqlə tələffüz və yazılış formasını saxlayıb.

Ti(İ) - Şumer dilində *dil* demək olub, ideogramı da T-dır. Onu *emeləmə* kimi oxuyurlar ki, bu da *əmmək* anlamındadır. *Til* və *dil* eyni sözlərdir. *T* və *d* əvəzlənməsi Şumer və türk

¹²⁸ Necip Emir Necipoviç. Yeni uyğur türkcesi sözlüyü (ruscadan çevireni İklil Kurban). Ankara. 1995. s. 288,293 (Bundan sonra N.E. Necipoviç. G.ə. kimi göstəriləcək)

¹²⁹ Altayca- türkçə sözlük. Ankara. 1999. s. 195

¹³⁰ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 121

¹³¹ Əhmədov B.B. G.ə. s. 130

¹³² Başkortca- rusca hüzlək. Moskva. 1958. s. 58; Кажибеков Е.З. О морфологической природе тюркского корня /ВТЯ. А-А. 1985. s. 14; Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках (явление синкретизма).А-А.1986.s. 114

¹³³ Fərzəli Əjdər. Dədə Qorqud sözü. B. 1999. s. 39

dilləri üçün səciyyəvi haldır.

Orxon-Yenisey abidələrində *demək*, *söyləmək* anlamlarında *te*, *ti* sözləri işlənmişdir¹³⁴. *Danışmaq*, *demək*, *söyləmək* sözlərinin hamısı dillə bağlıdır. Hətta uşaq danışmağa başlayanda *dil açdı* deyirlər. Bunlar aydın göstərir ki, Şumer və türk dillərində bədən üzvü olan *dilin* də adı eynidir.

Burada bir məqama da aydınlıq gətirmək lazımdır ki, *til/dil* bədən üzvünün adıdır. *Əmə* sözü isə danışq dilini bildirmişdir.

Ur- Şumer dilində *ağ ciyərin* adıdır. Türk dillərində (altay, qazax, tuva) *üfürmək*, *üfürüb şişirtmək*, *nəfəs vermək*, *nəfəs almaq* anlamlarında *ür* sözü işlənmişdir¹³⁵ ki, bunların hamısı birbaşa *ağ ciyərlə* bağlıdır.

Qorxaq adamlara *ağciyərlər* deyirlər. Çox güman ki, *qorxaq* sözü *ağciyərlər* demək olan *ur*dan yaranmışdır: *ur/urxaq/orxaq/qorxaq*.

A.Məmmədova görə *ürək* sözü də *ür* kökündən yaranmışdır. Bu da tamamilə məntiqə uyğundur.

Zalağ– Şumer dilində insanın daxili orqanlarından birinin adıdır. Onu qaraciyər kimi tərcümə edirlər. Şumer dilindəki bir mətnə baxaq: *İnim-guruş-uru-na-şe-şa-ga-ni an-hu har-ra-mi ba-an-zalağ*¹³⁶. Cümləni belə tərcümə etmişlər: *Şəhər sakinlərinin sözlərindən ürəyi sevinclə doldu, qaraciyəri işıqlandı*¹³⁷.

Burada *zalağın qara ciyərlər* kimi tərcüməsi doğru deyil. Başqa mətnlərdən *qara ciyərlər* *ba* (bağır) adlandığını bilirik. *Zalağın dalağ* olduğunu düşünməyə əsas var. “Dalağı sancmaq” ifadəsi də bu şəirdəki fikirlə səsleşir. Onda *zalağ* elə *dalağ* deməkdir.

Gir- Şumer dilində *ayaq* deməkdir. *Gir girmək* sözünün

¹³⁴ Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. G.ə. B. 1993. s. 376

¹³⁵ Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri / AFM. I kitab. B. 1983. s. 9 (Bundan sonra Məmmədov A. G.ə. kimi göstəriləcək)

¹³⁶ Гильгамеш и Ага / ВДИ. 1964. №3. s. 261

¹³⁷ Yenə orada, s. 264

köküdür. *Girmək* də yeriməyin bir formasıdır. “Evə girmək”, “Binaya girmək” deyəndə *yerimək* başa düşülür. *Yerimək* sözü isə birbaşa ayaqla bağlıdır. Ona görə, demək olar ki, *yerimək* sözü də *gir* kökündən törənmişdir.

Azərbaycanın bəzi bölgələrində ayağa *qurumuş* deyilir. “Qurumuşunu o yana çək”, “qurumuşunu altına yığ” ifadələrindəki *qurumuş* sözünün *qur* kökü ilə *gir* morfeminin eyniliyi heç bir şübhə doğurmur. Bundan başqa, ayaq mənasındaki *qılç/qılça* sözləri də *gir* kökündən yarana bilər.

Geštuka- Şumer dilində *qulaqlarını şəkləmək, dinləmək, qulaq asmaq, eşitmək* anlamlarında işlənmişdir. Bu sözlər şumerlərin “Bilqamis və ölməzlər dağı”, “Inannanın yeraltı dünyaya enməsi” adlı əsərlərində rast gəlinir: *En-e kur-lu-ti-la-še geš-tuğ-ğa-ni na-an-ğub*¹³⁸. Tərcüməsi belədir: *Kahin (Bilqamis) qulaqlarını ölməzlər dağına şəklədi.*

Bu sözün ayrı-ayrı alimlər tərəfindən müxtəlif cür oxunuşlarına rast gəlinir. Məsələn, İ.T.Kaneva və V.K. Afanasyeva onu *giş-tuku* (ağlı olmaq, eşitmək) və *ngeštuq* (qulaq asmaq və müdriklik), İ.M.Dyakonov isə *geš-tuk-a* (eşidən) şəkillərində tərcümə etmişlər: *en-e kur-lu til-la-še geštug-ga-ni na-an-gub*¹³⁹. Cümləni İ.T.Kaneva və S.N.Kramer belə tərcümə etmişlər: *(Hökmdar Bilqamis) ağa həqiqətən öz diqqətini ölməzlər dağına yönəltdi.* Burada müəyyən sözlər buraxılmışdır. Birinci tərcümədəki *qulaq* sözü axırıncı tərcümələrdə *diqqətini yönəltdi* şəklində verilmişdir ki, onu düzgün hesab etmək olmaz. Lakin bütün oxunuşlarda *geštuk* sözü aydın görünür.

Nigeštuq sözün ideogramıdır. Tərcümədəki *qulaq* və *eşidən* anlamları bir-birinə yaxındır. Onun *müdriklik* anlamı isə qaranlıqdır. Şumerin bərəkət tanrısı Dumuzinin bacısının adı Geştinanna (Nigeştinanna) idi. Nigeştinanna ilə Nigeštuq arasındakı oxşarlıq da danılmazdır.

Qədim uyğur dilində bu sözlər olduğu kimi, həm də ilkin

¹³⁸ Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. с. 40

¹³⁹ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 42; АШП. СПб, 1997. с. 364;

anlamında rast gəlinməsi böyük marağ doğurur və həmin qaranlığın da üstünə işıq salır. Manixeylərin tövbə duaları qədim uyğur dilində hazırda üç nüsxədə mövcuddur. Onlardan biri Berlində, digəri Londonda, üçüncüsü isə Sankt-Peterburqda saxlanır. Həmin mətnə belə bir cümlə var: *Ezrya tengrikə, gün, ay tengrikə, küçlüg tengrikə, burkanlarka, inantımız, tayantımız, niqoşak boltumuz, tört yaruk tamga könqülümüzdə tamkaladımız*. Bu cümlə belə tərcümə olunur: *Ezrya tanrıya, gün, ay tanrıya, güclü tanrıya, burkanlara inandıq, bel bağladıq, qulaq asdıq (niqoşak), dörd nur damlası könlümüzə damğaladıq*¹⁴⁰. Bu mətnə *niqoşak* sözünün *qulaq asan, dinləyən, dinləyici* anlamında işləndiyini gördük. Həmin mətnin sonuncu cümləsində də bu söz *dinləyici* anlamında işlənmişdir. Bögü xanın şərəfinə olan mətnə də *dinləyici* anlamında *niqoşak* sözünə rast gəlirik. Mətnə *eşitdi* sözü olduğuna görə, *niqoşak* sözünün məhz *qulaq* və ya *dinləyici* anlamlarında işləndiyi daha çox ağılabatandır. Sözün Şumer dilindəki ideoqramı ilə uyğur dilində yazılışı arasında demək olar ki, fərq yoxdur, mənaları da eynidir. Qulaq eşitmə orqanıdır. Ona görə həmin sözün Şumer dilindən, birinci növbədə, *qulaq* anlamında tərcümə edilməsi doğrudur. Sözün *qulaqlarını şəklədi* şəklində tərcüməsi də bu fikri söyləməyə əsas verir. Onun *dinləyici, dinləyən, eşidən* anlamlarında tərcüməsi də mümkündür, ancaq *müdrilik* anlamında işlənməsi ağılabatan deyil.

Sa- Şumer dilində *sap, damar* anlamında işlənmişdir¹⁴¹. *Sap* türk dilində geniş işlənən sözdür. *Saplaq* (Meyvənin saplağı) da bu kökdəndir.

Sanın Şumer dilində *damar* anlamında işlənməsi burada böyük marağ doğurur. Hazırda tibbdə damardan *sap* hazırlayırlar. *Sa* sözünün *damar* anlamında işləndiyinə söykənib damardan *sap* hazırlanmasının qədimliyini və türklərə məxsusluğunu da düşünmək olar.

Ka- Şumer dilində çoxanlamlı sözdür. Bir mənəsi də *ağız* deməkdir. Şumer dilində bir mətnə baxaq: *ka ki-şe bi-in-gar ka*

¹⁴⁰ Əski türk yazılı abidələri müntəxabatı. B. 1992. s. 127,131

¹⁴¹ Məmmədov A. G.ə.AFM. I kitab. B. 1983. s. 21

*ba-an-da-zalag*¹⁴². Tərcüməsi belədir: *O ağzını torpağa toxundurdu, ağzını təmizlədi*. Burada iki dəfə *ağız* sözü işlənmişdir. A.Məmmədov türk dilindəki *qapmaq* sözünün *ka* kökündən yarandığı fikrini söyləmişdir¹⁴³. Azərbaycanda *qapının* ağzına *kandar* deyilir. *Kandarın* da *ka* kökündən yarandığı aydın görünür. Həm də onun *qapının ağzı* anlamı *ka* kökünün də *ağız* anlamında işləndiyini düşünməyə əsas verir.

Unu- Şumer dilində *yanaq* deməkdir. Azərbaycanın dialektoloji lüğətində Bakı şəhərində *yanaq* anlamında *guna* sözünün işləndiyi qeydə alınmışdır. Bu sözün çox asanlıqla *yanaq* sözünə çevrildiyi aydın görünür. *Unu* kökünün əvvəlinə *y* ünsüzü artırılmaqla söz *yunu* şəklinə düşmüş, onun da sonuna *q* ünsüzü qoşulub *yanaq* sözünü əmələ gətirmişdir. Burada sözün aşağıdakı fonetik şəkildəyişmələri baş vermişdir: *yun/yunu/yunuq/yunaq/yanaq*.

Ur- Şumer dilində *bədənin dizə qədər olan hissəsi, iç, qucaq, özək* anlamları bildirmişdir. Türk dilindəki *orta, ortalıq, ortaq* sözlərinin hamısı *ur* kökündən törənmişdir. Türk, türkmən, Azərbaycan, qaqauz, qazax, qumuk, tatar, başqırd, uyğur, kaşqar dillərində *Orta, mərkəz, aralıq, yarı, odunun ortası, ağacın mərkəzi* mənalarında *orta, urta, ottura, utru* və s. sözlər işlənir¹⁴⁴.

Hazırda türk dilində işlənən yuxarıdakı sözlərin hamısı Şumer dilindəki *ur* kökündən əmələ gəlmişdir. Burada qədim dillərdə *o* hərfinin olmadığını, onu *a* və ya *u* səslərinin əvəzlədiyini də bilmək lazımdır.

Ti- Şumer dilində *həyat* deməkdir. Həm də *qabırğa* mənəsindədir. Qədim türk dilində də *ti* sözü *həyat* anlamı bildirmişdir. *Qabırğa* və *həyat* arasındakı bağlılığa əsaslanıb türk dilində də *qabırğaya ti* deyildiyini düşünmək olar.

Yuxarıda deyilənlərdən görüldüyü kimi, Şumer və türk

¹⁴² Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с. 45

¹⁴³ Мамедов А. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках / АФМ. II kitab. В. 1984. с. 17

¹⁴⁴ Мəmmədov А. G.ə. АФМ. I kitab. В. 1983. с. 9

dillərində onların genetik qohumluğunu təsdiqləyəcək qədər bədən üzvlərinin adlarını bildirən eyni sözlər vardır. Bundan başqa, Şumer və türk dillərində qohumluq və say bildirən bir sıra terminlərin də eyniliyi üzə çıxarılmışdır. Hazırda araşdırmalar və axtarışlar davam etdirilir. Yəqin ki, Şumer və türk dillərində bu qəbildən olan sözlərin sayı günbəgün artacaqdır.

İndiyə qədər Şumer və türk dillərinin qohumluğu məsələsindən danışılarkən bir sıra alimlər tərəfindən bu iki dildə bədən üzvlərinin adlarını bildirən eyni terminlərə rast gəlinmədiyi fikri söylənsə də, göründüyü kimi, onun heç bir elmi əsası olmamışdır. Bu fikirlərin qərəzliliyi artıq göz qabağındadır. Artıq onu təkzib etmək mümkün deyil. Şumer və türk dillərinin əsas leksik fondunda işlənmiş bədən üzvlərinin adlarını bildirən terminlərin bu qədər çoxluğunu üzə çıxardıqdan sonra bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, hind-avropa dillərində bədən üzvlərindən yalnız ayağın adı bir-biriylə eyni, yaxud oxşardır¹⁴⁵. İndi baxın, bircə ayağın oxşarlığı bütün hind-avropa dillərinin qohumluğunu təsdiqləmək üçün bəs elədiyi halda, Şumer və türk dillərində 20-dən çox bədən üzvünün adını bildirən terminlərin eyniliyinə və ya oxşarlığına necə soyuqqanlıqla göz yumulur.

Deməli, Şumer və türk dillərinin əsas leksik fondunda işlənmiş 20-dən çox bədən üzvünün adını bildirən terminin eyniliyi yaxud oxşarlığı heç vaxt təsadüf ola bilməz. Bunlar sistem təşkil edir və həmin dillərin qohumluğunu göstərən hansısa bir qanunauyğunluqdan irəli gəlir. Əgər Avropa və rus dilçiləri bir terminə (ayaq) görə bütün hind-avropa dillərinin qohum olduğunu söyləyirlərsə, Şumer və türk dillərində 20-dən çox bədən üzvünün adını bildirən terminin eyniliyinin, yaxud oxşarlığının üzə çıxarılması bu iki dilin genetik qohumluğunu təsdiqləmək üçün kifayətdir. Artıq onu təkzib etmək mümkün deyil.

¹⁴⁵ Süleymenov Oljas. *Az i Ya. Azərnəşr. B.* 1983. s. 181

ŞUMER VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ QOHUMLUQ VƏ SAY BİLDİRƏN SÖZLƏR

Hər hansı iki dilin genetik qohumluğundan danışarkən əksər alimlər həmin dillərdə qohumluq, say və bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlərin eyni olması şərtini ortaya atırlar. Onların sözlərinə görə, iki dilin genetik qohumluğunu təsdiqləmək üçün qohumluq, say və bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlərin eyniliyi birinci şərtidir. Şumer və türk dillərinin qohumluğu söhbəti ortaya çıxanda da eyni şərtlə qarşılaşırıq. Ancaq faktlarla tanışlıq bu şərtlərdə səmimiyyət olmadığını göstərir. Bu şərti irəli sürən həmin alimlər Şumer və türk dillərində qohumluq, say və bədən üzvlərinin adlarını bildirən eyni terminlər üzə çıxan kimi onlara göz yumurlar. Məsələn, Şumer dilində ata, ana, baba, abi (qardaş), ege (bacı), dumu (oğul), dam (arvad), damad (kürəkən) kimi qohumluq bildirən eyni sözləri görəndə kimi onları “uşaq sözləri” adlandırırlar. Çünki həmin sözlərin hamısı Şumer və türk dillərində qohumluq bildirir. Rus alimi İ.M.Dyakonov bütün bu sözləri Şumer mətnlərindən oxumuş, onların hamısının türk dilində də eynilə qohumluq bildirən terminlər olduğunu görmüş və hər iki dilin qohumluğundan danışanları susdurmaq üçün onları “uşaq sözləri” adlandırmağı ən asan yol hesab etmişdir. Şumer və türk dillərinin qohumluğunu görmək istəməyən digər alimlər də İ.M.Dyakonova dəstək vermişlər. V.İ.Abayev də *baba* və *ata* sözlərinin türk dilindən alındığını bilə-bilə onları “uşaq sözləri” adlandırmışdır¹⁴⁶ ki, heç kim onlara “mənimdi” deməsin. Maraqlıdır ki, yalnız Qafqazda ləzgi, udin və miqrəllər *baba*, gürcülər *papa* sözü işlədirlər. Uşağa dili anası öyrədir, bu aksiomadır. Ana özü hansı dildə danışarsa, uşağı ilə də o dildə danışır. Burada ikinci dildən söhbət gedə bilməz. Uşaq dili öz-

¹⁴⁶ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. 1. 1958. s. 29

özünə öyrənmiş. Belə olmasaydı, rus uşağı da *mat* sözündən daha asan tələffüz olunan *ana* yaxud *babuška* və *deduška* kimi uşaq dilinə çətin yatan üç hecalı sözlərin əvəzinə çox asan deyilən iki hecalı *baba* və *nənə* sözlərini işlədərdi. Ancaq uşaq öz anasının dilindən *nənə* və *baba* sözlərini yox, *babuška* və *deduška* sözlərini eşitdiyinə görə onları işlədir. M.Fasmer isə doğru olaraq yazmışdır ki, *rus dilində baba və qoca anlamlarında əzizləmə bildirən baba, babay sözləri türk dilindən alınmışdır*¹⁴⁷. Şübhə yoxdur ki, həmin sözlər digər dillərə də türk dilindən keçib.

Hazırda Şumer və türk dillərində qohumluq bildirən xeyli sözlərin eyniliyi üzə çıxarılmışdır. Həmin sözlərdən bəziləri aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

Qohumluq	Şumer dilində	Türk dilində
Ana	ama	ana/ama
Ata	ada/ata	ada/ata
Əcdad	abba	abba/baba
baba	aba	baba/aba
bacı	ege	ege(r)
qardaş	abi	abi
oğul	dumu	dumu
yeznə	uşsa	yeznə
dam	damad	kürəkən

Bədən üzvlərinin adlarını bildirən xeyli sözlərin də Şumer və türk dillərində eyniliyi artıq bəllidir. Onlar haqqında əvvəldə geniş danışılıb.

Şumer və türk dillərində bir sıra saylar da eyni cür ifadə edilmişdir. Şumer dilində iki sayı *ikki*, üç sayı *eş/uş*, on sayı *u* və *s* şəkillərində deyilmişdir. Bunlar sayların eyniliyinə aid yaxşı misallardır. Bəzi sözlər isə say mənasında işlənmiş, lakin adını dəyişmişdir. Məsələn, iki sayına Şumer dilində *ikki* ilə yanaşı, *min* də deyilmişdir. Bu söz hazırda türk dilində *min* sayını bildirir. Beş sayı *i* şəklində bir səsdən ibarətdir. Şumer dilində ilk ünsüzlərin çox zaman oxunmadığını nəzərə alsaq, on-

¹⁴⁷ Фасмер М. Г.э. Т.1. Москва. 1964. 100

da sözün *bi* olduğunu görə bilərik. *Bi* isə *biş/beş* şəklində hazırda türk dilində işlənir.

Şumer dilində otuza *üçon* deyilib. İ.T.Kaneva *uşu* (30) sözünü düzgün oxuya bilməyib, onu *niş+u* (20+10) kimi açıqlayıb. *Uşu* sözü *uş+u* (üç+on) kimi oxunmalıdır. Bu cür say sisteminə Orxon- Yenisey yazılarında rast gəlinir. Otuza *üçon*, səksənə *səkkiz on* deyilir.

Şumer və türk dillərinin bir oxşar cəhətinə də diqqət yetirməyə dəyər. Şumer sözləri yazılarkən çox zaman onun əvvəlindəki yaxud sonundakı ünsüz oxunmur. Məsələn, *vur* sözü *ur*, *yer* sözü *er*, *qaz* sözü *uz/az* və s. şəkillərindədir. Eyni hal ünlülərə də aiddir. Məsələn, *ata* sözü *ad*, *igi* sözü *ig* (göz) şəkillərində yazılır. Eyni hal türk dilində də mövcud olmuşdur. Bir faktı göstərək ki, klassik ədəbiyyatda, hətta “Dədə Qorqud kitabı”nda da *vur/vurmaq* sözü *ur* şəklində işlənmişdir.

Yuxarıda deyilənlərdən görüldüyü kimi, Şumer və türk dillərində onların genetik qohumluğunu təsdiqləyəcək qədər qohumluq, say və bədən üzvlərinin adlarını bildiren eyni sözlər vardır. Hazırda araşdırmalar və axtarışlar davam etdirilir. Yəqin ki, Şumer və türk dillərində bu qəbildən olan sözlərin sayı günbəgün artacaqdır. Yuxarıda deyilənlər və qohumluq, say və bədən üzvlərinin adlarını bildiren bu qədər sözün eyniliyi Şumer və türk dillərinin genetik qohumluğunu təsdiqləyir.

ŞUMER VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ EYİNİ OMONİMLƏR

Şumer yazıları təzə kəşf ediləndə və oxunanda çoxlu mübahisələr yaranmışdı. İkiçayarasında tapılmış piktoqrafik yazıların Şumer dilində olduğu şübhə doğurmuşdur. Bir sıra alimlər çəkinmədən piktoqrafik yazıların Şumer dilində olmadığını söyləyirdilər. Alimlərdən ilkin olaraq F.Tyuro- Danjen mixi yazının piktoqrafik yazıdan törəndiyi və hər ikisinin şumerlərə məxsusluğu ideyasına tərəfdar çıxmış, bunun üçün hər iki yazıda omonimlərin mövcudluğunu ən tutarlı sübut hesab etmişdir. Ona görə də piktoqrafik və mixi yazılarda omonimlər axtarmışlar. A.Falkenşteyn piktoqrafik yazılarda və Şumer mətnlərində bir omonim tapmışdır: *TI- ox* və *TI- dirilik* (həyat). Sonra ona üçü də əlavə edilmişdir. Sonuncu üç omonimi A.A.Vayman tapmışdır. Bunlar aşağıdakılardır: *GİG- buğda* və *GİG qara*; *Gİ- geri* və *Gİ- qaytarmaq*; *MAŞ- keçi* və *MAŞ- bölmək*. Bu dörd omonim tapıldıqdan sonra A.A.Vayman buna əsaslanıb deyirdi ki, *piktoqrafik yazıların dilində Şumer dilindəki sözlərlə üst-üstə düşən dörd omonimin tapılması, mənim fikrimcə, piktoqrafik yazıların da Şumer dilində olduğunu sübut etmək üçün kifayətdir*¹⁴⁸. Bunun ardınca A.A.Vayman yazırdı ki, *bundan sonra piktoqrafik yazıların da Şumer dilində olduğu şübhə doğura bilməz*¹⁴⁹.

Şumer və türk dillərinin qohumluğu məsələsindən danışanda da onların hər ikisində eyni omonimlərin varlığı ən mühüm şərtlərdən biri kimi qarşımıza çıxır. Şumer və türk dillərinin qohumluğundan danışanlar indiyə qədər bu məsələyə toxunmayıblar. Halbuki Şumer və türk dillərinin qohumluğunu qəbul etmək istəməyənləri susdurmaq üçün bu olduqca önəmli faktdır. Ona görə A.A.Vaymanın yuxarıdakı fikirlərinə söykəyib demək olar

¹⁴⁸Вайман А.А. К расшифровке протошумерской письменности // ПАС. II книга. М. 1966. с. 9.

¹⁴⁹Үенә орادا, с. 9

ki, Şumer və türk dillərində üç-dörd eyni omonimin tapılması onların qohumluğunu təsdiqləmək üçün bəs eləyir.

Türk dili omonimlərlə olduqca zəngindir. Bəlkə ona görə də cinaslı şeir yalnız türk dilində yaranıb. Tufarqanlı Abbasın “Gülgöz indi, Gülgöz indi” gəraylısındaki bütün sözlər cinasdır. Beş bəndlik şeirdə cinas olmayan bir dənə də söz yoxdur. Buna hər dilin gücü çatmaz.

Şumer dilinin lüğət fondu o qədər də zəngin deyil. Bu dildə təxminən üç min söz var. Lakin Şumer dilində çox zəngin, gözəl bədii əsərlər yaradılıb. Lirik şeirlər, atalar sözü və məsəllər, himnlər, təmsillər, öyüd-nəsihətlər, poemalar, dastanlar böyük bir xəzinədir. Bu xəzinənin adı hələlik Şumer ədəbiyyatıdır. Onları yaradanlar bəlkə də birinci növbədə dilin omonimlərlə zənginliyinə borcludurlar. Elə sözlər var ki, beş-altı anlamda işlənir. Omonimlərlə zənginlik dildə böyük hadisədir.

Şumer və türk dillərindəki omonimlərin tutuşdurulması, qarşılaşdırılması zamanı gözlərimiz qarşısında çox maraqlı bir mənzərə canlanır. Aparılan tutuşdurmalar nəticəsində hazırda Şumer və türk dillərində onlarla eyni omonimlər tapılmışdır ki, onların hər iki dildə mövcudluğu Şumer və türk dillərinin genetik qohumluğunu, eyni dil olduğunu təsdiqləyən təkzibolunmaz arqumentlərdən biridir. Onlardan bir neçəsi aşağıda göstərilmişdir:

1. *Ağ-saf*, təmiz və *ağ-rəng* (şum),
Ağ-saf, təmiz və *ağ-rəng* (türk).
2. *Ba-bağışlamaq*, təltif etmək və *ba-bağır* (şum),
Ba-bağışlamaq və *ba-bağır* (türk).
3. *Bilgə-əcdad* və *bilgə-ağıllı*, bilikli, düşüncəli, müdrik, hər şeyi bilən (şum),
Bilgə-əcdad və *bilgə-ağıllı*, bilikli, düşüncəli, müdrik, hər şeyi bilən (türk).
4. *Eren-əsgər*, döyüşçü və *eren-sidr ağacı* (şum),
Eren- ər, igid, döyüşçü və *eren-sidr ağacı* (türk).
5. *İd-su*, şay və *id-göndərmək*, yola salmaq (şum),
İd-su, şay və *id-göndərmək*, yola salmaq (türk).
6. *Qa-yem*, yemək və *qa-qablaşdırmaq*, qalaqlamaq, üst-üstə

- yığmaq (şum),
Qa-yem, yemək və *qa*-qablaşdırmaq, qalaqlamaq, üst-üstə
yığmaq (türk).
7. *Qara*-üzüm, tənək və *qara*-rəng (şum),
Qara/qora-üzüm, tənək və *qara*-rəng (türk).
 8. *Me*-mən şəxs əvəzliyi və *me* (*mee*)-beyin (şum),
Me-mən şəxs əvəzliyi və *me* (*mee*)-beyin (türk).
 9. *Ud*-gün, vaxt və *ud*-qoyun (şum),
Ud-gün, vaxt və *ud*-inək (türk).
 10. *Ur*-uca, yüksək, hündür və *ur*-vurmaq (şum),
Ur-dik, uca, yüksək, hündür və *ur*-vurmaq (türk).

Şumer və türk dillərində bu cür eyni omonimlərin sayı xeyli çoxdur. *Ağ* (ölçmək) və *ağ* (dərd, qəm), *ağa* (böyük, rəhbər) və *Ağa* (şəxs adı), *ba* (bərə) və *ba* (batmaq), *ka* (qapı) və *ka* (qaçıb qurtarmaq) və s. sözlərin də omonimliyi şübhə doğurmur. Şumer və türk dillərində *a*, *u*, *ağ*, *ka*, *kur*, *ba*, *qa* sözlərinin hər biri 5-6 anlamda işlənib ki, onların hamısı olmasa da, ikisi, üçü omonimdir. Bu cür hadisələrə yalnız genetik cəhətdən qohum dillərdə rast gəlinə bilər.

Bütün bunlar Şumer və türk dillərinin genetik qohumluğunu təsdiqləyən elə tutarlı faktlardır ki, onları təkzib etmək mümkün deyil.

ŞUMER DİLİNİN FONETİKASI HAQQINDA

Şumer dilinin qrammatikası geniş şəkildə tədqiq edilmiş, öyrənilmişdir. Onun biçimli dillərə aid olduğunu bütün alimlər qəbul etmişlər. Ancaq buna baxmayaraq, bir çox alimlər Şumer dilinin hazırda mövcud olan dillərdən hər hansı biri ilə qohumluğu məsələsi ortaya çıxanda o qədər ehtiyatla tərpənilirlər ki, az qala gözlərinin önündə duran bir şeyi də görməzliyə vururlar. Bu qorxunu rus alimi "Şumer dili" kitabının müəllifi İ.T. Kaneva belə izah etmişdir: *Şumer dilinin dünyanın hər hansı bir dili ilə genetik qohumluğunu müəyyənləşdirmək olmur. Bu işin qabağında duran ən böyük əngəl ondan ibarətdir ki, Şumer sözlərinin düzgün tələffüzü haqqında bilgiler yoxdur*¹⁵⁰. İ.T.Kaneva haqlıdır. Doğrudan da Şumer dilinin fonetikasını öyrənmək çox çətinidir. Bu çətinlik təkcə Şumer dilinin "ölü dil" olması ilə deyil, həm də onun fonetikasının hind- avropa və sami dillərinin əsasında öyrənilməsi ilə bağlıdır. Bu günə qədər Şumer dilinin fonetikası türk dilləri əsasında yetərincə öyrənilməmişdir.

Azərbaycan alimləri Şumer və türk dilləri arasında müqayisəli təhlillər aparmışlar. AMEA-nın həqiqi üzvü Tofiq Hacıyev hər iki dilin zəngin materiallarını tədqiqata cəlb edərək belə qənaətə gəlmişdir ki, *Şumer və türk dillərinin faktları arasında müəyyən uyğunluq görünür. Bu da maraqlıdır ki, həmin uyğunluq həm fonetika, həm qrammatika, həm də leksikada var*¹⁵¹.

Təəssüflər olsun ki, bu tədqiqatlar davam etdirilməmiş, Azərbaycanda Şumer mövzusunda birdən-birə ögey münasibət yaranmış, elmi axtarışlar səmtini dəyişmiş, nəticədə çox şeylər öz ilkindən, başlanğıcından uzaqlaşmış, yanlış konsepsiyalar

¹⁵⁰Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 7

¹⁵¹ Hacıyev Tofiq. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında / AFM. B. 1983. s. 25.

dərin kök salmış, asan yolla ucuz şan-şöhrət qazanmaq meylləri daha güclü olmuşdur. Heç kim ağrımaz başını ağrıtmıq istəməmişdi.

Halbuki Şumer dilini yalnız türk təfəkkürünün prizmasından keçirməklə doğru-düzgün öyrənmək olar. Bu fikir birinci növbədə Şumer dilinin fonetikasına aiddir. Şumer dilinin dünyanın hər hansı bir dili ilə genetik əlaqəsinin bu günə qədər müəyyənləşdirilməməsinin ən əsas səbəbi İ.T.Kaneva da çox doğru deyirdi ki, *Şumer sözlərinin fonetikasının həqiqi mənzərəsinin təhrif edilməsidir*¹⁵².

İndiyə qədər alimlər belə fikirdədirlər ki, Şumer dilində on səkkiz ünsüz var. Ünlülərin sayı haqqında isə yekdil fikir yoxdur. Bəzi alimlər ünlülərin altı, bəziləri hətta dörd olduğunu yazırlar ki, bunların türk dillərinin ünlü və ünsüz sisteminə uyğunsuzluğunu akademik Tofiq Hacıyev çox doğru göstərmişdir¹⁵³.

Şumer dilində gəlib bizə çatmış və əlimizdə olan mətnlər fonetik yazı deyil. Onlar heca yazısıdır. Hər işarə bir hecanı göstərir. Şumer sözlərinin böyük əksəriyyəti bir hecadan ibarət olduğuna görə, mixi işarələrin də çox zaman hərəsi bir sözə uyğun gəlir. Sözlərin oxunuşunda çətinlik yaradan əsas səbəb budur. Ona görə də eyni sözü bir neçə şəkildə oxumaq olur. İkinci çətinlik sözlərin türk dilinin fonetikasi əsasında oxunmamasıdır. Bu çox önəmlidir.

Şumer dilindəki sözlər daha çox a, u, e, ı, i ünlülərinin iş-tirakı ilə interpretasiya edilir. Əksər alimlər Şumer dilində *o* səsinin olmadığı fikrindədir. Əgər *o* yoxdursa, onda *ö* də yoxdur. *Ö* *o*-nun törəməsidir. Ancaq burada *o* və *ö* səslərinin deyil, *o* və *ö* hərflərinin yoxluğundan danışmaq daha doğru olar. *O* hərfi orta əsrlərə aid klassik əsərlərimizdə çox vaxt *a* və ya *u* hərflərilə yazılır. Nəsimidə *o* şəxs və işarə əvəzlilikləri *a* hərflə göstərilmişdir. “Dədə Qorqud”da da *o* hərfinin əvəzinə çox zaman *a* hərfinin

¹⁵²Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 18

¹⁵³ Hacıyev Tofiq. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında / AFM. B. 1983. s. 25.

yazıldığını görürük. Bunlar o deməkdir ki, orta əsrlərdə və “Dədə Qorqud”un yazıya alındığı, həmçinin üzünün köçürüldüyü vaxtlarda *o* hərfi onu əvəzləyən *a*, yaxud *u* hərflərini sıxışdırıb yazıdan tamamilə çıxara bilməmişdir. Şumer, hətta akkad dilində də *o* və *ö* hərfləri yoxdu. Digər ünlülərin yoxluğu haqqında qəti fikir söylənməyib. Ancaq Şumer mətnləri ilə yaxından tanışlıq *ə* səsinin mövcudluğunu söyləməyə əsas verir. Mətnlərin oxunuşunda *ə* səsi gah *a*, gah da *e* səsi ilə əvəz edilmişdir ki, bunların hesabına çoxlu dolaşlıqlar yaranmışdır. Məsələn, Enlilə müraciət forması *Enlile* şəklində yazılır. Bu müraciətdə sözün Enlilə kimi tələffüz olunmadığını heç nə ilə sübut etmək olmaz.

Şumer dilinin qrammatikasından danışan alimlər yönlük hal şəkilçisini *e* kimi yazırlar. Şumer və türk dillərində yönlük halın şəkilçiləri bir-birinin eyni olduğuna görə, əslində buradakı *e* yox, *ə* şəkilçisidir və *ə* səsi ilə tələffüz olunur. Kimə? sualına cavab verdiyinə görə sözə *ə* şəkilçisi artırılır. Yuxarıda misal çəkdiyimiz Enlilə sözü də yönlük halda işlənmişdir və onun sonundakı şəkilçi *ə* səsi ilə tələffüz edilməlidir.

Şumer dilində özül, bünövrə mənasında *təməl* sözü işlənmişdir. Onu *temel*(n) kimi interpretasiya etmişlər. Sözü *təməl* kimi oxunması daha doğrudur.

Təməl sözünə mətnlərdə çox rast gəlinir. *temen-zu kuğ-şen*. Cümlə belə tərcümə edilir: *sənin təməlin (özülün) (məbəd üçün) təmiz və işıqlıdır*. Ayrı-ayrı sözlərə fikir verin:

temen - təməl, özül

zu - sənin

kuğ - təmiz

şen - işıqlı.

Cümlədəki dörd sözdən üçü dilimizdə bu gün də işlənir: *təməl*, *sənin* və *şen*. Dilimizdə *evin şən olsun* ifadəsi var. Bu elə *evin işıqlı olsun* deməkdir. Çünki qaranlıq ev şən ola bilməz. Qaranlıq şənlik, sevinc bildirən rəng deyil. Kəndlərimizdə adamların çox toplandıqları yerə şənlik deyirlər. Bu söz *şen* kökündən və *lik* sözdüzəldici şəkilçisindən yaranıb. *Zu* (sənin) sözünün interpretasiyasında yanlışlıq olsa da, olmasa da, *sən*(in) sözündən o qədər də fərqlənmir. Burada anlaşılmayan bircə *kuğ* sözüdür. Yuxarıdakı misaldan aydın görünür ki, *təməl* sözünü *te-*

men(l) kimi yazmağa heç bir ehtiyac yoxdur. Söz *təməl* kimi də yazıla bilər.

Şumer dilində tərkibində *ə* səsinin iştirak etdiyi sözlər çoxdur. Onlardan bir neçəsini də misal çəkmək istəyirəm. *Mən* şəxs əvəzliyi *me* kimi oxunmuşdur. Sözü sonundakı *n* ünsüzünün düşməsi Şumer dili üçün səciyyəvi haldır. Ancaq *mən* şəxs əvəzliyinin həm *me*(n), həm də *mən* kimi oxunuşunun heç biri yanlış deyil. Onu da bilmək lazımdır ki, hazırda canlı danışıqda *mən* sözü *ma*, *mənə* sözü *maa* şəkillərində deyilir ki, onların heç birində *n* səsi yoxdur. Deməli, *mən* sözünün Şumer dilində *me/ma/mə* şəklində yazılması onun indiki deyilişinə tam uyğundur.

Şumer dilində Ahəng qanunu da gözlənməmişdir. Burada uyğun ünlü və ünsüz səslərdən yaranmış hecalar bir-birini izləyir. Sözlərdə daha çox eyni, yaxud uyğun ünlü və ünsüz səslərdən əmələ gəlmiş hecalar iştirak edir. Əgər hansı sözdə Ahəng qanunu pozulursa, o sözün interpretasiyasının doğruluğu şübhəlidir. Məsələn, *enqar* sözünü götürək. Onun mənası əkinçi deməkdir. Buradakı *gar* sözdüzəldici şəkildir. Onun *gar* şəklində interpretasiyası *a/ə* ünlü fərqiindən irəli gəlmişdir. *En* isə *dən* sözünün *ya* etimonu, *ya* da təhrif olunmuş formasıdır. Hər iki interpretasiya *ə* səsinin alimlərə tanış olmaması nəticəsində yaranmışdır. Söz əslində *dəngər* kimi oxunmalı və tələffüz ediləlidir. Bu söz taxılla məşğul olan, taxıl ustası, dən ustası anlamında olub, *əkinçi* sözü ilə yaxından səsleşir. Başqa bir misal: *ga-an-şi-rere-de-en*. Bu cümlə belə tərcümə olunur: *gəlin onun yanına gedək*. *Ə* səsinin yoxluğu cümlənin interpretasiyasında dolaşlıq yaratmışdır. Elə *gəlin* sözü *ga-an* kimi interpretasiya edilmişdir ki, bu da doğru deyil. *Ga-an* əslində *gəlin* kimi yazılmalı idi. Cümlənin mənası *gəlin gedək onun yanınadır*sa, *ga-an* yazılışı doğru sayıla bilməz.

Şumer sözlərində *ə* səsi o qədər çoxdur ki, onların hamısını saymağa ehtiyac yoxdur. Bütün bunlar Şumer dilində *ə* səsinin mövcudluğunu təsdiqləyir. Burada bir fakta da toxunmaq istəyirəm. Hızırda Türkiyə türkcəsində *ə* hərfi yoxdur. Onu ötən yüzillikdə ləğv eləyiblər. Lakin dildə *ə* səsi öz işləkliyini əvvəlki qaydada saxlayıb. Deməli, danışıqla yazı arasında ciddi fərq yaranıb. İndi yazılı mətnlərə söykənib canlı danışıqda *ə* səsinin

olmadığını söyləmək kökündən yanlışdır. Bu gözümlərin qabağında olan haldır. Şumer dilindəki bu cür fərqləri isə biz bütün dəqiqliylə bilmirik.

Şumer dilində *u* ünlüsünün işlənmə dərəcəsi bəlkə də digər ünlülərdən yüksəkdir. *U*-nun törəməsi olan *ü* ünlüsünün Şumer dilində yoxluğu şübhə doğurur. Mənbələrdə elə sözlərə rast gəlinir ki, onların tərkibindəki *u* ünlüsünün *ü* olduğu daha ağılabatan görünür. Məsələn, *düş* sözü *tuş* kimi interpretasiya olunur. Oturmaq, durmaq, dayanmaq mənalarında işlənən bu sözün *tuş* yazılışı doğru deyil. Bu söz *düş* şəklində hazırda *düşmək* (atdan düşmək, qonaq düşmək, evə düşmək, yola düşmək və s.) mənasında dilimizdə işlənir. Mətnlərin təhlili həmin sözün Şumer dilində də eyni yaxud oxşar, yaxın mənalarda işləndiyini göstərir. Məsələn: *ba-ni-tuş-u-de-en*. Bu cümləni İ.T. Kaneva *mən otura bilərəm* kimi tərcümə etmişdir¹⁵⁴. Lakin mətn diqqətlə nəzərdən keçirildikdə tərcümə zamanı mənanın təhrif olunduğu hiss edilir. Cümlənin mənası çox aydındır və belədir: *məni düşürdən*. Burada *bani mən* şəxs əvəzliyinin *i* hal şəkilçisi qəbul etmiş formasıdır. Bu gün də Türkiyə türkləri *mən* şəxs əvəzliyini *ben* kimi tələffüz edirlər ki, bu da onun Şumer dilindəki şəklinə nə qədər yaxın olduğunu göstərir. Sözü *ba-ni* şəklində yox, *bə-ni* şəklində interpretasiyası daha doğrudur. İkinci söz *tuş-u-de-en*dir. Onun da interpretasiyasında azacıq dolaşlıq var. Sözü tələffüzü onu *tüş-ür-də-ən* kimi interpretasiya etməyə çağırır. İndiki halda onu düzgün tələffüz etmək mümkün deyil. Deməli, cümlə *məni düşürdən* kimi tərcümə edilməlidir. İ.T.Kaneva *düş* sözünün tək halda oxunuşunu *tuş* (ideoqramı TUŞ), cəm halda isə *durun* (ideoqramı TUŞ.TUŞ) kimi yazmışdır. Ancaq sözün tərkibində *ü* ünlüsünün olub-olmadığı onu maraqlandırmamışdır. Səslərin düzgün tələffüzünün müəyyənləşdirilməməsi sözlərin interpretasiyasında və tərcüməsində çoxlu dolaşlıqlar yaradır. Dili *ə*, *ö*, *ü* səslərinin tələffüzünə yatmayan adam tərkibində həmin səslər olan sözləri düzgün tələffüz edə bilərmə? Şumer yazıları-

¹⁵⁴ Kaneva И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 98

nin interpretasiyasında bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Şumer saylarının interpretasiyasında da belə bir çətinlik qarşıya çıxmış, sözlərin oxunuşunda təhriflərə yol verilmişdir. Xüsusilə, *ü* səsinin unudulmağı onun yerinə başqa hərflərin qoyulması ilə nəticələnmişdir. Məsələn, *üç* sayını götürək. Bu sayı şumerlər də türk dilində olduğu kimi, *üç* şəklində tələffüz etmiş və yazmışlar. Lakin onun interpretasiyasında *ü* səsinin yerinə gah *e*, gah da *u* səsləri qoyulmuş, *üç* sözü *eş*, yaxud *uş* kimi oxunmuşdur. Halbuki *eş* və *uş* yazılışlarının hər ikisi aydın şəkildə göstərir ki, söz *üş* kimi yazılmalı və tələffüz edilməlidir. *Üç* sayı bu gün də türk dilində məhz *üş* şəklində tələffüz olunur. *Ç-ş* əvəzlənməsi türk dili üçün çox səciyyəvi haldır. Ona görə də *ç* səsi tələffüzdə daha çox *ş* səsi ilə əvəzlənir. Digər tərəfdən, Şumer dilində *ç* səsi yoxdur, onun yerinə daha çox *ş* səsi işlədilir. Onsuz da sözün *eş*, yaxud *uş* şəklində oxunuşu onun anlaşılmasını çətinləşdirmir. *Eş*, *uş* və ya *üş* sözlərinin hamısı elə ilk baxışdan onun *üç* sayı olduğunu aydın göstərir.

Şumerlər *otuz* rəqəminə *üçon* deyirdilər. “Dədə Qorqud”. da da *otuza üçon* deyildiyini görürük.

Ayrı-ayrı alimlərin *gümüş* sözünü eyni cür interpretasiya etməmələrinin səbəbini də sözün tələffüzünün təhrifində axtarmaq lazımdır. *Gümüş* sözündə söhbət konkret olaraq *ü* səsinəndən gedir. Bu sözü T.Danjen *za-gin*, Afanasyeva isə *guşkin*¹⁵⁵ kimi interpretasiya etmişlər. İkinci interpretasiya sözün əslinə daha yaxın olsa da, hələ son variant hesab edilə bilməz. Əvvəla, bu eyni sözdür və onun interpretasiya variantları bir-birindən belə kəskin şəkildə fərqlənməməlidir. İkincisi, Şumer dilinin fonetikasının müəyyənləşdirilməməsi sözlərin necə tələffüz edildiyini dəqiqləşdirməyə imkan vermir və bu da oxunuşda və yazılışda kobud təhriflərlə nəticələnir. *Gümüş* sözü əslində *güşgüm* kimi yazılmışdır. Burada Şumer dilinin öz xüsusiyyətini nəzərə alıb hecaların yerini dəyişmək lazımdır. Onda söz *gümgüş* olur. Sonuncu variant sözün həm əslinə, həm də bu-

¹⁵⁵Афанасьева В.К. ОППП /ПАС. III кн. М. 1979.с. 45.

günkü şəklinə çox yaxındır. Hətta ola bilsin ki, söz ideoqramlarla *gümgüş* yazılsa da, *gümüş* kimi tələffüz edilmişdir. Bu cür olmasa belə, *gümgüş* və *gümüş* sözlərinin hər ikisini hazırda dilimizdə işlənən *gümüş* sözünün eyni hesab etmək tamamilə doğrudur.

Şumer mətnlərində bəzən də maraqlı sözlərə rast gəlinir ki, onların bu gün türk dilində olduğu kimi işlənməsi heyrət doğrurur. Belə sözlərdən biri *ündür*. Bir mətndə bu söz belə işlənmişdir: *inim dingir-re-ne-ka*¹⁵⁶. Burada *ünüm* sözü *inim* kimi tərcümə olunmuşdur. Ancaq onun yazılışı da, tərcüməsi də təhrif edilmişdir. Söz *ün* kimi oxunmalı və yazılmalıdır ki, cümlədəki məna təhrif edilməsin.

Beləliklə, Şumer dilində *a, e, ə, ı, i, u, ü* kimi ünlü səslərin və *b, d, h, g, ğ, (x), k, q, l, m, n, n_g, p, r, s, t, f, ş, z* kimi ünsüz səslərin olduğunu söyləmək mümkündür. 7 ünlü və 18+1 ünsüz səsin mövcudluğu türk dilinin səs quruluşuna da uyğundur.

¹⁵⁶ Струве В.В. Вопрос о существовании в Шумере предсказания будущего посредством стрел. М. 1960. с. 6

ŞUMER TANRI ADLARININ TÜRK DİLİNDƏ SEMANTİK AÇIMI

İndiyə qədər Şumer xalqından danışan alimlərin çoxu bu fikirdə olmuşlar ki, şumerlər yer üzündəki xalqlardan heç biri ilə qohum deyillər. Onların dilləri də mövcud dillərə oxşamır. Əslində bu alimlər Şumer və türk dillərinin qohumluğunu, eyni etnogenetik kökə bağlılığını görmək istəməyiblər. Hazırda bu iki dilin genetik qohumluğunu təsdiqləyən çoxlu arqumentlər var. Onlardan biri də Şumer tanrı adlarının türk dilində asanlıqla mənalandırılmasıdır.

Şumer qaynaqlarından bəlli olur ki, tanrılar yerə gəlməzdən qabaq Nabur planetində yaşamışlar. Onların çoxlarının adları da Nabur planetində qoyulmuşdur. Sonra tanrılar yerə gəlmişlər. Burada evlənmiş, uşaqlar doğmuşlar. Yerdə doğulan uşaqlara da burada adlar verilib. Bütün bunlar insanların doğulduğu vaxtdan çox-çox əvvəlki dövrlərə aiddir. Deməli, Şumer tanrı adlarının tarixi insanın yaranmasından daha qədimdir. Ona görə də Şumer tanrı adlarının semantik təhlili böyük maraq doğurur və Şumer-türk dillərinin genetik qohumluğunu təsdiqləyən ən tutarlı arqumentlər kimi böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

Ab.

Şumerə qədərki tanrılardan birinin adıdır. Mənası səma, göy deməkdir. Xəzər dənizinin ilk adı Absu olub. Onun açımı Göy dənizi, Səma dənizi mənalarına uyğun gəlir. O zaman çay, göl və s. terminlər olmadığına görə yalnız *su* sözü işlənib. Bunu Absu adında aydın görürük. *Ab(ı)* və *Su* sözlərinin hər ikisi türk dilində bu gün də saxlanıb. Türk dilində *Ab* kökündən yaranmış çoxlu toponimlər və etnonimlər var. *Ab* sözü hazırda dilimizdə rəng bildirən *abı* şəklində mövcuddur. *Abı* göy, mavi rəngin bir çalarındır. *Abı* rəng adı *ab* göy, səma adlarından sonra yaranıb və ona uyğunlaşdırılıb. *Ata* və *baba* demək olan *Abba* sözü *ab* kökündən törəyib. *Ab* sözü türk dilindən fars dilinə keçərək *su* mənasında işlənib.

An.

Şumer panteonunda baş tanrıdır, bütün tanrıların atası, panteonun böyüyüdür. An göyü təmsil edir. Adın mənası da göy, səma deməkdir. Türk dilində də bu söz eyni anlamda işlənmişdir. Göy əvvəlcə ana funksiyasını yerinə yetirmişdir. O zaman yer kişini təmsil etmişdir. Ana sözü ilə An adındakı yaxınlıq, səsleşmə də buradandır. Dilimizdə bu gün də yaşayan *Günəş doğur, Ay doğur, ulduz doğur* ifadələri Göyün doğduğunu, ana başlanğıc olduğunu göstərən ən yaxşı dəlillərdir. Kişi sözü də Yerin-Ki-nin adından törənib. Sonralar Yerlə Göyün funksiyaları dəyişib, birinci ana, ikinci ata olub.

Enki.

Anın böyük oğludur. Adının mənası yerin ağası, böyüyü deməkdir: *En-ağa, yiyə böyük; Ki-yer!* Yer, torpaq mənasında işlənən *kir, kirlı, kirəc* kimi sözlər *kidən* törəmişdir. *En* isə *ağa, böyük, yiyə, himayəçi* anlamlarında qədim türk dilində *enzi/ensi/ezzi/essi/issi* şəkillərində işlənmişdir. Ona *issi* şəklində “Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlinir. *En* kimi yazılmasına baxmayaraq bu söz Şumer dilində də *ensi* şəklində ola bilərdi. *Enzi/ensi/ezzi/essi/issi* eyni sözün fonetik variantlarıdır.

Ninki.

Enkinin arvadıdır. Onun da adındakı *ki* morfemi yer deməkdir. Ər-arvad hər ikisinin adı eyni mənanı daşıyır. Şumer dilində *En* kişiyə, *Nin* qadına aidlik bildirmişdir. Ninki də yerin qadını, yerin qadın ağası, yiyəsi deməkdir. *Nin- ağa, yiyə; Ki-yer.*

Enlil.

Anın kiçik oğludur. Əslində onun adı Enyel olmalıdır. Mənası havanın, yelin ağası, yiyəsi deməkdir. Özü də hava, yel tanrısıdır. S.N.Kramer Enlilin adındakı *lil* morfemi ilə camaşırılıqda işlənən *lil* maddəsini eyniləşdirib hər ikisinin hava rəngi mənasında işləndiyini söyləmişdir. *Lil* də, *yel* də türk sözləridir.

Ninlil.

Enlilin arvadıdır. Onun da adı Enlillə eyni mənalıdır. Fərq bircə kişiyə və qadına aidlik bildirən *En* və *Nin* morfemlərindədir. Ninlilin adı da havanın, yelin qadın ağası, qadın yiyəsi deməkdir.

Burada bir incə məqama da diqqət yetirməyə dəyər ki, qız-oğlan, ər-arvad adlarının Şumer tanrılarında olduğu kimi Enlil-Ninlil, Enki-Ninki şəklində bir-birinə yaraşdırılmasına hazırda Azərbaycanda geniş rast gəlinir: Rasim-Rasimə, Nazim-Nazimə, Mahir-Mahirə, Tahir-Tahirə və s.

Araz.

Şumerin tikinti tanrısıdır. *Ar/ər* və *az* morfemlərindən əmələ gəlmiş bu ad *az igid*, *az ər* mənalarına uyğundur. Azərbaycan adının *Azər* hissəsi Araz tanrı adıyla bağlıdır.

Araz sözü qədim türk dilində incik, razılaşmayan, hamıyla küsməyə bəhanə axtaran anlamlarında işlənmişdir. V.V.Radlov sözü həmin anlamlarda qeydə almışdır¹⁵⁷.

İnanna.

Şumerin sevgi, məhəbbət, məhsuldarlıq tanrısıdır. Onun adına İştər, İrnini və s. şəkillərində də rast gəlinir. Bu adın mənası anaların yiyəsi, hamisi anlamına uyğun gəlir: *İn (En)-yiyə, hami, anna-ana*. Onun sevgi, məhəbbət, uşaq doğumu tanrısı olması da bu fikrin doğruluğuna əsas verir.

İştər.

İnannanın digər adıdır. Bu ada daha çox akkad yazılarında rast gəlinir. Buna əsaslanıb bəzi alimlər İştər adını Şumer mənşəli saymırlar. Fransız alimi L.Eze isə, əksinə, İştər adını Şumer, İnanna adını isə akkad sözü hesab etmişdir¹⁵⁸. Halbuki onların hər ikisi şumer-türk sözüdür. Bunun üç əsas sübutu var: 1. *İş* hecası Şumer dilindən akkad dilinə keçərkən *şaddu*, *il şaddu* sözü də akkad dilindən bibliyaya keçərkən *el şaddau* şəkillərinə düşüb. Bu da onu göstərir ki, *iş* hecası akkad dili üçün alınmadır. Z,Sitçin də *iş* hecasını Şumer mənşəli hesab etmişdir¹⁵⁹; 2. Şumer dilində *iş* söz köküdür. Ondan çoxlu adlar və sözlər yaranıb: *İşkur*, *İşbara*, *İşullana*, *İşum* və s.; 3. Türk dilində *iş* kökündən yaranmış onlarla söz var. Yalnız V.V.Radlovun lüğətində *iş* kökündən yaranmış

¹⁵⁷ Радлов В.В. ОСТН. I. СПб. 1888. с. 260

¹⁵⁸ L.Heuzy. Les origines orientales de l'art. Paris. 1892. с. 192

¹⁵⁹ Захария Ситчин. Божество 12-й планеты. М.2007. с. 373

116 söz verilib¹⁶⁰. Alınma sözlər türk dilində semantik yuva olmur.

Ahəng qanununa görə, adın əslİ İştardır. *İş/ış* kökü *ışiq* deməkdir. *I*-nın *i*-yə çevrilməsi sonra baş vermişdir. Adın ikinci hecası olan *tar yaymaq, dağıtmaq, səpələmək* mənalarında Şumer dilində işlənmişdir. Dilimizdəki *tar-mar* sözü də həmin mənani saxlamışdır. *Taran* sözünün də eyni kökdən yaranıb havadan (an) dağıtmaq (tar) mənaları verdiyi şübhə doğurmur.

İşkur.

İşiq kökündən yaranmış ikinci tanrı adıdır. Adın ikinci morfemi *kur* Şumer dilində çoxmənalı söz olub, *dağ, ölkə* və *yeraltı dünya* deməkdir. İşkur şimşək, ildırım tanrısı olduğuna görə onun adı *dağ işığı* mənasına uyğun gəlir.

Baba/Bau.

Tanrı Anın Qatumduqdan olan qızıdır. Enlilin böyük oğlu Ninurta/Ningirsunun arvadıdır. Söz türk dilindədir. Qadına Baba deyilməsi heç bir dolaşılıq yaratmamalıdır. Baba bu gün türklərdə kişi adıdır. Kökü də həmin tanrı adından gəlir. Həsənnənə, Həsənbaba dağ adlarındakı Həsən-nənə də kişi adına nənə sözü qoşulmaqla alınıb. Belə hallar türk dillərində olmuşdur.

Xıdır.

Enkinin böyük oğludur. Onun 50-yə yaxın adı bəllidir. Daha çox Marduk kimi tanınmışdır. Bəzi qaynaqlarda isə Asallahı adlandırılmışdır. Xıdır türk folklorunda mifoloji obraz kimi geniş yayılmışdır. Hazırda türklərdə Xıdır şəxs adları da var. Asallahı- Xıdırın başqa adıdır. Bu adın mənasını açmaq üçün Xıdırın həyatını yaxşı bilmək lazımdır. Şumer miflərindən bəlli olur ki, Xıdır (Marduk) uzun müddət panteonda tanınmamış, şöhrət qazanmamışdır. Sonralar bütün tanrılara hətta atası Enkiyə də, panteonun rəhbəri Enlilə də ası çıxaraq böyüklüyü zorla öz əlinə keçirmişdir. Bu adın mənası *ası allah, allahlara ası çıxan* demək olub, Xıdırın həmin hərəkətinə uy-

¹⁶⁰ Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1893. т. I. ч.2. с. 1545-1563

ğundur.

Utu.

Günəş tanrısıdır. *Odu*, *işığı* və *istini* təmsil edir. Adın yazılışı da, mənası da *od* deməkdir. Şumer dilində *o* hərfi olmadığına görə, ad *Utu* kimi oxunmuşdur. Türklərdə *oda* sitayişin kökü Günəşlə bağlıdır. Dörd həyat ünsüründən birinin mənbəyi günəşdir. Ona görə Günəşin adının *Utu (od)* olması çox təbiidir.

Ayya.

Utunun arvadıdır. Sözü kökündə *ay* hecası durur. Miflərdə *Utu Ay* tanrısı *Nannarın* oğludur. Türk mifik düşüncəsində *Ay* həm kişi, həm də qadın kimi təsəvvür olunur. Həmin ikilik burada da özünü göstərir.

Nannar.¹⁶¹

Ay tanrısıdır. Enlilin oğludur. Adının mənası *işıqlı, odlu, isti* deməkdir. Onun *nar* morfemi indi də dilimizdə eyni mənada işlənir. Bu sözü fars dilindən türk dilinə keçdiyi haqqında fikirlərin əsassızlığını *Nannar Tanrı* adı aydın göstərir. Deməli, *nar* Şumer-türk sözü olub, sonradan fars dilinə keçmişdir.

Dumuz / Tammuz.

Enkinin oğludur. Hətta onunla *Xıdırı (Marduk)* eyniləşdirənlər də var. *Dumuz* *İnanna/İştari*n əridir. *Məhsuldarlıq, bolluq tanrısıdır*. *Ləqəbi Çobandır*. *Tofiq Hacıyev* bu adı *Tomiris*lə eyniləşdirmiş, onların eyni kökdən yarandığını, hətta "*Kitabi-Dədə Qorqu*"dakı *Domrulun* da onlarla bağlılığını söyləmişdir. *Pənah Xəlilov* bu adın *Dəmirüz* olduğu fikrindədir.

Dumuz bolluq, bərəkət tanrısı olduğuna görə, mənə elə gəlir ki, onun adı da vəzifəsinə, funksiyasına uyğun gəlməlidir. Bu hal Şumer tanrılarında əksəriyyətinin adında özünü göstərir. Onda *Dumuz* adının *Dumu-uzu* kimi iki morfəmdən yarandığını, *dumunun toxum, nəsil, uzunun (ruzu) artım, çoxalma, bolluq* mənaları verdiyini söyləmək olar.

¹⁶¹ Bu adı bir çox şumeroloqlar *Nanna* kimi oxuyurlar. Şumer dilində çox vaxt son ünsüzlərin düşdüyü bəllidir. İ.M.Dyakonov və B.A.Turayev adı *Nannar* kimi yazmışlar ki, bu daha doğrudur.

Uttu.

Enkinin öz nəvəsindən doğulmuş qızıdır. Toxuculuq tanrısıdır. Adın kökü odla bağlıdır. Çox güman ki, *Uttu odlu* deməkdir. *Lu* sözdüzəldici şəkilçisi *Ut* (od) kökünə qoşularkən *t* ünsüzünün güclülüüyü *l*-ni *t*-ya çevirmişdir. Bu hala Şumer dilində çox rast gəlinir. Həmin xüsusiyyət türk dilində indi də mövcuddur.

Yerdə doğulmuş tanrıların adlarında *yer* morfeminin durduğunu görürük. Məsələn, Erra, Ereşkiqal, Nerqal və s.

Nerqal.

Yeraltı dünyanın tanrısı, Ereşkiqalın əridir. Onun adı əslində Yerqal kimi oxunmalıdır. Lakin bəzi miflərdə bu ada İrkallı şəkilində rast gəlinir. Buradakı *h* sözdüzəldici şəkilçisinin türk dilinə məxsusluğu şübhəsizdir. *İr* də *Yer* sözünün başqa tələffüz formasıdır. *Qal* sözü də buradan yaranmışdır. *Qul* sözünün Şumer ideoqramlarında *KAL* şəklində yazılması da bunu təsdiqləyir. Onda Nerqal Yerqal yaxud İrkallı yer oğlu deməkdir.

Ereşkiqal.

İrkallının arvadı, yeraltı dünyanın qadın tanrısı, İnannanın bacısıdır. Onun adı funksiyasına və ərinin adına uyğun gəlir. Adın kökü *yer* sözüdür. Onu *yerin eşi olaraq qal*, *yerin yoldaşı olaraq qal* kimi açıqlamaq olar.

Erra.

Müharibə və taun xəstəliyi törədən tanrıdır. Erra sözünün mənası dağdan, yerlə yeksan edən deməkdir.

Ninti/Ninmah/Ninqursaq.

Eyni tanrının müxtəlif adlarıdır. Bu tanrı Nabur planetində Ninqursaq adlanmışdır. Anın qızı, Enlillə Enkinin bacısıdır. Ninqursaq adı üç sözdən yaranıb: Nin+qur/kur+saq. Burada Nin-ağa, yiyə, qur/kur dağ, saq baş deməkdir. Ninqursaq adı dağ başının ağası, yiyəsi anlamındadır. Enki ilk insanı yaradan sonra Ninqursaq Ninti adlanmışdır. Bu adın mənası *həyat verən* deməkdir. *Ti* Şumer dilində *diri* və *qabırğa* mənalarında işlənir. Daha doğrusu, *ti* dirilik sözünün köküdür. Şumerlər həyat deyəndə yalnız diri olmağı nəzərdə tutmuşlar. *Ti* sözünə yaşamaq, həyat mənalarında bu gün də türk dillərində

rast gəlinir. Bu tanrının üçüncü adının mənası *böyük qadın* deməkdir. *Mah/maq* Şumer dilində *böyük* mənası bildirmişdir. Həmin söz türk dillərində həm *böyük*, həm də *ay* mənalarında işlənmişdir.

Nammu.

Anın arvadı, Enkinin anasıdır. Sözü mənəsi dəqiq bilinmir. Namus sözüne oxşayır.

Şumer mətnlərində bir neçə tanrı adı var ki, onları Şumer mənşəli saymırlar. Bunu əsas gətirirlər ki, guya həmin adlar Şumer dilində anlaşılmır, açıqlana bilmir. Halbuki həmin adlar türk sözləridir və türk dilində asanlıqla açılır. Onlardan bir neçəsinə baxaq:

Bunene.

Adın tərkibindəki *nənə* sözü aydın görünür. *Nənə* türk sözüdür və Şumer dilində də işlənib. Bu hecası sözü əvvəlinə artırılıb və o da türk sözüdür.

Kubaba.

Baba türk sözüdür. Şumer dilində də türk dilində olduğu kimi həm şəxs adıdır, həm də qohumluq bildirən termindir. Onun əvvəlinə *ku* hecası artırılıb.

Zababa.

Kubabada olduğu kimi, adın əsasında türk sözü olan *baba* durur. Onun da əvvəlinə *za* hecası artırılıb.

Bilulu.

Adın *lulu* hissəsi təmiz Şumer sözüdür, insanlar deməkdir. *Bi* hecası da Şumer və türk dillərində əvəzlikdir.

Bu adların əsasında duran *baba*, *nənə* və *lulu* sözləri eyni hecanın təkrarlanması yolu ilə yaranıb. Bu Şumer və türk dillərində söz yaradıcılığının əsas yollarından biridir. Sonuncu dörd tanrı adını Şumerdən əvvəlki zamanla bağlayırlar və Şumerə qədərki iki dildən birinə aid edirlər. Əgər belədirsə, onda həmin adların türk dilində asanlıqla açıqlanması Şumerdən əvvəlki iki dildən birinin türk dili olduğu qənaətini doğurur.

Şumer tanrı adları çoxdur. Onların hamısının adlarını açıqlamaq üçün geniş araşdırmalara ehtiyac var. Lakin Şumer və türk dillərinin genetik qohumluğu haqqında təsəvvür yaratmaq üçün deyilənlər də kifayətdir.

Bir məsələyə də toxunmaq lazımdır. Şumer dilində Ahəng qanununun əksər hallarda gözləndiyi müşahidə edilir. Tanrı adlarında da bunu izləmək mümkündür. Hətta bir çox tanrı adları eyni ünlülərin iştirakı ilə yaranmışdır. *Araz, Xıdır, Asallahi, Baba, Utu, Uttu, Ayya, Nannar, Dumuzu, Ninti, Ninlil, Ninki* və s. belə adlardır. Tanrı adlarının bir qisminə müxtəlif ünlülər olsa da Ahəng qanunu gözlənmişdir. Antu, Enlil, Enki, İştər, İşkur, Tammuz və s. Ahəng qanununun gözlənmədiyini tanrı adları da var. Ninqursaq, Ereşkiqal, Nerqal, İrkallı, Erra və s. adlarda bu qanun pozulmuşdur. Bunun birinci səbəbi onların mürəkkəb söz olmaları ilə bağlıdır. Ninqursaq adı üç sözdən- Nin (Ağa, yiyə), qur/ kur (dağ) və sağ (baş) yaranıb.

Bir çox Şumer tanrı adlarının interpretasiya zamanı təhrif olunduğu şübhəsizdir və bu da onların mənalarını açmaqda çətinlik yaradır. Şumer dilinin ən yaxşı biliciləri də bu fikri həmişə vurğulayırdılar ki, interpretasiya olunan mətnlərin orijinalı tamamilə üst-üstə düşdüyünə heç bir zəmanət yoxdur və gələcəkdə bir çox mətnlərin dəyişməyəcəyini düşünmək yanlışdır. Mən də bu fikirdəyəm ki, Şumer mətnlərini daha dərindən öyrəndikcə bu gün bizə qaranlıq qalan səhifələrin üstünə işıq düşəcək. Bu işıqda digər Şumer tanrı adlarının açıqlanması da asanlaşacaq.

Beləliklə, Şumer tanrı adları türk dilində asanlıqla açıqlanır. Mənim Şumer və türk dillərindən topladığım 1000-ə yaxın eyni yaxud çox oxşar sözlərin təhlili də Şumer və türk dillərinin genetik qohumluğunu təsdiqləyir.

ŞUMER VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ FEİLLƏR

Türk dilində yad dillərdən alınma kök feil yoxdur. Yəni kök feillər istisnasız olaraq türk sözləridir. Bunu bütün dilçilər qəbul edirlər. Onun sübutu da tələb edilmir. Əslində onu aksioma da adlandırmaq olar. Ona görə Şumer və türk dillərinin qohumluğundan danışarkən onların hər ikisində eyni feillərin tapılması digər şərtlərdən daha kəskin şəkildə qarşıya çıxır. Həm də bu daha çox inandırıcı arqument sayılır. Buna baxmayaraq, indiyə qədər Şumer və türk dillərinin qohumluğundan danışan dilçilər niyəsə bu fakta toxunmayıblar. Mənim uzun illər boyu apardığım araşdırmaların sonucunda Şumer və türk dillərində bir-birinin eyni olan onlarla, ondan daha çox isə oxşar feillər üzə çıxarılıb. İndi belə bir sual ortaya çıxır: əgər türk dilində alınma kök feil yoxdursa, onda Şumer və türk dillərinin hər ikisində bu cür eyni və oxşar feillərin tapılması nə deməkdir? Həm də bu cür feillər bir-iki yox, yetərincə çox olduğuna görə təsadüfdən söhbət gedə bilməz. Bu suala cavab verməzdən öncə həmin feillərə baxaq:

Ağ- qalxmaq, ucalmaq, yüksəlmək; *ba-* batmaq; *ba-* bağışlamaq; *dur-* durmaq, dayanmaq, duracaq; *duğ-* danışmaq, demək; *te/de/ti/di-* demək; *dar-* dağıtmaq, darmadağın eləmək; *gin-* genimək (onu daha çox getmək, yerimək kimi başa düşür və bu cür də tərcümə edirlər. Türk dilindəki genimək sözüylə daha yaxından səsləşir); *gir-* girmək, daxil olmaq; *ir-* getmək, çatmaq, yetişmək; *id-* yola salmaq, göndərmək; *kad/kat-* bərkitmək, bağlamaq; *kar-* oğurlamaq; *qal-* qalmaq, yaşamaq, sağ olmaq; *sum/sun-* vermək, təqdim etmək; *tud/tuu/tuğ/duğ/doğ-* doğmaq; *suğ-* soxulmaq, özünü soxmaq, girmək, daxil olmaq; *sar/sir-* yazmaq; *sar/sır-* sırımaq, sarımaq; *taq/tek-* dəymək, toxunmaq; *tuş/tüş/düş-* düşmək, oturmaq, atdan düşmək, qonaq düşmək, çökmək, dizi üstə düşmək; *ru/ur-* vurmaq; *udi-* uyumaq, yatmaq; *ul-* öldürmək və s.

Bu sözlərin sayını bir qədər də artırmaq olar. Elə bu kitabda oxşar feillərin sayı burada göstərilənlərdən daha çoxdur. Lakin məncə, fikrimizin təsdiqi üçün hələlik bunlarla da yetərlənmək olar.

Yuxarıda göstərilən feillərin hamısı göz qabağındadır.

Həmin feillərin bir çoxu hər iki dildə yazılışca və anlamca birbirinin tam eynidir. Onların yazılışında bəzi hallarda cəmi bir səs fərfinə rast gəlinir ki, bunları oxunuşların müxtəlifliyi də yarada bilər. Tutaq ki, oxunuşlarda heç bir yanlışlıq yoxdur (halbuki bunlar yetərinə çoxdur). Onda oxuduğumuz mətnlərin yazıldığı vaxtdan ən azı beş min il keçdiyini də unutmamalıyıq. Beş min il bundan əvvəl Şumer dilində işlənmiş bu qədər dil vahidlərinin, xüsusilə kök feillərin olduğu kimi, yaxud azacıq fonetik dəyişikliklərlə hazırda türk dilində saxlanması sözsüz ki, böyük hadisədir. Şumer və türk dillərinin qohumluğunu danmaq üçün saman çöpündən yapışanlar ola bilsin ki, bu faktlarla da barışmayacaqlar. Lakin artıq hər şey gün kimi aydındır. Hər iki dildə bu qədər kök feillərin mövcudluğunu nə təsadüf adlandırmaqla, nə də başqa bir ad verməklə həqiqətin üstünə pərdə çəkmək mümkün olmayacaq. Onlardan hər hansı birinin türk dilinə kənardan, yad dillərdən gəldiyini, alındığını düşünmək belə mümkün deyil. Yuxarıda qoyulmuş sualın cavabı burada aydınlaşır. Bu feillər Şumer və türk dillərinin hər ikisi üçün ortaq sözlərdir. Onların heç birinə bu feillər kənardan, yad dillərdən gəlməyib. Bu da kitabda verilmiş digər arqumentlərlə birlikdə Şumer və türk dillərinin doğrudan da eyni dil olduğunu təsdiqləyir. Bütün bunlardan sonra Şumer və türk dillərinin eyniliyi, yaxud qohumluğu müzakirə və mübahisə mövzusu olmamalıdır.

ŞUMER DİLİNDƏ FELİN MƏSDƏR FORMASI

Mixi yazıların özünəməxsus bir çox xüsusiyyətləri var. Bu da onun heca yazısı olmasıyla bağlıdır. Burada çox zaman sözün kökü yazılır, tələffüzdə mətnə uyğun olaraq bərpa edilir. Sözün sonundakı ünlünün, əvvəlindəki ünsüzün, sonundakı ünsüzün və əvvəlindəki ünlünün yazıda görünməməsi hallarına tez-tez rast gəlinir.

Bu xüsusiyyətlər daha çox fellərə aiddir. Ona görə mixi yazılı mətnlərin interpretasiyasında çətinliklər qarşıya çıxır. Mətnin məzmunu ilə tanış olmayanda bu çətinlik daha da artır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, mixi yazılarda felin məsdər formasını əmələ gətirən *maq*, *mək* şəkilçilərinin yazılmasına o qədər də önəm verilməmişdir. Buna baxmayaraq bəzi mətnlərdə *maq*, *mək* şəkilçilərinin yazıldığını görmək olur. *Düşmək* felinin kökü *düş*-dür. Bu sözün Şumer dilindəki mixi işarəsi *tuş* kimi (sözün *t* ünsüzü və *u* ünlüsü ilə yazıldığı düşünülüb) oxunub. Mən Şumer dilində *ü* səsinin olduğunu nəzərə alıb sözün *tüş* oxunuşunu doğru sayıram. Şumer mətnlərindən bu sözün məsdər forması *tuşma* kimi interpretasiya edilmişdir. Göründüyü kimi, burada sözün sonundakı ünsüz oxunmamışdır. Sözün *ü* ünlüsüylə interpretasiya edilməsi onun *tüş-mə* kimi oxunmasını şərtləndirir. *Mək* məsdər şəkilçisinin *mə* yazılışı Şumer dili üçün adi haldır. Söz mətnində *düşmək* kimi tələffüz olunur. *Düşmək oturmaq* deməkdir.

Misaldan aydın görünür ki, Şumer dilində fellərin məsdər forması mövcud olub, onlar türk dilindəki kimi *maq* və *mək* şəkilçilərinin sözlərə qoşulması nəticəsində yaranıb, lakin bugünkü qədər geniş yayılmayıb.

ŞUMER VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ HALLAR VƏ HAL ŞƏKİLÇİLƏRİ

Şumer və türk dilləri arasındakı genetik qohumluqdan danışmağa əsas verən faktlardan biri də hal şəkilçilərinin eyniliyi yaxud yaxınlığıdır. Bu yaxınlığı Azərbaycanda ilk dəfə Tofiq Hacıyev araşdırmış və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Şumer və türk dillərindəki *hal kateqoriyalarının tutuşdurulması zamanı həm qrammatikada, həm də onun ifadəçisi olan formal əlamətlərdə qeyri-adi yaxınlıq nəzərə çarpır*¹⁶².

Qəzənfər Kazımov Tofiq Hacıyevin fikirlərini bir qədər də zənginləşdirərək yazır: *Beləliklə, ismin halları həm məzmun, qrammatik semantika, həm də formal əlamətlər baxımından Azərbaycan dilindəki hallarla, demək olar ki, eynidir. Altı min il müddətində bu cür eyniyyət heyrat doğurur*¹⁶³.

Məmmədli Qıpçaq (Novruzov) Şumer və türk dillərində hal kateqoriyalarını təhlil edərək *Şumer və türk dillərində yerlik halların məzmun baxımından tam üst-üstə düşdüyünü, alət və yerlik hallar arasında semantik yaxınlığın həm Şumer, həm də türk dillərində özünü göstərdiyini, Şumer dilindəki alət və türk dillərindəki yerlik hal şəkilçilərinin uyğun gəldiyini, Şumer və türk dillərində çıxışlıq halların semantik baxımdan uyğunluğunu*¹⁶⁴ və s. üzə çıxarmışdır.

Mütəxəssislər Şumer dilində on hal müəyyənləşdirmişlər. Erkən orta əsrlərdə türk dilində ismin hallarının 7-8 arasında dəyişdiyi haqqında fikirlər var. Ramiz Əsgər Mahmud Qaşqarlının “Divan”ında da səkkiz hal olduğunu yazır¹⁶⁵. Bu, nəzərə

¹⁶² Hacıyev Tofiq. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında / AFM. Bakı. “Elm”. 1983. s. 27.

¹⁶³ Qəzənfər Kazımov. Seçilmiş əsərləri. VI c. Bakı. 2009. s. 107

¹⁶⁴ Novruzov Məmmədli. Məkani hallar/AFM.B.1984.s.117,119,121.

¹⁶⁵ Kaşğari Mahmud. “Divan”. II c. s. 353-354

alınmalı çox mühüm bir faktdır. Deməli, Şumer dilindəki halların “Divan”dakı hallarla müqayisəli təhlilinə böyük ehtiyac var.

Şumer dilindəki halların altısı türk dilində bu gün mövcud olan hallara tamamilə uyğundur. Adlıq, yiyelik, yönlük, yerlik, təsirlik və çıxışlıq hallar. Digər dörd hal əslində bu altı halla birləşdirilə bilər. Məsələn, yerlik-yönlük hal həm yerlik, həm də yönlük hallara uyğundur. Yuxarıda deyildiyi kimi, Şumer dilindəki alət və türk dilindəki yerlik hal şəkilçiləri bir-birinə oxşayır. Yerlik hal Şumer dilində də hərəkətin, işin baş verdiyi yeri bildirir. Bu zaman *da, də* şəkilçilərindən istifadə edilir. Əksər hallarda *d* ünsüzü düşür. Ünsüzlərin düşməsi Şumer dili üçün səciyyəvi haldır və yalnız yazıya aiddir. Tələffüzdə səs düşməsi yoxdur. Məsələn, şumercə *Bu gündə* ifadəsi *Ud-bi-ə* şəklində yazılır. Mətnə *ud-gün, bi-bu, ə-də* deməkdir. Şumer dilində sözlərin tələffüzdəki tək şəkli yox, sırası da yazıda gözlənilmir. Ona görə Şumer dilində sözlər yazıldığı sırayla oxunmur. Oxunuşda onların sırası dəyişir. Yuxarıda *bu gün* sözü əslində bitişik yazılmış, yalnız hecaların yeri dəyişmişdir. Söz *Ud-bi (u)* kimi yazılır və *bu gün* kimi oxunur.

Türk dilində olduğu kimi, Şumer dilində də yönlük hal hərəkətin kimə, nəyə, hara yönəldiyini bildirir. Əslində Şumer dilindəki yerlik-yönlük adlandırılmış hal türk dilindəki yönlük və yerlik halların parçalanması, bölünməsi nəticəsində yaradılmışdır. Hər iki dildə yönlük halda daha çox *a, ə* şəkilçilərindən istifadə edilir ki, bunlar da yön, səmt, istiqamət bildirir. Məsələn, *Enlilə* sözü bu cür də deyilir və yazılır. Yaxud *Ki-ə -yerə*.

Çıxışlıq hal Şumer və türk dillərində bir-birinə çox uyğun gəlir. Onun şəkilçisi *ta* kimi yazılır. Lakin Şumer dilində *ə* səsinin də olduğunu və Ahəng qanununun mövcudluğunu nəzərə alsaq, onda incə ünlülərdən düzələn sözlərə qalın hecalı *ta* şəkilçisinin qoşulduğu qəbul edilə bilməz. Burada *ta* şəkilçisinin *tə* şəklində yazılışının da mövcudluğu ortaya çıxır. Deməli, çıxışlıq halda hər iki şəkilçi iştirak etmişdir. Həmin şəkilçilər

ta, tə kimi yazılısalar da, *tan, tən* kimi tələffüz edilir. Bu da ondan irəli gəlir ki, Şumer dilində son ünsüzlər çox zaman oxunmur. Çıxışlıq hala aid aşağıdakı misalda bunu aydın görmək olur: *Anşan Anşan - ta mu-na-gin. Anşanlılar Anşandan onun yanına gəldilər. Yaxud yerdən sözü ki-ta, göydən sözü an-ta şəkillərində interpretasiya olunsa da, Ki-tən(dən)- yer-tən(dən) və an-tan(dan)- göy-dən şəkillərində tələffüz edilmişdir. Başqa bir misala baxaq: mu-da-20-ta. Cümlə belə tərcümə edilir: 20 il bundan əvvəl. Digər mətndə aydan 22 günün keçdiyi belə ifadə olunmuşdur: itud-ta ud-22 ba-ta-ra-zal. Yəni aydan (itud-ta) 22 gün (ud-22) keçdi (ba-ta-ra-zal).*

Göründüyü kimi, Şumer və türk dillərində çıxışlıq halın quruluşu, vəzifəsi, məqsədi, məzmunu və şəkilçiləri də bir-birinin eynidir.

Əlisa Şükürlü yazır ki, "...qədim türk yazılı abidələrində çıxışlıq halın qrammatik vəzifəsini əsasən yerlik hal şəkilçisi yerinə yetirir"¹⁶⁶. Qəzənfər Kazımov bu fikri bir qədər də dəqiqləşdirərək yazır: "-dan,-dən şəkilçisinin -da, -də əsasında yarandığı doğrudur, lakin Şumer dili materialları göstərir ki, -da, -də ilk növbədə çıxışlıq hala xidmət etmiş, sonralar yerlik halın funksiyasını öz üzərinə götürmüşdür"¹⁶⁷. Q.Kazımov "Dədə Qorqud"dakı çıxışlıq halla Şumer dilindəki çıxışlıq halı tutuşdurub "Dədə Qorqud"un tarixinin daha qədim olduğu fikrini söyləyir: "Deməli, "Dədə Qorqud" daha qədimdir. Bir halda ki, "Dədə Qorqud"da -da, -də çıxışlıq hal funksiyasını da yerinə yetirir, deməli, Şumerə daha yaxındır"¹⁶⁸.

"Dədə Qorqud"un tarixinin qədimliyi, Şumer dövrü ilə bağlılığı doğrudur. Akademik Tofiq Hacıyev dəqiq tarix göstərməsə də, "Dədə Qorqud"un qədimliyini söyləmişdir: "Azərbaycan

¹⁶⁶ Əlisa Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B. 1993. s.88-89

¹⁶⁷ Qəzənfər Kazımov. Seçilmiş əsərləri. VI c. B. 2009. s. 121

¹⁶⁸ Yəni orada, s. 121

oğuznaməsindəki hadisələri tarixin daha qədim və dərin qatlarına bağlayan bu qədər kəsərli, tutarlı faktlarla hesablaşmaq gərəkdir”¹⁶⁹. Mənim araşdırmalarım da “Dədə Qorqud”un Şumerin yaşadı-beş min il tarixi olduğunu söyləməyə əsas verir.

Şumer və türk dillərində şəxs əvəzliliklərinin adları və hallanması demək olar ki, eynidir. *O* şəxs əvəzliyi Şumer dilində də *o*-dur. Lakin *o* hərfi olmadığına görə gah *u*, gah da *a* kimi yazılır. Eynilə türk dilində olduğu kimi hallanır. Yiyəlik halda *anın* (sonundakı *n* düşür), yönlük halda *ana*, təsirlik halda *anı* şəkillərinə düşür. *O* şəxs əvəzliyi türk dilində də eynilə bu cür hallanır. Orta əsrlərə aid klassik Azərbaycan ədəbiyyatında, hətta “Dədə Qorqud”da *o* şəxs əvəzliyi Şumer dilində olduğu kimi *a*, *anın*, *ana*, *anı*, *anda*, *andan* şəkillərində hallanmışdır.

Şumer və türk dillərinin qohumluğunu qəbul etməyən alimlər Şumer dilindəki hallardan danışanda da bilə-bilə faktları təhrif edirlər. Q.Kazımov belələrinə tutarlı cavab verib: “İ.M.Dyakonov və ardıcıllarının fikrincə, erqativ xüsusiyyət morfologiyada da özünü göstərir. Hərəkətin subyekti (erqativ hal)-e şəkilçisi ilə ifadə olunur, hal-vəziyyət cubyekti (absolyut hal) sıfır şəkilçilidir. Feildə də göstəricilər fərqlənir: hərəkətin subyektinin göstəricisi feildən əvvəl işlənir və bitmiş tərz bildirir; hal-vəziyyət subyektinin göstəricisi feildən sonra işlənir, hal-vəziyyət bildirir.

Bütün bunlar Şumer dilini türk dillərindən uzaqlaşdırmaq üçündür. Əslində isə, bunları sistemli fərq kimi şişirtməyin əsası yoxdur”¹⁷⁰.

İ.T.Kaneva yazır ki, “Şumer dili üzrə xarici tədqiqatlarda cümlənin erqativ quruluşunu təsvir edərkən başqa termin işlədilir; təsirli və təsirsiz hərəkəti ifadə edən cümlələr qarşılaşdırılır”¹⁷¹.

¹⁶⁹ Tofiq Hacıyev. “Dədə Qorqud kitabı”: tariximizin ilk yazılı dərsliyi. B. 2014.s.24

¹⁷⁰ Qəzənfər Kazımov. Seçilmiş əsərləri. VI c. B. 2009. s. 128

¹⁷¹Yenə orada, s. 129

Q.Kazımov bunun da cavabını verib: “Bu, türk dillərinin əsas xüsusiyyətidir və bu cür təhlildən aydın olur ki, həmin alimlər dilin quruluşunu mənfur konsepsiyaya qurban vermədən obyektiv şəkildə izah etmişlər”.

Q.Kazımov İ.T.Kanevadan *ama-ir-ke ir nu-bi-duğ* cümləsini misal çəkib yazır: “Yuxarıdakı cümlə də eyni quruluşdadır. Formal əlamət olmasa da, ir sözü təsirlik haldadır, obyekt bildirir, ona görə də şumer dilini təsirlik haldan məhrum bir dil hesab etmək, zorla ərqativ quruluşlu dillərə daxil edib türk dillərindən uzaqlaşdırmağa çalışmaq cəhdi elmi obyektivliyi bir tərəfə qoyub, yaramaz ideologiyaya xidmət etməyin tipik nümunəsi sayıla bilər”¹⁷²

Deməli, Şumer və türk dillərində hallar və hal şəkilçiləri arasında çox böyük oxşarlıqlar var.

¹⁷² Yenə orada, s. 129

ŞUMER DİLİNDƏ *li, li, lu, lü* ŞƏKİLÇİLƏRİ İLƏ DÜZƏLƏN SÖZLƏR

Şumer dilində *li, li, lu, lü* şəkilçiləri ilə düzəlmiş çoxlu yer və şəxs adları, terminlər və digər sözlər var. Bu da həmin şəkilçilərin Şumer dilində geniş şəkildə işləndiyini göstərir.

Şumerin ən böyük şəhərlərindən biri Şirpurlu adlanmışdır. Onun adı ilk dəfə doğru olaraq Şirpurlu kimi oxunmuşdur. V.M.Nikolski adın yalnız Şirpurlu oxunuşunu qəbul etmişdir. Akademik B.A.Turayev onu həm Şirpurlu, həm də Laqaş kimi yazmışdır. Hətta B.A.Turayev Şirpurludan bir vilayət, Laqaşdan şəhər kimi danışmışdır. Akademik V.V. Struve şəhərin adını yalnız Laqaş kimi yazmış, lakin adın transkripsiyasının *Şirpurlu* şəklində olduğunu da göstərmişdir.

Şirpurlu şəhərinin adı mixi yazılı qaynaqlardan *ŞİR-BUR-LU* kimi interpretasiya edilmişdir. Adı Laqaş kimi oxumaq istəyənlər sözün sonundakı *lu* şəkilçisini *LA* kimi yazaraq onu əvvələ gətirmişlər. Şumer dilində hecaların yeri dəyişə bilər. Avropa alimləri Şirpurlunu Laqaş etmək üçün dilin bu xüsusiyyətindən “bəhrələnmişlər”. Onlar *LA* hecasını sözün əvvəlinə keçirib, *ŞİR-BUR* hecalarını da *qaş* kimi oxuyaraq *Laqaş* sözünü almışlar. Ancaq onlar unutmuşlar ki, hecaların yerdəyişməsi şəkilçilərə aid edilmir. Şumer dili biçimli (aqlüti-nativ) dildir və burada şəkilçilər sözlərin sonuna qoşulur. *Şirpurlu* sözündəki *lu* hecası da sözdüzəldici şəkilçidir və onu heç vaxt sözün əvvəlinə yaxud ortasına keçirmək olmaz. Ona görə, *Şirpurlunu Laqaş* kimi oxumaq Şumer dilinin qaydalarına ziddir və doğru hesab edilə bilməz.

Şəhərin adının düzgün oxunuşu *Şirpurludur!*

Şumer şəhərlərindən birinin adı *Kazallı*dir. Onun yeri hələlik dürüst müəyyənləşdirilməsə də, adına qaynaqlarda tez-tez rast gəlinir. Akkad çari Urumuşun dövrünə - e.ə.XXIV əsrə aid yazılı qaynaqlarda *Kazallı* şəhərinin adı Urumuşun dağıtdığı şəhərlər sırasında çəkilir.

Kazallı adının oxunuşunda təhrif yoxdur. Şumerlər keçi-

yə qazal (kazal) deyirdilər. Rus dilindəki *koza* sözü də bu kökdəndir. Bu gün Azərbaycanda çoxlu *Keşili* toronimləri var ki, onların hamısı Kazallının sonrakı formasıdır.

Qədim qaynaqlarda adına rast gəlinən şəhərlərdən biri də *Əncəlidir*. Onun Bağdadın 20 km cənubunda yerləşdiyi göstərilir. Bu ad Güney Azərbaycandakı *Ənzəli* şəhər və liman, *Ənzəli* Azərbaycan xalq rəqsinin adlarında, eyni adlı digər toronimlərdə indi də yaşayır.

İkiçayarasında adı çəkilən şəhərlərdən biri də *Qubadlı*-dır. *Qubadlı* hazırda *Bəybaxan* adlanır. Onun da sonundakı *lı* sözdüzəldici şəkilçisi sözün türk mənşəli olduğunu göstərir. Toponimin *Quba* tanrı yaxud çar adı ilə *lı* sözdüzəldici şəkilçisindən yarandığı, *d*-nin bitişdirici ünsüz olduğu heç bir şübhə doğurmur.

Şumer qaynaqlarında *Aralı* ölkəsinin adı çəkilir. Onun yerini çox axtarıblar. *Aralı* ölkəsinin yeri haqqında hələ də yekdil fikir yoxdur. Ancaq qaynaqların təhlili onun indiki *Ural* olduğunu söyləməyə daha çox əsas verir. Sözün mənası da *uzaq*, *aralı* ölkə deməkdir ki, bu da İkiçayarasının və *Uralın* bir-birindən uzaqda yerləşmələrinə uyğun gəlir. Şumerlər *Aralı* ölkəsindən metal gətirirdilər. *Ural* da metalla zəngin bir yerdir. Şumer qaynaqlarında adı çəkilən *Aralı* ölkəsi ilə *Uralın* bütün parametrləri üst-üstə düşür. Bizi maraqlandıran isə *Aralı* sözünün türk dilinə məxsusluğu və onun *ara* sözü ilə *lı* sözdüzəldici şəkilçisindən yaranmasıdır.

Aşşurbanipalın yürüşlərindən birinə aid mətnlərdə onun *Xınalı* şəhərindən hərəkətə başladığı və *Qarasu* çayından keçdiyi göstərilir. Deməli, *Xınalı* şəhəri *Qarasu* çayına yaxın ərazidə olmuşdur. *Xınalı* adı *Kinalıya*, *Kunalua*, *Kunalui* şəkillərində interpretasiya olunsa da, onun *Xınalı* olduğu, *xına* sözündən və *lı* sözdüzəldici şəkilçisindən düzəldiyi aydın görünür ki, onların da hər ikisi türk dilinə məxsusdur.

Şumer dilində *lı*, *li*, *lu*, *lü* şəkilçilərindən danışarkən onların iştirakı ilə düzəlmiş tanrı adlarını da diqqətdən kənar qoymaq olmaz.

Birincisi, Şumer tanrı adları öz qədimliyi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. İkincisi, Şumer tanrı adlarının bu

gün türk dilində asanlıqla mənalandırılması, izah edilməsi Şumer-türk dil və etnogenetik qohumluğunu təsdiqləmək üçün əlimizdə olan ən tutarlı, təkzibedilməz elmi arqumetlərdir. Ona görə Şumer panteonunda yeraltı dünyanın tanrısı *İrkallın* adı maraqlı doğurur. Bu adın sonundakı *lı* şəkilçisinin türk dilinə məxsusluğu bəllidir. *İr* kökü *Yer* sözünün tələffüz və yazılış formalarından biridir. Hazırda *yer* sözü ayrı-ayrı türk dillərində eyni cür deyilmir və yazılmır. Şumer dilində *Yer* sözü bir neçə formada tanrı adlarının əmələ gəlməsində iştirak etmişdir. *Ereşkikal*, *Nerqal* adlarının kökü *yer* sözü ilə bağlıdır. *Yer* sözü birincidə *İr*, ikincidə *Ner* şəklində işlənmişdir. *İrkallı* və *Nerqal* eyni tanrının müxtəlif adlarıdır. Buradan aydın görünür ki, *İrkallı* tanrı adını əmələ gətirən söz kökü də, sözdüzəldici şəkilçi də türk dilinə məxsusdur.

Şumer qaynaqlarında *lı*, *li*, *lu*, *lü* şəkilçilərilə düzəlmiş çoxlu şəxs adlarına da rast gəlinir. Məsələn, Tabal şəhərinin çarı *Muqallı*, Arvad, şəhərinin çarı *Yakınlı* idi. Umma şəhərinin çarı *Uş*, onun varisi isə *Yenakallı* olmuşdur.

Şumer qaynaqlarında rast gəlinən *MEŞE-Lİ* ideogramını alimlər eyni cür oxumurlar. V.V.Struve və Şenulyak *EŞ-ME-Lİ* kimi oxuyub *sərdar*, *ağa*, *rəhbər* kimi tərcümə etmişlər. A.Deymel isə *ME-EŞ-Lİ* kimi oxuyub. Hər iki oxunuşda sözün sonundakı *li* sözdüzəldici şəkilçisi aydın görünür. Adın *Me-ninni(li)* variantını qəbul etmək daha doğrudur. Bütün hallarda adın sonunda *li* sözdüzəldici şəkilçisinin olduğu təkzibedilməzdir.

Alman alimi H.Vinklerin bir fikri maraqlıdır ki, *İkiçay-arasının qədim əhalisi sonralar güclü şəkildə aramiləşdirilmiş, samiləşdirilmişdir. Alman aliminin fikrinə görə, hətta onların knyazlarının adları da arami və sami mənşəli olmamışdır*¹⁷³. H.Vinklerin bu fikrini təsdiqləyən çoxlu faktlar var. Məsələn, II Babil sülaləsinin birinci çarının adı *İlamanlı* olmuşdur (e.ə.2020-ci illər). *İl*, *ilu*, *ulu* allah deməkdir. *Ulu* sözü sonralar Allah şəklinə düşmüşdür. Onun kökü *uludur*. Bu söz *ulu*

¹⁷³Винклер Г. Западная Азия в древные времена/ИЧ.т.3,СПб,1903. с.116.

şəkilində indi də dilimizdə tanrı sözünün epiteti kimi (ulu tanrı, ulu yaradan) işənməkdədir. Azərbaycanda *Allahmanlı* soyadı var. Onun *İlamanlı* adından qaynaqlandığını və hər iki sözün türk mənşəli olduğunu *ulu* kökü və *lı* sözdüzəldici şəkilçisi aydın göstərir.

Şəxs və yer adlarından başqa Şumer dilində *lı*, *li*, *lu*, *lü* şəkilçiləri ilə düzəlmiş adi sözlər və terminlər də var. Məsələn, şumerlərin müdrik mənasındaki *arkallı/ abkallı* sözü hazırda türk dillərində *ağıllı* şəklində mövcuddur. *Ağıllı* və *müdrük* sözləri çox zaman dilimizdə sinonim kimi işlənir. *Arkallı/abkallı* sözündəki *r* ünsüzü interpretasiyanın yanlışlığı nəticəsində artırılmışdır. Sözün ilkin şəklində *akallı*, *akıllı* olmalıdır. İstənilən halda *akallı*, *akıllı* yaxud *arkallı* şəkillərində yazılmasından asılı olmayaraq söz türk mənşəlidir.

Şumer mətnlərində *arkallı* (akıllı-ağıllı) kökündən yaranmış *ekallı* sözünə də rast gəlinir. Onu məbəd kimi yozurlar. Lakin mətnlərin təhlili bu yozumun doğru olmadığını göstərir. Həmin mətnlərdə məbəddən söhbət getmir. *E* Şumer dilində *ev* deməkdir. Bunu Şumer dilindəki yazılarla az-çox tanış olanların hamısı bilir. *Ekallı* sözünün məbəd kimi başa düşülməsinə də onun əvvəlindəki *ev* səbəb olmuşdur. *Ekallı* əslində *ağıllılar*, *müdrüklər evi* deməkdir. Onu bugünkü anlamda *ziyallılar evi* kimi başa düşmək lazımdır.

Həm də maraqlıdır ki, *arkallı* termini Tufanaqədərkə yeddi müdrük haqqında işlənmişdir. Uruk şəhərindən tapılmış bir mətnə deyilir ki, *Sin-lik-i-unnuninin nəslindən olan (Sin-lik-i-unnuni- "Bilqamis" dastanının kahini) Anu-belşunu Tufanaqədərkə yeddi müdriyin siyahısını öz əlilə yazdı.*

Bu gün türk dilində bir adamın haralı olduğunu bildirmək üçün onun doğulduğu yaxud yaşadığı yerin adına *lı*, *li*, *lu*, *lü* şəkilçiləri qoşulur. Məsələn, Bakılı, Gəncəli, tovuzlu və s. Şumer dilində də eynilə belə olmuşdur. Bir mətinə baxaq: *Ki-en-gi Ki-uri nigin-na a-ba Mar-du-lu se nu-zu hu-mu-zig*. Tərcüməsi belədir: *Doğrudan da taxılı tanımayan mardulular (Mar-du ölkəsinin adamları) bütün Şumerə və Akkada qarşı üsyana*

*qalxdılar*¹⁷⁴. *Mardulular* sözü hər şeyi aydın göstərir.

Şumer dilində *kəngərli* sözü belə yazılırdı: *lu.kenger.ra*. *Ki.en.ger* Şumerin adıdır. Buradan belə bir qənaət doğur ki, Şumerin adı *kəngər* etnonimindən yaranmışdır. Çunki *lu.ken.ger.ra* adındakı *lu-* insanı, *kenger-* kəngər tayfasının adını bildirir. Sözü sonundakı *ra* şəkilçi olub, *li* yerində işlənmişdir. Müasir türk dillərində olduğu kimi, burada da *kəngər* sözünün sonundakı *r* ünsüzü *li* şəkilçisindəki *l* ünsüzünü *r*-ya çevirməklə qoşalaşmışdır. Söz *kəngərri* kimi yazılmışdır ki, bu da çağdaş tələffüzdən fərqlənir.

Şumer sözlərində bu şəkilçilər həm *li*, *li*, *lu*, *lü*, həm də *ri*, *ru*, *rü* və *ni*, *ni*, *nu*, *nü* formalarında işlənmişdir. Sözlərin tərkibində hər üç formaya eyni dərəcədə rast gəlinir. İkinci və üçüncü variantlarda şəkilçi qoşulduğu sözün sonuncu ünsüzünün təsiri altında qismən dəyişmiş, öz tərkibindəki *l* ünsüzünü itirmişdir. *L* ünsüzünün itməsinə sözün sonuncu ünsüzünün qoşalaşması səbəb olmuşdur. Bu vəziyyət şifahi nitqdən yazıya keçmişdir. Hazırda Azərbaycanın əksər bölgələrində, daha çox Gəncəbasar, Borçalı, Göycə, İrəvan, Qarabağ ləhcələrində *li*, *li*, *lu*, *lü* şəkilçiləri ilə düzələn sözlər məhz *l* ünsüzü yox, sözün sonuncu ünsüzünün qoşalaşmış variantında tələffüz olunur. Bu da Şumer dilinin müəyyən ləhcələrində həmin xüsusiyyətin olduğunu göstərir. Hazırda *Şuruppak* kimi qəbul olunmuş Şumer şəhərinin adı ilk dəfə *Sukurru* kimi oxunmuşdur. Söz *sukur* kökündən və *ru* şəklinə düşmüş *lu* şəkilçisindən düzəlmişdir. Qədim türk dilində çörəyə *sukur* deyilmişdir. *Sukur* sözü *çörək* mənasında Çuvaş dilində işlənmişdir. *Sukur*-suyu qurumuş, bişmiş mənasındadır.

Rus dilinə *suxarı* sözü türk dilindən keçmişdir. Ruslar quru çörəyə *suxarı* deyirlər. Onda demək olar ki, toponimin ən doğru oxunuş variantı, şəhərin öz adı *Şuruppak* yox, *Sukur(lu)ru* dur.

Fərat çayının Şumer dilindəki adı *Buran(lu)nu* olmuşdur. Onu bəzən *Purannu* kimi də interpretasiya eləyirlər. Adın mə-

¹⁷⁴ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 131

nası *burulğanlı* deməkdir. Burannı adı çayın aşib-daşmasına, burulğan yaratmağına da uyğun gəlir. Sözün kökü *burmaq*, *burulmaq*dır. Ona *li* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmuş, *l* ünsüzü düşmüş və *n* ünsüzü qoşalaşmışdır.

İkiçayarasında *Qavir(lu)ru* təpə oronimi var. *Qavir* qabar/qavar sözündən yaranmışdır. Qavar qabarır, şişir. *Qavir* da torpağın qabarması deməkdir. Qabarma suya da aiddir. Bütün hallarda sözün kökündə qabarmaq mənası durur. *Qavirru* oronimi də *qavir* sözündən və *li* sözdüzəldici şəkilçisindən əmələ gəlmişdir. *L* samiti *r* samitinin qoşalaşması nəticəsində düşmüş, sözün *qavirru* tələffüzü yazıda da sabitləşmişdir. Həm də sözün *Qavirru* tələffüzü Oğuz ləhcəsindəkinin eynidir.

Qavirru sözünün kökü də, şəkilçisi də türk dilinə məxsusdur. Lakin bu söz yanlış olaraq ərəb sözü hesab edilir. Əslində *qavir* sözü Sumer dilindən ərəb dilinə keçmiş və bu zaman dəyişərək *qəbir* şəklinə düşmüşdür.

Sumerlər dövründə şəhərlərin, yaxud ölkələrin sərhədlərini müəyyənləşdirərkən ora daş qoyurdular. Bu daşlar *kudur(lu)ru* adlanırdı. Bu söz hazırda dilimizdə işlənən *küdrü* sözünə oxşayır və onların eyni köklü olduğu aydın görünür. *Kudurru* sözü *kudur* kökünə *lu* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla yaranıb. Burada da sözün sonundakı ünsüz daha güclü olduğundan şəkilçinin *l* ünsüzünü yeməklə özü qoşalaşıb.

İkiçayarasındakı suvarma kavallarından biri *Zirzir(li)ru* adlanmışdır. Sözün kökü *zirzir*dir. Ona *li* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmuş, yenə *r* ünsüzünün qoşalaşması nəticəsində *l* ünsüzü düşmüşdür.

Sumer dilində başçı, böyük mənalarında *sukallu* sözü işlənmişdir. *Sukkal* isə elçi, vəzir demək idi. *Sukallu* və *sukkal* eyni köklü sözlər olub, bu gün dilimizdə işlənən *ağsaqqal* sözünün ilkin şəkilləridir. Söz *sukkal* kökündən və *lu* sözdüzəldici şəkilçisindən yaranıb.

Sumerlərdə falabaxanlar *abkallı* adlanırdılar. Bu söz *ab* və *kal* morfemləri ilə *lu* sözdüzəldici şəkilçisindən əmələ gəlmişdir. *Ab* sözün kökü olub, həm *inək*, həm də *səma*, *göy* demək idi. Bu gün *abı* rəng çalarının adında *ab* sözünün ilkin mənası saxlanmışdır. *Abkallı* sözündə *ab* morfemi *inək* anlamın-

da işlənib. Çünki Şumerdə falabaxanlar çox zaman heyvanların, sözsüz ki, əksər hallarda inəyin qara ciyərindən istifadə edirdilər. Onlar qara ciyəre baxıb öz fallarını açırdılar. *Abkallı* sözündə *ab* morfeminin göy, səma anlamında işləndiyini düşünmək üçün heç bir əsas yoxdur. *Kal* çoxmənalı söz olub *qoçaq*, *zirək oğlan* mənasında “Koroğlu” erosunda işlənmişdir.

Koroğlu Keçəl Həmzənin adını Kaloğlan qoymuşdur. Keçəl Həmzənin zirəkliyinə, qoçaqlığına görə Koroğlu onu bu adla çağırmışdır.

Apardığımız araşdırmalar bir fikri söyləməyə əsas verir ki, Şumer dilində digər sözdüzəldici şəkilçilərə nisbətən *li*, *li*, *lu*, *lü* şəkilçiləri daha geniş işlənmişdir. Həmin şəkilçilər müxtəlif nitq hissələrinə qoşulmaqla yeni sözlər yaratmış, dilin lüğət fondunun zənginləşməsində fəal iştirak etmişdir. Hətta bu şəkilçilərin köməyi ilə çoxlu yer və şəxs adları da yaranmışdır. Türk dilinə məxsus olan həmin şəkilçilərin Şumer dilində bu qədər fəal şəkildə işlənməsi hər iki dilin genetik qohumluğunu söyləmək üçün elə tutarlı elmi arqumentdir ki, onu təkzib etmək mümkün deyil.

ŞUMER DİLİNDƏ miş, miş, muş, müş ŞƏKİLÇİLƏRİ İLƏ DÜZƏLƏN SÖZLƏR

Miş, miş, muş, müş türk dilinin özünəməxsus geniş işlənən sözdüzəldici şəkilçiləridir. Onların iştirakı ilə düzəlmiş sözlərə Şumer dilində də rast gəlinir. Akkadların ilk çarı I Sarqonun adı *Şarrukindir*. Yazılarda Sarqon sözü yoxdu və ola da bilməzdi. Şumer dilində *o* hərfi yoxdu. Sarqon adını alimlər uydurublar. Akkadlar Şumeri işğal eləyənə qədər *Şarrukinin* adı olmayıb. Bu adı ona Şumer işğal olunandan sonra veriblər. Şumer sözüdür. Açımlı *xalqı* (kin) *öldürən* (ru/ur) *çar* (şar) deməkdir. Ümumiyyətlə, yazılı qaynaqlardan görünür ki, akkadlar Şumeri işğal edəndə onların özlərinin şəxs adları olmayıb. Çünki akkadlar Şumerə gələndən iki yüz, üç yüz il sonraya qədər onların adlarının hamısı Şumer sözləridir. Qədim yazılı qaynaqlarda qırpaq sərkerdələrindən birinin adı *Şarrukindir*. Çox güman ki, bu ad *Sarı xan* deməkdir.

Şarrukinin özündən sonra xaqan olmuş oğlunun adı Urumuşdur. Onu bəzən Rimuş kimi yazıb təhrif edir, ilkinliyindən uzaqlaşdırırlar. Bu adı B.A.Turayev yalnız Urumuş kimi oxuyub¹⁷⁵ ki, onun bu cür oxunuşu daha doğrudur.

Urumuş adı *Uru* sözünə *muş* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla yaranıb. *Uru* Şumer və türk dillərində çoxmənalı sözdür. Tamamilə aydındır ki, *Urumuş* sami və hind-avropa mənşəli olmayıb, Şumer-türk sözüdür. “Oğüz Kağan” dastanındakı *Urum* şəxs adı da *Urumuş*la eyni kökdəndir.

Şumer qaynaqlarında adı çəkilən iri şəhərlərdən biri *Qarğamuş*dur. Bu toponimin etimologiyası ilə bağlı araşdırma aparılmış və onun *qarğa* etnonimi ilə *muş* sözdüzəldici şəkilçisindən yarandığı müəyyənləşdirilmişdir. *Qarğa* qədim türk tayfalarından birinin adıdır. Şumer qaynaqlarında rast gəlinən *Qarğamuş* şəhər və *Qarğa* çay adları bu etnonimin daha qədim tarixə malik olduğunu göstərir. Buradan aydın olur ki,

¹⁷⁵Б.А.Тураев. История Древнего Востока.Лен.1935. I с. s. 93

Qarğamış təmiz Şumer-türk mənşəli sözdür.

Şumerlərin ən böyük dastanının qəhrəmanı *Bilqamış*dır. Dastanın özündə bu adın *Bilqamış*- hər şeyi bilən mənası haqqında aydın bilgi verilmişdir. Ad *bil* və *qamış*-*hamısı* sözlərindən əmələ gəlmişdir. Lakin onu Gilqamış kimi də yazırlar. Onu *gil* və *qamış* hissələrinə ayırıb qamış qələmlə gil üzərində yazmaq kimi mənalandırırlar. Bu yanlış yozumdur və əksər hallarda mətnlərlə yetərinə tanış olmamaqdan, bəzən isə qərəzli yanaşmadan irəli gəlir. Şumer dilindəki mətnlərdə ad yalnız *Bilqamış* şəklində yazılmışdır. *Gilqameşə* yalnız akkad yazılarında rast gəlinir. Ona görə də *Bilqamış* adının *gil* və *qamış* sözlərindən yaranması doğru deyil.

Gilqamış da türk mənşəlidir. *Gil* və *qamış* sözlərinin hər ikisi türk dilinə məxsusdur. Hətta *qamış* sözündəki *miş* şəkilçisi də türk dilinə aiddir. Buradakı *gil* və *qamış* sözlərinin türk dilinə məxsusluğu heç kimi çaşdırmamalıdır. *Bilqamış* adındakı *bil* və *qamış*/*hamısı* sözlərinin də hər ikisi türk dilindədir. *Bilqamış* türk sözüdür. Onun başqa cür yozulmasına heç bir ehtiyac yoxdur. Həqiqətə uyğun olmayan yozumlar adın *bil* və *qamış*/*hamısı* sözlərindən yarandığını bilməməkdən irəli gəlir.

Qamış sözü Şumer dilində işlənmişdir. Bunu *Qamış* gölünün adı da göstərir. *Qamış* sözü *qaba*, *kobud* mənası verən *qa* kökündən və *miş* sözdüzəldici şəkilçisindən yaranıb. Bu söz rus dilinə və digər dillərə də türk dilindən keçmişdir.

A.N.Kononov *miş* şəkilçisinin oğuz dilinə məxsus olduğunu yazır¹⁷⁶. Bu şəkilçiyə Şumer dilində rast gəlinməsi bir daha Şumer və oğuz (türk) dillərinin qohumluğunu göstərir.

¹⁷⁶ Кононов А.Н. Семантика и функции глагольной связки turur-turu/-duru –tur/dur –tu/du- t/d // СТ. 1980. № 5.с. 8

ŞUMER DİLİNDƏ "gər" ŞƏKİLÇİSİ İLƏ DÜZƏLƏN SÖZLƏR

Gər şəkilçisi türk dillərində, daha çox Azərbaycan türkçəsində çox işlək olmuşdur. Bu şəkilçi sözdüzəltmə prosesində fəal iştirak etmiş, onun iştirakı ilə çoxlu sözlər yaranmışdır. Səngər=sən+gər; əsgər=əs+gər; süngər=sün+gər, misgər=mis+gər, zərgər=zər+gər; dülgər=dül+gər; ləngər=lən+gər.

Şumer dilində də *gər* sözdüzəldici şəkilçi funksiyasında söz yaratma prosesində iştirak etmişdir. Onun iştirakı ilə düzələn sözlərə mixi yazılı qaynaqlarda rast gəlinir. Lakin burada böyük bir problem yaranmışdır. Bu da ondan ibarətdir ki, şumer sözləri interpretasiya edilib oxunarkən ə səsinin mövcudluğu "unudulmuşdur". Bunun nəticəsində sözlərdə ə-nin e kimi oxunması bir çox dolaşlıqlara səbəb olmuşdur. Məsələn, Şumer dilində *dülgər* sözü var və o da *gər* şəkilçisi ilə düzəlmişdir. Onu indiyə kimi *nagar* kimi oxumuşlar. Sözün ikinci hecasındakı *gar* hissəsinin bu gün dilimizdə işlənən *dülgər* sözündəki *gərlə* eyni olduğu heç bir şübhə doğurmur. Onun *gar* şəklində yazılması yalnız Şumer dilində ə səsinin Avropa və rus alimlərinə tanış olmamasından irəli gəlmişdir. Əslində söz DÜLGƏR kimi interpretasiya edilməli və *dülgər* kimi oxunmalıdır.

İkinci sözə baxaq. *Engar*. Bu sözü S.N.Kramer fermer, digərləri əkinçi, hətta tanrıların epiteti kimi oxuyublar. Sözün *gar* hissəsi *gər* şəkilçisidir. En sözü *dən* kökünün fonetik variantıdır. Sözü *dəngər* kimi oxumaq daha doğrudur. Taxılçı, xırmançı sözlərinin sinonimi olan *dəngər* sözü burada məhz həmin anlamlarda işlənilib.

“Dədə Qorqud”dakı *Dügər* kişi adı da *Dü* söz kökündən və ona qoşulmuş *gər* şəkilçisindən yaranıb.

“BİLQAMIS” DASTANINDA ONOMASTİK TÜRKİZMLƏR

“Bilqamis” dastanında onun hansı milli-etnik təfəkkürün məhsulu olduğunu müəyyənləşdirmək üçün zəngin ədəbi-bədii informasiya daşıyan gizli, ya aşkar kodlar mövcuddur. Bu kodlardan biri də dastandakı onomastik türkizmlərdir. İstər şumerlərin bir etnos kimi mənşəyini, istərsə “Bilqamis”ın milli-etnik qatlarını üzə çıxarmaq üçün dastandakı onomastik türkizmlərin etimoloji baxımdan doğru-dürüst araşdırılmasının çox böyük elmi əhəmiyyəti var.

Dastanın onomastikasında qəhrəmanın-Bilqamisın adı maraqlıdır. Şumer mədəniyyəti, tarixi, “Bilqamis” dastanı və onun qəhrəmanı Bilqamis haqqında danışan mütəxəssislərin əksəriyyəti bu adın mənasını doğru olaraq hər şeyi bilən, bilikli, elmi, ağıllı adam kimi yozurlar. Dastanı dilimizə çevirən İ.Vəliyev də Bilqamis adının bütün tərcümələrdə hər şeyi bilən adam kimi mənalandırıldığını vurğulayır: “Qəhrəmanın adı gil lövhələrdən müxtəlif cür oxunsa da, tərcümələrin hamısında onun mənası eynidir: “hər şeyi gören, hər şeyi bilən”.

Bilqamis adını açarkən bir faktı mütləq bilmək lazımdır ki, şumer dilindəki mətnlərdə ad məhz Bilqamis kimi yazılmışdır. Adın Gilqameş/Gilqames/Gilqamış yazılışları Şumer dilində deyil, akkad və digər dillərdəki mətnlərdə mövcuddur.

Bilqamis adının etimologiyasını açmaq üçün dastanın özündə çox tutarlı informasiya var. Dastanın birinci lövhəsindəki şeirin ilk beşliyində deyilir:

Dünyanın bu başından o başına dolaşmış,
Dənizləri adlanmış, uca dağları aşmış.
Dostu ilə birlikdə düşmənləri haqlamış,
Müdrikliyə yetişmiş, dünyanı dərk eləmiş
Bir insan haqqındadır bizim bu dastanımız¹⁷⁷.

¹⁷⁷ “Bilqamis dastanı”. Hər şeyi bilən adamın dastanı. (Tərcümə edən İ.Vəliyev). Bakı. “Gənclik”. 1985. s. 8

Bu beşliyə dərindən fikir verəndə onun sətirləri altında böyük bir həqiqətin gizləndiyini aydın görürük. Yalnız hər şeyi bilən, ağıllı adamlara müdrik deyirlər. Yalnız müdriklər dünyanı dərk eləyirlər. Bu sözlər də dastanın qəhrəmanı Bilqamis haqqında deyilir. Deməli, Bilqamis müdrik, dünyanı dərk eləmiş insandır. Həm də adi insan yox, epik qəhrəmandır. Təkcə bu fakt Bilqamis adının “hər şeyi bilən” mənası daşdığına təsdiqləyir. Onda adın bil+qamis (hamısını bilən, hər şeyi bilən) sözlərindən yarandığı da öz-özünə aydın olur. “Bil” və “hamısı” bu gün də dilimizdə 5-6 min il bundan öncəki ilkin anlamlarında işlənirsə, Bilqamis adının türk sözü olduğu heç bir şübhə doğurmur. Bundan sonra onun mənşəyi haqqında mübahisə, tərəddüd və təhriflərə son qoymaq olar.

Bilmək lazımdır ki, “Bilqamis” dastanındakı adların bir neçəsi onların akkad dilindəki variantlarıdır. Məsələn, Utna-piştimin şumercəsi Ziusudra, Sinin şumercəsi Nanna, Mardukun şumercəsi Kudurdur. Akkad dilindəki variantların da çoxusu şumer mənşəlidir, sadəcə olaraq tərcümə zamanı ikivariantlılıq yaranmışdır. Çünki Adad, İştər (İrnini, İnanna) adlarına dastanın akkad dilindəki mətnində rast gəlinəndə, onların şumer sözü olduğu dəqiqdir.

Bilqamis sözünün türk sözü olduğunu onunla eyni kökdən yaranmış Bilgə Kağan, Bilgə Tonyukuk, Barmaqlıq Cosun Billig (“Oğuz Kağan” dastanında), Bilgə Kutluğ Tarkan Səngün (uyğur Bəngü daşlarından birinin yazarı), Köl Bilgə, Alp Bilgə Tanrı (Uyğur Kağanı), Tay Bilgə Tutuğ, İlbilgə Xatun (ikinci Türk xaqanlığının ilk xaqanı İltəris xaqanın arvadı, Bilgə Kağanın anasıdır) və s. kimi onlarla adlar da təsdiqləyir. Fəzlullah Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində kanqlı tayfasının başında duranlardan birinin adı Barmaqlıq Cosun Billikdir. Kitabı çapa hazırlayan R.M.Şükürova A.M.Şərbakin açıqlamasına söykənərək bu adın “hər şeyi bilən”, “tez başa düşən”, “tez anlayan”, “iti zəkali” kimi mənalandırıldığını yazır¹⁷⁸. Yusuf Balasaqunlunun kitabının adı da “Kut alçu bilim” dir. Bura-

¹⁷⁸ Фазлаллах Рашидаддин. Огузн-аме. Баку. «Эльм». 1987. С. 105

dakı “bil” sözü də yuxarıda sadalanan adları əmələ gətirən “Bil” kökündəndir. Bil, bilmək, bilikli, bilim, bilik sözləri bu gün də əksər türk dillərində işlənir. Bilgə adına gəldikdə isə bu ad felin əmr forması olan *Bil* sözünə *gə* sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla yaradılmışdır. Belə sözlər dilimizdə çoxdur və indi də yaranır. Süpürgə, bölgə, çəngə, kölgə, cərgə, yengə və s.

Ümumiyyətlə, qədim türk yazılı abidələrində Bilgə adına çox rast gəlinir. Bu adın ancaq xaqanlara, elmlı, ağıllı, bilikli, müdrik adamlara verildiyini də mənbələr aydın göstərir.

Şumer mətnlərində üç böyük sülalənin adı çəkilir. Onlardan birincisi Ur sülaləsidir. Mətnlər üzərindəki araşdırmalar göstərir ki, Ur şumerlərin ən güclü xaqanlarından biri olmuş, Ur və Uruk şəhərlərini onun şərəfinə adlandırmışlar. Ur sülaləsi də onun adını daşıyır.

Şumerlərdə *Ma-qur* adlı gəmi olmuşdur. Tur Heyerdal yazır ki, Ur şəhərini salanların əcdadları olan ilahə və yarım-tanrılar məhz ağacdan yox, qamışdan düzəldilmiş *Ma-qur* gəmisində üzürdülər.

Ur sülaləsinin Urukdakı birinci xaqanı Meskianqaşar olub. O Günəş allahı Utunun oğlu idi. Həmin sülalənin üçüncü xaqanı Luqalbandadır. Akademik B.A. Turayev bu adın səhv oxunduğunu yazır: “Enmaradda allah Luqalmaraddanın epitetidir, onun adı əvvəllər yanlış olaraq Luqalbanda kimi oxunmuşdur. Luqalmaraddanın adı da Bilqamis kimi birinci Uruk sülaləsinin xaqanları sırasında çəkilir”. Luqalbanda (Luqalmaradda) Bilqamisın atasıdır. Ondan sonra hakimiyyətə Dumuzi gəlir. Şumer mətnlərində Dumuzi adı ilə yanaşı, Tammuz adına da rast gəlinir. Eposda Dumuzi Çobandır, İnannanın sevgilisi olmuşdur. V.V.Struveyə görə, o balıqçı olmuş, Xabur (Bibliyada Eridu) şəhərində yaşamışdır. Onun fikrincə, İnannanın sevgilisi Tammuzdur və onun adıyla Dumuzinin adı çox uyğun gəlir. Bizə elə gəlir ki, Tammuz və Dumuzi eyni addır, yalnız yazılışca bir-birindən fərqlənir.

Dastanda Dumuzi adı bircə yerdə çəkilir. Bilqamis onu sevən məleykə İştarin əməllərini üzünə vurarkən deyir:

Gəncliyində ilk ərin Dumuziyə o ki, var,

Nəsib etdin göz yaşı, nalələr, hıçqırıqlar¹⁷⁹.

AMEA-nın həqiqi üzvü, tanınmış türko loq Tofiq Hacıyev bu adla bağlı maraqlı bir fikir söyləmişdir. O, şumerlərin maldarlıq və əkinçilik tanrısının adı Dumuzi ilə Türk hökmdarı Tomiris və “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Domrul adları arasında morfoloji-semantik təhlil apararaq onların hər üçünün eyni köklü olduğunu üzə çıxarmışdır: “Yaxud Tomiris sözünün morfoloji və leksik etimologiyasına diqqət yetirək. Bu ad şumerlərin bərəkət (maldarlıq və əkinçilik) tanrısı Dumuzi ilə bir kökdəndir. Eyni zamanda Tomiris və Domrul mifoloji baxımdan sələf-xələf mövqeyində olmaqla, həm də vahid leksik kökdən çıxmışdır”. Hər üç adın eyni kökdən olduğunu elmi cəhətdən əsaslandırılmış T.Hacıyevin bir qənaəti daha maraqlıdır ki, Tomiris adı nəinki Domrul, hətta Dumuzi (yəni şumer) adından da qədimdir: “Bilavasitə Türk-Azərbaycan mənşəli Tomiris və Domrul obrazlarından birincisi daha qədimdir. Bunu həm fonetik təhlil təsdiq edir (kar samitin cingiltidən qədimliyi –t>d və s/z- r-l xəttində birincinin ilkinliyi. Hətta bu mülahizəyə görə Tomiris (Tomruz Dumuzi) Dumruz obrazından da qədimdir), həm də ictimai-sosioloji məzmun–Tomiris matriarx, Domrul patriarx dövrünün mifik semantikasına düşür¹⁸⁰”.

Professor Pənah Xəlilov Tomirisin “Dəmirüz” kimi də yozulduğunu yazır. Bu yozumda da bir həqiqətə uyğunluq var. Şumer dilində dəmir sözü tibir şəklində yazılmışdır. Tibir-timir–təmir–təmirüz-tomiris şəkildəyişmələri mümkün variantlardır. Dəmir şəxs adlarına bu gün də rast gəlinməsi, xalq arasında Teymura Temir deyilməsi yuxarıdakı şəkildəyişmələrin təsadüfi olmadığını göstərir. Pənah Xəlilov dəmirağac adına Temir+ eraq (Temirağac) şəklində rast gəldiyini söyləyir.

Dastandakı maraqlı adlardan biri də Urşanabidir. Urşa-

¹⁷⁹ “Bilqamis dastanı”. Hər şeyi bilən adamın dastanı. B. 1985. s. 48

¹⁸⁰ Hacıyev Tofiq. Azərbaycan dilinin onomastikasına dair // AFM. B. 1984. s. 130

nabi Utnapiştimin gəmiçisidir. Bu adı aşağıdakı morfezlərə bölmək olar: Ur+şan+abi. Ona görə morfem deyirik ki, bu sözlərin üçünün də öz mənası var. Ur dastanda Ur və Uruk şəhərlərinin, Urşanabi şəxs adlarının kökündə durur.

Türk dilində “ur” ən güclü semantik yuvalardan biridir. Ur köklü sözlər çoxdur. Urva (un), urvat (hörmət, izzət, şərəf, şan, sayğı), urlamaq (qoyunları sulamaq), ur (bədəndə şiş), ura (nida, haray), ura (ən axırda yığılan məhsul), uruq (ailə, nəsil, tayfa, qəbilə) bu qəbildən olan sözlərdir. Uruz, Urum Kağan (“Kitabi-Dədə Qorqud”) şəxs adları, Urmiya (Güney Azərbaycan) və Urum (Uyğuristan) şəhər, Ural dağ adları da həmin kökdəndir. Bunların hamısı türk sözləridir, heç bir dildən alınmamışdır.

Ur türk dilində çoxmənalı sözdür. Ümumiyyətlə, ilk sözlər təkhecalılığı, həm də çoxmənalılığı ilə səciyyəlidir. Urun bir mənası da uca, dik deməkdir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu söz məhz uca, dik mənasında çox işlənmişdir: “Alar sabah Dirsə xan qalxıbanı yerindən uru durub. Qırx yigidin boyuna alıb, Bayındır xanın söhbətinə gəlirdi” “Qalxıbanı, Dirsə xan, sənin oğlun yerindən uru durdu”; “Oğlan anasının sözün sımadı (qəbul qıldı), (Qalxıbanı) Buğac bəy yerindən uru durdu”, “Məgər xanım ol gecə qalın Oğuzun dövləti, Bayındır xanın göyküsü, Ulaş oğlu Salur Qazan qara qayğulu vaqiə gördü. Sərmərdi, uru durdu”¹⁸¹. “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti”ndə *uru* sözü belə mənalandırılmışdır: “Uru. Zərf. Tez. Əsasən “turmaq” feili ilə işlənir¹⁸²”. Yuxarıdakı misallarda “uru durmaq” ifadələri “tez durmaq”dan çox “dik durmaq” mənalalarına uyğun gəlir.

Belə olan halda Urşanabi adının da türk kökündən əmələ gəldiyi şübhəsizdir. *Abi* hissəsini götürdükdə bu sözün yerində *Urşan* qalır. *Urşan* tələffüzçə Rövşən adını yada salır. El arasında ən çox da qocalar Rövşənə *Uruşan* deyirlər. Rusa Urus, Mirzəyə İmirzə, Ruma Urum deyildiyini də bilirik. Deməli, *Urşan*-Rövşən eyni addır. Əslində *Urşan* adın daha doğru ya-

¹⁸¹ “Kitabi-Dədə Qorqud”. “Gənclik”. Bakı. 1978. s. 20, 23, 28, 34

¹⁸² “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı. 1999. s. 177.

zılış formasıdır. Tələffüzdə Uruşan, yazılışda Urşan formaları alınmışdır. Koroğlunun ilk adı da Uruşan-Urşan-Rövşəndir. Abi isə bu gün də türklərdə qardaş sözünün sinonimidir. Belə çıxır ki, Urşanabi əslində “Urşan qardaş” demək olub müraciət bildirir. Adın özü Urşandır və *abi* ona müraciət forması kimi qoşulmuş, lakin yanlış olaraq bitişik yazılmış, yaxud oxunmuşdur.

Burada bir həqiqəti mütləq demək lazımdır ki, indiyə kimi Rövşən adının fars sözü olduğunu söyləyənlər əslində onun etimologiyasını düzgün aç bilməmişlər. Rövşən bu adın türklərdən farslara keçəndən sonrakı şəklidir. Bu ada əski uyğur abidələrində işıq ilahəsi kimi rast gəlinir: “Bu qüdrətli tanrılar ki, o Yuşo Keniq Bahman Roşan tanrıdır, bu müdrük ki, o Keniq roşan tanrıdır”. Buradan açıqca görünür ki, Rövşən-Roşan türk sözüdür, işıq ilahəsinin adıdır və türk dilindən fars dilinə keçərkən öz ilkin leksik mənasını da saxlamışdır.

Ur kökü ilə başlayan adlardan biri də Bilqamısın oğlu Urnunqaldır. Onun adının mənası “böyük oğul” deməkdir. “Qal” “oğul” sözünün etimonu olub, “Ereşkiqal”, “Luqal”, “Ninqal” adlarında rast gəlinir. *Qal/qul/ oqul/oğul* şəkildəyişmələri şumerdən günümüzə qədər bir yol keçmişdir. O, atasından sonra xaqan olmuşdur, Ur sülaləsinin Uruk şəhərindəki altıncı nümayəndəsidir. Ümumiyyətlə, şumerlərdə şəxsin hansı sülalədən olduğunu bildirmək üçün sülaləni bildiren sözlərin adlara qoşulması geniş yayılmışdır. Ur-şan-abi, Ur-nun-qal, Ur-Nanşe adlarında da Ur sözü məhz onların sülalə mənsubiyyətini bildirir. Ur-Nanşe də Ur sülaləsindən olub, Bilqamısdan 200 il sonra Şirpurluda çarlıq etmişdir. Sumu-abu, Sumu-ilu, Sumu-kan adlarında Sum tayfanı bildirir. İsin sülaləsindən olan adların önünə İş sözü artırılır: İşbiurra, İşullana, İşbara və s. Eyni qaydanı tanrı adlarında görürük: Enlil, Enki, Enmerkar adlarında da *en* onların allah olduqlarını bildirir və *ağa, cənab* deməkdir.

İştər şumerlərin məhəbbət və gözəllik ilahəsinin adıdır, nur, işıq timsalıdır. İştər Anın nəticəsi, Ay tanrısı Nannarın qızıdır. Bilqamısı sevir, ona ərə getmək istəyir. Lakin İştərin həyatını yaxşı bilən Bilqamıs bu təklifi rədd edir. Dastanda İş-

tarla çox oxşar olan İşxar adı da var. Bunların ikisi eyni ad da ola bilər. Bu adın kökündə cılxa türk sözü olan *İş* kökü durur. Dastandakı İşullana da bu kökdəndir. Qədim türk mifologiyasında Günəşin qızının–Veneranın türkcə adı İştardır: “Sevit-İştar –Venera ulduzunun adıdır. Qədim Azərbaycan (türk) mifologiyasında Venera -İştar –Sevit ən işıqlı ulduz (planet) kimi Günəşin qızı hesab edilmişdir”. Bu ada İşbara şəklində Orxon-Yenisey abidələrində bir neçə adın tərkibində rast gəlinir: İşbara Bilgə Güllü Cor, İşbara Yamtar, İşbara Tamğan Cor, İşbara Tarkan, İşbara Çıkan.

Qədim türk dilində *ı* saiti işlək olmuşdur. İncə ünlülərlə *i*, qalın ünlülərlə *ı* işlənmişdir. Dilin bu xüsusiyyəti indi də Azərbaycanın bir çox bölgələrində saxlanmışdır. Işiq, ıldırım, İrvaham (İbrahim), işildamaq, İşxan tələffüzü bunu aydın göstərir. Orxon-Yenisey abidələrində də *ı* ünlüsünün işləkliyi *i*-dən geri qalmır, bəlkə də onu üstələyir. Şumerlərdə də belə olmuşdur. Şumer dilindən tərcümələr zamanı bəzi hallarda Ahəng qanunu gözlənməmiş, *ı* ünlüsü *i* ilə əvəzlənmişdir. Ona görə demək olar ki, İştar, İşxar, İşillanu bu adların ilkin yazılış formasıdır. Göründüyü kimi, bu adlar Orxon-Yenisey abidələrindəki İşbar adıyla tam eyniyyət təşkil edir. *İş* (ış) köklü sözlərin hamısı türk dilinin özünə məxsusdur, ərəb-fars dillərinə də buradan keçmişdir (məs: işğal, işvə, işarə, işarmaq və s.). *İş* (ış) kökünün Şumer dilinə məxsusluğu da bunu təsdiqləyir. İşquz etnonimi də həmin kökdəndir.

Orta əsrlərdə Albaniyada tayfa başçısı anlamında *ışxan* termini işlənmişdir. Mütəxəssislər *ış* (ış) və *xan* sözlərinin hər ikisinin türk sözü olduğuna göz yumaraq İşxanın Hind-Avropa mənşəli olduğunu söyləmişlər. Şumer dili haqqında bilgilərin olmaması da belə yanlışlıqlarda böyük rol oynamışdır.

Türk dilində *ış* kökündən yaranmış ad və terminlərin, söz və ifadələrin çoxluğu da onun doğmalığını təsdiqləyir. *İş*, *ışan* (*molla, ruhani*), *ışarantı*, *ışarası*, *ışarmaq*, *ışartı*, *ışbaz*, *ışdək*, *ışlək*, *ışəmuzd*, *ışırqan* (*bitki adı*), *ışıqlanma*, *ışıqlaşma*, *ışıqotu* (*bitki adı*), *ışıqsaçan*, *ışıqsevən* (*bitkilər*), *ışıqucu*, *ışıldaqyruq* (*quş adı*), *ışıldaquş* (*cücü*), *ışıltı*, *ışkəmbə* (*fars sözü deyil*), *ışkənə* (*fars sözü deyil*), *ışgil*, *ışgüzar*, *ışlətmə* (*dərman adı*), *ış-*

xından səsleşdiyi, doğmalığı da göz önündədir.

Ubar Tutu adındaki Tutu qız adı kimi bu gün də mövcuddur. Bu ad altı min illik zaman uzaqlığının o başında necə olubsa, bu başına da o cür gəlib çatıb. Ubar adını isə Elməddin Əlibəyzadə indiki Umar (ummaq) sözü ilə uyğunlaşdırmışdır¹⁸³.

Humbaba adı Hum+ baba sözlərindən ibarət olub türk köklüdür. Baba bu gün də ata (Türkiyə türklərində), baba (Azərbaycan türklərində) mənalarında işlənir. Deməli, Humbaba adının *Hum* kökündən və *baba* sözündən yarandığı şübhəsizdir. Bu cür adlar dilimizdə indi də var: Baba, Ağababa, Atababa, Xanbaba və s.

Hum da türk sözüdür. Humay, Humayun, Humar (Xumar) adları həmin kökdəndir. Başqırd qəhrəmanlıq eposu olan “Ural Batır”dakı Humay obrazı Günəşin qızı Ağ quşun adıdır. *Hum* və *Hun* adlarının yaxınlığı da onların eyni kökdən yarandığını göstərir.

Dastandakı Enlil adının təxminən 6500 il bundan öncə yaşamış Şumer-Türk şairi Enlil İsmə Dağanın adıyla eyniliyi heç bir şübhə doğurmur.

Addu ildırım, yağış və tufan tanrısının adıdır (Ad-ad/İşkur). Bu sözün kökü *od* olmalıdır. *Ildırım* od saçır. *Ildırım* deyəndə adamın gözlərinin qabağına od gəlir. Tanrının adıyla əməli mənaca bir-birinə uyğun gəlməlidir. Bunu Ereşkiqal adında da gördük. Sözsüz ki, *Addu- Oddu- Odlu* deməkdir və onun da kökü Adəmlə- Odamla bağlıdır. Türklərin Günəşə sityiş etdikləri, oda tapındıqları, onu müqəddəs saydıqları bəlidir və bunlar da Addu-Oddu eyniliyini göstərir. Sonralar Ad-Od kökündən çoxlu türk adları törəmişdir. “Qutadqu-Bilik”dəki Odqurmuş Adəm- Odam- Addu- Oddu silsiləsinin davamıdır. Od təmiz türk sözüdür. Ondan çoxlu sözlər yaranıb. Odun, oduncaq, odluq, od-ocaq, odsaçan, odunluq, odunçu, odsöndürən, odadavamlı və s. Od sözünün məcazlaş-

¹⁸³ E.M.Əlibəyzadə. Türk-Azərbaycan bədii düşüncəsinin ilkin qaynaqları. Bakı. 2007. s. 98

ma imkanlarının genişliyi də bu sözün türk dilinə məxsusluğunu göstərir. “Odlu-odlu danışmaq”, “ağzından od tökülmək”, “odlu baxış”, “canına od düşmək”, “göydən od yağmaq”, “kirkpiklərilə od götürmək”, “odu söndürüb külü ilə oynamaq”, “odla su arasında qalmaq” və s.

Bu gün dilimizdə ad-od kökündən yaranmış çoxlu şəxs adları var: Adıgözəl, Adışirin, Hüseyin Nihal Adsız, Adnan Binyazar, Xalidə Ədib Adıvar, Adur, Adıq, Oday, Aday və s. Adıgey və adatlılar (hazırda Güney Azərbaycanda yaşayan şahsevən tayfalarından birinin adıdır), adıqlar (kabardalıların, adıgeylərin və çərkəzlərin ümumi adıdır) etnonimləri də, Adana (Türkiyədə şəhər), Adıyaman (Türkiyədə yaşayış məntəqəsi və Göyçə gölü yaxınlığında kənd), Adnalı (Cəlilabadda kənd), Adiabla (Azərbaycanda qədim yaşayış məskəni), Adıça (Yakutiyada çay), Adır (Fərqanədə dağətəyi sahə), Adler (Qara dəniz sahilində kurort) toponimləri də bu sözün türk mənşəli olduğunu göstərir. Adlıq (ismin halı), ad, addım, ada, addamaş, adaq, adadovşanı, adaxlı, adaxlanmaq, adam, addabudda, ad-san, adına (həftənin dördüncü günü), adlı, adlı-sanlı kimi sözlərin hamısı eyni kökdən olub türk sözləridir.

“Bilqamis” dastanında rast gəldiyimiz adlardan biri də Sumukandır. Onun adı belə xatırlanır:

Orda Etana ilə Şumukan da yaşayır¹⁸⁴.

Burada söhbət Meyid evindən gedir (yəqin ki, Meyid evi ruhlar dünyası anlamındadır) və Etana dünyanı su basandan sonra Şumerin ilk xaqanının adıdır. Onda belə çıxır ki, adı Etana ilə qoşa çəkilirsə, Sumukan da xaqan olmuşdur. Burada sözün kökü *Sumdur*, *u* bitişdirici ünlüdür, *kan* (xan, xaqan) isə titul bildirən sözdür. Deməli, *Sum+u+kan* (xaqan) kağan= Sumukan şəkildəyişmələri mümkün variantlardır. Axırı *xan*, *qan*, *kan* sözlərilə qurtaran çoxlu türk adları var. Oğuz xanın oğlanlarının adlarına fikir verin: Ayxan, Günxan, Dənizxan, Göyxan, Dağxan, Ulduzxan. Belə adlar bu gün də çoxdur: Orxan, Ayxan, Kürxan, Ağaxan, Sərxan, Buludxan, Duraxan,

¹⁸⁴ “Bilqamis dastanı”. Hər şeyi bilən adamın dastanı. B. 1985. s. 61.

Durmuşxan, Ataxan, Balaxan, Böyükxan. “O illərin povesti”ndə qıpçaq sərkərdəsi Şarokanın adı çəkilir. N.A. Baskakov bu adın türk mənşəli olduğunu yazmışdır. Şarokan və Sumukan adlarının hər ikisində *xan/xaqan* sözü adın kökünə birləşərək *kan* şəklinə düşmüşdür. Bu da türk dilləri üçün səciyyəvi dil hadisəsidir.

Sum sözünə ilk dəfə “Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlik. Eposun “Qazılıq Qoca oğlu Yeynək boyunu bəyan edər, xanım hey!” boyunda oxuyuruq:

Yedi kişi ilə qurulurdu mənim yayım
Qayın talı yeləgümdən *sum* altunlu mənim oxım!¹⁸⁵

Dilçilər *sum* sözünü müxtəlif cür yozmuşlar: *Sum-dolu, tamam, içi dolu, bütün, külçə. Sum altun- içi və xarici qızıl, külçə qızıl*¹⁸⁶. Sözün ikinci yozumunda onun *xalis, tamam* mənalrı bildirdiyi göstərilir.

Sum şəxs adı kimi Sumqayıt sözünün kökündə durur. “Sumqayıt” əfsanəsində deyilir ki, indiki Sumqayıt şəhərinin yerində qədimlərdə bir türk tayfası yaşayırmış. Bu yerdən bir çay axırmış. Bir əjdaha peyda olub çayın qabağını kəsir, camaat susuz qalır. Sum adlı igid bir oğlan Əjdahanı öldürmək qərarına gəlir. Yaraqlanıb, yasaqlanıb döyüşə gedir. Sevgilisi onun dalınca “Sum qayıt!”, “Sum qayıt!” deyib qışqıra-qışqıra qalır. Sumqayıt adı belə yaranır.

Bu gün Gədəbəy rayonundakı dağlardan biri *Sumik* adlanır. Bu sözlərin hamısının kökündə *sum*” durur və onu təsadüf hesab etmək olmaz. Bu *sum* köklərinin hamısı eyni dilə bağlıdır.

Ağşah Kiş (Kuş) şəhərində şah olmuş və ağşahlar sülaləsinin əsasını qoymuşdur. Burada qurulmuş dövlət də onun adıyla Ağşahlar adlandırılmışdır. Kiş şəhərinin şahlar siyahısında Ağşahın adına iki dəfə rast gəlinir. Ağşahın adındakı ağ təmiz türk sözüdür və Şumer dilində də eyni anlamda işlənib.

¹⁸⁵ “Kitabi-Dədə Qorqud”. “Gənclik”. Bakı. 1978. s. 111.

¹⁸⁶ “Kitabi-Dədə Qorqud”. “Gənclik”. Bakı. 1978. s. 28

Ağşahdan sonra Kiş şəhərində taxtda həmin sülalədən olan Quba adlı qadın oturmuşdur. Onun təxminən 100 il hakimiyyətdə olduğu göstərilir. Quba türk sözüdür. Bu gün də Azərbaycanda Quba qadın adı kimi geniş yayılıb. Qədim türk dilində quba sözü ağbəniz deməkdir. Quba sözünün gözəllik anlamında işlənməsi də bununla bağlıdır. Qubadan sonra həmin sülalədən olan 7 nəfər şahın adı çəkilir.

Nəhayət, Kiş şəhərində hakimiyyət silah gücünə dəyişdirilmiş və Ağşah yenidən taxtda oturmuşdur.

Ağşah 93 il hakimiyyəti əlində saxlamış, onun yerinə Qubanın oğlu Gimilsin gəlmişdir.

Bilqamis təkcə eposun qəhrəmanı deyil. O həm də Dumuzidən sonra Urukun şahı olmuşdur. Bilqamısdan sonra öz oğlu Urnunqal taxta çıxmışdır. O, sülalənin altıncı nümayəndəsidir.

İş kökü ilə başlayan adlardan biri də *İşum*dur. *İşum* adı iş kökündən və *um* şəkilçisindən düzəlmişdir. Onun türk sözü olduğuna heç bir şübhə ola bilməz. Akademik B.A.Turayevin yazdığına görə, “İşum Urun vəziri olmuşdur. Ur hirslənib şəhəri dağıtmaq və insanları öldürmək qərarına gəldikdə, onu vəziri İşum sakitləşdirmiş, bu işdən yayındırmışdır¹⁸⁷”. Təəssüf ki, bizim əlimizdə olan “Bilqamis” dastanında bu parça yoxdur.

Beləliklə, yuxarıdakı etimoloji təhlillər “Bilqamis” dastanındakı bir çox şəxs adlarının türk mənşəli olduğunu aydın göstərir. Bunlar tarixin indiyə qədər qaranlıq qalmış səhifələrini işıqlandırmaq və Şumer-türk etnogenetik bağlılığını üzə çıxarmaq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gələcəkdə bu istiqamətdə tədqiqatların genişləndirilməsinə ehtiyac duyulur.

¹⁸⁷ Б.А.Тураев. История Древнего Востока. Лен. 1935. I с. s. 151

ŞUMER ŞAİRİ ENLİL İSMƏ DAĞANIN ÜÇ ŞEİRİ HAQQINDA

Şumer şairi Enlil İsmə Dağanın üç şeiri gəlib bizə çatmışdır. Həmin şeirlər yazılmış gil lövhələr hazırda Berlin muzeyində saxlanır. 1993-cü ildə “Orientalia” jurnalının 62-ci sayında bu şeirlərin orijinalı və transkripsiyası çap olunmuşdur. Türk dilinin və ədəbiyyatının tarixini öyrənmək baxımından bu üç şeirin misilsiz dərəcədə böyük elmi əhəmiyyəti var. Bu şeirlərin indiyə qədər ədəbiyyat tarixçilərinin diqqətindən yayınması təəssüf doğurur. Məsələ burasındadır ki, hər üç şeirin orijinalı mövcuddur. Onların təxminən 6500 il bundan qabaq yazıldığı haqqında fikirlər söylənmişdir.

Şeirləri Amerikada yaşayan həmyerlimiz Tariyel Nüvə-dili çağdaş türkcəyə uyğunlaşdırmış, E.Əlibəyzadə onların haqqında müəyyən fikirlər söyləmiş, İsmayıl Vəliyev “Qədim Şərq Ədəbiyyatı” toplusuna daxil etmişdir.

Şeirlərdən qabaq müəllifin adının semantik təhlili maraqlı doğurur: Enlil İsmə Dağan. Enlil tanrı Enlilin adıyla eyni olduğuna görə, ikincinin açıqlaması birinciyə də aiddir. Tanrı Enlilin adı iki sözdən ibarət olub, *En- yiyə, ağa, lil* (yel) isə *hava* deməkdir. Enlilin adı bütövlükdə *yelin, havanın yiyəsi* anlamındadır ki, bu da onun funksiyası, vəzifəsi ilə tam üst-üstə düşür. Daha doğrusu, sözün semantik təhlilində həm onu əmələ gətirən hər iki morfemin mənası, həm də tanrı Enlilin pantheonundakı funksiyası nəzərə alınmışdır. *İsmə* sözü türk mənşəli *is/iş* kökündən və *mə* sözdüzəldici şəkilçisindən əmələ gəlmişdir. Bu şəkilçi türk dilində çox aktiv olmuş, onun iştirakı ilə onlarla sözlər düzəlmişdir: *bölmə, dönmə, çökmə, büzmə, süzmə, gəzmə, döymə, enmə, düymə* və s. *Dağan* da təmiz türk sözü olub, kökündə *dağ/doğ* morfeminin durduğu şübhəsizdir. *Dağan* sözü türk dilində “tanrının doğduğu”, “tanrıdan doğulmuş” anlamları bildirmişdir. Hazırda türklərdə Dağan, Do-

ğan, Toğan şəxs adlarına çox rast gəlinir. Göründüyü kimi, Enlil İsmə Dağan adındakı sözlərin hamısı türk dilinə məxsusdur.

Şeirlərdən birində Enlil İsmə Dağanın kimliyi də açıqlanır. Enlilin tanrı olduğu şübhəsizdir. Şumer mətnlərində Dağan tanrı adına da rast gəlinir. Bəs onda Enlil İsmə Dağan kimdir? Şeirlərdən birində *İsmə Dağan dumu Enlil-la* ifadəsi var. Onun mənası *Enlilin oğlu İsmə Dağan* deməkdir. Buradan aydın olur ki, İsmə Dağan Enlilin oğludur və atasının adını da epitet yaxud ləqəb kimi öz adının əvvəlinə qoşmuşdur. Yuxarıdakı misranın açımı da Dağan adının türk dilindəki mənası ilə üst-üstə düşür. Dağan Tanrıdan doğulmuş, yaxud Tanrının doğduğu anlamlarına uyğun gəlir.

Enlil İsmə Dağanın şeirlərində də hazırda türk dilində işlənən çoxlu sözlər var. Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirməyi lazım bilirəm.

1. *A (a) Enlil* ifadəsi *Aya Enlil* kimi açıqlanmışdır. Enlil tanrıdır, ona *aya* deyə müraciət olunmur. Açıqlamanın yanlışlığı da elə buradan aydın görünür. Şumer panteonunda Enlil və digər böyük tanrılara mətnlərdə *ata* deyə müraciət olunduğunu görürük. *Aa* Şumer dilində *aba* (ata) deməkdir. İfadənin *Ata Enlil* kimi oxunması daha doğrudur. Bu yanlışlıq Şumer mətnləri ilə yetərinə tanış olmamaqdan irəli gəlib.

2. *Dur.An.Ki* söz birləşməsi *dur, anla ki,...* kimi açıqlanmışdır. Burada *ki* bağlayıcı kimi başa düşülmüşdür ki, yanlışlığı da o yaratmışdır. *Dur* sözü düzgün anlaşılmışdır. O hazırda dilimizdə ilkin şəklini və mənasını saxlamışdır. *Dur* sözü indiki kimi, Şumer dilində də *durmaq, dayanmaq, oturmaq* anlamlarında işlənmişdir. *An* həm Tanrı adıdır, həm də *göy* (səma) anlamındadır. Şeirdə *göy* anlamında işlənmişdir. Şumer dilində *ki* bağlayıcısı yoxdur. Ümumiyyətlə, Şumer dövründə bağlayıcı anlayışı olmayıb. Şumer dilində bağlayıcılardan danışmaq mətnlərlə yetərinə tanış olmamaqdan qaynaqlanır. Şumer dilində bağ-

layıcıları başqa-başqa sözlər əvəz edir. Şeirdəki *ki* sözü *yer* deməkdir. Bu sözə həmin anlamda şumer mətnlərində çox rast gəlinir. Hətta Enki, Ninki tanrı adlarında da bu söz var. *Dur.An.Ki* ifadəsini əksər şumerşünaslar *yerlə göyün əlaqəsi* kimi tərcümə edirlər. İfadənin bu cür başa düşülməsində heç bir yanlışlıq yoxdur. Məna doğru başa düşülmüşdür. Ancaq ifadə *göyün durduğu yer, göylə yerin qovuşuğu*, bugünkü *üfüq* anlamlarına daha çox uyğun gəlir. Qədim insanlar üfüqü göylə yerin qovuşduğu yer, göyün durduğu yer kimi təsəvvür etmişlər.

3. *Absu Ekur* ifadəsində hər iki söz addır. Absu ilk dəfə göydən yerə endirilən dənizdir. Onun Xəzər dənizi olduğu haqqında tutarlı bilgilər var. Absu Xəzərin ilk adıdır. Mənası da *Göy (səma) dənizi* deməkdir¹⁸⁸. *Ekur* isə konkret olaraq Enlilin evinin adıdır və onu başqa cür oxumaq, yozmaq, açıqlamaq mümkünsüzdür. *Ekur* sözü *e-ev* və *kur-* *dağ* yaxud *ölkə* morfemlərindən əmələ gəlmişdir. Mətnlərdə Enlilin evinin adı dönə- dönə çəkilir. Enlil Yerinin, Göyün böyük tanrısı, ölkənin ağası idi. Ona görə də *Ekur* sözünü bir çox mütəxəssislər kimi, *dağ evi* yox, *ölkənin evi* anlamında başa düşmək daha doğru olar.

4. *Kala(m)* sözü şeirdə bir neçə yerdə işlənmişdir. Bu sözə Şumer mətnlərində çox rast gəlinir. Mənası *ölkə* deməkdir. Qədim türk dilində ölkəyə *qala* deyildiyi bəllidir. Dilimizdə bu gün də işlənən qala sözüylə təxminən eyni mənəlidir.

5. *Sa-gid-da* Şumer ədəbiyyatında bir ədəbi növün adıdır. Doğrudur, *sa* sözü Şumer dilində həm say(maq), həm də sat(maq) anlamlarında işlənib. Lakin yuxarıdakı sözdə onun say(maq) anlamında işləndiyini söyləmək üçün heç bir əsas yoxdur. Əgər *sa-gid-da* Şumer ədəbiyyatında bir ədəbi növün adıdırsa, onu *say cütləyəcəyəm*, yaxud *yənə əkəcəyəm* kimi mənəlandır-

¹⁸⁸ İslam Sadıq. Şumer və türk epik mətnlərində ölməzlik ideyası, “Dirilik ağacı” və Xəzər dənizi. AMEA Məruzələri. Bakı. 2012. № 5. LXVIII cild. Səh. 174-184.

maq doğru deyil. Bu onu göstərir ki, sözü bu cür yanlış açıqlayanlar onun Şumer ədəbiyyatında bir ədəbi növ olduğunu bilmirlər. Bu söz hazırda Azərbaycan mahnılarında oxunan nəqaratı xatırladır. Görünür, şeir musiqi ilə oxunmuşdur.

Enlil İsmə Dağanın gəlib bizə çatmış üç şeirinin dili onun doğrudan da türk şairi olduğunu təsdiqləyir. Hər üç şeirdə bu gün ayrı-ayrı türk dillərində işlənən çoxlu sözlər var. 6500 il bundan öncə yaşamış Enlil İsmə Dağanın şeirlərində rast gəlinən onlarla sözün bu gün dilimizdə olduğu kimi öz ilkin mənasında işlənməsi Şumer və türk dillərinin genetik qohumluğunu təsdiqləyən ən tutarlı faktlardır. Bu həm də Şumerə qədərki iki dildən birinin məhz türk dili olduğu fikrini təsdiqləyir.

Şumer mətnlərinin tərcüməsi zamanı sözlərin zahiri oxşarlığına aldanmaq olmaz. Söz və ifadələrin mənasını doğrudüzgün başa düşmək üçün Şumer mətnləri ilə yetərincə tanışlıq tələb olunur. Onsuz da Şumer və türk dillərinin genetik qohumluğunu təsdiqləyən faktlar artıq yetərincədir. Bu məqsədlə süni oxşarlıqlar axtarmağa heç bir ehtiyac yoxdur. Əksinə, həqiqəti deməkdən də çəkinmək lazım deyil.

ŞUMER DİLİNİN LƏHCƏLƏRİ

Şumer dilində bir sözün bir neçə yazılışına rast gəlinir. Bu sözlər bəzən oxşar olsa da (*sipa/şuba*-çoban), əksər hallarda bir-birindən çox fərqlənir. Məsələn, ayaq sözü *giri* və *me-re*, ağac sözü *giş* və *mu*, qoyun sözü *udu* və *e-ze* şəkillərindədir. Bunlar ləhcə fərqləridir. Hələlik Şumer dilinin iki ləhcəsi ayırd edilib. Şerti olaraq onlardan biri EK, digəri ES adlandırılıb. Bu kitabda da ləhcə fərqləri aydın görünən sözlər var. Bunlar çaşqınlıq yaratmamalıdır.

Söz	EK ləhcəsində	ES ləhcəsində
Bağ	kiri	ke-re
Ayaq	giri	me-re
Söz	inim	e-ne-em
Kərpic	sig	şe-eb
Tanrı	digir	dem-me-er
Çoban	sipa	şuba
Ağac	giş	mu
Tarla, sahə	e-gar	a-da-ar
Obraz	e-gar	a-mar
Çaxır	geştin	mu-tin
Qul qadın	geme	gi-in
Söz	inim	e-ne-eg
Qadın	munus	nu-nus
Qoyun	udu	e-ze
Şey	niğ	ağ
Göz	igi	i-bi
Ölkə	kalam	ka-an-ağ
Xəbərçi	ni-gir	li-bi-ir

ŞUMER VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ İŞLƏNMİŞ EYNI VƏ OXŞAR SÖZLƏR

A– *su* deməkdir¹⁸⁹. Axar, axmaq sözləri bu yuvadan yararlanmışdır: *İdigna a-ab-se de-a-gim*¹⁹⁰. İ.T.Kaneva bu cümləni yanlış tərcümə etmişdir. Onun tərcüməsi belədir: *Dənizə axan Dəclə kimi*. O burada *çay (İd)*, *su (a)* və *Absu (a-se)* sözlərini buraxmışdır. Əslində bu cümlə belə tərcümə edilməlidir: *Dəclə çayının suları Absu dənizinə axan kimi*. Bu cümləyə diqqətlə baxanda bütün sözləri başa düşmək olur. *İd (çay) İdigna (Dəclə) a (su) Ab-se (Absu) de (dənizinə) a (axan) gim (kimi)*. Burada *a* sözü omonim olub, *su* və *axan* anlamlarında işlənmişdir.

Cümlənin açıqlamasından görünür ki, onun hazırda türk dilində anlaşılması o qədər də çətinlik törətmir. *İd* sözü qədim türk dilində çay anlamında işlənmişdir. Volqanın qədim türkcə adı *İdil* olmuşdur. Adın önündəki *id* sözü çay deməkdir. *İdil böyük (il) çay (id)* anlamındadır.

Başqa bir misala baxaq: *Ea*. İki səsdən ibarət bu ifadədə iki söz var: *e- ev*; *a- su*. Mənası *evi suda olan* deməkdir. Müdriklik tanrısı Enkinin adlarından biridir. Onun evi Absu-Xəzər dənizində olmuşdur. *Ea* adını çox zaman akkad dilinə bağlayırlar. Bu fikir yanlıştır. *Ea* adını əmələ gətirən *e-ev* və *a-su* sözlərinin heç biri akkad mənşəli deyil. Onların hər ikisi qədim türk və Şumer dillərində eyni anlamda işlənib.

A- Şumer dilində *ata* deməkdir. *A* və ya *A.A* şəklində yazılır, *ata* kimi oxunur. V.V.Radlovun lüğətində böyük qardaş, ağa anlamında *a* sözü var ki, bu da onun böyük, başçı (*ata*) anlamlarına uyğun gəlir¹⁹¹.

¹⁸⁹ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. с. 51; Крамер С.Н. Шумеры. М. 2009. с.335

¹⁹⁰ Канева И.Т. Направительный падеж в Шумерском языке // ПАС. III книга. М. 1979. с. 114

¹⁹¹ Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1899. с. 3-4

A- *ay* deməkdir. İlin aylarının adlarının yanında *a* yazılır. *Sig-a kərpic ayı, Şu-numun-a səpin ayı*¹⁹² və s.

A- *axmaq, axar* deməkdir. ^{1d}*İdeğna a- ab-su de- a-gim*¹⁹³. Burada birinci *a* su, ikinci *a* axmaq anlamındadır. Qədim türkcədə axmaq feli *ak/ağ* şəklində olmuşdur¹⁹⁴. *Axar, axmaz, axım, axın, axan, axmaq* sözlərinin hamısı bu yuvadan əmələ gəlib. Hətta *arx* sözünün də bu yuvadan yarandığını düşünmək olar.

A– Şumer dilində *ailə* deməkdir. Ata, ana, övlad birlikdə *a* (ailə) adlanmışdır¹⁹⁵. Qədim türklərdə ailəyə *a* (al) deyildiyi məlumdur¹⁹⁶. Nəsimidə və M.Ə.Sabirdə ailə, nəsil, övlad anlamalarında *al* sözü işlənmişdir¹⁹⁷. Göründüyü kimi, türk mənşəli *al* sözü ərəb dilində *ailə* şəklinə düşmüşdür. Şumer dilində A hərfi 𒀭 işarəsi ilə yazılır. Ərəb əlifbasında əlif ʾ *a* və ə səslərini bildirdiyi kimi, Şumer dilində də *a* və ə səsləri bu işarə ilə göstərilə bilərdi. Ərəb əlifbasındakı əlif ʾ Şumerdəki 𒀭 işarəsinin törəməsindən başqa bir şey deyil.

Sülalə sözü də buradan yaranmışdır. *Su+ailə*. Su kimi axan, arası kəsilməyən ailə. Bu da sülalənin məzmununa uyğundur. Göründüyü kimi, *ailə* və *sülalə* sözlərini ərəb dilinə bağlamaq yanlışdır.

A- *əl* deməkdir¹⁹⁸. Çuvaş dilində *əl* sözü *a-al* şəklində-

¹⁹² Дьяконов И.М. Люди города Ура. М. 1990. s. 293

¹⁹³ Канева И.Т. Направительный падеж в Шумерском языке // ПАС. III книга. М. 1979. S. 114

¹⁹⁴ Rəcəbli Ə. Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı. 2001. s. 30

¹⁹⁵ Дьяконов И.М. НДПА/ПАЭС. М. 1958. s. 12; Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. s. 51

¹⁹⁶ Duvarçı Ayşe. Türkiyede falçılıq geleneği ile bu konuda iki eser. Ankara. 1993. s. 119

¹⁹⁷ Qəhrəmanov C. Nəsimi Divanının leksikası. B. 1970. s. 46; M.Ə.Sabir. Норһорһатә. В. 1992. s. 506

¹⁹⁸ Дьяконов И.М. НДПА/ПАЭС. Москва. 1958. s. 12

dir¹⁹⁹. Göründüyü kimi, sözün kökü *a* səsidir ki, bu da Şumer dilindəkinin eynidir. *Əl* sözü əslində *al* sözünün fonetik variantı kimi yaranıb. *Almaq* deyəndə *əl* nəzərdə tutulur və *ahn ələ* çevrilməsi bu cür baş vermişdir.

A– *güc, qüvvə* deməkdir²⁰⁰. Qədim türk dilində *əl/güc/ qüvvə/barmaq* anlamlarında *karaq, güc-qüvvə* anlamında çuvaş dilində *xal*, V.V.Radlovun lüğətində *kal* və *karuk* sözləri var²⁰¹. Uyğur dilində *zor, güc, qüvvə* anlamlarında *aran* sözü işlənmişdir²⁰². Azərbaycanın Qazax bölgəsində *güc, qüvvə* anlamında *agar* sözünün işləndiyi qeydə alınmışdır. Bu sözlərin hamısının *a* kökündən yarandığı aydın görünür. A sözünün sonuna *l* artırılmaqla *al* sözü alınır. Onun da əvvəlinə *x/k* səsləri, sonuna müxtəlif şəkilçilər artırılmaqla *kal/xal/aran/ağar* sözləri yaranır. *Ağır, ağırlıq* kimi sözlər də bu yuvadan yaranıb. Bu sözlərin də kökü *a* səsidir.

Qədim türkcədə və uyğur dilində *güc, qüvvə* anlamında həm də *u* sözü işlənib²⁰³. Şumer və türk dillərində eyni sözün *a* və *u* sözlərilə ifadə olunduğuna dair çoxlu örnəklər var. *Su* sözü, *o, bu* əvəzliləri *a* və *u* ilə deyilmişdir.

A- Şumer dilində *böyür, yan* anlamlarında işlənmişdir²⁰⁴. Qədim türk dilində *ağ* sözü tərəf, səmt, yan anlamları bildirmişdir. Hazırda bu anlamda *anırı* sözü işlənir. Onların hər iki-

¹⁹⁹ И.А.Андреев. Чувашский язык/ ЯНСССРТЯ. М. 1966. с. 46

²⁰⁰ Дьяконов И.М. НДПА/ПАЭС. Москва. 1958. с. 12; Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с.31

²⁰¹ Акылбекова Э., Аширалиев К., Османалиева Б., Сыдыков С. Глоссарий/ ДТДИИОВСЯ. Ф.1971.с.51; И. А.Андреев. Чувашский язык/ ЯНСССРТЯ. М. 1966. с. 46; Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1899. с. 219; Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1889. с. 188

²⁰² Necip Emir Necipoviç. A.k.ə. Ankara. 1995. с. 15

²⁰³ Этимологический словарь тюркских языков. М. 1974. с.759

²⁰⁴ Куртик Г.Е. Звездное небо Древней Месопотамии: шумеро-аккадские названия созвездий и других светил. СПб. 2007. с. 624 (Bundan sonra Куртик Г.Е. A.k.ə. kimi göstəriləcək).

si *a* yuvasından yaranmış və ilkin anlamını saxlamışdır. *Anırı dur* (o yana dur), *anırı otur* (o yana otur), *anırı get* (o yana get), *anırı çəkil* (o yana çəkil) ifadələrində bu anlamı aydın görürük.

A- Şumer dilində *maaş*, *əmək haqqı* anlamında işlənib. Hazırda işlənən *aylıq*, *alacaq* sözlərilə səsləşir.

A/i- Şumer dilində anma, xatırlama, anım anlamlarında işlənib. Ağı, ağlamaq, anmaq, anım sözlərinin köküdür. Eyni anlamda fonetik variantları türk dillərində var.

Ab- Şumerə qədərki baş Tanrının adıdır. Göy Tanrısıdır. Adın mənası da *göy*, *səma* deməkdir. Göy, səma mavi, abı rəngdədir. *Ab* sözü əvvəlcə göyün, səmanın adını bildirmiş, sonra rəng adına çevrilmişdir. *Abı* rəngin adı göyə, səmaya uyğun olduğundan həmin sözdən yaranıb. *Ab* sözü bu gün dilimizdə işlənən *abı* rəng çalarının adında saxlanıb. Azərbaycanın Bakı, Gəncəbasar və digər bölgələrində göy rəngin bir çalarına *abı* deyilir.

Sonra görəcəyimiz kimi, türk dillərində, habelə başqa dillərdə işlənən baba və ata sözləri *ab* kökündən yaranmışdır.

Ərəb dilindəki *abu/əbu/ibn* sözü də (ata) Şumer dilindən götürülmüşdür. Əksər alimlər bunu ərəb sözü hesab etmişdir²⁰⁵. Bu alimlərin Şumer dilində ataya *ada/ ata/aba/abba* deyildiyindən xəbərləri olmamışdır.

Ab- Şumer dilində həm də *inək* deməkdir. Göy və inək eyni sözlə ifadə edilmişdir. Bu onunla bağlıdır ki, qədim insanlar göyü ana başlanğıc sayırdılar və onu inək şəklində təsəvvür edirdilər. Bu kosmoqonik düşüncənin izi hazırda Misir mifologiyasında qalmışdır.

“Quran”dakı “İnək” surəsi əslində “Göy”, “səma” surəsi

²⁰⁵ Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. Баку. "Язычы". 1992. s. 165

kimi başa düşülməlidir, bu daha doğrudur. Göy, səma və inək sözlərinin sinonimliyi belə düşünməyə bizə əsas verir.

Ab- Şumer dilində *qəssab* deməkdir: *2 Maş.Sal.Tuğ. Di (nin.di) ab Unug*²⁰⁶. Tərcüməsi belədir: *Di paltarlı qadının 2 keçisini Uruğun qəssabına (verdi)*. Bu söz hazırda türk dilində işlənən *qəssab* sözünün tərkibində olduğu kimi saxlanmışdır. *Ab* sözünün həm də inək anlamında işləndiyini nəzərə alsaq, onda *qəssab* sözünün *kas/kəs +ab=inəyi kəs* və yaxud *inəkkəsən* demək olduğu aydınlaşar. Bu yozum doğrusa, onda *qəssab* sözü türk mənşəlidir.

A-ba- Şumer dilində sual əvəzliyi olub, *hansı* və *kim* deməkdir.

Abba- Şumer dilində *ata, ata-baba, böyük, əcdad* anlamında işlənib²⁰⁷. Bu söz türk dilində eyni anlamdadır.

Aba- oba sözünün Şumer dilindəki fonetik şəklidir. Şumer dilində *o* hərfi yoxdur. Hazırda *oba* türk dilində yaşayış məskəni anlamında geniş işlənən sözdür. Topomorf kimi də ona geniş arealda rast gəlinir.

Akaba- İkiçayarasındakı yaşayış məskənlərindən biri Akaba, digəri Şibaniba adlanmışdır. Bu sözləri əmələ gətirən *Ağ+aba* (oba) və *Şuban* (çoban)+*aba* (oba) morfemlərinin hamısı türk dilinə məxsusdur.

Aba/Abba- Şumer dilində *baba* mənasında işlənmişdir. Ailənin, nəslin, tayfanın başçısına *baba* deyilmişdir²⁰⁸. *Aba*

²⁰⁶ Вайман А.А. К расшифровке протошумерской письменности // ПАС. II книга. Москва. 1966.s. 13

²⁰⁷ Тюменев А.И. О значении термина "кал" в древнешумерском языке // ВДИ. 1946, № 2. s. 11

²⁰⁸ Дьяконов И.М. Реформа Урукагины // ВДИ. 1951, №1. s.19

ulu-tayfanın başçısı deməkdir. Azərbaycanın bəzi bölgələrində, məsələn, Gədəbəy, Ordubad, Zəngilan və Qubada ataya indi də *aba* deyilir²⁰⁹.

Hazırda türk dillərində işlənən *abla* sözü də həmin kökdən yaranmışdır.

A-bal- Şumer dilində şəlalə deməkdir.

Abba- həm də *əcdad* anlamındadır. Azərbaycanın qərb bölgəsində bu söz *əcdad* anlamında *aba-əcdəd* şəklində işlənir.

Absu- Xəzər dənizinin ilk adı *Absu* olmuşdur. Tanrı Abın adından yaranıb, mənası səma dənizi, göy dənizi deməkdir: *Ab-göy, səma, su-dəniz*²¹⁰. Əvvəllər dünya sudan ibarət olmuşdur. Dəniz, göl, çay yaranmamışdır. Ona görə bütün hidronimlərin əvəzinə təkcə *su* sözü işlənmişdir.

Z.Sitçin *Ab.Zu* sözünü *Göyü bilən* kimi tərcümə edir²¹¹. *Abzu* sözün akkadca yazılışdır. Şumercə söz *Absudur*. *Zu* Şumer dilində çox anlamlı söz olub, bir mənası da *bilik, bilmək* deməkdir. Lakin *Absunun* tərkibində *zu* morfemi yoxdur. Burada *ab* sözü *göy/səma* anlamında düz başa düşülmüşdür. Lakin *su* morfemi məhz *su* kimi oxunub *dəniz* kimi tərcümə edilmişdir. Onu *zu* (bilən) kimi oxumaq mənanın təhrifi ilə nəticələnmişdir. *Absu/Xəzərin* Göy, səma dənizi olduğu yəqindir.

Farslar *ab* sözünü sonradan götürüb *su* anlamında işləmişlər.

Maraqlıdır ki, *ab* və *su* sözlərinin hər ikisi öz ilkin mənasını türk dilində bu gün də saxlamışdır.

A-da-al- Şumer dilində *indi* deməkdir.

Adam- Şumer dilində *əhali* anlamında işlənmişdir: *Arat-*

²⁰⁹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. AMEA. Bakı. 1964. s. 15

²¹⁰ Эрих Церен. Лунный бог. Москва.1976. s. 124

²¹¹ Ситчин Захария. Космический код. Москва. 2006. s. 89

ta^{ki} a-dam ^d*En-ki-ke nam ba-an-tar*²¹². Tərcüməsi belədir: *Arat-tanın əhalisini Tanrı Enki lənətlədi*. Başqa mətndə bu söz *insan-lar* sözünün sinonimi yerində işlənmişdir: *kur-kur-re izi-gar-ra-bi a-dam me-te-bi*²¹³. Tərcüməsi: *bütün dağların mayakı, insanların yaraşığı*.

Göründüyü kimi, Şumer dilində həm *əhali*, həm də *in-sanlar* anlamında işlənmiş *adam* sözü bu gün türk dilində ilkin şəklini və mənasını olduğu kimi saxlayıb.

Ada- ata sözünün eynidir. *A*, *ad* və *ada* şəkillərində yazılışına rast gəlinir. Hamısı ata anlamında oxunmuşdur. Onun *adda* oxunuşuna da rast gəlinir²¹⁴. Yalnız *d* və *t* samitləri bir-birini əvəzləmişdir. Yazıda isə çox zaman *d* və *t* samitləri düşür. Məsələn: *a-a (z) u luğal-mu mu-e-si-in-gi-in-nam (en-Unu ke-ga en-Kul-aba ki-a-ke, mu-e-si-in-gi-nam*²¹⁵. Tərcüməsi belədir: *Sənin atan, mənim ağam, (Urukun kahini) Kulabın ali kahini məni sənin yanına göndərdi*. Cümlənin başlanğıcındakı *a-a-zu* ifadəsi *sənin atan* deməkdir. Burada *zu-sənin, a-a-atan*-dır.

Adad- *atanın atası, ata babası* deməkdir²¹⁶. Bu da *əcdad* anlamına tam uyğun gəlir. Yəqin ki, *adad* sözü ərəb dilində *əcdad* şəklinə düşmüşdür. Onda belə çıxır ki, *əcdad* sözü də ərəb dilinə türk dilindən keçmişdir.

Adakur- Şumer dilində içki qabı, qədəh anlamındadır. Türk dilində qədəhə ayaq/adak deyilib. “Dədə Qorqud”da da bu söz ayaq şəklindədir: “Bu göz oğlan şərab içərkən içməz oldu. Altun

²¹² Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с.46; Энмеркар и верховный жрец Аратты // ВДИ. 1964.№ 4. с. 193

²¹³ Энмеркар и верховный жрец Аратты // ВДИ. 1964. № 4. с. 197

²¹⁴ Muazzez İlmiye Çığ. Sumerlerde Tufan, Tufanda Türkler. İst. 2009. s. 109; Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М.1967. с. 51

²¹⁵ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966. с.42

²¹⁶ Muazzez İlmiye Çığ. Sumerlerde Tufan, Tufanda Türkler. İstanbul. 2009. s. 109

ayağı əlindən yerə çaldı”²¹⁷. Adakur və adak/ayaq sözlərinin eyniliyi göz qabağındadır.

Abkallı– Şumer dilində heyvanların qaraciyəri ilə fala baxanlara deyilmişdir²¹⁸. Sözü mənası *ağıllı* deməkdir. bax: akallı.

Arkallı - bax: akallı.

A.KAL/A.Zİ.QA- Şumer dilində *sel, daşqın* deməkdir.

Akallı- *ağıllı, müdrik* deməkdir. Bu söz *abkallı, arkallı* və *akallı* kimi bir neçə şəkildə interpretasiya edilmişdir. Sözü mənası *ağıllı, müdrik* olduğuna görə *akallı*, hətta *akıllı* variantını daha düzgün saymaq olar.

Ara- mətnlərdən yol, məlumat çatdırmaq vasitəsi kimi tərcümə edilmişdir. Hazırda türk dilində işlənən *ara* (iki kəndin arası) və *aramaq* (axtarıb tapmaq, məlumat almaq) sözlərilə eyniliyi aydın görünür. Hazırda Türkiyə türkcəsində *aramaq* sözünün *çatdırmaq, təqdim etmək, tərcümə etmək* anlamlarında “axtarmaq” şəkli işlənir. Türkiyə təqvimindəki *aralıq* ayının adı da *ara* sözündən yaranıb.

Ara-Şumer dilində həm də *getmək* anlamında işlənmişdir. Şumer dilində *getmək* anlamlı *gen* (genimək), *du, re, şu-ub* sözləri var. *Ara* aralanmağı bildirir ki, bu da getməyin bir növüdür.

Ağ- ölçmək anlamında işlənmişdir. *Şe al-ağ-e*²¹⁹. *O taxılı ölçür* deməkdir. Bir şeyin çəkisini bilmək üçün onu ağırlayırlar. *Ağır, ağırlıq* sözləri də ola bilsin ki, ondan törənmişdir. Ağac ölçü vahidi ondan yaranmışdır. *Yol ölçmək* anlamında

²¹⁷ “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı. 1978. s. 47

²¹⁸ Оппенхейм А. Древняя Месопотамия. Москва. 1990. s. 211

²¹⁹ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М.1967. s. 434

işlənən *yol ağartmaq* ifadəsində bu sözün ilkinliyi saxlanmışdır. Eyni yolu boş-boşuna yaxud kiminsə günahı üzündən təkrar-təkrar gedib- gələndə sinonim kimi *yol ölçürəm* və *yol ağardıram* ifadələrinin hər ikisi işlənir. *Yol ağardıram* deyiminəki *ağ* kökü özünün qədim *ölçmək* anlamını saxlamışdır.

Ağ- bu söz türk dilində həm də cəhətlərdən birinin adıdır. Şimal cəhəti *ağ* adlanmışdır.

Ağ- bu söz Şumer və türk dillərində həm də *qalxmaq, ucalmaq, yüksəlmək, yuxarı çıxmaq, dırmanmaq* (osmanlıcada *a, ağ, av, ak* şəkillərində) anlamlarında işlənib. Qədim türk dilində *qalxmaq, yüksəlmək* anlamında *ağ*, *qalxmağa*, *yüksəlməyə* imkan vermək anlamında *ağtur* sözləri işlənib²²⁰. M.Kaşğarlıda bu söz həmin anlamda *ağ* şəklində və *qalxmaq istədi* anlamında *ağsadi* şəklində qeydə alınmışdır²²¹ ki, sonuncunun da kökü *qalxmaq, ucalmaq* anlamlı *ağ* sözüdür. Nəsimidə yuxarı *qalxmaq, yüksəlmək, qalxmaq* anlamlarında *ağmaq* sözü var²²². Türklərin qədim Ağçağan dini (Göy tanrıçılıq) *ucalıq, yüksəklik* anlamları ilə bağlıdır. Ağçağan adındakı *ağ* sözü *göy, səma* deməkdir.

V.V.Radlovun lüğətində də *ağ* sözü *qalxmaq, uçmaq* anlamlarındadır²²³.

Agar- Şumer dilində şumlanmış, becərilən torpağın ölçü vahididir²²⁴. Türk dilindəki *əkər* sözünün onunla eyniliyi göz önündədir. E.M.Murzayev doğru olaraq yunan dilindəki *aqros* (torpaq, tarla), latın dilindəki *ager* (tarla, əkin, torpaq, kənd, düzənlik, quru, vadi), alman dilindəki *asker* (tarla,

²²⁰ Древнетюркский словарь. Л. 1969. s. 16,23

²²¹ Rəcəbli Ə. Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı. 2001. s. 30; Kaşğari Mahmud. Divanü Lüğat-it Türk. I c. Bakı.2006.s.224,303

²²² Qəhrəmanov C. Nəsimi Divanının leksikası. Bakı. 1970. s. 44

²²³ Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1888. s. 142

²²⁴ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М. 1984. s.37 (Bundan sonra belə veriləcək: Мурзаев Э.М. А.к.ə.).

əkin), rus dilindəki akr (torpaq ölçü vahidi), aqronom (torpaq mütəxəssisi) sözlərinin hamısının Şumer kökündən qaynaqlandığını yazır²²⁵. Burada əsas məsələ odur ki, almanların, yunanların, rusların şumerlərlə heç bir əlaqəsi olmamışdır və bu xalqlar yarandıqdan çox-çox əvvəl Şumer dili işləkliyini itirmişdir. Ona görə qətiyyətlə demək olar ki, bu sözlər yuxarıda adları çəkilən xalqların dillərinə türk dilindən keçmişdir.

Akra– bu sözə “Bilqamıs” dastanında rast gəlinir. Bilqamıs qurbanlıq keçini köksünə sıxıb deyir: *Utu an-akra qumu na de-e*²²⁶. Bu cümlə *Tanrı Utuya xəbər ver* kimi tərcümə edilmiş və *akra* sözü başa düşülməyib buraxılmışdır. İ.M.Miziyevə görə, bəzi türk dillərində *akra* sözü *çığırmaq*, *qışqırmaq* anlamlarında işlənir²²⁷. V.V.Radlovda *qışqırmaq* anlamında *aksı* sözü var²²⁸. *Akra* sözü bu cümlədə *çağırmaq* yerində işlənmişdir ki, o da *qışqırmaq* və *çığırmaq* anlamlarına uyğun gəlir. *Akra/akır/bakır/bağır/çağır* fonetik dəyişmələrinin mümkünlüyü nəzərə alınarsa, deyə bilərik ki, *akra* türk dilindəki *çağır* sözünün etimonudur. Cümlənin mənası belədir: *Göydə Utunu çağır, ona de (xəbər ver)*. Bu söz Şumer dilində də *çağır* kimi işlənə bilərdi.

Al- *Al-ra* ifadəsində Falkenşteyn *al* sözünü ayrılıqda *toxa*, *kərki* kimi başa düşmüşdür²²⁹. Mətnə söhbət əlaq vurmaqdan, qopartmaqdan, kəsməkdən gedir (*ra*). Ona görə *Al-ra* ifadəsi *əlaq çəkmə*, *əlaq vurma*, *əlaqlama* kimi tərcümə edilməlidir. *Al* sözü *əlaq* və *alakeş* sözlərinin köküdür. *Ra* isə *qırmaq*, *qopartmaq*, *vurmaq* anlamındadır.

Əlaq- bu sözə bir mətnə *kal-əlaq* şəklində rast gəlinir.

²²⁵ Yenə orada, s. 37

²²⁶ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. s. 436

²²⁷ Мизиев И.М. Шаги к истокам этнической истории центрального Кавказа. Нальчик. 1986. s. 28 (Bundan sonra belə veriləcək: Мизиев И.М. Г.ə.)

²²⁸ Радлов В.В. ОСТН. СПб.1888, s.126

²²⁹ Афанасьева В.К. Законы Ур- Намму // ВДИ. 1960, №1, s. 69

Akademik A.İ.Tümenev *kal-alaq* ifadəsini *əkən, şumlayan* kimi tərcümə etmişdir²³⁰. Onun tərkibində *alaq* sözü məhz bu gün dilimizdə işlənən *alaq* sözünün eynidir.

Alaq sözünə *kal* morfemi qoşulmaqla ondan yeni bir söz yaranmışdır.

Ağ– həm də *saf, təmiz* deməkdir. *Sud-du-ağ na za-gin-dur*²³¹. Tərcüməsi belədir: *Qızıl və gümüşün qarışığından ibarət təmiz, saf lazuritdir*. Ağ sözü türk dillərində bu gün də həmin anlamda işlənir.

Ağ- bu günkü kimi *rəng* bildirmişdir: *Sipad-udu-sigi-ak-ak ene*²³². Tərcüməsi belədir: *təmiz (ak) ağ (ak) yunlu (sigi) qoyun (udu) çobanı (sipad)*. Bu cümlədə *Ak/ağ* sözü iki yerdə *təmiz* və *ağ* anlamlarında işlənmişdir. Ağşahlar (ağ+şah) sülaləsinin və Akkad (ağ+qud) şəhər və tayfa adlarında da bu sözə rast gəlinir.

Ağ– ağıl, məsləhət deməkdir: *E-an-na-tum-ra a-e-na-ağ*²³³. Tərcüməsi belədir. *O Eannatuma ağıl (məsləhət) verdi*. Cümlədəki *ağ* şübhəsiz ki, bu gün dilimizdə işlənən *ağıl, ağıllı, ağılsız* sözlərinin kökü, ilk hecasıdır.

Ağ- sözün bir mənası da *dərd, qəm* deməkdir. *Ağ-gag* ifadəsi *dərddən qaralmış* anlamındadır. Burada *ağ* dərd, qəm, *ğag* qara deməkdir. Hazırda türk dilində işlənən *ağrı, ağı, ağlamaq, ağrı-acı, ağıcı, ağırsımaq* kimi söz və ifadələr *ağ* kökündən yaranmışdır.

Ağ- Şumer dilində həm də eləmək, düzəltmək anlamı bildirir. Onu *ak* şəklində də oxuyurlar. Hazırda türk dilində işlənən

²³⁰ Тюменев А.И. О значении термина "кал" в древнешумерском языке // ВДИ. 1946, № 2. с. 18

²³¹ Энмеркар и верховный жрец Араты // ВДИ. 1964. №4. с. 192

²³² Дьяконов И.М. НДПА/ПАЭС. Москва. 1958. с. 11

²³³ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 115

ağartmaq, açıb-ağartmaq, ağ eləmək sözlərilə yaxından səsləşir.

Ağ- Şumer dilində *sevmək* deməkdir. Onu ki-ağ kimi də yazırlar.

Akkad- dövlətin adıdır. Şumer sözüdür. *Akkad* sözü *ak+kud/ağ+qud* tərkib hissələrindən ibarətdir. *Ağqud* sözü Şumer və türk dillərində *ağ buğa* deməkdir.

Akkad-xalqın adıdır. Dövlətin adına uyğundur.

Akkad- xalqın dilinin adıdır. Dövlətin və xalqın adına uyğundur.

A.qa- iki hecadan (*a+qa*) ibarət olub, *dalğa, su axını, ləpə* deməkdir. Bu söz iki morfeimdən- *A-su* və *qa-qabarma* (dalğalanma) morfemlərindən əmələ gəlib. *A.qa* sözü fonetik dəyişikliyə uğrayaraq *dalğa* şəklinə düşmüşdür. *A.qa/alqa/dalqa* fonetik dəyişmələri dildə mümkündür və asanlıqla baş verən prosesdir. Deməli, *A.qa* sözünü hazırda türk dillərində işlənən *dal-ğa* sözünün etimonu hesab etmək olar.

Aqarin- *qarın* deməkdir²³⁴. Bəlkə də *qarın* sözü bu şəkildə olub, yaxud sonradan əvvəlinə *a* artırılıb. Hər halda *a* hərfini götürəndə onun yerində *qarın* sözü qalır ki, bu da hazırda türk dillərində eynilə mövcuddur.

Ama- *ana* deməkdir. *Ama* kimi oxunub. Məsələn: *amagan-a-nam-dumu -ne-ne-se*²³⁵. Tərcüməsi belədir: *zahu (təzə doğmuş) ana dölün (uşağın) tozunda*.

Orxon-Yenisey yazılarında *ana* sözü *uma* şəklindədir²³⁶. Salar türkləri anaya indi də *ama* deyirlər. *Ana* sözü isə onlarda *qız*

²³⁴ M.İ.Çığ. Sumerlerde Tufan, Tufanda Türklər. İst. 2009. s.109

²³⁵ Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. s. 42

²³⁶ Малов С.Е. А.к.э. М-Л. 1951. s. 438

anlamında işlənir²³⁷.

Əlbəttə, bu hərfi tərcümədir. Sonra görəcəyik ki, *ama* sözünün ana kimi interpretasiyası daha doğrudur. Müəzzəz İlimiyə Çığ sözün *anna* variantını da qəbul etmişdir²³⁸. Bu gün Türkiyə türkləri anaya *annə* deyirlər.

Azərbaycanın bəzi bölgələrində *ana* sözü bir qədər də incələşdirilərək *ama*, *ayma* kimi də deyilir.

Ama-ir- Şumer dilində *ağıcı* deməkdir: *ama-ir-ke ir nu-bi-duğ*²³⁹. Açımlı belədir: *bu* (bi) *ağıcı* (ama-ir) *ağı* (ir) *demədi* (nu-duğ). *Ama* Şumer dilində ana deməkdir, lakin burada *ir* sözüylə birləşir və *ağıcı* sözünü əmələ gətirir.

Ama-lul-la- bax: lul-la.

Amas– *arxac* sözünün etimonudur. Hazırda türk dilində həmin anlamda *arxac* şəklində işlənir.

An- Şumer panteonunda baş tanrının adıdır. Mənası *göy*, *səma* deməkdir.

An Göy tanrısıdır. Başlanğıcda göy ananı, yer atanı təmsil etmişdir. *Ana* sözü *An* tanrı adı ilə səsləşir.

An- Şumer dilində *göy*, *səma* deməkdir. Qədim türk dilində də *an* sözü *göy*, *səma* anlamında işlənmişdir.

An- Onun əvvəlinə türk dilində *d/t* ünsüzləri artırılıb *dan/tan* sözü yaranıb. *Dan yeri ağarır*, *dan yeri sökülür*, *dan üzü* deyimlərinin hamısı havanın açılmağını, göyün işıqlandığını bildirir.

An-ki- Şumerlər *dünya*, *cahan* anlamında bu sözü işlədir-

²³⁷ Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. 1976. s. 287-288

²³⁸ М.İ.Çığ. Sumerlerde Tufan, Tufanda Türkler. İst. 2009. s. 109

²³⁹ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 37

dilər. *An-göy, ki-yer*. Açımı *yer, göy* deməkdir.

An-ne/an-şe- Şumer dilində *göyə* deməkdir. *Şe* qədim türk dilində də yönlük hal şəkilçisi kimi işlənib.

An-ta- Şumer dilində *göydən* deməkdir. Buradakı *ta* Şumer dilində yerlik və çıxışlıq halların şəkilçisidir. Hazırda türk dilində işlənən *da/də, dan/dən* və *ta/tə, tan/tən* şəkilçilərinin eynidir.

Anbar- söz *ambar* kimi interpretasiya edilmişdir. Bu gün dilimizdə *anbar* kimi işlənir. *Anbarı* bəzi mütəxəssislər *sucuq, bataqlıq* kimi tərcümə edirlər. Mənası *yığıntı yeri, su yığılan yer* deməkdir: *se-gub-ba ambar ki-a e-ağ*²⁴⁰. Onu belə tərcümə etmişlər: *İcarəyə verilən taxılı bataqlıqda ölçüdlər*. Taxılı bataqlıqda yox, anbarda ölçürlər. Ona görə də sözün *anbar*, yəni taxıl saxlanan yer kimi başa düşülməsi daha doğrudur. Elə yuxarıdakı mətndə taxılın qurudulmasından söhbət gedir ki, bu da *anbar* sözünün bataqlıq olmadığını göstərir.

M.Fasmer yazır ki, *anbar* türk sözüdür və rus dilinə də türk dilindən keçmişdir²⁴¹.

A-na- Şumer dilində *nə, nəyim* anlamlarında işlənib: *ma-e a-na bi-tuku e-na duğ*. Açımı belədir: *mənim* (ma-e) *nəyim* (a-na) *var* (tuku) *o* (bi) *ona* (e-na) *dedi* (duğ). Bu cümlədəki sözlərin hamısı türk dilində başa düşülür.

Ani- onu deməkdir. Üçüncü şəxsin tək olan *o* şəxs əvəzliyinin təsirlik haldakı şəklidir. Bu əvəzlik həm *ani*, həm də *unu* kimi oxunmuşdur. Onun *ani* yazılışına və tələffüzünə erkən orta əsrlərdəki türkdilli yazılı qaynaqlarda rast gəlinir. Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin "Qara məcmuə" əsərində deyilir: *Pəs imdi anın kim könüldən xəbəri olmaya, qamışı şəkərdən*

²⁴⁰ Струве В.В. Государство Лагаш. Москва. 1961. с. 41

²⁴¹ Фасмер М. Г.э. т. 1. М. 1964. с.75

*ayırmış ola, mən ana nə deyim*²⁴². Buradakı *anın onun, ana isə ona* deməkdir. Deməli, sözün Şumer dilindəki tələffüzü orta əsrlərə qədər türk dilində olduğu kimi yaşamışdır.

Anzud– Şumer mətnlərində bir quşun adıdır. Mahmud Kaşğarlı sözün *anqıt* yazılışını qeydə alıb onun qaza bənzər qızılı rəngli bir quşun, yəni qızılqazın adı olduğunu göstərmişdir²⁴³.

Anqut sözü türklərdə *angit*, uyuqlarda *xangit*, kumiklərdə *hankut*, soyonlarda *anqur* kimi işlənmişdir. D.X.Bazarova bu sözün buryat dilindəki *angir* şəklinə əsaslanıb onu türk- monqol birliyi dövrünə aid edir və sonuncunu daha qədim sayır²⁴⁴. Halbuki daha qədim Şumer *anzudu* var. Bu quşun adı Azərbaycan mifologiyasında *anquddur*. Hazırda dilimizdə işlənən *anqutu çıxıb, anqut kimi boğazını uzatmaq, anquta dönmək* kimi ifadələr də göstərir ki, *anqud/anqut* və *anzud* eyni ad olub, azacıq fonetik dəyişikliyə uğramışdır.

Azərbaycanda *anqutun acgözlüklə yeyən* anlamında Ağdamda, Bakıda, Şamaxıda *anqut, doymayan, acgöz adam* anlamında Şəmkirdə, Tovuzda, Gədəbəydə *ajqurt* və Kəlbəcərdə *aznour* şəkilləri qeydə alınmışdır²⁴⁵. Dərbənddə çöl quşlarından birinin adı *anqutdur*. Boğazı uzun və arıq, qanmaz və kobud adamlara da *anqut* deyirlər²⁴⁶. Bir çox rayonlarda ördəyə oxşayan uzunboğazlı quş *anqut* adlanır. Bakıda, Ağdamda, Şamaxıda acgözlüklə yeyən, Gədəbəydə, Şuşada, Ağdaşda isə arıq adamı *anqut* adlandırırlar²⁴⁷. V.V.Radlov da *anqıt* sözünü quş adı kimi qeydə alıb²⁴⁸. M.Kaşqarlıda içki qıfının *anqut* adlandığını gö-

²⁴² Babayev Yaqub. XIII-XIV əsrlər anna dilli lirik şeirimizin inkişaf yolu. Bakı. “Elm və təhsil”. 2009. s. 8

²⁴³ Kaşğari Mahmud. “Divan”. I c. s. 150; Kaşğari Mahmud. “Divan”. IV c. s. 35

²⁴⁴ Базарова Д.Х. К этимологии некоторых древнетюркских названий птиц // СТ. 1975. № 4. s. 14

²⁴⁵ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı. 1964. s. 24, 25, 36

²⁴⁶ Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı. 2009. s. 281

²⁴⁷ Yenə orada, s. 36

²⁴⁸ Радлов В.В. ОСТН. Т.1.ч.2. СПб. 1888. s. 236

rürük. Mahmud Kaşğarlı həmin sözün işləndiyi bir məsəl də verib: *Yurt kiçik bolsa, anqut bedük ur*. Anlamı belədir: *Deşik kiçik olsa da, qıfı böyük elə*²⁴⁹. Görünür, bu qıfın quruluşu *Anqut* quşunun boğazına bənzədiyinə görə, ona *anqut* deyilmişdir.

A-ga- Şumer dilində elə indiki kimi *arxa* mənasında işlənmişdir: *eren-bi al-tur a-ğa-bi-ta al-bi-re*²⁵⁰. Tərcüməsi belədir: *Onların qoşunu azdır, onun arxa sıraları dağılmalıdır*. Yaxud: *a-ga zu-ta*²⁵¹. Mənası *səndən sonra, sənin arxanca* deməkdir. Hər iki cümlədəki *a-ga* *arxa* deməkdir. *A.ğa* sözünü Şumer dilindən *ar.ğa* kimi də oxumaq olar. İndiki oxunuşda *A* və *ğa* hecalarının ortasına *r* samiti düşməklə ondan *arxa* sözü alınır: *A.ğa/ar.ğa/arxa*. Söz bu gün türk dilində öz ilk mənasını saxlamışdır. Sonralar akkad və babililərin dilində əks mənada, *qabaq, ön* anlamında işlənmişdir²⁵².

Agar- Şumer dilində *ağır* deməkdir²⁵³. Hər iki sözün quruluşca oxşarlığı göz qabağındadır. Mənaları da eynidir. Bu söz Şumerdə olduğu kimi, *agar* şəklində *ağır, qiymətli, hörmətli* anlamalarında Orxon yazılarında işlənmişdir²⁵⁴. Hazırda Qazax bölgəsində *güc, qüvvə* anlamında *agar* sözü işlənir. Göründüyü kimi, *agar* sözü şəklini və mənasını dəyişmədən bu gün də türk dilində saxlanmışdır.

Al- Şumer dilində balta deməkdir. Al.A.Ni sözü onun baltası anlamındadır. Bax: bal.

Al-tur- *azdır* deməkdir: *eren-bi al-tur*²⁵⁵. Tərcüməsi belədir: *Onların qoşunu azdır*.

²⁴⁹ Kaşğari Mahmud. “Divan”. I c. s. 156

²⁵⁰ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.s.38

²⁵¹ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 48

²⁵² Клочков И.С. Духовная культура Вавилонии. М. 1983. s. 29

²⁵³ Muazzez İlmiye Çığ. G.ə. 3-cü nəşr. 2009. s. 37

²⁵⁴ Рәсәбов Ә., Мөммәдов Ү. Г.ə. В.1993.s.104

²⁵⁵ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.s.38

Hər iki sözün tələffüzü daha çox oxşardır. *T* və *d* samitlərinin bir-birini asanlıqla əvəzlədiyi bəllidir. *L* samitinin və *u* saitinin uyğun olaraq *z* samiti və *ı* saiti ilə əvəzlənməsi sözün yazılışını öz tələffüzünə daha çox yaxınlaşdırmış olar.

Al-tur sözünün *azdır* şəklinə düşməsi mümkündür.

Amar- Oljas Süleymanova görə Şumer dilində buzovdur²⁵⁶. Lakin Şumer dilində bütün heyvanların körpələrinə, hətta quşların ətcə balalarına da *amar* (əmə) deyilmişdir: *amar - be (amar -bi-e) ğud-bi-ta gu nu -um-ma-ni-ib-gi*²⁵⁷. Tərcüməsi belədir: *bu ətcəbala yuvasında səsini çıxartmadı*.

Türk dilində bu söz *əmə* şəklində bu gün də işlənməkdədir. Bizə görə, *ə* səsinin mövcudluğu sözün *əmə* kimi interpretasiyasına imkan verir. Hazırda türk dilində heyvanların körpə balalarına *südəmə* deyilir. *Əmə* və *südəmə* eyni sözlərdir. Yalnız ikinci söz daha geniş anlamda işlənir. Anasından ayrılmayan, yalnız süd əməni quzuya da *əmlək* deyirlər. Bu söz də həmin kökdəndir. Çox vaxt körpə uşaqlara da *südəmə* deyilir.

Almaz- Şumer dilində qiymətli daş adıdır. "Bilpamis" dastanında adı çəkilir. Onu *elmeş* (u) kimi oxuyurlar. Sözün *almaz* olduğu onun mənasından və yazılışından aydın görünür. *Elmeş* oxunuşunu *almazın* təhrif olunmuş şəkli kimi də qəbul etmək mümkündür.

Alu- Şumer dilində işlənmiş qədim sözdür. Çoxlu mənələrdə, o cümlədən *yaşayış yeri, kənd, vilayət, şəhər* mənələrində işlənib²⁵⁸. V.V.Radlovun lüğətində bu sözə *al/ail/akıl* şəkillərində *kənd, yurd, aul* anlamlarında rast gəlinir²⁵⁹ Çuvaş dilində²⁶⁰ və digər türk dillərində *kənd* mənasında işlənən *aul* sözüylə ey-

²⁵⁶ Süleymanov Oljas. Az-Ya. Azərnəşr. Bakı. 1993. s. 195

²⁵⁷ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 38

²⁵⁸ Никольский Н.М. Община в древнем Двуречье / ВДИ. 1938, № 4. s. 85 (Bundan sonra belə veriləcək: Никольский Н.М. Г.ə.).

²⁵⁹ Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1889. s.350; ОСТН.1888, s.34, 74-75

²⁶⁰ Чувашско-русский словарь. Москва. 1961. s. 43

ni köklüdür. Daha doğrusu, metateza nəticəsində *alu* sözü *aul* sözünə çevrilmişdir. Ona görə sözün *aul* kimi interpretasiyası daha doğrudur. Bu söz eyni anlamda assur-babil dillərində işlənmişdir. Ona görə rus alimi V.M. Nikolski *alu* (*aul*) sözünün qədim termin olub, sami mənşəli olmadığını söyləmişdir²⁶¹. Doğrudan da bu söz Şumer dilindən sami dillərinə keçmişdir.

Aru- şumerəqədərki tanrılardan birinin adı Arurudur. Onu əcdad tanrı adlandırırlar. Çuvaş dilində *aru* sözü *nəsil*, *tayfa* deməkdir²⁶².

Arı/ari- türk sözü olub, *saf*, *təmiz* deməkdir. *Arı/ari* sözünün *Aruru* tanrı adından götürüldüyü şübhə doğurmur. Hər üç sözün həm quruluşu, həm də mənası eynidir. Dilimizdə *aydan arı*, *sudan duru* deyimi də var.

Bundan başqa, arı sözü saf, təmiz anlamında yalnız türk dilində qalıb. Dünyanın heç bir dilində bu söz yoxdur. Bu da onun türk sözü olduğunu göstərir.

Aştar- Şumer dilində *qıfil*, *kilid* deməkdir. Bu gün türk dillərində işlənən *anahtar* və *açar* sözlərinin hər ikisinin *aştar*la eyni köklü yaxud onun fonetik variantı olduğu onların quruluşundan aydın görünür.

Ası- Şumer mətnlərində bu sözə sərbəst şəkildə hələlik rast gəlməmişik. Ancaq *Asallahu* (Ası+allah) tanrı adında bu söz hazırda dilimizdə işləndiyi mənanı daşıyır. Xıdır (Marduk) bütün tanrılara ası çıxdığına görə, onun bir adı da *Asallahu* olub. Adın mənası *ası allah*, yaxud *allaha ası olan* deməkdir.

Ağa- şəxs adıdır. “Bilqamis və Ağa” adlandırılmış dastandan bilirik ki, Kiş şəhərinin çarı *Ağa* olmuşdur. Bu sözü qərb və rus alimləri *Aqqa* yaxud *Akka* kimi oxumuşlar. V.V.

²⁶¹ Никольский Н.М. Г.э. / ВДИ. 1938, № 4. с. 88

²⁶² Чувашско-русский словарь. Москва. 1961. с. 49

Radlovun lüğətində *ata babası* anlamında *akka* sözü işlənib²⁶³ ki, bu da sözün *Akka* oxunuşunun eynidir. Onun türklərdə bu gün geniş yayılmış *Ağa* şəxs adı ilə eyniliyinə heç bir şübhə yoxdur.

Ağanın türk sözü olduğunu da danmaq mümkün deyil.

Ağa- həm də ümumi isim olub, *rəhbər*, *böyük* mənalarında işlənmişdir. Şumer mətnlərində *ağa-uş* ifadəsinə rast gəlinir ki, bu da *üçlərin ağası*, *üçbaşı* deməkdir. Türk ordusunda *üçbaşı*, *onbaşı*, *yüzbaşı*, *minbaşı* terminləri var. Hazırda türklər ataya, böyük qardaşa *ağa* deyirlər. Sözün *başçı*, *şöhrətli*, *hөрmətli*, *varlı* və s. mənaları da olmuşdur²⁶⁴. Şumer dilində *ağa* sözünün *tac* və *şan-şöhrət* mənalarında işləndiyi barədə də fikirlər var. Özbək dilində böyük qardaşa hörmət əlaməti olaraq deyilən *əkə* sözü də, monqol dilində böyük mənasında işlənən *yekə* və *yikə*, kalmık dilindəki eyni anlamlı *ikə*²⁶⁵ sözlərinin hamısı *ağanın* fonetik variantlarıdır. *Yekə* kəlməsi əksər türk dilləri üçün ortaq sözdür. Azərbaycanda böyük anlamında *yekə* sözü işlənir. Dilimizdə *yekə adamsan*, *yekə kişisən* kimi onlarla deyimlər var ki, hamısı *yekə* sözünün köməyi ilə yaranıb. Ə.Cəfəroğlu bu sözün monqol mənşəli olduğunu yazsa da²⁶⁶, artıq onun Şumer-türk mənşəli olduğunu görürük.

Ağa sözü *böyük*, *rəhbər*, *başçı* mənalarını türk dilində bu gün də qoruyub saxlamışdır. Azərbaycanda ataya və böyük qardaşa *ağa/qağa* deyildiyi hallarla tez-tez rastlaşmaq olur.

Ar- bu gün də türk dilində işlənən *ar* sözünün eynidir. *Ar etmək*, *utanmaq*, *abır etmək* anlamında işlənmişdir. *Arsız*, *arsızlıq*, *arsızlaşmaq* sözlərinin hamısı *ar* kökündən yaranıb. Dilimizdə *arını yeyib*, *namusunu belinə qurşamaq* deyimi də var.

Ara- Şumer dilində *getmək* anlamında işlənib. Bu söz hazır-

²⁶³ Радлов В.В. ОСТН. Т.1.ч.2. СПб. 1888. с. 109

²⁶⁴ Этимологический словарь тюркских языков. М. 1974. с. 70

²⁶⁵ Cəfəroğlu Əhməd. Azəri ləhcəsində bəzi monqol ünsürləri //AYB. 1934. № 25. s. 8

²⁶⁶ Cəfəroğlu Əhməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı. 2008. s. 264

da türk dilindəki *aralanmaq* sözüdür. Şumer dilində getməyin bir neçə növü var ki, onların hamısı hazırda türk dilində işlənir: *du*-getmək, *gin*-genimək, *ara*-aralanmaq və s.

Arad- Şumer dilində *qulluqçu*, *xidmətçi* deməkdir. Bəlkə də *ar(v)ad* sözü ondan yaranıb.

Aralı- şumerlərin metal, o cümlədən qızıl gətirdikləri ölkənin adıdır. Sözü bu gün də türk dillərində işlənən *ara* kökündən və *li* sözdüzəldici şəkilçisindən düzəldiyi göz önündədir. *Aralı* türk dilində uzaq deməkdir. Söz Şumer dilində də eyni anlamda işlənmişdir. Şumerlər Aralı ölkəsini dünyanın qurtaracağı adlandırdılar. Selkup mifologiyasında şeytana məxsus yeraltı dünya *Aralo* adlanır²⁶⁷. Məşhur çex hettoloqu B.Hroznı da çoxlarından fərqli olaraq Şumer qaynaqlarındakı Aralı ölkəsini indiki Uralla eyniləşdirmişdir ki, biz də bu fikrin doğruluğu qənaətindəyik²⁶⁸.

Ayya- Şumer panteonunda tanrıça adıdır. Günəş Tanrısı Utunun arvadıdır. Ləqəbi gəlidir. Ad *ay* kökündən yaranmışdır. Onun adı həm Utunun arvadı olduğuna (*Günəş+Ay*), həm də ləqəbinə (*gəlin*) uyğundur. *Ay* isə təmiz türk sözüdür.

An.Pa- Şumer dilində göyün ən yüksək yeri, *zenit* deməkdir²⁶⁹. Qədim türk dilində *an* sözü *göy*, *pa* isə *uca*, *yüksək* anlamlarında işlənmişdir. Göründüyü kimi, *An.Pa* mürəkkəb söz olub, onun tərkibindəki morfemin hər ikisi türk sözüdür.

Anşe- eşşək deməkdir. *Anşe* sözün interpretasiya formasıdır. Şumer dilinin xüsusiyyətlərinə görə söz hecaların yerini dəyişməklə *şe.an* kimi oxuna bilər. Burada həm ahəng qanunu

²⁶⁷ Пелих И.Г. Происхождение селькупов. Томск. 1972. с. 167

²⁶⁸ Грозный Б. Доисторические судьбы Передней Азии // ВДИ. 1940. №3-4. с. 43

²⁶⁹ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. с. 643

pozulur (e/a), həm də iki sait yanaşı düşür. Ona görə tələffüz dəyişir və *şe* hecası *eş* kimi deyilir. Onda sözün türk dillərindəki *eş* kökü ortaya çıxır. Göründüyü kimi *eşan* və *eşşək* eyni köklü sözlərdir. Daha doğrusu, sözün kökü *eş*dir. Türk dillərinin əksəriyyətində bu sözün kökündə *es/eş* morfemi durur ki, bu da *anşe* sözünün son hecasının güzgü oxunuşu (*şe/eş*) ilə tam üst-üstə düşür.

Digər variant da mümkündür Çuvaş dilində bu söz *aşak* kimi tələffüz edilir. Onu Şumer (*anşe*) və Azərbaycan (*eşşək*) variantları arasında keçid forma hesab etmək olar: *anşe/anşa/anşak/aşak/eşək/eşşək*²⁷⁰ fonetik dəyişmələri mümkündür. *Anşe* və *eşşək* sözlərinin fonovariant olduğu göz qabağında.

Anşe-kur–Şumer dilində bu sözə e.ə. 4-cü minilliyə aid sənədlərdə rast gəlinir. *At* deməkdir. *Anşe-kur* mürəkkəb söz olub, *anşe* (*eşşək*) və *kur* (*dağ*) sözlərindən əmələ gəlib. Hərfi tərcüməsi *dağ eşşəyi* anlamındadır²⁷¹. Ancaq Şumer sözləri bu cür tərcümə edilmir. Sözün doğru oxunuşu *anşu-kur* olmalıdır.

Ankur- *eşşəyə* aid olan *anqır*, *anqırtı*, *anqırmaq* sözlərinin *anşe-kurdan* törənmə ehtimalı böyükdür. *Anşe-kur* sözünün *şe* hecası düşdükdən sonra *an-kur* qalır ki, yuxarıdakı hər üç sözün kökündə onun durduğu aydın görünür.

Aşbağ- şumercə *aşağı yer*, *ovalıq*, *düzənlik* deməkdir²⁷². Sözün kökü *aş* olub, *aşağı yer* mənasında türk dilindəki *aşağı* sözünə uyğundur.

Aş- *aşağı* sözünün kökü və mixi yazılı mətnlərdə onun qısa yazılış formasıdır. *Aratta ki aş-ba-ti*²⁷³. Cümlədə deyilir

²⁷⁰ Чувашско-русский словарь. Москва. 1961. s. 47

²⁷¹ Стрелков А. Доисторическая культура Среднего Востока в 3-2 тысячелетия до н.э. Мохенджо Даро и Хараппа/СЭ.1935, №3, s. 99

²⁷² Kılıç Miherrem. Dil, tarix, Coğrafiya və Ata-Türk // “Yeni həyat” dərgisi, 13 yıl. Nisan, 2007. Ankara. s. 19

²⁷³ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М. 1966.s.81

ki, *aşağı Arattaya baxdı*. Bu cümlədə bütün sözlərin mənası başa düşülür.

Aş- Şumer dilində bu sözə *aşlaq* və digər sözlərin kökündə rast gəlinir. Aşlaq sözünün *aş* kökü də, *laq* şəkilçisi də türk dilindədir. Qədim türklər arpaya və buğdaya *aş/aşlıq* deyirdilər. Çünki hələ düyü olmadığı ən qədim dövrdə türklər *aşı* arpa və buğdadan bişirirdilər. *Aş* türklərin ən qədim, çox yayılmış milli yeməyidir.

Aratta- Şumer qaynaqlarında adına çox rast gəlinən dövlətdir. Qədim türk dövləti Aratta olduğu şübhəsizdir.

Adın mənası şumercə *bolluq, zənginlik, öyü, şərəf* deməkdir. Türkcə də *arattabil* sözü *zəngin olan yer* anlamı bildirmişdir²⁷⁴. Göründüyü kimi, hər iki sözün anlamı eynidir və onlar türk dilinə məxsusdur.

Şumerlər Xəzər dənizinin sahillərindən İkiçayarasına köçərək ən əvvəlcə Urmiya gölünün yaxınlığında yurd salmış, Aratta dövlətini yaratmışlar. Onlar uzun illər burada yaşamışlar. Əhalinin sayı xeyli çoxalandan sonra onun bir hissəsi yeni daha münbit torpaq axtara-axtara gəlib İkiçayarasını tapmışdır. Arattanın və Şumerin əhalisi eyni xalq olduğuna görə onların arasındakı mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqələr heç vaxt qırılmamışdır.

Araxtu- İkiçayarasındakı kanallardan birinin adıdır²⁷⁵. Sözü kökü *arix* (q)dır. *Arix* türk dilində *cılız, zəif* deməkdir. Çaya nisbətən *arx* da *cılız, zəif, ensiz* və *dayaz* olur. Buradan görünür ki, *Araxtu* kanalının adı *arix/arx* kökündən yaranıb.

Arx sözünün qədim *arık/arıq/arux/aruq* şəkli Azərbaycan dilinin Qərb qrupu şivələrində indi də işlənir²⁷⁶.

Arx sözü cığatay dilində *arık/aruk*, qırğız dilində *ayruk*, altay dilində *a:rik* şəkillərində bu gün də işlənir.

Aşğab- dabbağ, gön aşlayan ustadır. *1 aşğab 2 bahar 1 sakan-kes 2 sipad - udu -sig-ka kin-bi 1 gi kus 4 lu didli*²⁷⁷.

²⁷⁴ Muazzez İlmiye Çığ. G.ə.3-cü nəşr. 2009. s. 36

²⁷⁵ История Древнего Востока. Москва. 1983. s. 324

²⁷⁶ Əhmədov V.B. G.ə. Bakı. 1994. s. 50

²⁷⁷ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 35

Cümlənin tərcüməsi belədir: 1 *dabbağın*, 2 *dulusçunun*, 1 *zən-bilçinin*, 2 *yunluq qoyun çobanının işi birlikdə 1 gi 4 kuşa bərabərdir*. Sözüün sonundakı *ab* hecasının *inək* mənası burada söhbətin inək dərisi aşılamaqdan getdiyini göstərir. *Aş* sözü isə bu gün də dilimizdə işlənən *aşı*, *aşılamaq*, *aşılanmış* (gön, dəri) kimi sözlərin köküdür. Deməli, bu söz *aşılamaq* anlamlı *aş* kökündən və *inək* anlamlı *ab* morfemindən yaranıb.

Aşğab sözünün *ğab* hecasının tərsinə oxunuşu *dabbağ* sözünün ikinci hecasında *bağ* şəklində saxlanmışdır. *Aş* kökü ya sonradan *Dab* şəklinə düşmüş, ya da interpretasiyada *Aş* kimi oxunsa da tələffüzdə *Dab* deyilmişdir. Hər iki hal mümkündür. Təxminən beş min illik zaman uzaqlığında *aş* kökünün *aşı*, *aşılamaq*, *aşılanmış* sözlərində və *aşğab* sözünün *dabbağ* şəklində dildə saxlanması böyük hadisədir.

Apin- bu söz *əkin*ci mənasında *apin* kimi interpretasiya edilmişdir²⁷⁸. Ancaq Şumer dilində *əkin*ci termininin qarşılığı kimi əslində *dəngər* olan *angar* sözündən istifadə edilmişdir. *Apin* sözü isə türk dilindəki *səpin* sözünə oxşayır. Hər ikisinin *əkin-səpin*lə bağlı olması bu oxşarlığı daha da gücləndirir. Burada yenə iki variant mümkündür. Birinci, ola bilsin ki, Şumer dilində taxıl səpənlərə *apin* deyilmişdir. *Apin* sözü sonradan *səpin* və *səpən* şəkillərinə düşmüşdür. Yaxud sözün ilkin şəkli *səpin* olmuş, interpretasiya edilərkən *apin* şəklinə salınmışdır. Çünki alimlər indiyə qədər bu fikirdədirlər ki, Şumer dilində *ə* səsi yoxdur. Halbuki Şumer dilində *ə* səsi var. Şumer dilində Ahəng qanununun mövcudluğunu və *apin* sözündə onun pozulduğunu da nəzərə almalıyıq. Bütün hallarda *apin*, *səpin* və *səpən* sözlərinin eyni sözün müxtəlif fonetik variantları olduğuna heç bir şübhə yoxdur.

Alaq- Şumer dilində *əkin*ci termininin qarşılığı olaraq *kal-alaq* sözü işlənmişdir²⁷⁹. *Kal* çoxmənalı sözdür, onun

²⁷⁸ Тюменев А.И. О значении термина "кал" в древнешумерском языке // ВДИ. 1946, № 2. s. 11

²⁷⁹ Yenə orada, s. 18

haqqında çoxlu mübahisələr var. *Kal-alaq* sözü onun tərkibindəki alağı nəzərə alsaq, *alaq çəkən kişi*, *alaqçı* anlamına daha çox uyğun gəlir. Buradan aydın görünür ki, dilimizdəki *alaq* sözü eyni anlamda Şumer dilində də işlənmişdir. Onun başqa bir ifadənin tərkibində işlənməsi də bu fikri söyləməyə əsas verir: *kal-şu-qa-alaq*²⁸⁰. Bu ifadə *yer şumlamaq üçün maddəli işçi* anlamındadır. Deməli, *alaq çəkmək*, yaxud *şumu alaqlardan təmizləmək üçün vaxtamuzd işçilər tutulmuş*.

Ağşahlar- Kiş şəhərində hakimiyyətdə olmuş sülalənin adıdır. Söz türk köklü *ağ+şah* morfemlərindən və *lar* cəm şəkilçisindən yaranmışdır.

Akkad- İkiçayarasında həm şəhərin, həm dövlətin, həm də etnosun adıdır. Akkadları yanlış olaraq sami hesab edirlər. Ancaq onlar sami deyillər. Akkad dili də Şumer dilinin bir ləhcəsidir. *Akkad* sözü *ağ* və *kad/kud/qud* tərkiblərindən yaranmışdır. Şumer dilində *ağ* sözünün çoxlu omonimləri var. Onlardan beşi bu kitabda verilmişdir. *Ağ* morfemi *Ağşahlar* sülaləsinin adında da iştirak etmişdir. *Kad/kud/qud* şumercə buğa deməkdir. *Akkad* sözü bütövlükdə *ağ buğa* anlamına uyğun gəlir. Qədim türk dilində *ağ* sözü həm də göy, səma anlamlarında işlənmişdir. Şumer mifologiyasında buğa (*qud*) göy mənşəli heyvan sayılırdı. Onun sonradan totemləşməsi də bu inamla bağlıdır. Dədə Qorqudun adındakı *qud* morfemi də həmin köklə eynidir. Deməli, *Akkad* dövlətinin adı iki türk sözündən - *ağ* və *qud/buğadan* yaranmışdır.

Ataman-duqqa- Şumer ədəbiyyatında şahların öcəşdiyi, hər birinin öz gücünü, qüdrətini digərinə nümayiş etdirdiyi "Enmerkar və Aratta hökmdarı", "Enmerkar və Ensikuşdan-na", "Ağa və Bilqamıs" kimi poetik örnəklər bir janr kimi ataman - duqqa adlandırılmışdır²⁸¹. Bu gün türk dilində həmin

²⁸⁰ Yenə orada, s. 18

²⁸¹ АИИИ. СІІІ, 1997. s. 399

mənalarda işlənən ataman və daqqa sözlərinin hər ikisi həmin kökə bağlı olub, sonradan ayrılaraq müstəqil mənalarda işlənmişdir.

Ataman sözü rus dilində də işlənir və türk dilindən götürülmüşdür. Onun *ata* kökündən və man şəkilçisindən yaranıb, *böyük ata*, *başçı* anlamları verdiyini yazırlar²⁸². M.Fasmer də yazırdı ki, ataman sözü türk dilindəki *ata* və *tuman/duman* sözlərindən yaranıb²⁸³.

A.tar.du- Şumer dilində *gözbağlayıcı*, *ovsunçu*, *aldadan*, *atan* deməkdir²⁸⁴. Hazırda türk dilində eyni anlamlı bir çox sözlərlə səsləşir. *Atmaq* sözü də həmin yuvadandır.

Aş-ta-lu- Şumer dilində *musiqiçilər*, *müğənnilər* deməkdir²⁸⁵.

Az- Şumer və türk dillərində *az*, *kəm*, *çatışmayan* anlamlarında işlənmişdir²⁸⁶. İ.M.Miziyev onu yalnız balkar-qaraçay dillərindəki *az* sözü ilə müqayisə etmişdir²⁸⁷. Bu gün türk dillərinin çoxunda bu söz öz ilkin anlamında saxlanmışdır.

Az- Şumer dilində *ayı* deməkdir. *Ayı* sözünə ayrı-ayrı türk dillərində müxtəlif fonetik variantlarda rast gəlinir. Bu söz M. Kaşğarlıda *aba/adhığ/ayığ*, V.V.Radlovda *azıq*, qədim türkcədə və uyğur dilində *adığ/aduğ* şəkillərindədir²⁸⁸. Onların hamısı eyni söz olub, yalnız *b/d/z/y* ünsüz əvəzlənməsilə bir-birindən

²⁸² Этимологический словарь тюркских языков. М. 1974. с.202

²⁸³ М.Фасмер. Г.э. т. I. М. 1964. с. 95

²⁸⁴ АШП. СПб, 1997. с. 467

²⁸⁵ Yenə orada, s. 467

²⁸⁶ Мизиев И.М. Г.э. 1986. с. 25

²⁸⁷ Yenə orada, s. 25

²⁸⁸ Kaşğari Mahmud. "Divan". Ic. s. 151; IV c. s.14,19,59; Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1899. с.567; Rəcəbli Ə. Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı. 2001. s. 30; Cəfəroğlu Əhməd. Eski uyğur türkcəsi sözlüğü. İst. 1993. s.3-4

fərqlənir. *Azix* mağarasının adında *az* kökü saxlanıb. *Azix* mağarası *Ayı* mağarası deməkdir.

Aza(q)- Şumer dilində *azar*, *xəstəlik* törədən, pisliklər yaranan varlığın adı olub *qara qüvvə*, *xəstəlik törədən qara qüvvə* anlamlarında işlənmişdir²⁸⁹. Onunla eyni mətndə ("Zuzunun oğlu Luqalmurub") *baraq* sözü də işlənmişdir. Bu sözü V.K. Afanasyeva *kənarlaşdırmaq*, *qovmaq* kimi izah etmişdir²⁹⁰. Bizə elə gəlir ki, bu gün türk dilində işlənən *azar-bezar* ifadəsi yuxarıdakı iki sözün birləşməsindən yaranıb: *azaq-baraq*=*azar-bezar*. Sözlərin yazılışındakı azacıq fərq interpretasiyanın yanlışlığından yarana bilər.

V.V.Radlovun lüğətində *şeytan* sözü *ada/aza* şəklindədir²⁹¹. Türk dilinin bəzi ləhcələrində şeytana indi də *aza* deyilir. Şeytan da pislik törədən, *azar-bezar* gətirən varlıqdır. Sözsüz ki, *azar-bezar* deyəndə də pislik haqqında düşünülür. Göründüyü kimi, Şumer dilindəki *aza(q)* və türk dilindəki *aza* sözləri şəkildə eyni olub, anlamca da yaxından səsləşir.

A-zal- Şumer dilindən bu sözü *axar su* kimi oxuyurlar. Burada *a* özü *axar su* deməkdir. *A-zal sel* anlamına uyğun gəlir.

Ba- *batma* felinin köküdür. Şumer dilində fellərin son hecaları çox zaman yazılmamışdır: *ma-ma-gan ba-su-a ba*²⁹². Tərcüməsi belədir: *Maqan gəmisini barxanayla birgə suda batdı*.

Burada: *ma-gəmi*, *ma-gan-gəminin adı*, *ba- barxana*; *su-a-axar suda və ba-batdı* deməkdir. Göründüyü kimi cümlə bu günkü Azərbaycan dilində aydın başa düşülür.

Yaxud: *Ud (1) ma-ma-gan (2) ba (3)-su-a (4)-ba (5)*²⁹³. Tərcüməsi belədir: *Maqan gəmisinin (2) barxanayla*

²⁸⁹ АШП. СПб, 1997. с. 462

²⁹⁰ Yenə orada, s. 462

²⁹¹ Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1889. с. 477,557

²⁹² Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с.38

²⁹³ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 122

(3) *axar suda* (4) *batdığı* (5) *gün* (1).

Ba- Şumer dilində *barxana* deməkdir. *Ud* (1) *ma-ma-gan* (2) *ba* (3)-*su-a* (4)-*ba* (5)²⁹⁴. Tərcüməsi belədir: *Maqan gəmisinin* (2) *barxanayla* (3) *axar suda* (4) *batdığı* (5) *gün* (1). İ.T.Kaneva barxana sözünü başa düşməyib tərcümədə buraxıb. Cümlədə iki *ba* sözü var. Birinci *ba* barxana, ikinci *ba* batmaq anlamındadır.

Ba- Şumer dilində *bağlamaq*, *sarımaq* anlamındadır. Türk dilində də bağlamaq sözü *ba* şəklində olub²⁹⁵.

Ba- həm də *bərə* deməkdir. *Bərə* bu gün türk dilində işlənir. Bəzi ləhcələrdə bərəyə *barxac* da deyirlər. Çox güman ki, şumerlər də bərəyə *barxac* demişlər. *Ba* hər iki sözün köküdür.

Ba- *bağışlamaq* felinin köküdür: ^d*Nannar-ma-an-ba*²⁹⁶. Açımlı belədi: *Tanrı Nannar* (^d*Nannar*) *onu* (*an*) *mənə* (*ma*) *bağışladı* (*ba*). Şumer dilində cümlədə sözün *ba* kökü yazılır²⁹⁷, oxunuşda və danışıda isə *ba*, yaxud *bağışlamaq* kimi deyildiyini dəqiq söyləmək çətindir. Həmin mətndən ikinci cümləyə baxaq: ^d*Nannar ma-an-sum*²⁹⁸ Açımlı belədir: *Tanrı Nannar* (^d*Nannar*) *onu* (*an*)*mənə* (*ma*) *verdi* (*sum*). Bunlar eyni cümlədir, Nannar birincidə bağışlayır (*ba*), ikincidə verir (*sum*).

Ba- Şumer dilində çoxanlamlı sözdür. Ondan çoxlu omonimlər yaranmışdır. Sözün bir anlamı da *bağır*, *qaraciyər* deməkdir. *Bağır* sözünün *ba* kimi yazılması Şumer dili üçün səciyyəvidir. Şumer dilində iki hecalı sözlərin ikinci hecası çox zaman yazılmaz, ancaq tələffüz olunur. Ona görə mətndə *ba* yazılmış söz yerinə uyğun olaraq həm də *bağır* kimi oxunur. Hazırda

²⁹⁴ Yenə orada, s. 122

²⁹⁵ Малов С.Е. Г.э. М-Л. 1951. s. 367

²⁹⁶ Дьяконов И.М. Люди города Ура. М. 1990. s. 401

²⁹⁷ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. s. 432

²⁹⁸ Дьяконов И.М. Люди города Ура. Москва. Наука. 1990. s. 401

türk dilində qaraciyərə *bağır* deyilir. Qədim türk dilində qara ciyərə, köks (döş) qəfəsinə, qarına və ürəyə *bağır* deyilmişdir.

Ba- Şumer dilində *ora* deməkdir. *Ba bayır* sözünün də köküdür. *Ba* kökünə sonradan *yön* bildirən *ra* şəkilçisi qoşulub *bara*, ondan da *ora* sözü yaranıb.

Ba- Şumer dilində həm də *paylamaq* deməkdir²⁹⁹. *B/p* əvəzlənməsi türk dili üçün çox səciyyəvidir. *Ba* sözü türk dilindəki *pay/paylamaq* sözlərinin köküdür.

Bal- Müəzzəz İlmiyə Çığa görə, *bal* balta anlamında işlənmişdir³⁰⁰. Bu da doğrudur ki, Şumer və türk dillərində ilk sözlər bir hecalı olmuşdur. Deməli, *balta* sözü ilk dəfə *bal* şəklində işlənmişdir.

Ba- Şumer dilində *pay* anlamında işlənmişdir: *kar-kid-ba şe-ba i-ba tud-ba-ni in-na-ab-sum-mu*³⁰¹. Belə tərcümə olunur: *Bu əxlaqsız (pozğun) qadının taxıl payını (şe-ba), yağ payını (i-ba), geyim payını (tud-ba) o verməlidir*. Bu cümlədə üç predmetin yanında *ba* (pay) sözü işlənib. Şumer və türk dillərində *b/p* samitlərinin bir-birini əvəzləməsi səciyyəvidir. Məsələn, bazar/pazar; barmaq/parmaq; burun/purun; bozuq/pozuq və s. Ona görə *ba/pa/pay* fonetik variantlarının mümkünlüyü şübhə doğurmur.

Ba-an-tab- Şumer dilində *basmaq* (bağrına basmaq) deməkdir: *maş-si maş-dari-a gaba(a) ne(e) ba-an-tab*³⁰². Bu misra “Bilqamis və ölməzlər dağı” poeməsindən götürülüb. Bilqamis üzünü göyə Günəş Tanrısı Utuya tutub ona qurban deyir. Açımlı belədir: *boz keçini (maş-si) qurbanlıq ağ keçini (maş-dari-a) öz sinəsinə (gaba(a) ne(e) basdı (ba-an-tab)*. Buradakı *ba-tab* sözü

²⁹⁹ А.Вайман. О протошумерской письменности/ТДП.М.1976.с.580

³⁰⁰ Muazzez İlmiyə Çığ. G.ə. 2009. s. 37

³⁰¹ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 78

³⁰² Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967.с.436

balkar-qaraçay dilindəki eyni anlamlı *maltab* sözü ilə səsləşir³⁰³.

Bal- Şumer dilində *sındırmaq* anlamında işlənmişdir³⁰⁴. Hazırda türk dilində işlənən *böl*, *bölmək* sözləri onun *ö* saitilə tələffüz olunmuş fonetik variantından başqa bir şey deyil.

Balam- Şumer dilində *döyülmüş taxıl* anlamında işlənmişdir³⁰⁵. Hazırda taxıl döyüldükdən sonra yerində qalan saman və s. qırıntısına Azərbaycan türkcəsində *bəlim* deyilir. *Balam* və *bəlim* sözlərinin eyniliyini sübuta ehtiyac yoxdur.

Ban- *mən* şəxs əvəzliyidir. Hazırda bir çox türk ləhcələrində *mən* əvəzliyi *ben*, *ban* kimi tələffüz olunur. Şumer dilindəki mənəbəldən *ban* kimi interpretasiya edilmişdir: *ba-ni-tüş-ü-də-ən*³⁰⁶. Mənası *məni düşürdən* deməkdir. İ.T.Kaneva onu *Mən oturacağam* kimi tərcümə etmişdir³⁰⁷. Halbuki cümlədə *mən* şəxs əvəzliyi hal şəkilçisi qəbul edərək *bani* (məni) şəklinə düşmüşdür ki, bu da tərcümənin yanlışlığını göstərir. *Tüş-ü-də-ən* sözünün *oturacağam* yox, *düşürdən* kimi tərcümə edilməsi daha doğrudur. Burada *düşmək* sözü məhz *qalmaq* anlamındadır. *Qonaq düşmək*, *evə düşmək* deyimləri də *qalmaq*, *oturmaq* deməkdir.

Baba- Şumer panteonunda tanrı qadın adıdır. Hazırda türklərdə kişi adı kimi geniş yayılmışdır. Həm də qohumluq bildirən termdir. Azərbaycanda atanın və ananın atasına *ba-ba* deyilir. Türkiyədə isə bizdəki *ata* əvəzinə *baba*, *baba* əvəzinə isə *ata* sözləri işlədilir.

Bad- Şumer dilində divar, hasar deməkdir. *bad-da gu-na*

³⁰³ Мизиев И.М. Г.э. 1986. s. 26

³⁰⁴ Струве В.В. Проверка теории о значении глагольных префиксов *mu* и *e* // ВДИ. 1964. №2. s. 108

³⁰⁵ Yənə orada, s. 109

³⁰⁶ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 25

³⁰⁷ Yənə orada, s. 25

im-ma-an-la. Tərcüməsi belədir: *O divardan baxdı*³⁰⁸. Burada *baxdı* sözü yoxdu. Ona görə mətni başqa cür tərcümə etmək lazım gəlir: *O boğazını divardan uzatdı (salladı)*. Bad-Tibir şəhərinin adı *dəmir hasar*, *dəmir divar* mənasındadır. Gəncədə təndir qurmaq üçün içinə keçi qılı qatılıb hazırlanan palçığa, Kəlbəcərdə qazma evlərin ortasında palçıqdan qayrılan ocaq yerinə *bad* deyilir³⁰⁹. Hazırda türk dilində işlənən *bənd* sözü onun törəməsidir. Badaq, badalaq sözləri də həmin kökdən yaranmışdır.

Bağ- *bala*, *yavru* mənalarında işlənmişdir. Mənası atananı bir-birinə bağlamaq deməkdir.

Bağ- yuxarıda gördüyümüz kimi *bağ* sözü *bala* kimi atananı bir-birinə bağlamaq anlamı verir. Söz həm də müstəqil şəkildə *bağlamaq* anlamında işlənmişdir.

Balaq- *Balabanın* Şumer dilindəki adıdır³¹⁰. Hər iki söz *bala* kökündən olub nəfəsli musiqi alətinin adıdır. Görünür, *Balaq* sözü sonradan *balabana* çevrilib.

Balaq- həm də ballada deməkdir. M.Fasmerin yazdığına görə, *balladanın* qədim türk dilindəki adı *balaq* olub³¹¹. Hər üç söz *bal* kökündən yaranıb türk dilinə məxsusdur. M.Fasmer *baraban* sözünün türk dilindən alındığını yazır.³¹² Bu da yuxarıdakı fikrin doğruluğunu göstərir.

Ba-duq- Şumer dilində *yaxşı*, *xeyirxah*, *xoşbəxt* mənalarında işlənmişdir. A.Məmmədov onu qədim türk dilindəki *bedük* (*lap*, *ən çox*), qədim özbək dilindəki *bözük*, *böyük*, *yüksək*, ayrı-ayrı türk dialektlərindəki *bet/bed* (*çox gözəl*, *yaxşı*) və s. sözlərlə qarşılaşdırıb, onların hamısının *ba-duq* kökün-

³⁰⁸ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с.46

³⁰⁹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı. 1964. s. 49

³¹⁰ АШП. СПб, 1997. с. 433

³¹¹ Фасмер М. Г.э. т.1. М-ва. 1964. с. 117

³¹² Yenə orada, s. 122

dən yarandığı fikrini söyləmişdir³¹³.

Bar- Şumer dilində *var* deməkdir. *İgi bar* ifadəsində bu sözü İ.M.Dyakonov *baxmaq* kimi tərcümə etmişdir³¹⁴. İfadə *gözü var, görür* anlamına daha çox uyğun gəlir. *Baxmaq* da *gözü var, görür* ifadələrinə mənaca çox yaxındır. Hazırda bir çox türk ləhcələrində *var* sözü *bar* şəklində işlədilir.

Bar(dağ)- Şumer dilində bu sözə *qab* mənasında "Şərəfli müdriklik" şeirində rast gəlinir. Bardağ olduğu adın özündən görünür. *Bardağ* bu gün də türk dilində eyni anlamda işlənən sözdür.

Bi- in- du- Şumer dilində *bəyəndi* anlamında işlənmişdir: *en-Aratta^{ki} gig-e igi bi-in-du*. Tərcüməsi belədir: *Arattanın baş kahini buğdaya (gig-e) baxdı (igi) və bəyəndi (bi-in-du)*. *Bi-in-du* və *bəyəndi* sözləri arasında elə böyük fərq olmadığı aydın görünür.

Bil- bilmək deməkdir. Bilqamıs adı bu kökdən yaranmışdır. Bilqamıs haqqındakı dastanın Şumer dilində adı "Hər şeyi bilən adamın dastanı"dır. Dastanın Şumer dilindəki mətninin ilk cümləsində deyilir: *Hər şeyi bilən adamın dastanı*. Ona görə Bilqamıs adını bütün alimlər doğru olaraq *hər şeyi bilən adam* kimi yozmuşlar. Elə bunun özü də onun *bil* kökünün bu gün türk dilindəki *bil* sözü ilə eyni olduğunu göstərir.

Bilqamıs adı iki sözdən əmələ gəlmişdir: *bil+qamısı/hamısı/hər şey*.

Bilgə xaqan, El Bilgə xatun adlarında da *bil* sözü aydın görünür.

A.Məmmədov *bil* sözünün Şumer dilində *yandırmaq, alışdırmaq, yanmaq* mənaları verdiyini yazır³¹⁵.

³¹³ Məmmədov A. G.ə. AFM. Bakı. 1983. s. 14

³¹⁴ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. s. 80

³¹⁵ Məmmədov A.M. G.ə. AFM. Bakı. 1983. s. 15.

Ba-an-duq– onun adını çəkдилər, dedilər anlamındadır. Sözü *an-duq* hissəsi bu gün dilimizdə işlənən *andıq, xatırladıq* sözlərinə çox oxşayır. Anmaq da adını çəkmək deməkdir.

Buğra– qab üzərində çəkilmiş buğa başı *bukranion* kimi oxunub³¹⁶. Sözü düzgün oxunmadığı onun sonundakı *on* hecasından aydın görünür. Şumer dilində *o* hərfi yoxuydu, sözlərin tərkibində *o* səsi ola bilməzdi.

Qədim türk dilində *buğra* sözünə çox rast gəlinir. Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud”da da *buğra*- erkək dəvə mənasında işlənmişdir. M.Kaşğarlıda bu söz *bukra* şəklində olub, heyvanın sıçraması anlamında açıqlanmışdır ki, bu da onun erkək olduğunu göstərir³¹⁷. Ona görə, Şumer mətnindəki *bukranion* sözünün *buğra* olduğuna heç bir şübhə yoxdur.

Basığ- Şumer dilində *basılmaq, sıxılmaq* mənalarında işlənmişdir. *Ba* kökünə *sığ* şəkilçisi artırılmaqla yaranmışdır. *Basığ* mürəkkəb söz də ola bilər (*ba+sığ*): *Şa ba-sığ*³¹⁸ in açımı *Ürəyim sıxıldı* deməkdir. *Basığ* sözü *basılmış, sıxılmış* anlamında türk dilində bu gün də işlənir.

Bas– *basmaq* felinin köküdür. Yuxarıdakı misalda *basığ* sözü də, *bas* sözü də *ba* kökündən yaranmışdır.

Ba-ra- *bayıra, çölə, çıxmaq* mənalarında işlənmişdir: *Enlil-le tira-a-ni a-ab-ta ba-ra-e*³¹⁹. Tərcüməsi belədir: *Enlilin xidmətçisi dənizin suyundan bayıra çıxdı*.

Bayıra sözünün interpretasiyasında ortadakı *yı* hecası buraxılmışdır. Bu onunla bağlıdır ki, Şumer dilində *bayır* sözü

³¹⁶ Грозный Б. Доисторические судьбы Передней Азии // ВДИ. 1940. №3-4, s. 32

³¹⁷ Kaşğari Mahmud. “Divan”. IV c. s.108

³¹⁸ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.s.38

³¹⁹ Yenə orada, s. 81

ba şəklində deyilib. *Bayır* sözünün ilkin şəkli *badır*. Onun sonuna sonradan *yır* şəkilçisi artırılıb, söz *bayır* şəklinə düşüb.

Cümlədəki *a-ab-ta* səma *dənizinin suyundan, ba-ra- bayıra e çıxdı* deməkdir. Onu qısaca olaraq *dənizdən bayıra çıxdı* kimi tərcümə edirlər. Burada unudulan əsas söz *ab* sözüdür. *Ab* burada səma, göy deməkdir. Bəzi mütəxəssislər *ba-ra-e* ifadəsini bir yerdə *çıxdı* kimi tərcümə etmişlər. Əslində *ba-ra* ayrılıqda *bayıra, e* isə *eşiyə getdi, eşiyə çıxdı* kimi başa düşülməlidir. Hazırda türk dilində bu söz *bayır* şəklində işlənir.

Bar- Şumer dilində *bayır, çöl* deməkdir. Onun *ba* və *ba-ra* oxunuşları da var. Bütün hallarda *bar* sözü *bayır* sözü ilə yaxından səsləşir.

Be-idim- bu söz Şumer dilində *ölü* mənasında işlənmişdir. *Meyid(t)* sözü ilə çox oxşardır. Onların eyni köklü olduğunu yazılışca və mənaca oxşarlıqları aydın göstərir. Daha doğrusu, *meyid(t)* sözü Be-idimin fonetik variantıdır.

Be- Şumer mətnlərindən *əgər* kimi tərcümə edilmişdir. Hazırda türk dilində işlənən *bəs* sözünün eynidir və onun *bəs* kimi tərcüməsi daha doğrudur.

Əgər və *bəs* sözləri bir çox hallarda eyni anlamı bildirir. *Əgər* belə olsa necə? *Bəs* belə olsa necə? cümlələrində bunu aydın görürük. Hazırda *bəs* sözü canlı danışıqda *bə* kimi deyilir ki, bu da Şumer dilindəki *benin* eynidir.

Balaq- Şumer ədəbiyyatında ədəbi janrdır. *Ba* kökündən və *laq* sözdüzəldici şəkilçisindən yaranıb. Onların da hər ikisi türk dilinə məxsusdur. Hazırda *ballada* adlanan janra yaxındır. Sözün hər ikisi *bal* kökündəndir. Bundan başqa, *balaq* sözü türk dilində *camış balası* və *ətək* (donun ətəyi, şalvarın ətəyi) mənalarında işlənir. Bu sözlər olduğu kimi saxlanmış, mənasını dəyişmişdir.

Bal-bal- Şumer dilində oxunan mahnı növüdür. Qədim türk dilində indi *layla* dediyimiz lirik janr *balu-balu* adlanmış-

dır³²⁰. Mahmud Kaşğarlı bu sözü *ninni*, *layla* anlamlarında *balu-bal* şəklində qeydə almışdır³²¹. Qadınlar uşağı beşikdə yatırtmaq üçün belə deyirlər. Uyğurlar onu *bəlü- bəlü* şəklində oxumuşlar. Bu sözlərin şəkilcə və mənəvacva eyniliyi göz qabağındadır.

Orxon-Yenisey yazılarında (Gültəkin, Bilgə Kağan, Alp-Eletmiş abidələrində) yazılı başdaşlarına *balbal* deyilmişdir. L.P. Kızlasov da, E.M.Murzayev də bu sözü qədim türk termini hesab etmişlər³²² L.P.Kızlasovaya görə, ən qədim türk yazılı abidələrində *balbal* öldürülmüş düşmənin rəmzi olmuşdur³²³.

Balbal sözü şəkilcə *bülbül* sözü ilə səsleşir. *Balbal* sözünün Şumer dilindəki mənası *Bülbül kimi oxumaq*la eynidir. Bu da həmin sözlərin kökcə yaxınlığını göstərir. Borçalıda ördək balasına *bilbil* deyilir. Ola bilsin ki, *balbal* sözü fonetik dəyişikliyə uğrayaraq *bülbül* və *bilbil* şəkillərinə düşmüşdür. Hər iki sözün məna yaxınlığı da bunu söyləməyə əsas verir.

Şumer dilindəki *bal-bal* sözü türk dilində *balu-bal* şəklində azacıq fonetik fərqlə eyni anlamda işlənmişdir.

Bal- A.Məmmədov *bal* sözünün Şumer dilində *aşırmaq*, *pozmaq*, *qarışdırmaq*, *yerlərini dəyişdirmək* mənalarında işləndiyini söyləmişdir. Onu *bulamaq*, *bulaşdırmaq* sözləri ilə müqayisə etmişdir³²⁴.

Bi- Şumer dilində birlikdə deməkdir: *1 aşğab 2 bahar 1 sakan-kes 2 sipad - udu -sig-ka kin-bi 1 gi kus 4 lu didli*³²⁵. Cümlənin tərcüməsi belədir: *1 dabbagın, 2 duluşçunun, 1 zən-bilçinin, 2 yunluq qoyun çobanının işi birlikdə 1 gi 4 kuşa bərabərdir*. Bu cümlədəki *kin (iş)-bi (birlikdə)* ifadəsi *iş birlikdə* kimi tərcümə edilir.

³²⁰ Hacıyeva Maarifə. Ədəbi çeşmə. Bakı. "Azərənəşr". 2009. s. 210

³²¹ Kaşğari Mahmud. "Divan". III c. s.218

³²² Мурзаев Э.М. Г.э. 1984. s. 68

³²³ Кызласова Л.Р. О значении термина балбал древнетюркских надписей //ТС. Москва. "Наука". 1966. s. 207

³²⁴ Мəmmədov A.M. Г.э. АФМ. Bakı. 1983. s. 15

³²⁵ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 35

Bu/bul- Şumer dilində nəfəs almaq deməkdir. *Buğ* (nəfəs), *buxar* sözləri *bu/bul* kökündən yaranıb. Qədim türk dilində *bu* feili olub. O da nəfəslə bağlı ola bilərdi .

Bun- Şumer dilində *burun* deməkdir. Şumer və türk dillərində *bu* hecası sözün köküdür. *N* ünsüzü düşür və *run* şəkilçisi qoşulur: *bun/bu/burun*.

Bur(u)- Şumer mətnlərində *məhsul* anlamında işlənmişdir. Göründüyü kimi, türk dilində işlənən *bar* sözünün eynidir.

Bur- Şumer dilində *buraxmaq*, *azad etmək* anlamlarında işlənmişdir³²⁶. Bu gün türk dilində işlənən *buraxmaq* sözü də *bur* kökündən yaranmışdır. Bu sözə *bur-bur* şəklində də rast gəlinir³²⁷. *Bur* və *bur-bur* eyni mənalı sözlərdir.

Bur- Şumer dilində *burmaq* anlamı bildirmişdir. *Bur* sözü hazırda türk dilində sərbəst şəkildə felin əmr formasında bir şeyi *burmaq* mənasında işlənir: *Kəndiri bur (eş)*, *ipi bur (eş)*, *kağızı bur (bük)* və s. *Bur* kökündən çoxlu sözlər düzəlmişdir: *burmaq*, *burğu*, *burğac*, *burulğan*, *burulmaq*, *buraxmaq*, *buraxılmaq* və s. Şumer dilində isə *bur* sözü sərbəst işlənmişdir.

Bu kök Şumer və türk dillərinin hər ikisində semantik yuva olmuş, ondan çoxlu sözlər yaranmışdır.

Bur- Şumer dilində *burğu* deməkdir. Ona *ğu* sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla *burğu* sözü alınıb.

Bur- *burğulamaq*, *deşmək* anlamında da işlənmişdir.

Bur- Şumer dilində *buruq* anlamında işlənmişdir. Sözün *bur* kökünə sonradan *ruq* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulub, indiki *buruq* sözü yaranıb. Bu zaman *bur* kökündəki *r* samiti düşüb.

³²⁶ АИИП. СПб, 1997. s. 360

³²⁷ Yenə orada, s. 360

Bur- Şumer dilində həm də bir işi *burmaq*, *əymək* anlamları bildirmişdir. Hazırda türk dilində həmin anlamda *burmaq* sözü var. *Burmaq* sözü *bur* kökünə *maq* məsdər şəkilçisi qoşulmaqla yaranıb. Deməli, *bur* sözü bir işi *burmaq*, *əymək* anlamında türk dilində bu gün də işlənir.

Bur- Şumer dilində həm də *bürümək* anlamında işlənmişdir: *kur-ra gissu-bi ki-mah-ba tuğ-gim i-im-dul gada gim i-im-bur*³²⁸. Cümlə belə tərcümə olunur: *Onun ağacının kölgəsi uzaq dağları paltar kimi örtüdü, yorğan kimi bürüdü*. Cümlənin sonundakı *bur* sözü *bürüdü* deməkdir.

Buruğ- Şumer dilində həm də *buruq*, *burulmuş* anlamlarında işlənib ki, bu da hazırda türk dilində şəkilcə və anlamca dəyişmədən saxlanıb.

Ba.Uş (Ba.Be)– Şumer dilində *ölüm*, *ölmək* deməkdir. Türk dilindəki *bayılmaq*, *baybay* (uşağı yatırmaq üçün), *batmaq* sözlərinin hamısı *Ba* yuvasından yaranmışdır. Ölümün sinonimi olan *bayquş* (bayquş kimi ulama) sözünün də *ba.uş*dan törəndiyi ağılabatandır. *Yurdunda bayquşlar ulasın* deyimi bir adama ölüm arzulamaqdır.

Buzur- Şumer dilində *sirləri açan* mənasında işlənib. Müdriklik tanrısı Enkinin ləqəblərindən biridir. Enlil tufan törərkən onu insanlara açmağı qadağan etdi. Enki insanların kökünün kəsilməyini istəmədiyinə görə, onu Ziusudraya açıb, qadağanı pozdu. Ona *Buzur* ləqəbi verilməsi bununla bağlıdır.

Bu söz hazırda türk dilində *pozur*, *pozmaq* mənaları daşıyır. *Buzur* sözü *b/p* əvəzlənməsi nəticəsində *puzur* şəklinə düşüb. Şumer dilində və qədim türkcədə *o* hərfi olmayıb. Sözün *pozur* şəklinə düşməyi sonrakı hadisədir. Bu zaman *u* səsi *o* səsi ilə əvəzlənib.

³²⁸ Афанасьева В.К. ОППП /ПАС. III кн. М. 1979. с. 48

Baş- bu gün türk dilindəki bütün anlamlarda həm də Şumer dilində işlənmişdir. Sözü ideoqramı SAQ-dır. Məsələn, *qarabaş* sözü belə yazılmışdır: SAQ- QA+QA. Şumer dilində hecaların yerdəyişməsi səciyyəvidir. Burada isə söhbət mürəkkəb sözdən gedir. Ona görə, hecaların yox, mürəkkəb sözü əmələ gətirən sadə sözlərin yeri dəyişməlidir: QA-QA. SAQ. Söz bu cür yazılır, lakin *qarabaş* kimi oxunur və tələffüz edilir. Bütün Şumer qaynaqlarında bu söz *qarabaş* kimi yazılmışdır.

Be-ne- böyrünə sözünün interpretasiya şəklidir: *haş-anşu-dib-dib-be-ne*³²⁹. Hərfi tərcüməsi belədir: *eşşəkləri böyürə (böyrünə) sıxan*. *Be* (bö) *böyür* sözünün köküdür, yəni elə həmin sözdür. Şumer dilində *o* hərfi yoxdur. Sözü *be* şəklində yazılmağı bununla bağlıdır. Şumer dilində sözlərin çoxu bir hecalıdır. Onda *be-ne* şəklində yazılmış söz elə *böyrünə* kimi oxunmalıdır. *Böyür* sözü *be* kökündən yaranmışdır.

Baxca- sözün ideoqramı *ki-ukus* olub *xiyar yeri* deməkdir. Ancaq *bağça* kimi tələffüz edilmişdir.

Bostan- ideoqramı *ki-sum* olub, *bossan* kimi tələffüz edilmişdir. Mənası *sarımsaq(sum) yeri (ki)* deməkdir. Bu gün türk dilində işlənən *bostan* sözünün onunla mənaca və şəkildə eyniliyi göz qabağındadır.

Ba-tı- *baxdı* sözünün Şumer dilindən interpretasiya şəklidir. Əslində *ba-tı* və *baxdı* eyni sözdür: *(igi (1) mu-un ib (2) Aratta^{ki} (3) aş (4)-ba-tı (5)*³³⁰.

Bu cümlənin tərcüməsində İ.T.Kaneva yanlışlığa yol vermişdir. Cümlənin *Aratta^{ki} as- ba-tı* hissəsini o *Arattaya yaxınlaşdı* kimi tərcümə etmişdir³³¹. Halbuki burada bütün sözlərin mənası aydındır. Cümlə bütövlükdə belə tərcümə edilməlidir:

³²⁹ ШГЭ. ВДИ. 1964. № 3. s. 261

³³⁰ Энмеркар и верховный жрец Араты / ВДИ. 1964. №4. s. 194

³³¹ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.s.81

Gözlərini (1) qaldırıb (2) aşağı (4) Arattaya (3) baxdı (5).

Elçi Urukdan Arattaya gedərkən yeddi dağ aşırdı. Görünür, axırıncı dağda başını qaldırıb aşağıdakı Arattaya baxmışdı. Aşağıdakı parçada bunu daha aydın görmək olur: *hur-sağ-ia hur-sağ-aş hur-sağ-imin-e im-me-re bal-bal (igi mu-un-i) Aratta^{ki}-şe ba-te³³²*. Açımı belədir: *beş aşırım (hur-sağ-ia) altı aşırım (hur-sağ-aş) yeddi aşırım (hur-sağ-imin)* aşdı və Arattaya baxdı. Dağın belindən aşan aşırıma bəzi yerlərdə *dağın qurşağı* deyirlər. *Hursağ* sözü burada dağın qurşağı anlamında *qurşaq* sözü ilə səsleşir.

Ba-gur- Şumer dilində *böyümək, böyüyür* mənalarında işlənmişdir: *giş ba-gur- ağac böyüyür* deməkdir³³³. Qədim türk dilində bir çox sözlərdə *y* samiti əvəzinə *g* işlənməsi müşahidə edilir. *Bəy* sözünün *bəg, iy* sözünün *ig* şəkillərində yazılışına yazılı qaynaqlarda çox rast gəlinir. Görünür, Şumer dilində də belə olmuşdur. Heç bir şübhə ola bilməz ki, *ba-gur* sözü *böyüyür* sözünün ilkin şəklidir.

Be/bi- *bu* işarə əvəzliyidir. *Bi tur-tur, bi qal-qal* cümləsi *bu kiçiklər, bu böyükələr³³⁴* deməkdir. Onu *bu* kimi də interpretasiya etmək olar və burada heç bir xataya yol verilməz.

Göründüyü kimi, bi/bu işarə əvəzliyi Şumer və türk dillərində eyni cür yazılmış və deyilmişdir.

Ba-ra- Şumer dilində *qurd* deməkdir. Qədim türk dilində qurda *börü* deyilmişdir. *Ba-ra bürünün* interpretasiya şəklidir: Əski yazılı türk qaynaqlarının əksəriyyətində *börü* sözünə rast gəlinir. *ur-ba-ra-gim (ur)-mu-na-ku-e³³⁵*. Tərcüməsi belədir: *Qurd kimi yeyir*. Burada *ba-ra* və *börü* sözlərinin eyniliyi göz

³³² Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с.138

³³³ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС. М.1966.с.38; ШГЭ. ВДИ. 1964. № 3. с. 254

³³⁴ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с.74

³³⁵ Афанасьева В.К. Одна шумерская песня о Гильгамеше и ее иллюстрации в глиптике / ВДИ. 1962, №1, с. 84

qabağındadır. Tələffüzdə *bara* sözünün tədricən dəyişərək *börü* şəklində sabitləşdiyi ağılabatandır. Bu bir də onunla təsdiqlənir ki, Şumer dilində *o,ö* səsləri yoxuydu. Bu səslər sonradan yaranıb və *bara* sözü *börü* şəklində düşüb.

Bani- bir şeyi yaradan deməkdir. Şumer mətnlərində çox rast gəlinir: *i-li-ba-ni- mənim tanrım yaradandır*³³⁶; *i-lu-su-ba-ni* (interpretasiyası: DİNGİR - *su-ba-ni*) - onun tanrısı yaradır³³⁷.

Bizcə, burada interpretasiya yanlışlığı var. Şumer dilində Ahəng qanunu gözlənir. *Bani* sözündə isə həmin qayda pozulmuşdur. Ona görə sözü *banu* kimi oxumaq daha doğru olar.

Banu indiyə qədər yanlış olaraq ərəb sözü hesab edilmişdir³³⁸. Ona Şumer qaynaqlarında rast gəlinməsi sözün ərəb mənşəli olmadığını, Şumer - türk dilindən alındığını göstərir. Qədim türk dilində *banu* qadınlara deyilmişdir. Bu da onların yaradıcı olduğunu - uşaq doğduğunu ifadə etmişdir. Sonralar bir epitet kimi qadın adlarına da qoşulmuşdur. Deməli, *banu* türk sözüdür.

Bilgə- həm Şumer, həm də türk dillərində *əcdad* anlamında işlənmişdir³³⁹. Təmiz türk sözü olub şəxs adı kimi geniş yayılmışdır. Bir çox hallarda isə epitet kimi həm kişi, həm də qadın adlarına qoşulmuşdur. Orxon-Yenisey yazılarında Bilgə adına və epitet kimi onun qoşulduğu adlara çox rast gəlinir. Bilgə xaqan, İl Bilgə xatun (İltəris xaqanın arvadı, Bilgə xaqanın anası)³⁴⁰, Bilgə Küli Çor, Bilgə Taçam, Bilgə Tonyukuk, Bilgə Tuğma, Bilgə Çikşin, Bilgə Şanun³⁴¹, Oğuz Bilgə, Türk Bilgə kağan, Uz Bilgə Çası³⁴² və s.

Mahmud Kaşğarlının “Divan”ını ilk dəfə Türkiyədə nəşrə

³³⁶ Дьяконов И.М. Люди города Ура. М. 1990. с. 394

³³⁷ Yenə orada, s. 395

³³⁸ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cildə . 1 c. B.1980. s. 193

³³⁹ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. с. 431

³⁴⁰ Əski türk yazılı abidələri müntəxabatı. B. 1992. s. 25

³⁴¹ Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. G.ə. B.1993.s.383

³⁴² Yenə orada, s. 385

hazırlayan Kilisli Rifət sonradan Bilgə soyadı götürüb Rifət Bilgə kimi tanınmışdır.

Bilgə- Şumer dilində *ağıllı, bilikli, müdrik* deməkdir. Bilqamının adı *hər şeyi bilən adam* kimi açıqlanır. Onun haqqındakı dastanlardan birinin Şumer dilindəki adı “Hər şeyi bilən adamın dastanı”dır. Bilgə sözü bir çox türk dillərində ilk anlamını saxlamışdır. Bu söz hazırda qırğız və uygur dillərində *bilgə/pilgə* şəkillərində həmin anlamda işlənir³⁴³. M.Kaşğarlıda bilgə sözü aqıl, ağıllı, müdrik, həkım, alim, filosof anlamlarında qeydə alınıb³⁴⁴

Bahar- Şumer dilində həm dulusçu, həm də yaz, bahar mənalarında işlənmişdir. *1 aşğab 2 bahar 1 şakan-keş 2 sipadudu*³⁴⁵. Tərcüməsi belədir: *1 dabbağ, 2 dulusçu, 1 zənbilçi, 2 qoyun çobanı*. Bahar sözü bu gün türk dilində yaz fəslinin adını bildirir. Bilmək lazımdır ki, türk dilində sözlərin mənaları quruluşlarına nisbətən daha çox oynaqdır, dəyişkəndir. Türk dilinin sözləri min illər boyu quruluşunu dəyişmədən, olduğu kimi saxlamış, mənasını isə bəzən bir neçə dəfə dəyişmişdir. Çoxlu Şumer sözlərinin bu gün türk dilində olduğu kimi saxlanması, lakin başqa anlamlarda işlənməsi məhz dildə baş vermiş həmin məna dəyişmə prosesinin nəticəsidir.

Buğa- Şumerin Günəş Tanrısı Utunun ləqəbidir. Ona çox vaxt *Buğa* deyilir. Uşaqları *Buğanın* oğlu adlandırılır. Türk dilində maralın bir adı da *buğadır*. Daha doğrusu, maral buğanın sonrakı adıdır. Qırğız xalq təqvimində aylardan biri *buğa* adlanır. Qırğızlarda bir nəslin adı da *Buğadır*³⁴⁶.

³⁴³ Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата. 1987. с. 39; С.Сыдыков. Собственные имена в Орхоно-Енисейских памятниках/Тюркологические исследования АН Кирг. ССР. 1985. с. 46

³⁴⁴ Kaşğari Mahmud. “Divan”. I c. s.422, 321,416,251; III c. s.46,59,142, 155,158

³⁴⁵ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 35

³⁴⁶ Этимологический словарь тюркских языков. М. 1978. с.237

Bulug- *boy atmaq, böyümək* deməkdir³⁴⁷. Bu gün dilimizdə işlənən *həddi-buluq, həddi- buluğa çatmış* ifadələrinin tərkibində *buluq* sözü öz ilkin mənə və şəklini saxlamışdır. Onların arasında fərq yoxdur.

Bulug- Q.E.Kurtik sözün həm də sərhad anlamında işləndiyini yazır³⁴⁸. Sərhad mənasında da bu söz həddi-buluğun anlamına uyğun gəlir. Sərhad sözü həm yaşın, həm də torpağın müəyyən həddini bildirir.

Bulug-Gal- Şumer dilində cavan-comrul, əkə-ükə anlamlarında işlənən qoşa sözdür.

Bur- Şumer dilində yayılmaq, dağılmaq, səpələnmək anlamındadır.

Da- Şumer dilində hal şəkilçisidir. *Ta/tə/da/də* şəkillərində yazılıb yerlik və çıxışlıq hallarda işlənir. Q.Kazımov onun həm də müstəqil söz olub, *tərəf* anlamı bildirdiyini yazır və hazırda türk dilindəki *tərəf* sözünün *tə* hecası ilə eyniləşdirir³⁴⁹.

Dab- Şumer dilində *qapmaq* anlamında işlənib: *ba-an-dab* (*ba-n-dab*). Açımı belədir: *o qapdı* (tutdu). *Dab* sözü çox asanlıqla *qap* şəklinə düşə bilər: *dab/qab/qap*. *D/q* və *b/p* əvəzlənmələri türk dili üçün səciyyəvidir.

Dağ- Şumer dilində *dan* anlamındadır. Bu sözü sağır nunla deyəndə *dang* şəklinə düşür. Ondan asanlıqla *obaşdan, dan yeri, dan üzü* sözlərindəki *dan* alınır.

Dağal- Şumer dilində *yekəxana* deməkdir³⁵⁰. Söz eyni

³⁴⁷ АШП. СПб, 1997. s. 360

³⁴⁸ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. s. 649

³⁴⁹ Qəzənfər Kazımov. Seçilmiş əsərləri. VI c. Bakı. 2009. s. 103

³⁵⁰ Yənə orada, s. 654

anlamda bu gün də türk dilində işlənir³⁵¹.

Dağal- Şumer dilində *geniş* mənasında işlənmişdir: *Ki-sal-dağal-an-i*. Tərcüməsi belədir: *Onun* (a-ni) *geniş* (dağal) *həyatı* (kisal).

Bu söz hazırda türk dilində *cığal*, *dəcəl* anlamlarında işlənir³⁵². Söz öz ilkin şəklini saxlamış, mənasını isə dəyişmişdir. *Cığal* və *dağal* arasında fonetik səsləşmə də var.

Dar- Şumer dilində *turac* quşunun adıdır³⁵³. *Dar/dur/tur* fonetik variantlar olub türk dili üçün səciyyəvidir. Sözü *dur/tur* kimi də oxumaq olar. *Dur/tur* doğrudan da *turac* sözünün köküdür. *Turac* sözünün *dar/dur/tur* kökündən yarandığı şübhə doğura bilməz. Çünki ilk sözlər bir hecalı olmuşdur. Deməli, *turac* sözü ilk dəfə *dar/dur/tur* şəklində deyilmişdir.

Danqar- Şumer dilindən *əkinçi* kimi tərcümə edilmişdir. Bu sözə türk dilində ayrı-ayrı anlamlarda olduğu kimi rast gəlinir. Altay türklərinin ən qədim miflərindən birinin qəhrəmanı *Danqar* adlanır. Həmin mifdə *Danqar*ın yaşadığı dağın adı Sumer-Ulandır. *Danqar*ın nəvəsinin adı isə Altay Sume olmuşdur. Buradakı Sumer və Sume adları çox böyük maraq doğurur və *Danqar*ın Şumerlə bağlılığını söyləməyə əsas verir.

Danqar sözünü *dəngər* kimi də oxuyub *taxılçı*, *dənçi* kimi başa düşmək olar. Burada sözün *dan/dən* kökü və *gər* şəkilçisi aydın görünür.

Di- Şumer dilində *oyna* anlamındadır. Azərbaycan türkcəsində *ding* sözü həm isim, həm də feil köküdür. *Ding* sözü *di* kökünün sonuna *n* və *g* ünsüz səslərinin artırılması yolu ilə yaranıb. Türk dillərində bu kökdən *dingil* (oyun), *dingildəmək* (oynamaq), *dingil-dingil dingildəmək* (Türkiyə və Azərbaycan

³⁵¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cilddə .II c. B.1980. s. 12

³⁵² Yəne orada, s. 12

³⁵³ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. s. 646

türkcələrində), *den* (oyna, tuva) sözləri var. Azərbaycanda yüngül, əl çalmamış oynayan adamlara *dingiriş* deyirlər. Bu sözlərin hamısının kökündə Şumer dilindəki *di* hecası durur.

Duku- Enlilin göydəki, Nabur planetindəki evinin adıdır³⁵⁴. “Dədə Qorqud”da Duxa Qocanın adı çəkilir. Duku və Duxa sözləri yaxından səsləşir. Demək olmaz ki, onların arasında bağlılıq yoxdur.

Dul- Şumer dilində də *ərsiz* qadına deyilmişdir. Söz şəkilcə və anlamca dəyişmədən dilimizdə hazırda işlənir.

Dur- *durmaq, oturmaq, dayanmaq, söykənmək* mənalarında işlənmişdir: *dur-an-ki*. Yerlə göyün qovuşduğu yer, göyün dayandığı yer, göyün söykəndiyi yer anlamındadır. *Ur-ha-lu-ub-i-du se mu-na-durun-na*³⁵⁵. Bu cümlədəki *durun* sözünün ideoqramı TÜS.TÜS-dür. Cümlə belə tərcümə edilir: *O xuluf ağacından düzəldilmiş şirləri qoruyucu kimi yerləşdirəndə... Durun* sözü burada *yerləşdirmək, qoymaq* mənasında işlənmişdir. *ga-mu-na-durun-endən*. Tərcüməsi belədir: *gəlin biz onun qabağında duraq (oturaq)*. Burada *durun* sözü bugünkü tələffüzlə də eynidir.

Dur-Şarrukin- Şumerin iri şəhərlərindən biridir. Mənası *Şarrukinin durduğu, oturduğu yer* deməkdir. Şarrukin I Sarqonun əsl adıdır. Sarqon adı yoxdur, o uydurmadır. Dur- Kuriqalzu da başqa bir şəhərin adıdır. *Kuriqalzunun durduğu, oturduğu yer* deməkdir. Dur-Şarrukin və Dur-Kuriqalzu adlarını Şarrukinin, Kuriqalzunun yaşadığı yer kimi də başa düşmək olar. Hazırda *atan dururmu?, anan dururmu?* deyimləri məhz *atan yaşayırmı?, anan yaşayırmı?* anlamında işlənir.

Dur sözü hazırda türk dilində felin əmr formasında işlənir. Həm ilk şəklini, həm də mənasını saxlamışdır.

³⁵⁴ АИИП. СПб, 1997. с. 437

³⁵⁵ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб. 1996. с. 92

Duri- *duracaq yer, qapı* deməkdir³⁵⁶.

Duuş- *duş, yuyunmaq yeri* anlamında işlənmişdir³⁵⁷. Hazırda əksər dillərdə işlənən *duş* sözünün eynidir.

Dub/tup- Şumer dilində gil kitablara deyilir. Müəzzəz İlimiyə Çığ onunla kitab təb (tab) etmək, basmaq anlayışını eyniləşdirmişdir. Hər halda kitab sözünün *dub/tub/tab* kökündən yarandığı şəksizdir. *Ki-yer, dub/tub/tab* basmaq olanda, bu söz *kitab basma yeri* anlamı verir.

Dumu- Şumer dilində *bala, övlad* deməkdir. *Ama-dumu-dumu-ne-nin-a-ni Gu-de-a ensi-şir-bur-lu^{ki} - ke e uru Gir-su^{ki} ka-ni mu-na-du³⁵⁸*. Tərcüməsi: *Şirpurlunun hökmdarı Qudeya bütün oğlanların anası, öz himayəçisi üçün Girsu şəhərində məbəd tikdi. Dumu Ur-Nammu*. Bu da *Ur-Nammunun oğlanları* deməkdir. Bu söz ümumtürk dilində *tumu, tuma*, balkar-qaraçay dilində isə *tuum* şəklində mövcuddur³⁵⁹.

Dumu-a-ni- Şumer dilində *onun uşağı* anlamındadır.

Dumu-nitah- Şumer dilində *oğlan uşağı* deməkdir.

Dumu-mi- Şumer dilində *qız uşağı* deməkdir. Burada *dumu* sözünə qoşulmuş *mi* hecası qadına aidlik bildirir.

Dumu-sağ- şumerlər ilk övlada deyirdilər. *Sağ baş* deməkdir. İlk uşağı gələcəkdə ailənin başçısı saydıqlarına görə ona *dumu-sağ* demişlər.

Dumu- Şumer və türk dillərində *əcdad* anlamında həm

³⁵⁶ M.İ.Çığ. Sumerlerde Tufan, Tufanda Türkler. İst. 2009. s.109

³⁵⁷ Yenə orada, s. 110

³⁵⁸ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб. 1996. s. 34-35

³⁵⁹ Мизиев И.М. Г.э. 1986. s. 25

də *nəsil*, *kök* deməkdir. İ.M.Miziyev buna əsaslanaraq türk dilindəki *kök* anlamı *damır* sözünün də ondan yarandığını söyləyir³⁶⁰.

Dumu sözü dilimizdə nəsil, törəmə mənasında *tumun kə-silsin*, *tumuna lənət*, *tumu xarabdı* kimi ifadələrdə işlənməkdədir. Bu söz həm də *d* və *t* samitlərinin əvəzlənməsi nəticəsində *tum* və *toxum* sözlərinə çevrilmişdir.

Dumu-zaq - Şumer dilində ilk oğula *dumu-zaq* deyilmişdir. İ.M.Miziyev bu sözü bəlkə-qaraçay dilindəki eyni anlamı *tamuzuk* sözü ilə qarşılaşdırmışdır³⁶¹.

Tamuzuk sözü də *dumu/tumu/tamu* və *zuk/zuq/zaq* tərkib hissələrindən əmələ gəlmişdir. Hər iki sözün oxşarlığı onların eyni dilə məxsus olduğunu göstərir.

Dumuzi - Şumerdə məhsuldarlıq tanrısıdır. Daha çox qoyunçuluğu qoruyur. Türkiyə təqvimindəki Temmuz ayı *Dumuzidən* götürülüb. Türkmənlərdə ilin on iki ayından biri *Tomuz* adlanır ki, bu da *Dumuzi* adından götürülüb..

Dib - Şumer dilində *tut* deməkdir: *kin-gi-a* (ay elçi) *inim* (söz) *mu-ra be-en he* (hə)-*mu* (məni) *e-şi* (eşit)-*dib* (yadında saxla). Əslində sözün hərfi tərcüməsi *tut* (sözümü tut) deməkdir. Xalq arasında *sözümü tut* ifadəsi var. *Sözümü yerə salma* ifadəsinin sinonimidir. *Dib/tib/tub/tut* fonetik şəkildəyişmələri nəticəsində *dib* sözü *tut* şəklinə düşüb.

Din - *Dingir* sözünün tərkibindəki *din* morfemi Şumer dilində ayrıca *ədalətli* mənasındadır. Həmin söz eyni mənada türk dilində *din-iman*, *insaf da dinin yarısıdır*, *dini unutma* ifadələrində işlənməkdədir. Hazırda dilimizdə işlənən *dinsiz* sözü də dinə inanmamaqdan çox, *haqsızlıq*, *insafsızlıq*, *ədalətsizlik* anlamları bildirir. *Dinsiz* sözünün sinonimi yerində *tanrısız* sözü də

³⁶⁰ Yenə orada, s. 25

³⁶¹ Yenə orada, s. 25

işlənir. *Dingir* sözü yarananda bugünkü anlamda heç bir *din* olmamışdır. Deməli, *din* özü *Dingir* sözündən yaranıb və *haq*, *insaf*, *ədalət* anlamını ifadə edir.

Din(gir)- Şumer dilində *Tanrı* deməkdir. Bu söz türk dilində hazırda *Tanrı* şəklində olsa da, onun *tengir/ tengri/tingir/tenri* yazılışlarına da rast gəlinir ki, bunlar *dingirin* fonetik variantlarıdır. Qədim türk dilində də Tanrıya *Dingir* deyilmişdir.

Latın dilində Tanrıya *deus*, yunan dilində *teos* deyilmişdir. Hər iki sözün *de/te* kökü türk Tenqrisindən götürülüb. Bundan başqa, yunan dilindəki *os* şəkilçisinin latın dilindəki *usla* eyniliyi onun da latın dilindən götürüldüyünü göstərir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, türk dilindəki *Tanrı* sözü Şumer dilindəki *Dingir* sözünün fonetik variantıdır. Bu fikri sözün aşağıdakı şəkildəyişmələri də təsdiqləyir: *dingir/tingir/ tengir/tengri/tenri/tanrı*.

Damgar- ticarətlə məşğul olan adamdır. Əslində *damgar* böyük tacirlərə, tacirbaşılara ünvanlanmış termindir.

Daqqa- Şumer dilində *adaman-duqqa* termini var. Azərbaycan ədəbiyyatındakı hərbə-zorbaya Şumerdə *adaman-duqqa* deyilmişdir. Burada iki nəfər qarşı-qarşıya durub bir-birinə öz gücünü, qüvvəsini göstərirdi, başqa sözlə, şəşələnirdi. Bu gün türk dilində işlənən *ataman* və *daqqa* sözlərində sözün həm ilkin şəkli, həm də mənası saxlanmışdır.

Du/duh- Şumer dilində *açmaq* deməkdir³⁶². Yolu açmaq, qapını açmaq, düyünü açmaq. *Düyün* sözünün kökü ola bilər.

Duğ- Şumer dilində *danışmaq*, *demək* mənasında işlənmişdir. Şumer dilində bu anlamda *di/de/ti/te* sözləri var. Sonuncular sözü bir dəfə demək anlamındadır. *Duğ* isə sözü bir neçə dəfə təkrar-təkrar demək anlamı bildirir. Bir cümləyə baxaq:

³⁶² Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 21

*Ama-ir-ke ir-nu-bi-duğ*³⁶³. Tərcüməsi belədir: *Anası ağı demədi*. Bu cümlədə *duğ* sözünün bir şeyi təkrar-təkrar demək anlamı bildirdiyi yalnız mətnin məzmunundan görünür. Ağı uzun mətnidir və onda sözlər tez-tez təkrarlanır. Cümlədə o uzunluq və təkrarlanma *duğ* sözüylə ifadə edilmişdir. Başqa bir cümləyə baxaq: *Uş kamma una duğ*. Burada sözü üç dəfə demək lazım olduğuna görə, *duğ* sözü işlənmişdir.

Duğ sözü *demək, söyləmək, danışmaq* anlamını bu gün də türk dilində saxlamışdı. Hazırda türk dilində çox danışib zəhlə tökən adamlara *diğ-diğ* deyirlər. Deməli, Şumer dilində sözü bir neçə dəfə demək anlamı bildirən *duğ* sözü hazırda dilimizdə çox danışmaq anlamında *diğ-diğ* şəklində saxlanmışdır. *Duğ* və *diğ-diğ* sözləri şəkilcə və anlamca bir-birinin demək olar ki, eynidir³⁶⁴.

Di/ti/de/te- Şumer dilində qarşı-qarşıya, üz-üzə durub demək mənasında işlənmişdir. *en* ^d*Sara mu-na-de-a gim kuğ-luğal-ban-da ğu mu-un-na-da-de-e*³⁶⁵. Tərcüməsi belədir: *O öz ağası Saraya dediyi kimi eynilə xeyirxah Luqalbandaya deyir*. Cümlədə iki yerdə *de* feli işlənmişdir. Hazırda tatar dilində *dedi* sözü *di* kimi yazılır və deyilir. *Demək* sözü qədim türk dilində *te/ti*, Orxon-Yenisey yazılarında *ti/tə* şəklindədir³⁶⁶. Bu söz hazırda türk dilində felin əmr formasında işlənir. Onun ilkin şəkli və mənası saxlanmışdır.

Dig- Şumer dilində *küncüt yağ* deməkdir. O.N.Tuna onu türk dilindəki *yağ* sözü ilə qarşılaşdırıb. *D/y* əvəzlənməsilə *dig* sözündən *yağ* alınır.

Diri- Şumer dilindən müxtəlif anlamlarda tərcümə edilmişdir. Bir mənası da *diri, canlı* sözüylə tam üst-üstə düşür.

³⁶³ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 37

³⁶⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cildə . II c. B.1980. s. 120

³⁶⁵ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с.169

³⁶⁶ Малов С.Е. Г.э. М-Л. 1951. с. 428-429

Onun *tam*, *bütöv* anlamı ruhla bədənin bir yerdə olduğunu bildirir ki, bu da məhz *canlı*, *diri* deməkdir.

Dullu- Şumer dilində insanlarla tanrılar arasındakı münasibəti bildirmişdir³⁶⁷. Qaynaqlarda aydınca deyilir ki, tanrılar insanları özlərinə qulluq etmək üçün yaratdılar. Bu qulluq *dullu* kimi interpretasiya edilmişdir. Söz *qulluq* anlamında işləndiyinə görə onu bu cür də interpretasiya etmək lazımdır.

Kassilər/quşçular sülaləsinin dövründə yazılmış qaynaqlarda şahların evlərində qulluqçu işləyənlər də *dullu* adlanırdılar³⁶⁸. Aydındır ki, əvvəlcə tanrılara qulluq edənlərə *dullu* deyilmiş, sonralar eyni termin şahların ev qulluqçuları haqqında işlənmişdir.

Dalu- Şumer dilində quyudan su çıxarmaq üçün işlədilən qabdır. Mənası dartmaq, çıxartmaqdır³⁶⁹. Sözüün kökü olan *da* hecası dilimizdəki *dartmaq* sözünün köküdür. Türk dilindəki *tuluq* sözü *dahumun* azacıq dəyişilmiş fonetik şəkli olub, onun quruluşunu və ilkin mənasını saxlamışdır. Dolça sözünün də çox-çox sonralar (o hərfinə görə) dalu sözündən yarandığı ağıla-batan görünür.

Tuluq sözü *tursuk* şəklində rus dilinə də türk dilindən keçmişdir.

Dam- Şumer dilində *ər-arvad*, *həyat* yoldaşı deməkdir. Türk dilindəki kürəkən sözünün sinonimi olan damad sözü həmin yuvadan yaranmışdır.

Dah- hazırda türk dilində işlənən *daha* sözüdür. Onun sonundakı *a* saiti ya interpretasiyada nəzərə alınmamış, ya da söz elə dah şəklində olmuşdu: *es kam-ma - (se) u-na-duğ u-na-*

³⁶⁷ Тюменев А.И. О предназначении людей по мифам древнего Двуречья // ВДИ. 1948, № 4, с. 19

³⁶⁸ Никольский Н.М. Г.э. / ВДИ. 1938, №4. с. 93

³⁶⁹ Yenə orada, s. 93

*de-dah*³⁷⁰. Tərcüməsi belədir: *Üç kərəm ona söylə, bir daha ona de.*

Dah sözünün bu gün dilimizdə işlənən *daha* sözünün eyni olduğu mətnin tərcüməsindən aydın görünür.

Dar- Şumer dilində *yarmaq* anlamında işlənmişdir³⁷¹. *D/y* əvəzlənməsini nəzərə alsaq *dar* və *yar* eyni sözdür.

Dar- Şumer dilində *dağıtmaq* deməkdir. *Darmadağın* sözünün kökündə durur. *Taran* sözü də *dar/tar* kökündəndir.

Dara- Şumer dilində *dərin*, *qatı qaranlıq* deməkdir. *Dərin* və *qaranlıq* sözlərinin hər ikisini özündə ehtiva edən *dərə* sözü həm mənaca, həm də şəkilcə *daraya* çox yaxındır. *Dərə* sözünün də *daranın* törəməsi olduğunu düşünə bilərik. *Dərə* də qaranlığın təmsilçisidir.

Dara- Şumer dilində gecənin düşməyi, havanın qaralması mənalarında da işlənmişdir. Hazırda türk dilində *günün daralan vaxtı*, *gün daralana yaxın* ifadələri var ki, bu da qaranlığın düşdüyünü bildirir.

Dib- Şumer dilində *ip* deməkdir. *D/y* əvəzlənməsindən sonra söz *yip/ip* şəkillərinə düşmüşdür.

Didli- Şumer dilində *ədədlə* sözünün etimonudur. Bəlkə də söz *didli* kimi yazılmış, *ədəd* kimi tələffüz edilmişdir. *2 didli ud- 2 ədəd qoyun* deməkdir.

Dir- Osman Nədim Tuna onu türk dilindəki *yir/yirmək* sözü ilə eyniləşdirmişdir³⁷². *D/y* əvəzlənməsi şumer və türk dilləri üçün səciyyəvidir.

³⁷⁰ Энмеркар и верховный жрец Араты // ВДИ. 1964.№4. s. 202

³⁷¹ Tuna Osman Nedim. G.ə. Ankara. 1997. s. 9

³⁷² Yenə orada, s. 9

Dirig- Osman Nədim Tuna onu türk dilindəki *sərt, qaba, qalın* anlamı bildirən *irig* sözü ilə eyniləşdirmişdir³⁷³.

Dirig- sözün bir anlamı da *iridir*. *İri* və *diriğ* sözlərindən biri digərinin fonetik variantıdır.

Dirig- Osman Nədim Tuna onu türk dilindəki *toplamaq* anlamı bildirən *irk* sözü ilə eyniləşdirmişdir³⁷⁴. Azərbaycan türkcəsində *seçib toplamaq, seçib ayırmaq* anlamlarında *irdələmək* sözü var ki, bu da *ir* kökündən yaranmışdır.

Dirig- Osman Nədim Tuna onu türk dilində *az yarıq, balaca yarıq, bir az yırtıq* anlamlarında işlənmiş *yirik* sözü ilə eyniləşdirmişdir³⁷⁵.

Dirra- Şumer dilində *yardım* anlamında işlənmişdir³⁷⁶. Türk dilindəki *yarı, yardım, yarımaq* (işinə), *yarıtmaq* (işini), *yardımçı* (olmaq) sözləri ilə səsləşir.

Du- Şumer dilində *soruşdu* deməkdir. Hazırda tatar dilində *dedi* sözü *di* şəklində yazılır və deyilir. *Du* və *di* yazılış şəkilləri bir-birinə çox uyğun gəlir. Deməli, Şumer dilindəki bu xüsusiyyət tatar dilində saxlanmışdır. *Ağ-ğa (1) igi (2) ba (1)-ni (3)-in (4)-du (5)*. Tərcüməsi belədir: *Ağ (1) məni (3) gördü (2) və söz (4) soruşdu (5)*³⁷⁷.

Burada *in inimin* (söz) ilk hecasıdır. İ.T.Kaneva tərcümədə bu sözü buraxmış, *bani* sözünü isə *onu* kimi tərcümə etmişdir. *Onu* şəxs əvəzliyi Şumer və qədim türk dillərində *ani/unu* kimi yazılmışdır. *Bani* isə hər iki dildə *məni* deməkdir.

Du hazırda *soruşdu* sözündə şəkilçi olsa da, Şumer dilində müstəqil söz kimi işlənmişdir.

³⁷³ Yenə orada, s. 9

³⁷⁴ Yenə orada, s. 9

³⁷⁵ Yenə orada, s. 9

³⁷⁶ Yenə orada, s. 10

³⁷⁷ ШГЭ. ВДИ. 1964. № 3. s. 262

Du- Şumer dilində çoxanlamlı sözdür. Bir anlamı da *bütün*, *hamısı*, *cəmi* deməkdir. Bu gün türk dilinin bəzi ləhcələrində həmin anlamda *düm/tüm* sözü işlənir ki, o da *du(m)* ilə eyni semantik yuvaya malikdir.

Du- Şumer mətnlərindən həm də *yaratmaq*, *törətmək* kimi tərcümə edilmişdir. *Doğmaq* sözünün köküdür.

Du- Şumer dilində *tikmək* deməkdir. Paltar tikmək, ev tikmək. *Du/di/dik/tik* onun fonetik variantlarıdır. *Tikmək* sözünün kökü *tik* feilidir ki, onun da ilkin şəkli *du/di/ti* olub.

Dub-sar- Şumer dilində *yazar* deməkdir. *Yazar* sözündə onun *sar/zar* hecası saxlanıb. D/y ünsüzlərinin bir-birini əvəzləməsi şumer və türk dilləri üçün səviyyəvidir. *Dub* hecası tədricən *yub/yab/ya* şəkillərinə düşüb. *Yazar* sözü belə yaranıb.

Duğ- Şumer dilindən *yaşayış yeri* kimi tərsümə edilmişdir³⁷⁸. Hazırda yaşayış yeri olan *oda* və *otaq* sözlərinin həmin yuvadan yarandığı aydın görünür: *dug/dag/odag/otaq* fonetik şəkildəyişmələri tamamilə qanunauyğundur. Bundan başqa, Azərbaycanın bəzi bölgələrində yaşayış yeri anlamında *coğa* sözü işlənir ki, onun da *d/c* əvəzlənməsi yolu ilə həmin yuvadan yarandığını düşünmək olar.

Duğud- Şumer dilində *qalın*, *yoğun*, *şişkin*, *qaba* anlamları bildirmişdir³⁷⁹. Bakıda *kök* anlamında *buğur* sözü işlənir³⁸⁰. Qazaxda *yekəqarın* anlamında işlənən *nağar*, Qubada *gödək*, *alçaq* anlamında işlənən *qudul*,³⁸¹ həmçinin əksər türkcələrdəki *yoğun* sözləri fonetik cəhətdən *buğur* və *duğud* sözlərilə yaxından səsleşir. *Kobud* sözü də onun fonetik variantı sayıla bilər.

³⁷⁸ Куртик Г.Е. Г.ə. СПб. 2007. s. 626

³⁷⁹ Tuna Osman Nedim. G.ə. Ankara. 1997. s. 19

³⁸⁰ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. AMEA. B. 1964. s.88

³⁸¹ Yenə orada, s. 335, 151

Dul.Du- Şumer dilində *ucalmaq, yüksəlmək, dolmaq, daşmaq* anlamlarında işlənmişdir. Hazırda türk dilindəki *dol-du* sözünə oxşayır. Dolan şey də yüksəlir, yuxarı qalxır və bunu nəzərə alsaq, hər iki sözün məna və quruluşca oxşarlığının təsadüfi olmadığını söyləyə bilərik. *Dul.Du* ilə *doldu* arasında elə bir ciddi fərq yoxdur.

Dulum- Şumer dilində əzab, kasıb, yoxsul, heç nəyi olmayan anlamlarıdır. O.N.Tuna onu türk dilindəki *yuluğ* (yoluq) sözüylə qarşılaşdırıb. *Şulum* və *zulum* sözləri də onunla səsləşir.

Dunğu- Şumer dilində *buludlu, buludlarla örtülmüş* anlamlarında işlənmişdir³⁸². *Duman* sözünün onun *du(n)* kökündən yarandığı aydın görünür. Şumer dilində sözlərin son hecasının düşməsi qanunauyğun haldır. Sözün sonundakı *gu* düşəndə yerində *dun* qalır. *Dundan* isə *dumanın* yaranması çox asandır. *Bulud* sözünün də onun fonetik şəkildəyişməsi olduğunu düşünmək olar.

Dur- Şumer dilində *kəndir* deməkdir. *Kəndir* sözünün ikinci hecası ona uyğundur.

Dur- Şumer dilində *dör* deməkdir. *Dör* məclisin, evin *yuxarısı, başı* anlamındadır. *Dörə keç* ifadəsi *başə keç* anlamı bildirir. Şumer dilində *o/ö* səsləri olmadığından *dör* sözü *dur* şəklində olub, sonradan *dör* şəklinə düşüb.

Duru- həm Şumer, həm də türk dilində *saf, təmiz, duru* anlamlarında işlənmişdir³⁸³. Şumer dilindəki *Duru-a* ifadəsi *duru su* anlamındadır. Söz türk dilində bu gün də həmin anlamlarını saxlamışdır.

E- Şumer dilində *görünmək, çıxmaq* (eşiyə, bayıra, çölə)

³⁸² Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. с. 630

³⁸³ Muazzez İlmiye Çığ. G.э. 2009. с. 37

anlamındadır³⁸⁴.

E- Şumer dilində həm də *getmək* anlamında işlənmişdir³⁸⁵.

E- Şumer dilində həm də *eşiyə çıxmaq* anlamında işlənmişdir³⁸⁶. *Eşik* sözü ondan yaranmışdır.

E- Şumer dilində *enmək*, *çıxmaq* anlamında da işlənmişdir³⁸⁷. *Ev*, *eşik* və *enmək* sözləri eyni yuvadandır.

E- Şumer dilində *eləmək* anlamındadır. Feildir. Türk dilindəki kimi cümlənin sonunda gəlir.

E- bu gün türk dilində olduğu kimi *ev* deməkdir. Söz *e* kimi interpretasiya edilir, *ev* kimi oxunur. Məsələn, *E. Anna-Annun evi* deməkdir. Eynilə *E. Din ədalətli evi* anlamındadır.

E- Şumer dilində *o* işarə əvəzliyidir³⁸⁸.

E- Şumer dilində həm də *demək* anlamındadır. Mətnlərdə *demək* anlamında *de*, *duğ* sözlərilə yanaşı, *e* sözü də işlənir. Onun əvvəlinə *d* samit səsi artırılanda *de* sözü alınır. Ola bilsin ki, söz əvvəlcə tək *e* səmindən ibarət olmuş, sonradan əvvəlinə *d* ünsüzü artırılmışdır.

E- Şumer dilində həm də *olmaq*, *var olmaq* anlamında işlənib. Qədim türk dilində *e* sözü *olmaq* anlamındadır³⁸⁹.

M. Kaşğarlıda eyni anlamda *ə* sözü var³⁹⁰.

³⁸⁴ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. s. 627

³⁸⁵ ШГЭ. ВДИ. 1964. № 3. s. 261

³⁸⁶ Yenə orada, s. 261

³⁸⁷ Yenə orada, 256

³⁸⁸ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 56

³⁸⁹ Этимологический словарь тюркских языков. М. 1978. s. 219

³⁹⁰ Kaşğari Mahmud. "Divan". I c. s. 167

E- Şumer dilində yamac, dağətəyi anlamlarında işlənib. *Er/yer, etek/ətək, eniş, eyri/əyri* sözləri göstərir ki, onların semantik yuvası *e* köküdür.

En- Şumer dilində *ön* anlamında işlənmişdir: *ga-mu-na-du-run-endən*. Tərcüməsi belədir: *gəlin biz onun önündə (qabağında) duraq (oturaq)*. Buradakı *en(dən)* sözü *ön* sözünün eyni olub, onun bugünkü tələffüzündən də az fərqlənir.

En- Şumer və qədim türk dillərində *uca*, yüksək anlamlarında işlənib.

Ekil- Şumer dilindəki əkinçiliklə bağlı mətnlərdə *sahə, tarla* anlamında işlənmişdir³⁹¹. *Əkin* sözüylə yaxından səsleşir, ola bilsin ki, onun etimonudur. İnterpretasiyada *ə* səsi *e* kimi yazılmışdır. Sonuncu samitin dəyişməsinə baxmayaraq (*n* səsi *l*-ya çevrilmişdir) sözün mənası saxlanmışdır.

Hazırda Azərbaycan dilində bir adamı rədd etmək üçün *başından əkil* deyirlər. *Əkin/əkil* sözü bu ifadədə məcazlaşmışdır. *Ekilin* mənası buna çox yaxındır.

Eda- Şumer dilində cəmiyyəti, yığnağı bildirmişdir. Sözü *ən* əsl *odad*ır. Şumer dilində *o* hərfi olmadığına görə söz belə oxunmuşdur. Bu gün türk dilində *oda otaq* anlamında işlənir ki, bu da *eda/odanın* eynidir..

Edaak- Şumer dilində *etmək* anlamında işlənmişdir. Hazırda türk dilində işlənən *etmək*, *edirik* sözlərilə səsleşir. İ.M.Miziyev yazır ki, bəlkə-qaraçay dilində *etmək*, *edirik* sözləri *eteik* şəklindədir³⁹². *Etmək* sözünün *edaak*ın törəməsi olduğu onun məna və şəkilcə oxşarlığı ilə təsdiqlənir. Lakin *edaak* və *eteik* sözləri bir-birinə daha yaxındır.

³⁹¹ Никольский Н.М. Г.э. /ВДИ. 1938, №4. s. 86

³⁹² Мизиев И.М. Г.э. 1986. s. 27

En-taq- Şumer dilində *etmək* deməkdir: *Bilqames-e maş par-par-a su-im-en-taq*³⁹³. Açımlı belədir: *Bilqamis işıqlı ağ keçini qurban edir*. Buradakı *en-taq* sözü *edir*, *etmək* anlamındadır. İ.Miziyev yazır ki, balkar-qaraçay dilində qurban edirik deyimi *soyum eteyik* şəklindədir³⁹⁴. Onda Şumer dilindəki *su-im en-taq* ifadəsi balkar-qaraçay dilindəki *soyum eteyik* deyimi ilə doğrudan da səsləşir.

Bundan başqa, türk dilində *vermək*, *etmək* anlamında *endirmək* sözü də var. Onların da hər ikisi *en* kökündən yaranıb.

Eri- Şumer dilində şəhər deməkdir. Bu sözü mətnlərdən həm *uru*, həm də *eri* kimi interpretasiya etmişlər³⁹⁵. Nə cür interpretasiya edilməsindən asılı olmayaraq şəhər mənasındadır. Interpretasiyanın daha doğru variantı *urudur*: *Uru-ni-lu-aş-dim egir-ra-ni ba-ab-uş*. Tərcüməsi belədir: *Şəhər bir nəfər kimi onu izlədi*³⁹⁶.

Eren- Şumer dilində *əsgər*, *döyüşçü* deməkdir. Qədim türk dilində sözün *ər* (igid, kişi və döyüşçü), *ərən* (igiddən igid), uyğur dilində *ərən* (igid, əsil kimsə, qəhrəman, əsalətli ər, ərən, erkək) şəkilləri var³⁹⁷. Söz bu gün *igid*, *qəhrəman* anlamında *eren*, *ər* və *ərən* şəkillərində türk dilində işlənir. Onu Şumer dilində *ə* səsinin olmadığını güman edənlər interpretasiya vaxtı *eren* kimi yazmışlar. Söz bir çox türk dillərində *eren* şəklini də saxlamışdır. Əslində bu gün Azərbaycan türkcəsində *ərən* formasını saxlamış həmin sözün Şumer dilində *ə* səsilə tələffüz olunmadığını düşünməyə heç bir əsas yoxdur: *eren-bi altur*³⁹⁸. Tərcüməsi: *Onların qoşunu (əsgəri) azdır*.

³⁹³ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М.1967.с.436

³⁹⁴ Мизиев И.М. Г.э. 1986. с. 27

³⁹⁵ Никольский Н.М. Г.э. / ВДИ. 1938, №4. с. 88

³⁹⁶ Струве В.В. Государство Лагаш. Москва. 1961. с. 68

³⁹⁷ Rəcəbli . Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı. 2001. s. 36; Cəfəroğlu Əhməd. Eski uyğur türkcəsi sözlüğü. İst. 1993. s.49

³⁹⁸ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с.38

Eren- Şumer dilində həm də *sidr* ağacıdır. *giş eren-na-al-sig-gi*³⁹⁹. Bu cümlə *Sidr ağacını qıran (kəsən)* deməkdir.

Uyğurlar da *sidr* ağacına *eren* deyirdilər⁴⁰⁰. Bu söz uyğur dilində *dışbudaq ağacı, akça ağacı* kimi mənalandırılır⁴⁰¹. *Eren* sözünün Şumer və uyğur dillərində eyni anlamda işlənməsi də təsadüfi deyil. Uyğur dili türk dilidir. Deməli, *eren* sözü Şumer və türk dillərində eyni anlamda işlənmişdir.

E-me-eş- Şumer dilində ilin birinci yarısının adıdır. Şumerlər ili iki yerə bölmüşdülər. Martın 21-dən sentyabrın 21-nə qədər ilin birinci yarısı sayılırdı. Sözün anlamı *isti, qızmar* deməkdir. Yay fəslidir.

Şumerin heyvandarlıq tanrısının adı Emeş olub. İlin birinci yarısının adı onunla bağlıdır.

En-te-en- Şumer dilində ilin ikinci yarısının adıdır. 21 sentyabrdan 21 marta qədər davam edir. Qış fəslidir.

Şumerin əkinçilik tanrısı Entendir. İlin ikinci yarısının adı ondan götürülüb.

Engar- mütəxəssislər bu sözü daha çox *əkinçi* kimi mənalandırırlar⁴⁰². Lakin Şumer dilində əkinçiliklə bağlı hər bir sahəyə aid çoxlu terminlərdən istifadə edilmişdir. Engar sözü də konkret olaraq hər hansı bir işlə bağlı termindir. Onun mənasını açmaq üçün düzgün interpretasiya çox mühüm şərtidir. Əvvəlcə deyildiyi kimi sözün ikinci hecası *gər* şəkilçisindən ibarətdir. Ə səsinin bərpası bu sözün düzgün interpretasiya edilməsinə imkan verir. Onun tərkibindəki *e* və *a* hərfələrinin yerinə *ə* qoyduqda sözün ilkin şəkli alınır: *əngər*. İndi deyə bilərik ki, Şumer dilinin xüsusiyyətinə uyğun olaraq sözün əvvə-

³⁹⁹ Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. с. 53

⁴⁰⁰ Süleymenov Oljas. Az-Ya. Azərnəşr. Bakı. 1993. s.200

⁴⁰¹ Necip Emir Necipoviç. G.ə. Ankara. 1995. s.126

⁴⁰² Дьяконов И.М. Люди города Ура. М. 1990. с. 232; Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с.53

lindəki samit (*d*) səsi işarədə görünməyə bilir. Deməli, sözün əsli belədir: *dəngər*. Bu fikrin yanlış olmadığını İ.M.Dyakonovun bir yazısında da görürük. O *engar* sözünün şumerlərin canlı danışdığı dilində *engar*, *mungar* və *dangar* şəkillərində tələffüz olunduğunun mümkünlüyünü söyləmişdir⁴⁰³. Biz də bu fikirdəyik, çünki *engar* kimi oxunmuş sözün kökündəki *dan/dən* variantını görmək mümkün deyil. Sözün mənası da bunu təsdiq edir. Ona görə də, *engar/dəngər* sözünün Şumer dilində əkinçi yox, *taxılçı*, *xırmançı* və s. anlamlarda işləndiyini düşünmək olar. Sözün *dən* kökündən yaranması bu fikri söyləməyə əsas verir.

Egar- *engar* sözünün digər oxunuşudur. *E/ə* əvəzlənməsilə türk dilindəki *əkər*, *əkinçi*, *əkmək* sözləri ondan yarana bilər.

Eş- üç sayıdır. Həm də *aş* kimi interpretasiya edilmişdir: *eş-kam-ma* (*şe*) *u-na-duğ*⁴⁰⁴. Tərcüməsi belədir: *Üçüncü kərəm (dəfə) ona de*.

Sözün düzgün interpretasiyası *üç*-dür. “Yazarın yolunu azmış oğluna öyüdləri” adlı mətndə *Ağa.Uş* ifadəsi işlənmişdir. V.K.Afanasyeva onu doğru olaraq hərbi termin adlandırmışdır⁴⁰⁵. A.Şöberq də bu sözü *jandarm* kimi tərcümə etmişdir⁴⁰⁶. Hər iki alim sözün mənasını düzgün başa düşmüş, tərcüməsində bir qədər yayınmaya yol vermişdir. İfadə *üçbaşı* deməkdir. Hazırda şəhərdə gəzən hərbi patrul çox zaman üç nəfərdən ibarət olur ki, onların böyüyü də məhz *üçbaşı*dır. Türk ordusundakı onbaşı, yüzbaşı və minbaşı terminləri də *üçbaşı*ndan yaranmışdı. *Üç* sayı türk dilində *ç* hərflə yazılsa da, *ş* səsiylə tələffüz olunur. Demək olar ki, *üç* sayı Şumer dilindəki ilkin yazılış və tələffüz şəkillərini bir çox türk dillərində dəyişmədən saxlamışdır.

⁴⁰³ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. с. 69

⁴⁰⁴ Канева И.Т. Направительный падеж в Шумерском языке // ПАС. III книга. М. 1979. с. 120

⁴⁰⁵ АШП. СПб, 1997. с. 468

⁴⁰⁶ Yenə orada, s. 468

Eşe- onu daha çox şəkilçi kimi oxuyublar. Q.Kazımov *eşe* sözünü hazırda türk dilində işlənən *üçün* qoşmasının praforması hesab edir⁴⁰⁷. Doğrudan da *eşe* sözü hazırda canlı danışıqda çox işlənən *nöşün*, *nəyşə* sözlərilə yaxından səsləşir.

Ege- Şumer dilində *bacı* deməkdir⁴⁰⁸. Bəzi türk ləhcələrində bu söz məhz *bacı* anlamında saxlanmışdır. Qədim türk dilində *eçe/əgəç/əkə* böyük bacı, böyük qadın qohum, *eçi* böyük qardaş, *ini* kiçik qardaş, uyğur dilində *egiçe/igiçe* böyük bacı, *içi* böyük qardaş, *ini* kiçik qardaş, *ece* böyük bacı anlamlarında işlənib. Monqol dilində böyük bacıya *eger*, Orxon-Yenisey yazılarında *əkə*⁴⁰⁹ deyilib. Azərbaycan dilindəki *yengə* sözü *egenin* fonetik variantıdır.

Egi- Şumer dilində həm də *şahzadə xatun* anlamındadır. Türk dillərində daha çox *bacı* anlamında işlənən *ece/eci/eçi* sözlərilə səsləşir.

E-gal- Şumer dilində *böyük ev* deməkdir. Bu günkü saray anlamındadır. Mürəkkəb söz olub *e(ev)* və *qal* (böyük) morfemlərindən əmələ gəlmişdir. Mənası *böyük ev* olsa da, onu saray kimi oxumaq daha doğrudur.

Egar- Şumer dilində *divar* deməkdir: *e-egar-ta ba-ra e-de*. Tərcüməsi belədir: *evdən (e) və divardan (egar) bayıra (ba-ra) çıxmalıdır (e-de)*⁴¹⁰. Göründüyü kimi, *egar*la *divar*

⁴⁰⁷ Qəzənfər Kazımov. Seçilmiş əsərləri. VI c. Bakı. 2009. s. 113

⁴⁰⁸ Дьяконов И.М. НДПА/ПАЭС. Москва. 1958. s. 14

⁴⁰⁹ Rəcəbli Ə. Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı. 2001. s. 35,36; Древнетюркский словарь. Л. 1969. s. 210; Necir Emir Neciroviç. G.ə. Ankara. 1995. s.99,100,121,172; Cəfəroğlu Əhməd. Eski uyğur türkcəsi sözlüğü. İst. 1993.s.79; Ишбердин Ф. Монгольские заимствования в башкирском языке/СТ. 1979, №1. s. 97; Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алмата. 1987. s. 97; Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. G.ə. B. 1993.s.75

⁴¹⁰ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М.1967. s. 69

arasında nəzərəçarpan oxşarlıq var.

Eger- şumercə *aşağı* deməkdir. Qazax dilində bu söz *alçalmaq* (*aşağılanmaq*), *məhv olmaq* anlamlarında işlənmişdir⁴¹¹. Sözün Şumer və qazax dillərindəki yazılışı eyni, anlamları da çox yaxındır.

Eger- Şumer dilində *yəhər* deməkdir. Yəhər sözü M. Kaşğarlıda *ədhər* çulım-türk dilində *yər*, “Oğuznamə”də *əyər* şəkillərindədir⁴¹². Birincisi, Oğuz ləhcəsi üçün *dh* ünsüzlərinin (Kaşğarlıdakı *ədhər*) yanaşı işlənməsi səciyyəvi deyil. İkincisi, Şumer dilində *ə* səsi var. Ona görə sözü *əgər* kimi də oxumaq olar. Üçüncüsü, *e/ə* ünlüləri türk dilində bir-birini asanlıqla əvəzləyir. *G/y/h* əvəzlənməsi də mümkündür: *eger/əgər/əyər/əhər*. *Y* ünsüzü türk dilində bir çox sözlərin əvvəlinə sonradan artırılıb. *Er/yer, il/yıl, ulduz/yıldız* və s. *Eger* sözü də bu yolla *yəhər* şəklinə düşüb.

Eden- şumercə *çöl, səhra* deməkdir. *Sa-ğa-ne ir im-si eden-se ba-ra-e*⁴¹³. Tərcüməsi belədir: *Onun ürəyi göz yaşıyla doludur və çöllərə qaçır*.

Eden Qazax dilində yurtda döşəməyə deyilmişdir⁴¹⁴. Bu söz mənaca azacıq dəyişsə də, quruluşca demək olar ki, öz ilkin şəklini saxlamışdır. Balkar-qaraçay dilində çölə, səhraya *ezen* deyilir⁴¹⁵. *Eden* və *ezen* sözləri yalnız *d/z* ünsüzləri ilə fərqlənir.

Edub- Şumer dilində *məktəb* deməkdir. Burada başlıca olaraq gil kitabların üzünü köçürürlər. Buna əsasən sözün bir şeyin *üzünün köçürüldüyü, çoxaldıldığı ev* anlamında işlən-

⁴¹¹ Süleymenov Oljas. Az-Ya. Azərnəşr. Bakı. 1993. s. 200

⁴¹² Kaşğari Mahmud. “Dīvan”. II c.s. 230; Дульзон А.П. Чулымско- тюркский язык. ЯНСССРТЯ. М. 1966. s.464; “Oğuznamə” (nəşrə hazırlayan Samət Əlizadə). Bakı. 1987. s. 20, 21, 40

⁴¹³ Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. s. 40

⁴¹⁴ Süleymenov Oljas. Az-Ya. Azərnəşr. Bakı. 1993. s. 200

⁴¹⁵ Мизиев И.М. Г.э. 1986. s. 24

diyini söyləmək olar: *e-ev*; *dub*- üzünü köçürmək, çoxaltmaq. *Tab* sözü *köçürmək*, *çoxaltmaq* anlamında türk dilində işlənmişdir. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində *köç*, *köçəri*, *köçmə* anlamlarında *tabırğa* sözü qeydə alınmışdır ki, onun da *tab* kökündən yarandığı aydın görünür.

Qədim türk dilində quma, gilə *tab* deyilmişdir. Qazaxlar dənizin heç nə bitməyən yerinə *tabıs* deyirlər. Çayın başı da *ta-vı* adlanmışdır. Neneslər qumlu, gilli yerə *tabey*, xakaslar dağın ətəyinə *taban* demişlər. Bu sözlərin hamısı su, gil, qum və torpaqla əlaqəli olduğuna görə, Şumer dilindəki *dub/dab/tab* kökünə bağlanır. Orxon-Yenisey yazılarında sitayiş etmək, tapınmaq anlamlarında *tap* sözünə rast gəlinir⁴¹⁶. Bu mənə ilk kitabların müqəddəsiyyəti ilə də üst-üstə düşür. *Tapınmaq* sözünün özü də *tab/tap* kökündən yaranmışdır.

Emen- şumercə yovşan növüdür. Qazax və kumuk dillərində palıd ağacına emen deyirlər⁴¹⁷. Əgər türk dilinin bir ləhcəsində palıda *palıd*, digər ləhcəsində *emen* deyilsə, onda bu sözün şumercə yovşan növünün adını bildirməsi onların eyni söz olduğunu göstərir.

E-me-en/e-men- Şumer dilində *ağa*, *böyük* anlamındadır. Azərbaycanda bibiyə *əmə*, atanın qardaşına və böyüklərə daha çox *əmi* deyirlər. *Emen*, *əmə* və *əmi* sözləri yaxından səsləşir.

En- *ali* deməkdir. Türk dilində də *ali* və *ən* (sifətin şiddətləndirmə dərəcəsi) anlamlarında işlənmişdir.

Ensi- *ağa*, *cənab* mənalarında titul bildirmişdir. Onun yuxarıdakı *en* kökündən yarandığına heç bir şübhə yoxdur. Türk dilində *issi* ağa, sahib anlamında işlənmişdir⁴¹⁸. “Dədə

⁴¹⁶ Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. G.ə. s. 166

⁴¹⁷ Süleymenov Oljas. Az-Ya.. B. 1993. s. 200; А.Г.Магомедов. Кумыкский язык/ ЯНСССРТЯ. М. 1966. s. 208

⁴¹⁸ Duvarçı Ayşe. Türkiyede falçılıq geleneği ile bu konuda iki eser. Ankara. 1993. s. 119

Qorqud kitabı”nda həmin anlamda *issiz* şəklində saxlanmışdır. Altay dilində ağa, sahib, yiyə anlamında *eezi* sözü var⁴¹⁹. Orxon-Yenisey yazılarında da bu sözə həmin mənada rast gəlinir.

Qəzənfər Kazımov yazır: “...Şumer başçıları kimi, Azərbaycan ərazisində güclü bir tayfa olan mağların tayfa başçısı da *ensi* adlanmışdır”⁴²⁰.

Er- bu sözü Şumerin ən qədim şəhəri olan Eridunun adında görürük. Eridu sözünün açımı uzaq ev, yaxud evdən uzaqdakı evdir. Z.Sitçin yazır ki, yer sözü ondan yaranıb⁴²¹. Eridu sözü əslində e-ri-du kimi oxunur. Əgər Z.Sitçinin fikri doğrudursa, onda yerin türk sözü olduğunu nəzərə alıb onun bir çox dillərə buradan keçdiyini deyə bilərik.

Erad- Şumer dilində *yad ölkə, qürbət* deməkdir. Onun *urdu/urud* yazılışı da var. *Ur/uru/uruq* sözləri şəhər, kənd, qəsəbə anlamlarındadır. *Ud/rud/rad* hecaları asanlıqla *yud/yad* şəkillərinə düşə bilər. Bu zaman *ur-yud/ur-yad* sözləri *yad şəhər, yad ölkə* anlamları verir.

Ere- şumercə *qul* və *yuxarı* anlamlarında işlənmişdir. Türk dilində bu söz *er/ər* şəklində kişi, qəhrəman deməkdir⁴²².

Eme- *dil* deməkdir. *Eme sal* qadın dili anlamındadır. Əmmək də dillə bağlı olduğundan *eme* kökündən yarandığı düşünülə bilər. Hazırda monqol dilində qadına *eme*, uйğur dilində anaya *əmə*⁴²³ deyilir.

Eme- Şumer dilində *söz* mənasında da işlənmişdir.

⁴¹⁹ Баскаков Н.А. Пережитки табу и тотемизма в языках народов Алтая // СТ. 1975. № 2. с. 7

⁴²⁰ Qəzənfər Kazımov. Seçilmiş əsərləri. VI c. Bakı. 2009. s. 65

⁴²¹ Захария Ситчин. Космический код. М. 2006. с. 53

⁴²² Süleymenov Oljas. Az-Ya. Azərnəşr. Bakı. 1993. с. 196

⁴²³ Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата. 1987. с. 163

Hazırda dilimizdə işlənən *demə*, *demək* sözlərilə *eme* sözünün əsas fərqi bircə onun əvvəlində *d* samitinin yoxluğundadır. Çox güman ki, *eme* sözünün əvvəlinə sonradan *d* samiti artırılmaqla *demə* və *demək* sözləri alınmışdır. *Eme-siğ* Şumer dilində *möhkəm söz* deməkdir⁴²⁴. Bu cümlədə *siğ* məcazi mənada işlənmişdir. *Siğ* əslində *kərpic* deməkdir. Kərpic bişirildiyinə görə *eme-siğ* ifadəsini *bişmiş söz* anlamında da başa düşmək olar.

En-na- Şumer dilində *qədər*, *dək* anlamı bildirmişdir.

E-ne/a-ne- *o* deməkdir. Üçüncü şəxsin təkidir⁴²⁵. Kişilərə aiddir. Bu gün türk dilində işlənən *o* şəxs əvəzliyinin eynidir. Qadınlar haqında üçüncü şəxsin təkində *be* işlənmişdir.

E-ne-ne/a-ne-ne- Şumer dilində *onlar* deməkdir. üçüncü şəxsin cəmidir. Yuxarıda göründüyü kimi, buradakı *a-ne* və *e-ne* üçüncü şəxsin təkini bildirir. *Ne* hecalarının təkrarı çoxluq bildirir və *lar* cəm şəkilçisini əvəz edir.

Ene-du- bu sözü Şumer dilindən A.Şöberq *rəqs elədi* anlamında tərcümə etmişdir. Sözün kökü *ene-oyna* felidir. Sözün özündə *oynadı* felini görmək üçün mütləq türk dilini bilmək lazımdır. Axı türk dilində *rəqs eləmək* məhz *oynamaq* sözü ilə ifadə edilir ki, bunun da *oynadı* şəkli *ene-duda* açıqca görünür.

E-ne-su-ud- Şumer dilində *qadınla oynamaq* anlamında işlənmişdir. *Ene-du* (oynadı) sözünün fonetik variantıdır. *Qadınla oynamaq* oynaş sözünü yada salır. Sözün *e-ne-su-ud* yaxud *e-ne-su-ud-bi* şəkillərində oynaş və oynaşdı kəlmələrinin varlığı özünü göstərir.

Eze- Şumer dilinin ES ləhcəsində qoyun deməkdir. Şumer dilində *e*, *u* və *a* saitləri bir-birini asanlıqla əvəzləyir.

⁴²⁴ Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. с. 53

⁴²⁵ Muazzez İlmiye Çığ. G.ə. 2009. s. 109

Ona görə *eze* sözü eyni zamanda *uzu* kimi oxunur. Buradan aydın görünür ki, *eze/uzu/quzu* sözü ondan yaranmışdır.

Eger- Şumer dilində *kürək* anlamında işlənmişdir.

Eger- Şumer dilində *arxa* anlamında işlənmişdir. Onun əvvəlindəki *e* səsi düşəndə yerində *ger(i)* qalır. *Arxa* və *geri* sinonim sözlərdir. Türk dilində *eger* sözü bu gün də *arxa*, *arxa-sınca gələn* anlamlarında işlənir.

E.Kallı- mürəkkəb sözdür. *E-ev+kallı-ağillı, ağsaqqal, müdrik* deməkdir. *E.Kallı* sözü bütövlükdə *müdrüklər evi, ağsaqqallar evi* anlamındadır. Hər iki söz türk dilində öz ilkin mənasını bu gün də saxlamışdır. *Elçilər evi, səfirlər evi* anlamında da işlənmişdir.

E-kur- Şumer dilində *məbəd* deməkdir. *E-ev, kur-ölkə* anlamındadır.

E.Parpar- Günəş Tanrısı Utunun evinin adıdır. Sözü əvvəlindəki *e* ev deməkdir. *Parpar* sözü *par* hecasının təkrarlanması yolu ilə yaranıb. Söz bütövlükdə *par-par parıldayan ev, işıqlı ev* anlamları verir ki, bu da Günəş Tanrısının evi olduğuna görə çox təbii səslənir. Sözü *par* kökü bu gün türk dilində olduğu kimi saxlanmışdır. Parlaq, parlaqlıq, parıltı, parıltılı, parlayan, parladıcı və s. kimi sözlərin hamısı *par* kökünə müxtəlif şəkilçilər artırılmaqla alınıb. Utunun evu Şirpurlunun yaxınlığındakı Umma şəhərində yerləşmişdir.

Es- Şumer dilində *əs* demək olub, *əsmək* sözünün köküdür. *Əsmək* sözü *əs* kökünə *mək* məsdər şəkilçisi artırılmaqla yaranıb.

E-sir- Şumer dilində *küçə, yol* deməkdir. Bu söz hazırda türk dilində işlənən *sıra* ilə yaxından səsləşir. Şəmkir rayonunda küçəyə *sıra* deyilir, çünki evlər sırayla düzülüb.

Eş- Şumer dilində *müqəddəs* deməkdir. Türk dilində ilkin mənasını nisbətən dəyişərək ər-arvad anlamında işlənir ki, bu sözlər də müqəddəs deməkdir. Ər arvad üçün, arvad ər üçün müqəddəsdir.

Eş- türk alimi Məhərrəm Kılıça görə, *eş* sözü həm də *qadın* mənasında işlənmişdir⁴²⁶. Onda yuxarıdakı məna açımının da doğru olduğu üzə çıxır.

Eş- Şumer dilində işıq kimi də oxunur: *eş/iş/işiq*.

E-şi- Şumer dilində *eşit* deməkdir: *kin-gi-a* (ay elçi) *inim* (söz) *mu-ra be-en he* (hə)-*mu* (məni) *e-şi* (eşit)-*dib* (yadında saxla: dib sözünə bax). Şumer dilindəki *geştug/ eştug* sözü də *eşitmək/eşidən* və *qulaq* anlamlarında işlənib. *E-şi* və *geştug/eştug* sözləri şəkilcə və anlamca bir-birinə oxşayır və hər üçü *eşitmək* anlamındadır.

E-nu-tuku- Şumer dilindən hərfi tərcüməsi *evi olmayan* deməkdir⁴²⁷. Mürəkkəb sözdür: *e-ev, nu-tuku-yoxdu* anlamındadır.

E-nu-tuku- Şumer dilində *yetim* anlamındadır. Sözü açımı *evsiz, evi olmayan* deməkdir. Qədim türk dilində də *anasız* (yetim) sözü *öqsiz* şəklində olub⁴²⁸. Hər iki halda *anasız, anadan yetim* sözü *evsiz/öqsiz* sözlərilə ifadə edilmişdir. *E-nu-tuku* sözü fonetik şəkildəyişmələr nəticəsində *yetim* sözünə çevrilə bilər. Birincisi, *e-tuku* sözündə Ahəng qanunu pozulur. Bu onun mürəkkəb söz olduğu ilə bağlıdır. Lakin tələffüzdə mürəkkəb sözlər də Ahəng qanununa tabe edilir və bu zaman *yoxluq* bildirən *nu* heca-

⁴²⁶ Kılıç Miherrem. DİL, tarix, Coğrafiya və Ata-Türk // “Yeni həyat” dərgisi, 13 yıl. Nisan, 2007. Ankara. s.19

⁴²⁷ История Древнего Востока. Москва. 1983. s. 190

⁴²⁸ Цинциус В.И. К этимологии алтайских терминов родства/ Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков.Л.1972.s.32

sı düşür: *e-tuku/e-tiki*. Sonra sözün əvvəlinə *y* ünsüzü artırılır: *ye-tiki*. Bunun ardınca *ki* hecası düşür və *m* ünsüzü onu əvəzləyir: *ye-tim*. Söz bu cür yaranır.

Hazırda türk dilində işlənən *yetim*, *yetimçə* sözləri həmin kökdən yaranmışdır. Sözlərin əvvəlinə və sonuna samit səslərin artırılması yolu ilə yeni sözlərin yaranması Şumer və türk dilləri üçün səciyyəvi olmuşdur.

Ereş- bax: eş (2-ci anlamda).

Even- qədim Şumer dilində *rəhbər*, *kahin* anlamında işlənmiş, sonra *en* (ağa, kahin, rəhbər) sözü ilə əvəz edilmişdir⁴²⁹. Bəlkə də *even* şəklində əvvəlcə evin, ailənin başçısına deyilmiş, sonra *en* şəklində daha geniş mənə qazanmışdır. Bu söz hazırda Azərbaycan türkcəsində çilingağac, topaldıqaç və s. oyunlarında *əvən yeri*- mərkəz, əsas duracaq yer, qorunan yer anlamlarında işlənir. Kahinin, rəhbərin, ağanın da icmada mərkəzi fiqur, toxunulmaz, hörmətli şəxs olduğunu nəzərə alsaq, *əvən* sözünün ilkin mənasının saxlandığını görmək olar.

Ezen- şumerlərdə bir bayramın adıdır. Bu bayram haqqında hələlik doğru bilgi verilməmişdir. Sözün əsli *əsən/əzən* olmalıdır. Qədim türk dilində *əsən* sözü *salamat* mənasında işlənmişdir⁴³⁰. *Əsən* sözünün qədim Azərbaycan türkcəsində *sağ*, *salamat* mənalarında işləndiyi qaynaqlarda qeyd edilmişdir. “Dədə Qorqud kitabı”nda bu sözə bir neçə dəfə rast gəlinir:

Qarşu yatan qara dağlar
Əsən olsa el yaylar.
Qanlı-qanlı sular
Əsən olsa qamən daşar.
Qaraqoç atlar
Əsən olsa, qulun doğar.

⁴²⁹ Yenə orada, s. 121

⁴³⁰ Əhmədov B.B. G.ə. Bakı. 1994. s. 107

Qaytabanda qızıl dəvə
Əsən olsa, törüm verər.
Ağayıda ağca qoyun
Əsən olsa quzu verər.
Bəy ərənlər
Əsən olsa, oğlu doğar.
Sən əsən ol, anam əsən olsun!⁴³¹

Bu cümlələrin hamısında *əsən* sözü *sağ*, *salamat* olmaq anlamında işlənmişdir. “Dədə Qorqud kita-bı”nın “İzahlı lüğəti”ndə *əsən* sözü doğru olaraq *sağlıq*, *salamat* anlamlarında izah edilmişdir.

Hazırda tatar dilində *isən* sözü *sağlam*, *canlı*⁴³², xakas dilində *izən* sözü *sağlam*⁴³³, uyğur dilində *esen* sözü *sağlıq*, *salamatlıq*⁴³⁴ mənalarını saxlamışdır. Buradan aydın görünür ki, *ezen* (əzən/əsən) Şumer dilində də *sağlam* mənası bildirmiş və *ezen* bayramı *sağlamlıq* bayramı olmuşdur.

Yenisey abidələrindən birində (Aq-yuis) *əsən* sözü işlənmişdir: *Bağım gəlip əsən enip anlanın*⁴³⁵. S.Y.Malovun *əsən enip* kimi oxuduğu bu sözü H.N.Orkun *seninip* kimi oxumuşdur. Əslində S.Y.Malov sözü düzgün oxuyub, ancaq onu düzgün tərcümə etməyib: *qəbiləm gəlib rahat enub başa düşülüb*⁴³⁶. *Əsənin rahat* kimi tərcüməsi yanlışdır. Söz *sağ-salamat* kimi tərcümə edilməlidir.

Mahmud Qaşqarlının “Divani-lüğəti-türk”, Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun “Kutadqu Bilik”, Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsərlərində də *əsən* sözü məhz *sağlıq*, *salamatlıq* anlamlarında işlənmişdir.

⁴³¹ “Kitabi-Dədə Qorqud”. “Gənclik”. Bakı. 1978. s. 82

⁴³² Татарско- русский словарь. М.1966. s. 178

⁴³³ Хакасско- русский словарь. М.1953. s. 56

⁴³⁴ Cəfəroğlu Əhməd. Eski uyğur türkcəsi sözlüğü. İst. 1993. s. 50; Талипов Т. Фонетика уйгурского языка. Алма-Ата.1987.s.97

⁴³⁵ Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. G.ə. B.1993.s.288

⁴³⁶ Yenə orada, s. 288

Ga - Şumer dilində *qarıldamaq/quruldamaq* anlamında işlənmişdir: *bi-za-za id-da gu-gar-u*⁴³⁷. Tərcüməsi belədir: *Qurbağalar çayda ucadan quruldayır*.

Gabu/gubu- Şumer dilində sola deməkdir. sözün türk mənşəli olduğu aydın görünür. Azərbaycanın bəzi bölgələrində *bu* əvəzliyinin *habı/habu* şəkillərində deyilməsi də bu fikri təsdiqləyir⁴³⁸.

Gag- Şumer dilindən *mismar, ox, paya* anlamlarında tərcümə edilmişdir⁴³⁹. Hazırda dilimizdə işlənən *qadaq/qədək* sözünün *ga(g)* kökündən yarandığı *qadaq/ qədəyin* mismara oxşarlığı və bir çox bölgələrdə mismara *qadaq* deyilməsi ilə də təsdiqlənir.

Türk dilindəki *qəddəmək* feli də həmin kökdən yaranıb.

Garigag- Şumer və türk dillərində *tarak* anlamında işlənib.

Gaz- Şumer dilində *əzmək, qazımaq* anlamlarında işlənib. Türk dilində *kökünü kəsmək, əzmək, yox etmək* anlamlı *qazımaq* sözü ilə səsləşir.

Gemə- türk dilindəki *yengə* (gəlinin yanında gələn qadın) sözünə uyğundur və onunla da səsləşir.

Gi- Şumer dilində qamışa oxşayan bir bitkinin adıdır. Bakıda qamışa oxşayan həmin bitkiyə *gim* deyirlər⁴⁴⁰. *Gim* sözü *gi* kökünün sonuna *m* samiti artırılmaqla alınıb.

Gi- Şumer dilində *cil* deməkdir. Hazırda türk dilində ona *cil* deyirlər və özündən də həsir toxuyurlar. Görünür, şumerlər də

⁴³⁷ Yenə orada, s. 41

⁴³⁸ Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı. 1990. s. 140

⁴³⁹ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. s. 630

⁴⁴⁰ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. AMEA. Bakı. 2007.

ondan həsir toxuyublar. Şumer dilində *ç/c* səsləri yoxdu. Sözün sonundakı *l* səsi də oxunmur. Ona görə *gi* sözü həm də *cil* kimi deyilə bilir. Bundan başqa, *gi* sözü asanlıqla *cil* şəklinə düşür: *gi/gil/cil*.

Giş-kim- Şumer dilində *yılğın/yulğun* ağacının adıdır. *Giş* Şumer dilində, *yış* türk dilində *ağac* deməkdir. *Yılğın* sözündə *yış/yil* kökü var. Ona *ğın* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla *yılğın* sözü alınıb.

Giş-ku- Şumerdə bir alətin adıdır⁴⁴¹. *Bıçqı* sözünə çox oxşayır. Türk dilində mişara *bıçqı* deyilir. Azərbaycanda bu söz indi də işlənir. *Giş-ku* sözü asanlıqla *bıçqıya* çevrilə bilir: *giş-ku/pişku/pışkı/pışqı/pışkı/bıçqı*.

Gi-dub- Şumer dilində *məktəb* deməkdir.

Gid- Şumer dilində *id/yid* şəkillərində olub, *miz*, *qoxu* deməkdir.

Gid- Şumer dilində həm də sidik deməkdir.

Gid- Şumer dilində *itmək* deməkdir. Sözün başındakı samit düşdükdə *id/it* alınır. Bundan başqa, *itmək* anlamında çox zaman *getmək* sözü işlənir ki, onun *gid* kökündən yarandığı aydın görünür. Hazırda dilimizdəki *əlimdən getdi*, *filankəs məndən getdi*. *filankəs vaxtsız getdi* kimi onlarla ifadənin tərkibində bu söz məhz *itmək* anlamındadır.

Gid- O.N.Tuna bu sözün Şumer dilində həm də *salmaq*, *göndərmək*, *keçirmək*, *çatdırmaq* anlamlarında işləndiyini göstərir və onu türk dilindəki eyni anlamlı *id* sözü ilə eyniləşdirir⁴⁴².

⁴⁴¹ АИИП. СПб, 1997. с. 376

⁴⁴² Tuna Osman Nedim. G.ə. Ankara. 1997. s. 11

Gidru- Şumer dilində *ağac* deməkdir. İ.M.Dyakonov da onu məhz *paya* kimi tərcümə etmişdir: *lu-e gidru-in gar*. Tərcüməsi belədir: *insan ağacı (payanı) yerə qoydu*⁴⁴³. Borçalıda əl ağacına *ged*, Qaxda çubuğa *gid* yaxud *gir* deyilir. Balakən rayonunda *payaya qaraq* deyilir⁴⁴⁴. Qubada quyudan vedrə ilə su çıxarmaq üçün ucu əyri ağaca *gir* deyirlər⁴⁴⁵. Onun *qoğa, koğa, qora, qıra* şəkilləri də var. *Qaraq, gir* və *gidru* sözlərinin eyni köklü olduğu onların tərkibindən aydın görünür. *Gidru* sözü fonetik sadələşmədən sonra *gir, qoğa, koğa, qora, qıra* və *qaraq* şəkillərinə düşmüşdür. Ona görə də *gidru* sözünü Şumer dilindən *paya* yox, *əl ağacı* kimi tərcümə etmək daha doğru olar.

Gig- Şumer dilində *xəstəlik* deməkdir. Türk dilində bu anlamda *ig* sözü işlənmişdir. Mahmud Kaşqaridə həmin sözə xəstəlik anlamında rast gəlinir. Bakı, Naxçıvan, Ordubad, Culfa və s. yerlərdə vərəm xəstəliyinə *dig/diggi* deyilir. *Gig* sözünün ilk samiti düşmüş və ondan *ig* yaxud *dig* sözü yaranmışdır.

Giş- bu sözə Şumer dilindəki “Xışa qoşulmuş buğa haqqında nəğmə” poemasının mətnində rast gəlinir⁴⁴⁶ və bir kənd təsərrüfatı aləti olduğu başa düşülür. Təəssüf ki, mətnin tərcüməsi ilə məşğul olanlar türk dilini bilmədiklərinə görə bu k/t alətinin *xış* olduğu onlara qaranlıq qalmışdır. Göründüyü kimi, mətndəki *giş* sözü bu gün dilimizdə işlənən *xış* sözünün eynidir.

^{g18}Kiri- Şumer dilində *bağ* deməkdir. Söz ağaclıq anlamında olub, *bağ* kimi oxunur.

Geştuka- Şumer dilində *dinləmək, qulaq asmaq, qulaqlarını şəkilmək, eşitmək* anlamında işlənmişdir. Bu sözə “Bilqamis və ölməzlər dağı” və “İnannanın yeraltı dünyaya enməsi”

⁴⁴³ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. с. 30

⁴⁴⁴ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B. 1964. s. 112

⁴⁴⁵ Yənə orada, s. 131

⁴⁴⁶ АШП. СПб, 1997. с. 376

adlı əsərlərdə rast gəlinir: *En-e kur-lu-ti-la-še geş-tuğ-ğə-ni na-an-ğub*⁴⁴⁷. Tərcüməsi belədir: *Kahin (Bilqamis) qulaqlarını ölməzlər dağına şəkklədi*.

Gu- Şumer dilində *gur*, *ucadan* anlamında işlənmişdir: *bi-za-za id-da gu-gar-u*⁴⁴⁸. Tərcüməsi belədir: *Qurbağalar çayda ucadan quruldayır*.

Ucadan sözü *gur səslə* ifadəsi ilə eyni mənalı olduğuna görə, *gu* elə hazırda dilimizdə işlənən *gur* kimi başa düşülməlidir.

Gu- Şumer dilində *sap*, *ip* deməkdir. Onun sonuna *p* samit səsi artırılanda söz asanlıqla *gup/gip/yip/ip* şəkillərinə düşə bilər.

Gu.kin- Şumer dilində *yığışmaq*, *toplaşmaq* deməkdir. O.N. Tuna onu xalq yığıncağı anlamındakı *ukkin* sözü ilə qarşılaşdırıb, M.Kaşğarlıda yığın anlamında işlənmiş *öküm* sözüylə bağlayıb.

Gu-ud- Şumer dilində *hoppanmaq*, *addamaq* anlamında işlənib. Hecaların yerini dəyişəndə hazırda türk dilində işlənən *udqun/udqunmaq* sözü alınır.

Guru/kuru- Şumer dilində *böyük tutumlu qab* deməkdir. *Gu/gü* və *gur/gür* türk dilində söz kökü və güclü semantik yuvadır. Həmin kökdən *böyük*, *güclü*, *çox* anlamı bildirən xeyli sözlər yaranıb (*gur*, *gur-gur*, *gurhagur*, *gurultu*, *gurşad* və s.). *Qursaq/kursaq* sözünün də köküdür və ondan *qab* kimi istifadə edilir.

Gir- Şumer dilində *ayaq* deməkdir. *nam-tar şu nu-tuku gir nu-tuku*⁴⁴⁹. Tərcüməsi belədir: *Namtarın nə əli var, nə ayağı*.

Yerimək sözü ayaqla bağlıdır. Ona görə, demək olar ki, *yerimək*, *girmək* sözləri də *gir* kökündən törənmişdir. *Gir/yir/*

⁴⁴⁷ Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. с. 40

⁴⁴⁸ Yenə orada, s. 41

⁴⁴⁹ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с.50

yer fonetik variantlaşması ağlabatandır. Karaim dilində *getmək*, *yerimək* anlamında *yir* sözü var⁴⁵⁰. Burada sözün yalnız ilk samiti dəyişmişdir.

Azərbaycanın bəzi bölgələrində ayağa *qurumuş* deyilir. “Qurumuşunu o yana çək”, “qurumuşunu altına yığ” ifadələrindəki *qurumuş* sözünün *qur* kökü ilə *gir* morfeminin eyniliyi heç bir şübhə doğurmur. Bundan başqa, ayaq mənasındaki *qılç/qılça* sözləri də *gir* kökündən yarana bilər.

Gir- Şumer dilində *işıq saçan* anlamında işlənmişdir. Bu söz *Din.Girin* tərkibində məhz həmin anlamı verir. Z.Sitçin *girin odlu raket* demək olduğunu yazır⁴⁵¹. Fəzalılardan yerə endikləri qurğunun- bugünkü uçan boşqabların adıdır. Onlar işıq saçdığına görə, şumerlər *odlu, işıq saçan* mənası verən *gir* sözü ilə adlandırmışlar. *Gir* bu gün türk dilində işlənən *qor* sözünün eynidir.

Gin- *gün* deməkdir. Onun ideoqramı *UD*dir. Çox vaxt yanlış olaraq *du* kimi yazılır. İ.T.Kaneva bu sözü həm *gin*, həm də *du* kimi yazmışdır. *DU* ideoqramı həm *ge* (*getmək*), həm də *UD* kimi *gün* şəklində oxunur⁴⁵².

Gin- *getmək* sözünün sinonimidir. *Getmək* Şumer dilində həm də *ere* (*yerimək*) sözü ilə ifadə olunur⁴⁵³. Bizə görə, *gin* sözü *gen* şəklində yazılmalıdır. Bu söz hazırda türk dilində işlənən *genimək* anlamına daha çox uyğun gəlir. *Genimək* də *getməyin* bir formasıdır.

Gin- Şumer dilində çəki vahididir. Şumerdə buna uyğun *gi* (uzunluq ölçü vahidi), *gin*, *gur* (həcm ölçü vahidi), *gu* (çəki vahidi) sözləri də var⁴⁵⁴. Azərbaycanda *giri* çəki vahidi işlənir (Bilə-

⁴⁵⁰ Мусаев К.М. Караимский язык //ЯНСССРТА. М. 1966. s. 277

⁴⁵¹ Ситчин Захария. Лестница в небо. М. 2007. s. 133

⁴⁵² Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 92

⁴⁵³ Yenə orada, s. 126

⁴⁵⁴ Крамер С.Н. Шумеры. Москва. 2009. s. 127

suvar, Cəlilabad, Kəlbəcər, Şirvan). *Giri* 7 pud yarım bərabərdir⁴⁵⁵. *Gi/gin/gu/gur* sözlərilə *giri* yaxından səsleşir. *Girvənkə* sözü də *gir* kökündən yaranıb.

Gir Azərbaycanda (Bakı, Ağdam, Quba, Şamaxı, Lənkəran, Kürdəmir) *güc-qüvvət* anlamında da işlənir⁴⁵⁶.

Gina- Şumer dilindən *gerçək*, *ədalət* anlamlarında tərcümə edilmişdir⁴⁵⁷. *Ədalətli* anlamında Şumer dilində *din* sözünün işləndiyini bilirik. *Dingir* sözünün *din* kökü məhz bu anlamdadır. *Gina* bu gün dilimizdə işlənən *gerçək* sözünün ilk şəkli. *Gi* görmək deməkdir. *Gina* sözü Şumer dilində *gi* (görmək) felindən yaranmışdır, çünki görünməyən şey gerçək ola bilməz. *Gerçək* sözünün də *gi* (görmək) kökündən yarandığı şübhəsizdir.

Gis- Şumer dilində kişinin bədən üzvünün adıdır. Onu tərsinə oxuyanda kişinin bədən üzvünün hazırda dilimizdə işlənən adı alınır.

Giş- Şumer dilində *ağac* deməkdir. Şəkiddə ağacın zoğuna *qışqa* deyilir. *Giş* və *qışqa* sözləri bir-birindən çox az fərqlənir. Bu da tələffüz fərqindən başqa bir şey deyil. Orxon-Yenisey yazılarında *yış* şəklində *meşə*, *orman* anlamında işlənmişdir⁴⁵⁸. E. Quliyev də bu fikirdədir ki, qədim türk yazılı abidələrində işlənmiş *yış* (meşə) sözü Şumer dilindəki *giş* (meşə, ağac, bitki) sözü ilə ortaqdır. Türk dillərindəki *yaşıl* sözü də *yış* (meşə) sözünün törəməsidir⁴⁵⁹. Yakut dilindəki *sis*, tuva və Altay dillərindəki *yış*, *çış*⁴⁶⁰, xakas dilindəki *çış/yış*, şor dilindəki *giş* sözləri də *meşə* demək olub, Orxon-Yenisey abidələrindəki *yış/yış* sözü ilə üst-

⁴⁵⁵ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B. 2007. s. 283

⁴⁵⁶ Yenə orada, s. 283

⁴⁵⁷ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. s. 628

⁴⁵⁸ Владимирцов Б.Я. По поводу древне-тюркского Ötüken-yış // ДАН СССР. 1929. № . s. 134

⁴⁵⁹ Quliyev Etibar. Azərbaycan dilində “meşə” və “ağac” anlayışlı sözlər haqqında // AFM. Bakı. 1984. s. 154

⁴⁶⁰ Altayca- türkcə sözlük. Ankara. 1999. s. 62

üstə düşür⁴⁶¹. Hətta Altay dilində sıx meşəyə *cış* deyilir⁴⁶².

Gişig- türk dilindəki *qarı, çöl, eşik* anlamlarına uyğun gəlir. *Gişig* və *eşig(k)* sözləri arasında elə ciddi fərq yoxdur. Şumer yazılarını mütəxəssislər eyni cür oxumurlar. *Gişig* sözünü *eşik* kimi oxumaq da yanlış deyil və bu sözün hazırda türk dilində eynilə saxlandığını göstərir. *Gişig* oxunuşunda isə *eşig(k)* sözü onun fonetik variantıdır.

Gi- *qaytarmaq* anlamında işlənmişdir. Bəzən *gur* şəklində də interpretasiya edilir⁴⁶³. *Gi geri* sözünün köküdür. *Qaytarmaq* da *geri* anlamına uyğundur: *geri qaytarmaq*.

Orxon (Moyun-çor) və Turfan (Irk-bitik) yazılarında da bu söz *ki* şəklində *geri, qərb* anlamlarında işlənmişdir. Burada *g/k* əvəzlənməsi baş vermişdir.

Ga-an- *gəlin* mənasındadır: *ga-an-şi-re-de-en*⁴⁶⁴. Söz düzgün interpretasiya edilməmişdir. Onu cümlənin mənası da göstərir: *gəlin onun yanına gedək*.

Gulşe- F.Cəlilova görə, Şumer dilində *sevincək, şən* deməkdir⁴⁶⁵. Türk dilindəki *sevinc, şənlik* bildirən *gülüş* sözünün eynidir.

Gum- bax: hum.

Gur- Şumer dilində *oraq* deməkdir. Qədim türk dilində *ur* sözü *kəsmək, biçmək* anlamında işlənmişdir. Bu da aydın şəkildə göstərir ki, *ur oraq* sözünün köküdür, çünki qədim dildə *o* hərfi olmayıb. *Gur* sözü də *ur* kökünün əvvəlinə *g* samit səsi artırılmaqla yaranıb. Hər iki sözün kökü eynidir. Anlamları da üst-üstə

⁴⁶¹ Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. G.ə. B. 1993. s. 114, 115, 120,147

⁴⁶² Altayca- türkcə sözlük Ankara. 1999. s. 62

⁴⁶³ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.s. 69

⁴⁶⁴ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 92

⁴⁶⁵ Джалилов Ф. Морфонологическая типология/АФМ.В.1984.s.71

düşür.

Gümüş- bu sözü *guşkin* kimi interpretasiya etmişlər. Onun mənası *gümüştür*. İki mətnə baxaq:

1) *gi lam-sa-a-ni Ku-Me guşkin*⁴⁶⁶. Tərcüməsi belədir: *Onun qabı qızıldan və gümüştəndir*.

2) *guşkin k(ub) abbar su-du-am-bi dInanna...*⁴⁶⁷. Tərcüməsi belədir: *Inanna üçün gümüş, qızıl, qiymətli daşlar...*

Hər iki mətndə *guşkin gümüş* deməkdir. Mətni interpretasiya edənlərin təsəvvürünə görə, Şumer dilində *ü* səsinin yoxluğu sözün bu cür təhrifinə səbəb olmuşdur. Əslində söz *güş-güm* kimi oxunmalı və Şumer dilinin qaydalarına uyğun olaraq hecaların yeri dəyişdirilməli idi: *güm-güş*. Bu, gümüş sözünün ilkin şəklidir. Sonralar ortadakı *g* ağırlıq yaratdığına görə düşmüş, söz *gümüştə* şəklinə sabitləşmişdir.

Gur- bu sözü *gur* kimi də oxuyurlar. İşarəsi GAM-dır, mənası *ölü* deməkdir. Mənasına əsaslanıb demək olar ki, *gur* və *gor* eyni sözdür. Şumer dilində *o* hərfinin olmaması onun *gur* yaxud *gur* şəklinə interpretasiyasına səbəb olmuşdur⁴⁶⁸.

Gi- Şumer dilində *ağac, bitki* anlamında işlənmişdir. Türk dilində bu anlamda *i* sözünə rast gəlinir. Bu da tək səslı *i* sözünün kök olduğunu və *ginin* ondan yarandığını düşünməyə əsas verir. Şumer və türk dillərində tək sait səslərin əvvəlinə və sonuna samit səslərin artırılması yolu ilə çoxlu sözlər yaranıb. *Gi* də belə sözlərdəndir.

Gi- *dönmək, qayıtmaq* anlamında işlənmişdir. Sözün *ge* şəklinə interpretasiyası daha doğrudur. Açımlı *geri* deməkdir. Şumer dilində də məhz *geri qayıtmaq, geri dönmək* anlamında olmuşdur.

⁴⁶⁶ Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. с. 45

⁴⁶⁷ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с.67

⁴⁶⁸ АШП. СПб, 1997. с. 358

Gig- Şumer dilində *buğda* deməkdir⁴⁶⁹. *en-Aratta^{ki} gig-e igi bi-in-du*. Tərcüməsi belədir: *Arattanın baş kahini buğdaya (gig-e) baxdı və bəyəndi*. Burada *gig* sözünün fonetik variantlaşması baş vermişdir: *gig/big/bug/ buğda*. Burada *b/g* və *i/u* səs əvəzlənməsi *gig* sözünün *buğdaya* çevrilməsini təmin etmişdir.

Ge- qaranlıq anlamında işlənmişdir. Gecə sözünün köküdür.

Ge– *geca* deməkdir. Onun *gig* oxunuşuna da rast gəlinir. Həm *ge*, həm də *geg* şəklində bu söz *gecanın* ilk hecası-köküdür: *ud-imin gig-imin-şe...*⁴⁷⁰. Tərcüməsi belədir: *yeddi (imin) gün (ud) yeddi (imin) gecə (gig)...*

Ge- İ.M.Dyakonov Şumer dilində *bir* sayının 4 formasını göstərir. Onlar aşağıdakılardır: *dili, deş, aş və ge*⁴⁷¹. Burada *bizi ge* sözü maraqlandırır. N.A.Baskakov *börü* (qurd) sözünün qədim türk dilində *bir, tək, yalquzaq* demək olan *agü/ egüdən* yarandığını yazır⁴⁷². Bu halda *agü/egü* sözünün Şumer dilindəki *ge* sözü ilə eyni kökdən yarandığı şübhə doğurmur. Deməli, bir sayı Şumer və qədim türk dillərində eyni cür ifadə edilmişdir.

Sözün *agü* yazılışında Ahəng qanunu pozulduğuna görə, onun *egü* variantı daha doğru sayılmalıdır. *Egü* Şumer dilindəki *ge/gü* kökünün əvvəlinə *e* sait səsi artırılmaqla yaranıb ki, bu yolla söz yaradıcılığı Şumer və türk dilləri üçün çox səviyyəvidir.

Gir– həm də *girmək, daxil olmaq* deməkdir. *Kişal (1) Aratta^{ki} (2)- ka (3) gir (4)- lul-la (5)*⁴⁷³. Tərcüməsi belədir: *sevncə (5) Arattanın (2) qapısından (3) həyətdə (1) girdi (4)*.

⁴⁶⁹ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с.46

⁴⁷⁰ Канева И.Т. Направительный падеж в Шумерском языке // ПАС. III книга. М. 1979. с. 115

⁴⁷¹ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. с. 60

⁴⁷² Баскаков Н.А. Тюркизмы в русской лексике/СТ. 1979. № 6. с. 6

⁴⁷³ Энмеркар и верховный жрец Араты // ВДИ. 1964. № 4. с. 194

Gilim- Şumer dilində *meyvə* deməkdir. Hazırda türk dilində işlənən *gilə* (üzüm giləsi, nar giləsi və s.), *giləmeyvə* və *dilim* (meyvəni dilimləmək) sözləri də həmin kökdən yaranmışdır. Bu sözlər yalnız şəkilcə deyil, mənaca da bir-birinə çox oxşayır. Onların eyni kökə bağlılığı aydın görünür.

Gu- Şumer dilində *gül* deməkdir. *Zid-gu* təzə, canlı, solmamış *gül* anlamındadır. Sözün ilkin şəkli belə olub. Onun sonuna *l* samit səsi artırılmaqla *gül* sözü alınıb: *gu/gul/gül*.

Ha- Şumer dilində *balıq* deməkdir. Balıq çox qədim türk sözüdür. Enkinin ləqəblərindən biri olub, *Ea/Hea* şəklində yazılmışdır. Mənası *suların yiyəsi* deməkdir. Dilimizdəki “balığı at dəryaya, balıq bilməsə xalıq/halıq bilər” deyimindəki *xalıq/halıq* məhz Tanrı Enkidir. Çünki balıqları o qoruyurdu.

Ha/he- Şumer dilində *hə* deməkdir: *ha-ma-an duğ*. Açıqı belədir: *hə* (ha), *o* (an) *mənə* (ma) *dedi* (duğ). Burada bütün sözlər anlaşılır, çünki cümlə türk dilindədir.

Habkagag- Şumer və türk dillərində *qab-qacaq* anlamında işlənib.

Hala- *hissə, pay, bölmə* deməkdir⁴⁷⁴. Hazırda türk dilində *halə* həmin mənada işlənən sözdür.

Har- Şumer dilində *şahar* sözünün ikinci hecasıdır. *Şahar* sözü *toz* deməkdir. Azərbaycanın bəzi bölgələrində *dumana*, çənə *hır/hur* deyirlər⁴⁷⁵ ki, bu da *şahar* sözünün *har* hecası ilə yaxından səsleşir. Çox güman ki, *duman*, *çən* anlamlı *har* sözü *şa* hecasıyla birlikdə *toz* anlamı qazanıb.

Yerdən *toz* qalxanda *dumana* oxşayır. Suyun buxarlanması

⁴⁷⁴ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. с. 629

⁴⁷⁵ Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı. 1990. s. 248

da duman yaradır. Xalq arasında toz dumana qalxdı, toz dumana qarışdı deyirlər.

Has- Şumer dilində *kəs*, *kəsmək* deməkdir. Buradakı oxşarlıq göz önündədir: *has/kas/kəs*.

Haşgaga- Şumer dilindən *qəhqəhə* kimi tərcümə edilmişdir⁴⁷⁶. Hər iki sözün fonetik oxşarlığı aydın görünür.

Hum- münbit, məhsuldar torpaq deməkdir. Hazırda torpağın üst qatına *humus* deyilir. Buradan aydın görünür ki, *humus* sözü *hum* kökündən yaranmışdır. *Humus* latın sözü hesab edilir. İndi aydın olur ki, bu söz latın dilinə Şumer və türk dillərindən keçmişdir.

Haş- *sürtmək*, *silmək*, *ovmaq*, *dağıtmaq*, *sındırmaq* anlamlarında işlənmişdir⁴⁷⁷. Türk dilində işlənən *haşa*, *kaşı*, *aşı*, *aşılamaq* sözlərinin *haş* kökündən yarandığı düşünülə bilər.

Hub- Şumer dilində *qış* anlamında işlənmişdir. Akkadlar bu sözü *kuşşu* kimi tələffüz etmişlər. Atakişi Cəliloğlu onu akkadların şumerlərdən götürdüklerini yazıb⁴⁷⁸. Onda söz Şumer dilində də *hub* şəklində yazılıb, *kuş/kış/qış* kimi deyilmişdir. Akkadlar onun sonuna *şu* səslərini artırılar.

Hul- *sevinc*, *şadlıq* anlamlı sözdür⁴⁷⁹. Hazırda türk dilində *hul* sözü *yuxarı*, *dik* anlamlarında işlənir. "Burnu hul baxmaq" ifadəsində *hul* sözü bu anlamı verir. "Burnu hul baxmağı"nın içində həm qırrə, həm də *sevinc* ifadəsi var. Hər iki sözün yazılışı, oxunuşu və tələffüzü eynidir, mənası azacıq dəyişmişdir.

⁴⁷⁶ M.İ.Çığ. Sumerlerde Tufan, Tufanda Türkler. İst. 2009. s.109

⁴⁷⁷ Məmmədov A.M. G.ə. AFM. Bakı. 1983. s. 17

⁴⁷⁸ Atakişi Cəliloğlu Kasım.Sümerce Kesin Olarak Türk dilidi.İst.2001. s. 139

⁴⁷⁹ Yenə orada, s. 18

Hun- Şumer dilində muzd deməkdir: *Lu-hun-ğa*. Tərcüməsi belədir: *muzdla tutulmuş adam*⁴⁸⁰. Hazırda türk dilində işlənən *hanbal* sözü *hun/han* kökündən yaranmışdır. Hər iki sözün eyni köklü və eyni mənalı olması bu fikri söyləməyə əsas verir.

Hur-sağ- onu Şumer yazılarından *dağ* kimi oxuyurlar. Ancaq onu *zirvə, aşırım, yal* kimi oxumaq daha doğrudur. Şumer dilində *dağ* anlamında *kur* sözü var.

Huş- *qızğın, qudurğan, qarşısı alınmaz* deməkdir⁴⁸¹. *Huş/haş/qoş/qoşun* sözü bu kökdən yaranıb.

Huş sözü *yaddaş* anlamında türk dilində öz ilkin şəklini də saxlayıb. *Huş* sözünün güzgü oxunuşu *suh/ şux*dur. *Şux* sözü türk dilində hazırda işlənir.

Huş- Şumer dilində *iti* anlamında işlənib. *İgi-huş* iti baxış deməkdir.

(H)ur- Şumer dilində *it* deməkdir. İnterpretasiyada onun əvvəlindəki *h* samiti oxunmur, *ü* saiti *u* ilə əvəz olunur. Əslində sözü *hür* kimi interpretasiya etmək olar. Hazırda türk dilində itlə bağlı işlənən *hürəyən, hürmək, hüröyün* sözlərinin hamısı *hür* kökündən yaranmışdır.

He- Şumer dilində *hey, daim, dayanmadan* anlamlarında işlənmişdir. Sözü sonundakı *y* samiti interpretasiya edilərkən oxunmur: e-Ki-en-gi tur-zu he-du-du ab-zu he-lu-lu amaş-zu he-gar-gar udu-zu he-şar-şar⁴⁸². Tərcüməsi belədir: *Şumer evi, qoy insanlar hey pəyə tiksinslər, inəklərin hey çoxalsın, qoyunların arxacı hey böyüsün, qoyunlar hey sürü-sürü artsın*. Bu cümlədə dörd dəfə *he* (hey) sözü işlənmişdir.

⁴⁸⁰ Дьяконов И.М. Реформа Урукагины // ВДИ. 1951, №1. s. 23

⁴⁸¹ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 22

⁴⁸² Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 33

He- Qəzənfər Kazımov onu türk dilindəki *həmçinin, həm də* sözlərilə eyniləşdirib⁴⁸³. *Həmçinin* və *həm də* sözlərinin *he/hə* kökündən yarandığı ağılabatandır.

Haraş- hörük ustası deməkdir. Sözün *hör* kökü aydınca görünür. Onun *haraş* kimi interpretasiya edilməsi Şumer dilində *ö* və *o* saıtlərinin olmaması ilə bağlıdır. *Hörüş* oxunuşu daha doğru hesab edilməlidir. Sözün mənası və bu gün türk dilində işləndiyi şəkli də bunu tələb edir.

Ha-ma-an- Şumer dilində bu gün türk dilində işlənən *həmin* sözünün məna və şəkildə eynidir. İnterpretasiyada *ə* səsləri *a* səsləri ilə əvəz edilmişdir: Hətta onun *he-me-en* interpretasiya şəkillərinə də rast gəlinir. Söz əslində *həmindir*: *Ağ-ga nig-muş-bi he-me-en*⁴⁸⁴. Bu cümləni İ.T.Kaneva ... *qoy sən ol* kimi tərcümə etmişdir ki, buradakı məntiqsizlik aydın görünür. Cümlə *Ağa (böyük) həmən sən özün ol* mənası verir.

He-şi- *eşit, qulaq as* sözünün interpretasiya şəklidir: *İnim ga-ra-ab-dug (geşt)u-he-şi ağ*⁴⁸⁵. Tərcüməsi belədir: *Sənə söz deyəcəyəm, onu eşit (ona qulaq as, qulaq ver)*. Bu cümlədəki *he-şi eşit* anlamındadır.

He-me-a- şəkildə *həmə*n sözünə yaxındır. Lakin məndə *həqiqətən* anlamına uyğun gəlir: *igi-gir-ma-ka-a-ni he-me-a*⁴⁸⁶. Tərcüməsi belədir: *Həqiqətən onun qamaşdırıcı gözləri var*. Hər iki söz *he/hə* kökündən yaranıb, eyni mənalıdır.

Har-ra- faizlə borc almaq və verməkdir: *Lu-har-ra e-lu-*

⁴⁸³ Qəzənfər Kazımov. Seçilmiş əsərləri. VI c. Bakı. 2009. s. 117

⁴⁸⁴ Энмеркар и верховный жрец Араты // ВДИ. 1964. №4. s. 193

⁴⁸⁵ Канева И.Т. Направительный падеж в Шумерском языке // ПАС. III книга. М. 1979. s. 114

⁴⁸⁶ Гильгамеш и Ага // ВДИ. 1964. №3. s. 262

*ka nu-tu(r)*⁴⁸⁷. Tərcüməsi belədir: *Borc verən borc alanın evinə girmədi. Hara-til* ifadəsini Deymə "həyat üçün təhlükəli" kimi tərcümə etmişdir. Faizlə borc verməyin haram sayılması bu ifadədə öz əksini tapmışdır. *Haram* və *harra* eyni köklü sözdür.

Hun- Şumer dilində *muzd* deməkdir. *Lu-hun-ga* cümləsi *muzdla tutulan insan* anlamındadır. *Hun* qədim türk tayfalarından birinin adıdır, etnonimdir.

Hur-sağ- Şumer dilində *dağ* deməkdir. *Hur* və *sağ* sözlərindən alınıb. Onun *dağ* şəklinə düşməsi çox asandır. Onsuz da *hur-sağ* Şumer dilində yazıldığı kimi oxunmur. Söz *dağ* kimi də oxuna bilərdi. Belə olmasa da, sözün birinci hecası düşür, *s* səsinin yerinə *d* samiti artırılır və *dağ* alınır: *hur-sağ-ia hur-sağ aş hur-sağ imin-e im-me-re bal-bal (igi-mu-un-i) Aratta ki-şe ba-tı*⁴⁸⁸. Tərcüməsi belədir: *beş (ia) dağ (hur-sağ) altı (aş) dağ (hur-sağ) yeddi (imin-e) dağ (hur-sağ) aşdı* və *Arattaya (Aratta ki-şe) baxdı (ba-tı)*.

I-lu- Şumer dilində *ağla* deməkdir. Burada *ı/ır* ağı sözü, *lu/la* şəkilçidir.

İ- Şumer dilində *yağ* deməkdir: *kar-kid-ba şe-ba i-ba tud-ba-ni in-na-ab-sum-mu*⁴⁸⁹. Belə tərcümə olunur: *Bu əxlaqsız (pozğun) qadının taxıl payını, yağ payını, geyim payını o verməlidir.*

Türk dilində *i* kökündən *iy/piy* sözü yaranmışdır. Bu onu göstərir ki, başlanğıcda türk dilində də *yağa i* deyilmişdir.

İ-bi- Şumer dilinin ES ləhcəsində *göz* anlamında işlənib. EG ləhcəsindəki *i-gi* türk dilindəki *göz*, *i-bi* də *bəbək* sözlərinin praformasıdır.

⁴⁸⁷ Дьяконов И.М. Реформа Урукагины // ВДИ. 1951, №1. s. 26

⁴⁸⁸ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 138

⁴⁸⁹ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 78

İ/id- Şumer dilində suya aidlik bildirən determinantdır. Hidronimlərin əvvəlində onların suya aidliyini bildirmək üçün *id* determinantı qoyulur.

İ/id- Şumer dilində *çay* deməkdir. Heneslərin dilində *i* məhz *su* anlamındadır. Nadir hallarda bu sözün *id* şəklinə də rast gəlinir⁴⁹⁰. Qədim türk dilində *id* sözü *çay* anlamında işlənib. Volqanın türk dilindəki adı *İdil/İtil böyük* (il) *çay* (id) deməkdir. Göründüyü kimi, Şumer dilindəki *i/id* (*su*) sözü türk dilində forma və anlamını dəyişmədən saxlamışdır.

İd- Şumer dilindən *göndərmək*, *yola salmaq*, *çatdırmaq* anlamlarında tərcümə edilmişdir. Qədim türk dilində göndərmək, yola salmaq anlamında *i* və *id* sözləri işlənmişdir⁴⁹¹. Göründüyü kimi, *id* sözü Şumer və türk dillərində şəkilcə və anlamca bir-birinin eynidir. Bundan başqa, qədim türk dilində *i* ünsüz səsinin təklidə müstəqil söz olub, göndərmək anlamında işlənməsi aydın göstərir ki, o *id* sözünün köküdür və daha qədimdir.

İdim- Şumer dilində çoxanlamlı sözdür. *Vəhşi*, *quduz*, *bu-laq*, *yeraltı su*, *ağır*, *intelligensiya*, *yüksək vəzifəli adam* mənaları bildirir. Hazırda Azərbaycan türkcəsində *idim* sözü yuxarıdakı mənaların çoxuna uyğun gələn anlamlarda işlənir. Xalqın dilində işlənən “filankəsin idmi belədir”, “idmini dəyişmir”, “idmi pisdir” belə ifadələrdir.

İduga- Şumer dilində *sidik* (pis qoxu) deməkdir. Hazırda türk dilində işlənən *sidik* sözü ilə səsleşir.

İg- Şumer dilində *xəstəlik* deməkdir. Qədim türk dilində də xəstəliyə *ig* deyilmişdir. Uyğur dilində xəstəlik anlamında *ig* sözü

⁴⁹⁰ Мурзаев Э.М. .Гә. 1984. s. 228

⁴⁹¹ Рәсәбли Әбүлфәз. Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı. 2001. s. 37; Этимологический словарь тюркских языков. М. 1978. s. 217; Ә.Şükүрлү. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı. 1993. s.133

işlədilir ki, bu da Şumerdəkinin eynidir⁴⁹². M.Kaşğarlı da xəstəlik sözünü *ig* kimi vermişdir⁴⁹³. Hazırda Bakıda, Ordubadda, Culfada vərəm xəstəliyinə *dığ* deyilir ki, bu da *ig* sözünün əvvəlinə *d* ünsüzü artırılmaqla yaranıb⁴⁹⁴.

Bir çox türk dillərində hazırda xəstə olmamaq, yaxşı olmaq anlamlarında *iyi* sözü işlənir ki, bu da *ig* sözünün antonimi kimi yarana bilərdi.

İg- Şumer dilində *qapıya* deyilmişdir. *İg-qal* böyük qapı anlamındadır. Ola bilsin ki, *i-qal alaqaqı* deməkdir.

İg-qal- Şumer dilində *sağlıqla qal* deməkdir. Bu deyim hazırda türk dilində *iyi qal* şəklində işlənir.

İkki- *iki* sayını bildirir⁴⁹⁵. Qoşa samitlə yazılsa da, tək samitlə tələffüz olunmuşdur. M.Kaşğarlıda da söz ikki şəklində yazılmışdır⁴⁹⁶.

İkkid- qapını açmaq, onu itələmək deməkdir. Hazırda türk dilində işlənən *kilid* sözü həmin kökdən yaranmışdır.

Nəsimidə *kilid* sözü *açar* anlamında işlənmişdir⁴⁹⁷. Bu da *ikkid* və *kilid* sözləri arasındakı bağlılığı göstərir.

İke- Şumer dilində qardaş deməkdir. Bu söz hazırda öz-bək dilində *qardaş* anlamında *əkə* şəklində işlənmişdir.

İg-gal- Şumer dilində böyük *qapı* deməkdir. Hazırda dilimizdə işlənən *alaqaqı* sözüylə səsləşir: ^{gis}*eren-bi* (bu sivr ağacından) *ig-gal* (böyük qapı, alaqaqı) *mu* (mə) *dim* (hazır-

⁴⁹² Rəcəbli Ə. Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. B. 2001. s.38; Cəfəroğlu Əhməd. Eski uyğur türkcəsi sözlüğü. İst. 1993. s.100

⁴⁹³ Kaşğari Mahmud. "Divan". I c. s.121,203

⁴⁹⁴ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. AMEA. B. 1964. s. 193

⁴⁹⁵ M.İ.Çığ. Sumerlerde Tufan, Tufanda Türkler. İst. 2009. s. 109

⁴⁹⁶ Kaşğari Mahmud. "Divan". I c. s. 214

⁴⁹⁷ Qəhrəmanov C. Nəsimi Divanının leksikası. Bakı. 1970. s. 430

ladım)⁴⁹⁸. Metatezadan və fonetik şəkildəyişmələrdən sonra *ig-gal* sözü *alaqapıya* çevrilir.

İmin- Şumer dilində *yeddi* sayına deyilib. İki sözdən yarandı: *i-beş*, *min-iki*. Sözün açımı *beş* üstəgəl *iki* deməkdir. Başqırd dilində yeddiyə *eme* deyilir⁴⁹⁹. *İmin* və *eme* sözlərindən biri digərinin fonetik variantıdır.

İ.nun.na- Şumer dilində əridilmiş *yağ* deməkdir. Burada *i* yağ sözüdür. *Nun.na* əridilmiş anlamındadır.

İl-il- Şumer dilində qaldırmaq, yuxarı zilləmək anlamlarında işlənilir: *en igi-huş il-il*. Açımı belədir: *İti baxışlarını qaldırmış* (il-il) *ağa*. İl/ilu/ulu sözləri bütün türk dillərində uca, yüksək deməkdir.

İli- Şumer dilində bu sözə çox rast gəlinir. Bəzi alimlər onun *ilik* anlamında işləndiyini yazırlar⁵⁰⁰. Şumer dilində sözlərin sonundakı samitlərin düşdüyünü nəzərə aldıqda *ilik* sözünün *ili* yazılışı mümkündür və onun *ilik* olduğu şübhə doğurmur.

İm-ma- Şumer dilində *indi* deməkdir. *İndi* sözü hazırda Azərbaycanın bəzi bölgələrində *imdi* şəklində deyilir. Burada *im-ma* sözünün *im* kökü saxlanıb.

İ-me-en- Akademik T.Hacıyev yazır: “Olmaq” mənasındaki *me* ilə Azərbaycan dilində hərəkət mənası bildirən “*imək*” sözü bağlıdır. Bu bağlılıq *me* feilinin təsriflənməsi zamanı daha aydın görünür: *i-me-en*. Görünür, elementlərin birləşməsi və yenidən ayrılması nəticəsində *me*-dən “*imək*” formalaşır. İkincisinin

⁴⁹⁸ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 42

⁴⁹⁹ Юлдашев А. Башкирский язык/ЯНСССРТЯ.М.1966.s.177, 181

⁵⁰⁰ Kılıç Miherrem. DİL, tarix, Coğrafiya və Ata-Türk // “Yeni həyat” dərgisi, 13 yıl. Nisan, 2007. Ankara. s.19

imək/irmək/ zəminində *idi, imiş, isə, ikən/i+kən, i+di, i+miş, i+sə, i+kən/* törəyir⁵⁰¹. Burada hər şey aydınlığı ilə deyilib.

İnim- Şumer dilindəki mətnlərdə bu sözə çox rast gəlinir. Onu *söz* kimi oxuyurlar: *İnim dingir-re-ne-ka*⁵⁰². Tərcüməsi belədir: *Tanrıların hökmü, fərmanı olan söz*. Bu söz hazırda türk dilində işlənən *ün(üm)* sözünə həm mənaca, həm də quruluşca çox yaxındır. Söz də səsdən yaranmışdır. Ola bilsin *ün* sözü *söz* anlamındaki *inimin* köküdür. Onda səs sözdən qədim olduğu kimi, *ün* də *inimdən* qədimdir.

İn-zi-ir- Şumer dilindən *sındırır* kimi tərcümə edilmişdir⁵⁰³. *İn-zi-ir* və *sındırır* sözlərinin fonetik oxşarlığı göz qabağındadır. Bizə görə, *incidir* (mənəvi cəhətdən sındırmaq) sözü də onun fonetik variantıdır.

İş– bir çox sözlər bu yuvadan yaranmışdır. Eşitmək sözünün kökü də *iş*dir. *İ-li-iş-me-a-ni*⁵⁰⁴. İfadənin mənası *tanrım məni eşitdi* deməkdir.

İs/iş təmiz türk sözüdür. Sami dillərində *is/iş* kökü ilə başlayan söz yoxdur.

İş- *işiq* sözünün də köküdür (bax. *İştar*).

İştar- şumerlərin sevgi, məhəbbət, məhsuldarlıq tanrısı İnannanın adlarından biridir. *İş* və *tar* sözlərindən yaranmış mü-rəkkəb sözdür. *İş*-*işiq*, *tar*-*yaymaq*, *səpələmək*, *paylamaq* anlamında olub, bütövlükdə sözün mənası “*işiq yayan*”, “*işiq sa-çan*”, “*işiq dağidan*” deməkdir. Sözün ilkin şəkli *Iştardır*. *I* səsi

⁵⁰¹ Насыев Тوفіқ. Азәрбајсан дилинин yazıyaqədərki izləri haqqında / АФМ. В. 1983. s. 27

⁵⁰² Струве В.В. Вопрос о существовании в Шумере предсказания будущего посредством стрел. М. 1960. s. 6; Дьяконов И.М. Реформа Урукагины // ВДИ. 1951, №1. s. 26,29

⁵⁰³ Афанасьева В.К. Законы Ур- Намму // ВДИ. 1960, №1. s. 67

⁵⁰⁴ Дьяконов И.М. Люди города Ура. М. 1990. s. 395

sonradan *i*-yə çevrilmişdir. *Tar* hecası *dağıtmaq* anlamında Şumer dilində işlənmişdir. Hazırda türk dilində *dağıtmaq* anlamında işlənən *tarmar* və *taran* sözlərində *tar* morfemi olduğu kimi saxlanmışdır. İş sözünü yanlış olaraq alınma hesab edirlər. V.V.Radlovun lüğətində *iş* kökündən 116 söz var⁵⁰⁵.

Bu ad təmiz türk sözüdür.

İşkur- İştər adında olduğu kimi bu söz də *İş* (ışığ) kökündən yaranmışdır. *Kur* Şumer dilində *yeraltı dünya, dağ və ölkə* deməkdir. İşkur ildırım, şimşək tanrısı olduğuna görə, adın mənası *dağ işığı* anlamına daha çox uyğun gəlir, çünki ildırım, şimşək daha çox dağlarda çaxır.

İgi– Şumer dilində *göz* deməkdir. Bir misala baxaq. *İgi mu-ul-muş-muş-u ne*⁵⁰⁶. Bu cümlənin tərcüməsi belədir: *İlan (muş-muş) gözlü (igi) igid (mu-ul)*.

Doğrudur, söz *igi*⁵⁰⁷ kimi interpretasiya edilib. Oxunuşda yanlışlıq da ola bilər, yaxud Şumer dilində *o* və *ö* səsləri olmadığına görə söz *igi* şəklində olub. Sözü əvvəlindəki *i* bununla bağlı ola bilər. Sözü sonundakı *z* isə Şumer dilinin qaydalarına uyğun olaraq oxunmur. Deməli, *igi* sözü əslində hazırda türk dilində işlənən *göz* sözünün köküdür. Bu halda demək olar ki, *igi* sözü fonetik dəyişikliyə uğrayaraq sonradan *göz* şəklinə düşmüşdür. Qəzənfər Kazımov da bu fikirdədir ki, *igi* sözünün əvvəlindəki *i* ünlüsünün düşməyi və *i/ö* əvəzlənməyi nəticəsində *göz* sözü yaranıb⁵⁰⁸,

Rus dilindəki *okno* (pəncərə) sözü *oko* (göz) sözündən törəmişdir⁵⁰⁹. *Okonun* isə *igidən* törəndiyi şübhəsizdir. Rus dilinin tələffüzündə sözü *igi/ögö/ökö/oko* fonetik variantları əmələ gəlmişdir.

⁵⁰⁵ Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1893. с. 1545-1563

⁵⁰⁶ Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. с. 53

⁵⁰⁷ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 47

⁵⁰⁸ Qəzənfər Kazımov. Seçilmiş əsərləri. VI c. Bakı. 2009. s. 138

⁵⁰⁹ Трубачов О.Н. Заметки по этимологии и сравнительной грамматики // Этимология. Москва. 1971. с. 29

İgi- Şumer dilində həm də *qabağında* deməkdir. Bir misala baxaq: *İgi* ^d*Nannar-ka he-en-şa*. İ.T.Kaneva bunu belə tərcümə etmişdir: *Qoy o Nannarın qabağında mərhəmətli olsun*⁵¹⁰.

İgi-du- Şumer dilində baxmaq anlamındadır. İki sözdən-igi (göz) və du (açmaq) əmələ gəlib.

İgi- Şumer dilində həm də *baxış* deməkdir: *en igi-huş il-il*. Açımlı belədir: *İti baxışlarını (igi) qaldırmış ağa*.

İqal- *var olmaq, mövcud olmaq, yaşamaq* anlamlarındadır. Hazırda türk dilində həmin anlamda “kənddə kimlər qalır?”, “önlənlərdən-qalanlardan nə xəbər var?”, “filankəs qalırımı?”, “filanın evində kim qalır?” ifadələri işlənir. Onların hamısında *qal* morfemi saxlanmışdır. *İqal* sözünün önündəki *i* saiti düşdükdə yerində *qal* morfemi saxlanır ki, o da hazırda yuxarıdakı anlamlarda işlənir.

İl- Şumer dilində *uca, hündür, ucalmaq, qalxmaq, həyəcanlanmaq* (bu da hissiyyatın qalxmağı, yüksəlməyi deməkdir) anlamlarında tərcümə edilmişdir⁵¹¹. *Utu ur-ama-ni* ^d*Ninqal-la (şe) sağ-il-la mu-un-DU*⁵¹². Tərcüməsi belədir: *Tanrı Utu başını yuxarı (uca) tutaraq anası Tanrı Ninqalın ayağına getdi*. Başqa bir cümləyə baxaq: *tuğ-uşu-gin-ni-a şu mu-ni-il-la*⁵¹³. Tərcüməsi belədir: *paltarın qiymətini otuz sikl yüksəltdi*. Hər iki cümlədə *il* sözü işlənib. Birincidə *sağ-il-la* “başını uca tutub”, ikincidə *mu-ni-il-la* “qiymətini yüksəltdi” deməkdir. Bu sözə türk dillərinin bir çoxunda *il/ilu/ulu* şəkillərində *uca, yüksək, böyük, qədim* anlamlarında rast gəlinir. Türk dilində güclü semantik yuvalardan biri olub. İl, ilu/ulu, ilk, ilik, ilmə, ilgək, ilçə kimi onlarla söz

⁵¹⁰ Kaneva И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с. 23

⁵¹¹ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. с. 630

⁵¹² Kaneva И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с.82

⁵¹³ Kaneva И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с.50

ondan yaranıb. Şumer dilində rast gəlinməsi bu sözün məhz Şumer- türk mənşəli olduğunu təsdiqləmək üçün kifayətdir.

İl/ul- il sözü hazırda dilimizdə işlənən *ul* sözünün ilkin şəklidir. *İl/ul/ulu* eyni sözün fonetik variantlarıdır. Bu gün *ulu* sözü türk dilində daha çox Tanrının epiteti kimi işlənir: *Ulu Tanrı*. Şumer dilində də Tanrıya eyni zamanda *ulu* deyilmişdir.

Bəzi alimlər *il/ilu/ulu* sözünü sami mənşəli sayırlar. *il/ilu/ulu* şəkillərində bu sözə Şumer və əksər türk dillərində eyni, yaxud oxşar anlamlarda tez-tez rast gəlinməsi, həmçinin onun hər iki dildə semantik yuva olmağı *il/ilu/ ulu* sözünün Şumer-türk mənşəli olduğunu söyləmək üçün bəs eləyir.

*İzi- Şumer dilində alov deməkdir: İzi-gim ga-il nim-gim ga -gir*⁵¹⁴. Tərcüməsi belədir: *Alov kimi yaxaram, şimşək kimi çaxaram*.

İzi sözü *cızzanın* kökü ola bilər. Onlardan biri digərinin fonetik şəkləyişməsindən başqa bir şey deyil. Hər üç söz mənağa çox yaxın olduğuna görə, onların oxşarlığını da təsadüfi hesab etmək doğru deyil.

Şumer dilində ç səsi olmadığına görə, çaxaram sözü *ga-gir* kimi deyilə bilərdi.

İzi- Şumer dilində isti, ıřartı deməkdir. İsti, ıřartı sözlərinin *izi* kökündən yaranması mümkündür. M.Kaşğarlıda *isti* sözü *isig* şəklindədir ki, bu da *izi* ilə yaxından səsləşir⁵¹⁵.

*İr- Şumer dilində getmək mənasında işlənmişdir*⁵¹⁶. Qədim türk yazılı abidələrində *gəlmək, girmək, daxil olmaq, qovmaq, getmək, yetişmək, çatmaq* mənaları *ir* sözü ilə ifadə edilmişdir⁵¹⁷. Sözlü və klassik yazılı ədəbiyyatımızda müxtəlif an-

⁵¹⁴ Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. с. 42

⁵¹⁵ Kaşğari Mahmud. “Divan”. I c. s. 140

⁵¹⁶ Məmmədov A.M. G.ə. AFM. Bakı. 1983. s. 11

⁵¹⁷ Rəcəbli . Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı. 2001. s. 39

lamlarda *ir* sözünə çox rast gəlinir: “Dədə Qorqud”dakı “Qadir Tanrı səni namərdə möhtac etməsin (ol öydüyüm uca Tanrı dost olub mədəd *irsin* xanım sənə, canım sənə)⁵¹⁸, Nəsiminin “Alını gör nə al edər, kimsə *irisməz* alınə”, “Könlüm qədəhi dürdü içib *irdi* zülalə”, “Surətin nəqşinə xəyal irəməz”⁵¹⁹ misralarında *ir* sözü yuxarıdakı anlamlarda işlənmişdir.

İr- Şumer dilində *ağı* deməkdir. *Ama-ir-ke ir nu-bi duğ*. Açımlı belədir: *bu ağıçı ana ağı demədi*.

İk- qapı və ya pəncərə üçün cəftəyə deyilmişdir. A.Məmmədova görə, bu söz türk dillərində *cəhrə üçün iy, mismar, içlik, ox, cəftə* mənalarında işlənmiş *i:k* sözünə uyğundur⁵²⁰.

İri- Şumer dilində *böyük, yekə, iri* anlamındadır⁵²¹. Həmin söz eyni anlamda türk dilində bu gün də işlənir.

İrik- *ir* kökündən yaranıb Şumer dilində *qatran, ətir* mənalarında işlənmişdir. Bu gün türk dilində işlənən *ətir* sözünün ikinci hecasında *ir* kökü saxlanmışdır.

İr-bax: irik.

İ-ne-şe- Şumer dilində *indi* deməkdir. Hazırda türk dilində işlənən *indicə* sözünə daha yaxındır. *İn* kökündən yaranıb. Interpretasiyasında azacıq fərq nəzərə çarpsa da, tələffüz və mənə yaxınlığı saxlanmışdır.

*i-ne-şe lu lu-u-ra a-na na-an-duğ*⁵²². Tərcüməsi belədir: *İn-di bir adam o birinə nə deyəcək?"*

⁵¹⁸ “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı. 1978. s. 30

⁵¹⁹ Nəsimi. Seçilmiş əsərləri (Tərtibçi H.Arash). B. 1973. s.43,46,75

⁵²⁰ Məmmədov A.M. G.ə. AFM. Bakı. 1983. s. 13

⁵²¹ M.İ.Çığ. Sumerlerde Tufan, Tufanda Türkler. İst. 2009. s. 110

⁵²² Канева И.Т. Направительный падеж в Шумерском языке // ПАС. III книга. М. 1979. s. 120

İmma- bu söz də *indi* mənasında işlənmişdir⁵²³. *İndi* sözü yerindən asılı olaraq həm *i-ne-şe*, həm də *imma* kimi yazılır, lakin hər iki halda *indi* kimi tələffüz olunur.

İ-ge-en- *əgər* mənasında işlənmişdir.

İrrişu- Şumerşunaslar bu sözü *əkinçi* anlamında oxuyurlar⁵²⁴. Lakin əkinçiliklə bağlı Şumer dilində çoxlu terminlər işlədilmişdir. Ona görə, əkinçilikdə işlənən sözlərin konkret mənalarnı tapmaq lazımdır. *İrrişu* sözü Şumer dilində çox güman ki, *dirrikçi* anlamında işlənmişdir. Onun əvvəlinə *d* samiti sonradan artırılmış və söz *dirrikçi* şəklinə düşmüşdür. Onun həm yazılışı, həm oxunuşu, həm də mənası hazırda türk dilində işlənən *dirrikçi* sözünə çox yaxındır.

İmman- Şumer dilində *ümman*, *dərya* anlamında işlənib. Söz əslində *umman* olmalıdır. Bu halda Ahəng qanunu da pozulmur. Ona görə sözü *umman* və ya *ümman* kimi oxumaq daha doğru olar: ^{id}*Buranuna a im-ma-ni ib-ra*⁵²⁵. İ.T.Kaneva cümləni belə oxumuşdur. Məncə, aşağıdakı oxunuş daha doğrudur: ^{id}*Buranuna a um-ma-ni ib-ra*. Oxunuşda cəmi bir hərf dəyişdi. Hər iki mətnin tərcüməsi eynidir: *Fəratın suları ümmana töküldü*.

İlla- Şumer dilində *il* kökündən yaranmış sözlər çoxdur. *İlla- uca*, *yüksəklik* deməkdir. Bir cümləyə baxaq: ^d*Utu ur-ama-ni* ^d*Nin-gal-la (şe) sağ-il-la mu-un DU*⁵²⁶. Tərcüməsi belədir: *Utu başını uca, dik tutaraq anası Niqalın ayağına getdi*.

İlu- *uca*, *yüksək* mənasında tanrılara deyilmişdir. Onu yanlış olaraq sami sözü hesab edirlər. *Uca*, *yüksək*, *dik* mənalarnı Şumer dilində *illa* sözünə rast gəlinməsi *ilu* sözünün də

⁵²³ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 125

⁵²⁴ Никольский Н.М. Г.э. /ВДИ. 1938, №4. s. 77

⁵²⁵ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М. 1966.s.51

⁵²⁶ Yenə orada, s. 82

Şumer mənşəli olduğunu göstərir. Bu gün türk dilində tanrıya *ulu* deyilməsi, yaxud epitet kimi *Ulu* sözünün *Tanrı* sözünə qoşulması da bu fikri təsdiqləyir.

İdi(m)– bu gün də türk dilində işlənən köməkçi feldir. Şumer dilində də eyni şəkildə ona rast gəlinir: *Za-e mu-un-dim-e(n)*⁵²⁷. Bu mətn başqa cür də interpretasiya edilib. Ancaq onun ən düzgün oxunmuş variantı, məncə, budur. Məna belə tələb edir: *Sənin (za-e) tərbiyə etdiyən (e/n) mən (mu-un) idim (dim)*. Cümlədə yalnız *tərbiyə etmək* ifadəsinin qarşılığı olan *e (n)* sözü anlaşılmır. Qalan bütün sözlər bizə aydındır.

İtu- Şumer dilində təqvim ayıdır. Selkupların dilində də təqvim ayına *itu* deyilmişdir.

İçu- Şumer dilində *ölçü* deməkdir⁵²⁸. Söz bu cür də oxunub. Hər iki söz həm yazılışca, həm də tələffüz və mənaca eynidir. Yalnız interpretasiyada bir qayda olaraq *ö* və *ü* saitlərindən istifadə edilmədiyinə görə söz *içu* şəklində oxunub.

İd- Şumer dilində *çay* deməkdir. Çay adlarının qabağında determinant olaraq *id* yazılır. Bu həmin toponimlərin çay adı olduğunu bildirir. Qədim türk, o cümlədən bulqar, xəzər və çuvaş dillərində bu söz *çay* mənasında işlənmişdir⁵²⁹. Volqanın qədim adı olan *İdil/İtil id* kökündən yaranıb və mənası da *böyük çay* deməkdir.

Bir cümləyə baxaq: *bi-za-za id-da gu-gar-u*⁵³⁰. Tərcüməsi belədir: *qurbağalar(bi-za-za) çayda (id-da) ucadan (gu) quruldayırlar (gar-u)*.

I(a)- Şumer dilində *yağ* deməkdir. Qədim türk dilində *i* sö-

⁵²⁷ Yenə orada, s. 41

⁵²⁸ Струве В.В. Государство Лагаш. Москва. 1961. s. 98

⁵²⁹ Мизиев И.М. Г.э. 1986. s. 103

⁵³⁰ Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. s. 41

zü *piy/yağ* anlamında işlənmişdir. *I* sözünün sonuna *y* samiti artırılıb *iy*, bunun da əvvəlinə *p* samiti artırılıb *piy* sözü alınıb. *I(a)* (yağ) və *i* (*iy/piy/yağ*) sözləri bir-birinin fonetik variantlarıdır. *I* və *i* sözlərini eyni kök də saymaq olar.

Kaş- Şumer dilində *qaçmaq* və *qaçan* (idmanda) mənalarında işlənmişdir⁵³¹. Bu gün türk dilində *kaş* sözü ilkin mənalarını da, yazılış və tələffüz formalarını da saxlamışdır. *Kaş/kaç/qaç* eyni sözlərdir.

Ka- bir çox sözlərin köküdür. Qapı sözü Şumer mətnlərində *ka* şəklində yazılmışdır: *Ka-din-gir*. Tərcüməsi *Tanrı qapısı* deməkdir. *Ka* hazırda əksər türk dillərində işlənən *kapı/qapı* sözünün köküdür. *Qapı* sözü salar dilində *qar* şəklində qeydə alınıb⁵³² ki, bunun da *ka* kökündən yarandığı (*ka+r*) şübhəsizdir.

Qapı sözünün Şumer və türk dillərində hallanması da demək olar ki, bir-birinin eynidir:

Ka	Qapı
Ka-pa(k)	Qapının
Ka-nı	Qapını (Qapıyı)
Ka-na	Qapıya
Ka-da/ta	Qapıda
Ka-da/ta	Qapıdan

Ka- Sözü Şumer dilində ikinci mənası *ağız* deməkdir. *ka ki-şe bi-in-gar ka ba-an-da-zalag*⁵³³. Tərcüməsi belədir: *O ağızını torpağa toxundurdu, ağızını təmizlədi*. Burada iki dəfə *ağız* sözü işlənmişdir.

Azərbaycanda qapının ağızına *kandar* deyilir. *Kandarın* da *ka* kökündən yarandığı aydın görünür. Həm də onun *qapının ağızı* anlamı *ka* kökünün türk dilində də *ağız* anlamında işləndiyini dü-

⁵³¹ Мамедов А. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках // АФМ. II kitab. Bakı. 1984. s. 15

⁵³² Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. 1976. s. 460

⁵³³ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС М.1966.s.45

şünməyə əsas verir: *ka* (qapı)+ *n* (bitişdirici samit)+ *dar* (söz-düzəldici şəkilçi) = *kandar*.

Ka- türk dilində ağızın içi, ovurd, sağ və sol yanı *kasığ* adlanıb⁵³⁴. Bu söz Şumer və türk dillərindəki orta *ka* semantik yuvasından yaranıb. Ona *sığ* şəkilçisi qoşulub.

Ka- hazırda türk dilində işlənən *qap*, *qapmaq* sözlərinin köküdür. Öncə *ka/qa* sözünün sonuna *p* samiti artırılıb *qap* sözü alınıb, onun da sonuna *maq* məsdər şəkilçisi qoşulmaqla *qapmaq* feili yaranıb.

A.Məmmədov da türk dilindəki *qapmaq* sözünün *ka* kökündən yarandığı fikrini söyləmişdir⁵³⁵. *Ka* sözün köküdür və ondan xeyli yeni sözlər yaranıb.

Ka- Şumer dilində *qara* anlamında işlənib. Tanrılar insanı yaradıb onlara *qarabaş* dedilər. Bu söz *qara* və *baş* tərkib hissələrindən yaranıb. Onun *qara* morfemi Şumerdən əvvəl işlənib. *Qara* sözü bu gün türk dilində çoxmənalı söz kimi qalmış, *qara* (rəng) anlamını da saxlamışdır.

Qara təmiz türk sözüdür.

Kabkağak- Şumer dilində sıvı üçün *qab* anlamında işlənmişdir⁵³⁶. M.Kaşğarlıda bu sözə *kakaça* şəklində rast gəlinir. M.Kaşğarlı yazır: *Ka:qab*. Bu söz içinə maye qoyulan *qab* üçün işlədilir və ona *kakaça* deyilir⁵³⁷.

Türk dilində həm *qab*, həm də *qab-qacaq* sözü var. *Kabkağak* və *qab-qacaq* sözlərinin arasında *g/c* səs əvəzlənməsindən başqa heç bir fərq yoxdur.

⁵³⁴ Kaşğari Mahmud. “Divan”. IV c. s. 255

⁵³⁵ Мамедов А. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в тюркских языках // АФМ. II kitab. Bakı. 1984. s. 17

⁵³⁶ M.İ.Çiğ. Sumerlerde Tufan, Tufanda Türkler. İst. 2009. s.109; Tuna Osman Nedim. G.ə. s.39

⁵³⁷ Kaşğari Mahmud. “Divann”. III c. s.202

Kad- Şumer dilində bir şeyi düyünləmək, bərkitmək anlamındadır. O.N.Tuna onu türk dilində eyni anlamda işlənən *kada* sözüylə eyniləşdirib.

Kağaraşa- Şumer dilindən *qarğaşa* kimi tərcümə edilib⁵³⁸. Bu sözlərin yeganə fərqi ondadır ki, *torpaq* və *topraq*da olduğu kimi metateza nəticəsində samitlərin yeri dəyişib.

Kal-alaq- Şumer dilində iki sözdən əmələ gəlir: *Kal+alaq*. Bu əkinçiliklə bağlı termindir. *Alaq* sözü elə *alaq* anlamındadır. Ona görə *kal-alaq* sözünü *alaqçı*, *alaqvuran*, *alaqçəkən* kimi başa düşmək olar.

Kalağ- Şumer dilində *çoxlu*, *qalaq-qalaq* deməkdir. Türk dilində çoxlu otu, daşı, ağacı və s. üst-üstə yığıb ona *qalaq* (daş qalağı, ot qalağı, ağac qalağı və s.) deyirlər. Adamların çox toplandığı yer isə *kalabalıq* adlanır. Bir şeyin bolluğuna, çoxluğuna həm də *kalan* deyilir. Bu sözlərin hamısı *kalağla* səsləşir.

Kaltar- metateza nəticəsində kartala çevrilmişdir.

Kar- Şumer dilindən *bazar* və *ticarət təşkilatı* anlamlarında tərcümə edilmişdir⁵³⁹.

Naxçıvanda üstüörtülü bazara *karsı*, digər türk dillərində *çarşı* deyirlər⁵⁴⁰. *K/ç* səs əvəzlənməsi türk dili üçün səciyyəvidir. Deməli, *karsı* və *çarşı* eyni sözün fonetik variantlarıdır. Onun hər ikisində Şumer dilindəki *kar* kökü saxlanmışdır. Sonradan sözün *kar* kökünə *sı* və *şı* şəkilçiləri artırılmaqla *karsı* və *çarşı* sözləri alınıb.

Bu sözün *kar* kökü hazırda türk dillərindəki *qara bazar* ifadəsinin tərkibində də işlənir.

⁵³⁸ M.İ.Çığ. Sumerlerde Tufan, Tufanda Türkler. İst. 2009. s.109

⁵³⁹ История Древнего Востока. Москва. 1983. s. 343

⁵⁴⁰ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. AMEA.Bakı.2007.s.243,

Kar- Şumer dilində *oğurlamaq* deməkdir. *Lu lu-ra ba-an kar-kar*⁵⁴¹. Tərcüməsi belədir: *bir adam (lu) o birindən (lu-ra) oğurladı (kar-kar)*. Türk dilində yağma-yağmalamaq anlamında *karma* sözü var. M.Kaşğarlı da bu sözü *karma* (yağma) və *kar-mala* (yağmala) şəkillərində qeydə almışdır⁵⁴². V.V.Radlovun lüğətində də *tutmaq, almaq, qapmaq* anlamında *karma*, *oğurlamaq* anlamında *karak* sözləri var⁵⁴³. “Salnamə”də oğru, qarətçi anlamında *karakçi*, oğurluq, qarətçilik anlamında *karakçilik* sözləri var⁵⁴⁴. *Karma, karmala, karakçi* və *karakçilik* sözlərinin hamısı *kar* kökündən yaranıb.

Kaş- Şumer dilində *sidik, siymək* mənalarında işlənib. A.Məmmədova görə, türk dilindəki *kaşan* (sidik, siymək) sözü də *kaş* kökündən yaranıb⁵⁴⁵. Qədim türk dilində *qaşan* sidik, siymək, *qaşanığ* sidik kanalı deməkdir⁵⁴⁶. Uyğur dilində sidiyə *qaşanığ*, siyməyə *qaşanmaq* deyilir⁵⁴⁷ ki, bunların hamısında *kaş/qaş* kökü olduğu kimi saxlanıb. M.Kaşğarlı *kaşan* sözünü heyvanın, atın siyməsi anlamında yazıya almışdır⁵⁴⁸. *Kaşan, qaşanığ*, və *qaşanmaq* sözlərinin *kaş* kökündən yarandığı onların quruluşundan və mənalarındakı eynilikdən aydın görünür. Hazırda analar uşağı siydirmək üçün ona *çiş* deyirlər. Bu söz də *kaş* kökü ilə yaxından səsləşir.

Kaş- Şumer dilində *pivə* deməkdir.

Kazi- Şumer dilində *xardal* bitkisinin adıdır⁵⁴⁹. M. Kaşğar-

⁵⁴¹ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 39

⁵⁴² Kaşğari Mahmud. “Divan”. IV c. s. 252

⁵⁴³ Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1899, s.216; ОСТН. СПб.1889. с. 149

⁵⁴⁴ Шербак А.М. Сал-наме // ППВ. Москва. 1974. с. 186,188

⁵⁴⁵ Мамедов А. Теоретические проблемы восстановления первичных корней в торкских языках // АФМ. II kitab. Bakı. 1984. с. 17

⁵⁴⁶ Древнетюркский словарь. Л. 1969. с. 431

⁵⁴⁷ Cəfəroğlu Əhməd. Eski uyğur türkcesi sözlüğü. İst. 1993. s. 113

⁵⁴⁸ Kaşğari Mahmud. “Divan”. III c. s.256

⁵⁴⁹ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 21

lıda *xardal* bitkisinin adı *kıçı* kimi verilib⁵⁵⁰. *Kazi/kaçı/kıçı* fonetik şəkildəyişmələri mümkündür.

Kuşu- Şumer dilində amfibiya deməkdir. Bu söz *ku* kökündən yaranıb. Hazırda türk dilində ikiqanadlı, ikiayaqlı, dimdikli uçan heyvanlar sinfinə *quş* deyilir. Bu söz Şumer dilindəki *kuşun* eyni olub, sonradan mənasını dəyişib.

Kudum- Şumer dilində *qızıl, gümüş* ustası, *zərgər* anlamındadır. M.Kaşğarlıda əridilərək tökmə yolu ilə hazırlanan *həvəng, çəkiç* kimi şeylərə *kuyma* deyilir⁵⁵¹. *Zərgər* də əridərək tökmə yolu ilə cürbəcür bəzək şeyləri düzəldir. Bu sözlər şəkilsə və anlamca oxşardır.

Kudurru- İki ölkə, şəhər, kənd arasında sərhəd məqsədilə qoyulmuş daşlara deyilir. Bu söz müxtəlif fonetik variantlarda hazırda türk dillərində işlənir. Ağdaşda təpəcik yerə *küdüriü*, Gəncə, Şəmkir, Tovuz, Qazax, Gədəbəy, Ağstafa və Borçalıda *küdrü*, Qubada qarışqa yuvasına *küdür* deyirlər. Bu sözlərin hamısının Şumerin *kudurru* sözü ilə mənaca və şəkilsə oxşarlığı göz qabağındadır. Bu söz hazırda türk dilində daha çox *küdrü* şəklində işlənir. *Kudurru* sözünün Şumer dilində *küdrü* şəklində tələffüz edilmədiyini söyləmək üçün heç bir əsas yoxdur. *Küdrü* düzən yerlərdəki çox xırda torpaq toplarına deyilir ki, onlar da *kudurru* daşlarına oxşayır, yəni torpağın səthindən yuxarıda durur.

Kal- Şumer dilində çoxmənalı sözdür. Onun bir çox anlamları var. Onlardan biri də *güclü, qoçaq, zirəkdir*. V.V.Radlovun lüğətində *kal* sözü *güc, qüvvə* anlamında qeydə alınıb⁵⁵². Rus akademiklərindən N.M.Nikolski, V.V.Struve, İ.M.Tyumenov və İ.M.Dyakonov bu sözün mənası ilə bağlı çox müba-

⁵⁵⁰ Kaşğari Mahmud. "Divan". III c. s. 223

⁵⁵¹ Kaşğari Mahmud. "Divan". IV c. s. 352

⁵⁵² Радлов В.В. ОСТН. Т.1.ч.2. СПб. 1899. s.219

hisə etmişlər⁵⁵³.

Kal türk dilində hazırda bir çox mənalarda işlənir: 1) dəyməmiş meyvəyə *kal* deyilir; 2) tutqun, boğunuq (səs), səsi kallaşmaq; 3) *yetişməmiş* (adam haqqında), belə adamlara çox zaman *kəlpeysər* deyirlər ki, onun da *kəl* kökü *kal* sözünün fonetik variantıdır; 4) yuxudan *kal* oyanmaq və s.⁵⁵⁴. Qızıl, teleut, şor, saqay, kaç və Altay ləhcələrində bu kəlmə 1) qüvvətli; 2) şaman məzhəbindən xəbərsiz; 3) utanmaz, qaba, kibirli mənalarını bildirir⁵⁵⁵. Bunların heç biri Şumer dilindəki mənalarla tam üst-üstə düşmür, ancaq aralarında müəyyən uyğunluq da yox deyildir. Lakin "Koroğlu" eposunda Koroğlu Keçəl Həməzinin zirəkliyini, qoçaqlığını görüb onun adına Kaloğlan deyir. *Kal* sözünün Kaloğlan adındakı mənası Şumer dilindəki mənalara çox uyğun gəlir.

Kal- A.Deymel Şumer dilinin lüğətində *kal* sözünün yüzdən çox mənasına aid örnəklər vermiş, onu həm də *qul* kimi tərcümə etmişdir⁵⁵⁶. Bu, hazırda dilimizdə işlənən *qul* sözünün eynidir: *kal/kul/qul*. Məncə, bu oxunuş daha doğrudur.

V.V.Radlovun lüğətində heç bir vəzifəsi olmayan, sadə kişi anlamında *kal* sözü var⁵⁵⁷.

⁵⁵³ Никольский Н.М. А.к.э. /ВДИ. 1938, №4. s. 94; Дьяконов И.М. Еще о термине ГУРУШ (КАЛ) в Шумерском языке/ВДИ.1948. №1.s.31-33; Дьяконов И.М. Кто такие "гуруши" в хозяйственных текстах III династии Ура?/ВДИ. 1949. № 2.s.30-31; Тюменев А.И. Имел ли термин "гуруш" (каль) социальную значимость/ВДИ. 1948, № 2.s.34-36; Тюменев А.И. О значении термина "кал" в древнешумерском языке/ВДИ. 1946, № 2.s.10-20; Струве В.В. Наемный труд и сельская община в южном междуречье конца 14 тысячелетия до н.э./ВДИ. 1948. №2. s. 13-33

⁵⁵⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c-də. III c. B. 1983.s.9-10

⁵⁵⁵ Cəfəroğlu Əhməd. Seçilmiş əsərləri. B. 2008.s.247; Cəfəroğlu Əhməd. Azəri ləhcəsində bəzi moŋqol ünsürləri //AYB. 1932. № 6-7. s.220

⁵⁵⁶ A.Deimel. Sumer. Lexikon. Rom. 1925. s. 560. № 322, 11; Тюменев А.И. О значении термина "кал" в древнешумерском языке // ВДИ. 1946, № 2. s.10

⁵⁵⁷ Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1899. s.219

Kala- Şumer dilində *ölkə* deməkdir. Yazılı qaynaqlarda Şumer bütövlükdə *Kalam* adlandırılmışdır. Bu, hazırda türk dilində işlənən *qala* sözünün eynidir. Onun nə mənası, nə quruluşu dəyişməmişdir. İlk dövlətlər şəhər tipli olduğuna görə qala adlanmışdır. Qədim türklər bir çox şəhərlərə onun öz adından başqa həm də *qala* demişlər. Şuşanın bir adı da *Qala* olmuşdur. Xalq arasında ona indi də *Qala* deyirlər. V.V.Radlovun lüğətində *şəhər* anlamında *kala* sözü var⁵⁵⁸.

Kala/qala türk sözüdür. R.K.Çokayev yazır ki, *qala* /*kala* sözü vaynak dillərinə (çəçen-inquş) türk dilindən keçmişdir⁵⁵⁹.

Kap- Şumer dilində *qapmaq* deməkdir. Hazırda türk dilində işlənən *qap/qapmaq* sözlərinin eynidir.

“İrk bitik” abidəsində *qapmaq* sözü *qap* şəklində bir hecadan ibarətdir⁵⁶⁰.

Kar- Şumer dilində uğuldamaq, parlamaq, işıldamaq anlamlarında işlənib. *K/p* əvəzlənməsilə ondan par kökü alınır.

Karı- Şumer dilində biləyə *karı* deyilmişdir. Qədim türk dilində əlin ayası ilə barmaqlarına bir yerdə ovuc, qolun ovuca birləşən hissəsinə qarı deyilir, Altay türkcəsində qolun dirsəkdən biləyə qədər olan hissəsi *karı* adlanmışdır⁵⁶¹. Qax rayonunda bazu sümüyünə həm *kar*, həm də *kır*, Şəkiddə və Tabasaranda qolun dirsəkdən yuxarı hissəsinə, həm də qoyunun qabaq ayaqlarının dizdən yuxarı hissəsinə *qarı* deyilir⁵⁶². Bu söz Radlovda əlin yuxarı hissəsi (*kar*), qol və ölçü vahidi (*karı*) anlamlandırılmışdır⁵⁶³. Hazırda Balakəndə yarım metrlik ölçü vahidi *qarı*

⁵⁵⁸ Радлов В.В. ОСТН. т.1.ч.2. СПб. 1899. s.224

⁵⁵⁹ Р.К.Чокаев. Из тюркской топонимии чечено-ингушетии/ Ономастика Кавказа. Орджоникидзе. 1980. s. 159

⁵⁶⁰ Əlisa Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı.1993.s.287

⁵⁶¹ Древнетюркский словарь. Л. 1969.s.426; Altayca- türkçə sözlük. Ankara. 1999.216 s. 99

⁵⁶² Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B. 2007.s.242,253, 283

⁵⁶³ Радлов В.В. ОСТН. т.1.ч.2. СПб. 1893. s. 132, 167

adlanır⁵⁶⁴. Şumerlərdə uzunluq ölçüsü kimi *qarışdan* istifadə edilmişdir. Bu söz Şumer dilində də qolun həmin hissəsinə *qarı* deyildiyini söyləməyə əsas verir.

Qədim türk dilində qolun yuxarı hissəsi, çiyin *qar*, əlin barmaq hissəsi *qari*, qırğız dilində qolun yuxarı hissəsi *karı* adlanıb. Türkmən dilində *qarı*, özbək dilində *kari*, yakut dilində *xara/xari*, uyğur dilində *kari*, oyrat dilində *karı* sözləri *əl* və *ölçü* vahidi anlamlarında işlənib⁵⁶⁵.

Daha ətraflı *qaruş* sözünə bax.

Kar- Şumer dilində *iş* deməkdir. *Damkar* sözü *iş adamı* kimi tərcümə edilir ki, burada *dam* adam, *kar* iş anlamlarındadır. *Kar* sözü türk dilində də *iş* anlamında işlənir. Həmin sözə bu anlamda “Koroğlu” dastanında, həmçinin digər yazılı qaynaqlarda rast gəlinir. Koroğlunun Dəli Həsənlə güləşdiyi səhnədə deyilir: *Qılınclarını çəkib bir-birlərinə hücum elədilər. Qılıncdan murad hasil olmadı, əmuda əl atdılar. Əmuddan murad hasil olmadı, nizəyə əl uzatdılar. Nizədən də kar aşmadı*⁵⁶⁶. Buradakı *kar aşmadı* deyimi məhz *iş aşmadı* deməkdir.

Kasuga- Şumer dilində *qursaq* anlamındadır⁵⁶⁷. Hazırda *qursaq* sözünün türk ləhcələrində *kursaq/qursaq/kursuq/kursuqa* şəkillərində tələffüzünə rast gəlinir. Bundan başqa, türk dilində ombanın qarınla bitişən bükük hissəsinə *qasıq* deyilir. *Qasıq* sözü demək olar ki, *kasuqan*ın eynidir. *Qursaq* qasıq nahiyyəsində yerləşən daxili orqandır. Bu iki sözün bir kökə bağlılığı təbiidir. Bütün hallarda hər üç sözün eyniliyi göz önündədir.

Kıd- Şumer dilində qıymaq, öldürmək deməkdir. *D/y* əvəzlənməsilə söz *kıy* şəklinə düşür və onun da sonuna *maq* məsdər

⁵⁶⁴ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B. 1964. s.118

⁵⁶⁵ Колесникова В.Д. Названия частей тела человека в алтайских языках /Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков. Л.1972. s. 95

⁵⁶⁶ «Koroğlu» (tərtib edəni M.H.Təhmasib). B. 1982. s. 18

⁵⁶⁷ M.İ.Çığ. Sumerlerde Tufan, Tufanda Türkler. İsta. 2009. s.109

şəkilçisi qoşulmaqla *kıymaq/qıymaq* sözü alınır.

Ki-a-qal- Şumer dilində *qaynaq, mənbə, su gözü* deməkdir. *Böyük (qal) axar su (a) yeri (ki)* sözlərindən yaranıb.

Ki- Şumer dilində *yer* deməkdir. Şumerlərin “Luqalbanda və Anzud quşu” dastanından bir misraya baxaq: *Lu (ğal-ban-d)a ki-ta i-gin*⁵⁶⁸. Tərcüməsi belədir: *Luqalbanda yerdə gedir*.

Türk dilində palçıq anlamında *kir* sözü işlənir. Bu həmin *ki* sözünün qalığıdır. *Ki* (yer) sözünün kökü *Kirs* dağının adında, *kirəc, kirəmid* sözlərinin də saxlanmışdır.

M.Kaşqaridə torpağı qabartmaq üçün işlədilən gübrəyə *kığ*, V.V.Radlovda peyin *ki/kir* şəklindədir⁵⁶⁹. Bu da *ki* sözünün eynidir. Mingəçevirdə adambaşına bölünmüş torpaq sahəsinə *qara* deyirlər⁵⁷⁰.

Ki.a- Şumer dilində suvarılan *yer, tarla* deməkdir. *Ki-* yer, torpaq, *a-* axar su sözlərindən yaranıb.

Ki.en.gi- Şumer xalqının adı *ki.en.gi* kimi yazılır. Bu *kəngər* deməkdir. Müəzzəz İlmiyyə Çığ onu *kəngər* etnonimi ilə eyniləşdirmişdir.

Kəngər qədim türk tayfalarından birinin adıdır. *Ki. en.gi* və *kəngər* arasındakı oxşarlıq danılmazdır. Bəzi türk dillərində “əcdadların vətəni” anlamında *keenga* sözü işlənmişdir. Selkup tayfalarından biri *kienga* adlanmışdır⁵⁷¹. Bu sözlərin hamısının *kəngər* kökünə bağlandığı, onun fonetik variantları olduğu aydın görünür.

Kin-gi- Şumer dilində *elçi* deməkdir. Enmerkar Arattanın

⁵⁶⁸ Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. с. 41

⁵⁶⁹ Kaşğari Mahmud. “Divan”. III с. s.136; Радлов В.В. ОСТН. т.11.ч.1. СПб. 1899, с. 855,856

⁵⁷⁰ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. АМЕА.В. 2007. s.278

⁵⁷¹ Пелих И.Г. Происхождение селькупов. Томск. 1972. с. 168

hökmdarının yanına elçi göndərəndə ona belə söyləmişdir: *kin-gi-a en Aratta^{ki}-ra u-na duğ, una de dah⁵⁷²*. Tərcüməsi belədir: *Ay elçi, Arattanın ağasına, ona söylə, ona bir daha de*. Buradakı *kin-gi* sözü *elçi* anlamındadır.

Hazırda dilimizdə işlənən *yengə, yengi, çəngi, çəngə* sözlərilə yaxından səsləşir. Kişin xaqanı Ağanın Bilqamısının yanına göndərdiyi elçiyə də *kin-gi* deyilir.

Kin- Şumer və qədim türk dillərində həm də *el* anlamı bildirmişdir. *Gi* də hazırda dilimizdə işlənən *çi* şəkilçisinin qədim şəklidir. Şumer dilində *ç* səsi olmayıb, onun əvəzinə *g* səsi işlənib. Belə halda aydın görünür ki, *kin-gi* və *elçi* sözləri arasında heç bir fərq yoxdur.

Kin- Şumer dilində *yola salmaq, göndərmək* deməkdir. Göndərmək sözünün köküdür: *kin/gin/gön/göndərmək*.

Ki (kia)- Şumer dilində balığa *ha, ki(kia), ku(kua)* deyilib. Selkup dilində də eynilə balıq sözünün əvəzinə *ki (kia)* sözü işlənib⁵⁷³.

Ki(l)- Şumer dilində qılmaq, yapmaq anlamındadır. *Qılmaq* sözünün köküdür, onun sonuna *maq* məsdər şəkilçisi qoşulmaqla *qılmaq* sözü alınır: *ki(l)/kil/kıl+maq=kılmaq/qılmaq*.

Kin- Şumer dilində *iş* deməkdir: *1 aşğab 2 bahar 1 sakan-kes 2 sipad - udu -sig-ka kin-bi 1 gi kus 4 lu didli⁵⁷⁴*. Cümlənin tərcüməsi belədir: *1 dabbagın, 2 duluşçunun, 1 zənbilçinin, 2 yunluq qoyun çobanının işi birlikdə 1 gi 4 kuşa bərabərdir*. Bu cümlədəki *kin- bi* ifadəsi *işi (kin) birlikdə (bi)* kimi tərcümə edilir. Türk dilində işlənən *kankan* sözü kin kökündən yarana bilər.

⁵⁷² Энмеркар и верховный жрец Араты // ВДИ. 1964. № 4. с. 199

⁵⁷³ Пелих И.Г. Происхождение селькупов. Томск. 1972. с. 168

⁵⁷⁴ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 35

Kır/kırı- Şumer dilində *açıq yer, torpaq, dağ* anlamları bildirib. Qaqauz dilində *kır* sözü tarla, sahə anlamında işlənib⁵⁷⁵.

V.V.Radlovda *quru, torpaq* anlamında *kara, yer, toz, küll* anlamında *kok, quru* anlamında *kık*, uyğur dilində *tarla, əkin yeri* anlamında *kıra, qara, torpaq* anlamında *kurgag/kurgak* sözlərinə rast gəlinir⁵⁷⁶.

Hazırda türk dilində *qır/kır/bozqır* şəkillərində saxlanıb.

Ku- Şumer dilində *qızıl* deməkdir. *Qızıl* sözü də məhz bu kökdən yaranıb: *Lam-sa-a-ni Ku-me guşkin*⁵⁷⁷. Tərcüməsi belədir: *Onun qabı qızıl və gümüşdəndir*.

Ku qədim türk dilində qızılı rəngin (sarı) adıdır. Şumerdə bir Kutala şəhəri olub. Bu toponimin açması *Sarıtala* (Qızıltala) anlamı verir.

Ku- Şumer dilində həm də *yemək* mənasında işlənib⁵⁷⁸. *Ka*-ağz sözünün fonetik variantıdır. Hazırda türk dilində işlənən və yeməklə bağlı olan *qurtum, qırtlaq, qursaq* sözləri həmin yuvadan yarana bilər.

Ku- Şumer dilində *qoymaq, qoyub getmək, atmaq, buraxmaq* deməkdir. *Qoymaq* sözünün kökü ola bilər.

Kumal- Şumer dilində *Qoç* bürcünün adıdır. Sözün kökündəki *mal* morfemi türk mənşəli olub, aydınca görünür. *Mal* sözü hazırda türk dilində ümumi isim kimi heyvan anlamında işlənir. *Kamal* şəklində isə bu sözə bürc adı kimi V.V.Radlovun lüğətində rast gəlinir. V.V.Radlov onu *maral bürcü* kimi qeydə

⁵⁷⁵ Л.А.Покровская. Гагаузский язык/ ЯНСССРТЯ. М.1966.с.118

⁵⁷⁶ Радлов В.В. ОСТН. т.1.ч.2. СПб. 1893. с.142, 507-508,706; Cəfəroğlu Əhməd. Eski uyğur türkcesi sözlüğü. İst. 1993. s. 116

⁵⁷⁷ Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. с. 45

⁵⁷⁸ Крамер С.Н. Шумеры. Москва. 2009. с. 334

almışdır⁵⁷⁹.

Məncə, bu söz düzgün interpretasiya edilməyib. Onun kökü *ku* (sarı, qızılı) yox, *ka* (qara) olmalıdır. *Kamal* bürc adı da bu oxunuşun düzgünlüyünü təsdiqləyir. Söz bütövlükdə *Karamal* kimi oxunur. Bu da hazırda dilimizdə bütün cütdırnaqlı iri heyvanların adını bildirən *qaramal* sözünün eynidir.

Sonuncu yozum doğru olmasa belə, *Kumal* və *kamal* sözlərindən biri digərinin fonetik variantıdır.

Kumul/gamul- Şumer və türk dillərində kimyon anlamında işlənib.

Kudu- Şumer dilində həm *kəsmək*, *dilim*, həm də *pay* anlamlarında işlənib⁵⁸⁰. Bu söz *ku* kökündən yaranıb. Hazırda türk dilində qabağın bir növünün adı *kududur*. Hər iki sözün yazılışı və tələffüzü tamamilə eynidir. Qabağı da dilimlədiklərinə görə, onların mənaları da uyğun gəlir.

Kur/kiri- Şumer dilində *burun* deməkdir. bax: *bun-burun*.

Kur- T.Hacıyevə görə, hazırda türk dillərində işlənən *qoru* feili *kur* isminin mifoloji mənasından törəmişdir⁵⁸¹. Fikir doğrudur. *Qoruq* sözü *kur* kökünün semantik anlamından da yarana bilərdi. *Kur* Şumer dilində *ölkə* deməkdir. *Ölkə* qorunmalıdır. *Kur* dağ deməkdir. Dağ da vətən kimi, həm də meşə, biçənək kimi *qoruq* olur. *Kur* və *qoruq* sözləri kökcə də səsləşir.

Kuru- İ.M.Miziyeve görə, Şumer dilində *yenidən* anlamında işlənib. Balkar-qaraçay dilində *kuru* yenidən, təzədən deməkdir⁵⁸².

⁵⁷⁹ Радлов В.В. ОСТН. т.2.ч.1. СПб. 1899. с. 480

⁵⁸⁰ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. с. 431

⁵⁸¹ Hacıyev Tofiq. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında / AFM. B. 1983. s. 33

⁵⁸² Мизиев И.М. Г.э. 1986. с. 26

Kurum- Şumer dilində *kədər*, *qəm* deməkdir. *Ku-ru-um* kimi interpretasiya edilib. Sözün kökü də, mənası da *kədər*, *qəm* sözünə yaxındır. *Qurum* türk dilində *his*, *ocağın qurumu* anlamında saxlanıb. Söz olduğu kimi qalıb, mənası dəyişib.

Kusa- Şumer dilində *oturacaq* deməkdir. İ.M.Dyakonov onu *stul* kimi oxumuşdur⁵⁸³. Sözün mənasından onun *kiçik stul*, yəni *kətil* demək olduğu anlaşılır. V.V. Radlovun lüğətində *kətil*, *kiçik stul*, *alçaq oturacaq* anlamında *kursa* sözünə rast gəlinir⁵⁸⁴. Şamaxıda qışda evin ortasında ocaq düzəldilir və onun üstünə *kətil* oxşayan bir şey qoyulur. Onun üstünə böyük bir yorğan salırlar və ailə üzvləri qızınmaq üçün ayaqlarını yorğanın altına uzadırlar. Buna *kürsü* deyirlər⁵⁸⁵. Məna eyniliyi göstərir ki, *kursa* və *kürsü* sözləri Şumer dilindəki *kusa* sözünün *ku* kökünə *r* bitişdirici samiti (*ku+r+sa*) artırılmaqla yaranıb. *Kətil* digər oturaqlara nisbətən qısa və alçaq olduğuna görə, hazırda türk dilində işlənən *qısa* sözünün də *kusadan* törəndiyini düşünmək olar.

Kuz- Şumer dilində *oxşar* (bir şeyin eynilə təkrarı) və *dahi*, *müdrük*, *ağıl*, *zəka*, *düha* anlamlarında işlənib⁵⁸⁶. Bu söz hazırda türk dilində işlənən *əkiz* termininin eynidir. Sözün ilkin şəkli *kuz/kız/kiz* olub, onun əvvəlinə sonradan *ə* səsi artırılmaqla *əkiz* şəklinə düşüb. Ona görə də *kuz* sözünün indiki *əkiz* sözü olduğu şübhə doğurmur.

Kamma- Şumer dilində *kərəm*, *dəfə* mənalarında işlənib. Şumer dilində bir mətnə baxaq: *uş kamma una duğ*. Belə tərcümə olunur: *üç kərəm (dəfə) ona de*. Hazırda türk dilində işlənən *kərəm*, *dəfə* sözlərinə çox yaxındır. M.Kaşğarlıda *dəfə*, *kərə* anla-

⁵⁸³ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. с. 47

⁵⁸⁴ Радлов В.В. ОСТН. т.2.ч.1. СПб. 1899. с. 956

⁵⁸⁵ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı. 1964. s. 276

⁵⁸⁶ Олбрайт В.Ф. Косвенный синхронизм между Египтом и Месопотамией около 1730 г. до.н.э // ВДИ. 1947, №1. с. 40

mında *kata* sözü var⁵⁸⁷. Bu sözlərin hamısı *ka/kə* kökündən yaranıb bir-birilə yaxından səsləşir..

Kan- xan deməkdir. Bu sözə Sumukan tanrı adında rast gəlinir. Bu teonim *sum* kökündən, *u* bitişdirici ünlüsündən və *kan* titulundan əmələ gəlmişdir. *Xan* və *xaqan* sözləri əksər qaynaqlarda *kan* və *kaqan* şəkillərində yazılmışdır. Şumer dilində *xamın kan* kimi yazılması *x* səsinin yoxluğu ilə bağlıdır.

Kur/Qur/Kurru- şumerlərdə 250 litrə bərabər ölçü vahidi olub. Bu söz "Bilqamis" dastanında işlənib. Bu ölçü vahidi uyğur türklərində saxlanıb. Onlarda 10 litrə bərabər ölçü vahidi kur adlanıb⁵⁸⁸. Onun şumerlərdə olduğu kimi *qur/xur* şəkilləri də var.

Akademik V.V.Struve *kur* sözünü ölçü vahidi kimi *qur-saqal* şəklində oxumuşdur⁵⁸⁹. Bu sözün türk dilindəki *qursaq* və *qal* (böyük) sözlərindən yarandığını ehtimal etmək olar. "Bir mortal pendir", "bir qarın yağ", "bir dağarcıq taxıl", "bir tuluq ayran" ifadələri kimi, "bir qursaq taxıl" da deyilə bilərdi. Onu da əlavə edək ki, türk dilinin bəzi ləhcələrində qarına *qursaq* deyilmişdir⁵⁹⁰. *Qursaq* qarının bir hissəsidir. Qarından isə qab və ölçü vahidi kimi istifadə edilmişdir.

Kur- Şumer dilində yeraltı dünyanın adıdır. Bu gün türk dilində işlənən *mağara* sözünün kökü, arxetipidir. Onun "yeraltı dünya" anlamı ilə *mağara* sözünün mənası tam üst-üstə düşür. Bundan başqa, *mağara* sözünün *gar* kökü uyğur dilində saxlanıb⁵⁹¹. Buna əsaslanıb demək olar ki, söz *kur/qur/qar/qara/mağara* şəkillərində fonetik dəyişikliklərə uğrayıb, bir hecalı söz üç hecalı sözə çevrilib.

⁵⁸⁷ Kaşğari Mahmud. "Divan". IV c. s. 258

⁵⁸⁸ Тенишев Э.Р. Заметки о саларской лексике/ВТ.Баку.1971.с.168

⁵⁸⁹ Струве В.В. Община, храм и дворец // ВДИ. 1963. № 3. s. 32

⁵⁹⁰ Шербак А.М. Сал-наме // ППВ. Москва. 1974. s. 188

⁵⁹¹ Necip Emir Necipoviç. G.ə. Ankara. 1995. s. 140

Ken- Şumer dilində *gen* deməkdir. Hər iki söz eyni cür yazılır və tələffüz edilir. *K/g* əvəzlənməsi Şumer və türk dilləri üçün səciyyəvidir. M.Kaşqarlıda *gen*, *geniş* anlamında *kinğ* sözünə rast gəlinir ki, bu da Şumer dilindəki sözlə yaxından səsleşir. M.Kaşqarlı buna aid bir məsəl də verir: “King ton opramas, kənqləşig bilik ortamas”. Açımı “gen paltar yıpranmaz, məsləhətli iş pozulmaz” deməkdir.⁵⁹²

Ken/gen- Şumer dilində həm də *əhatə*, *ətraf*, *dairə*, *dörd tərəf* deməkdir.⁵⁹³ Hazırda Salyan rayonunda *çevrə*, *əhatə*, *ətraf* anlamında *qın* sözü işlənir ki, bu da *kenin* fonetik variantıdır. Qılıncın, xəncərin *qını* da əşyanı əhatə etdiyinə, bürüdüyünə görə həmin kökə bağlıdır. Bu söz hazırda türk dillərində “ətrafına bax”, “dörd yanına bax” anlamında işlənən “geninə bax”, “geninə-boluna” ifadələrində də saxlanıb. Azərbaycanda insanlar haqqında deyilən “qınına girmək” (filankəs qınına girib) deyimindəki *qın* sözü də anlamca *ken/gen* sözlərilə yaxından səsleşir.

Ken- Şumer dilində çox işlənən sözdür. Cürbəcür anlamları var. Bir anlamı da hazırda türk dillərində işlənən *kənd* sözünə uyğundur. Onun *camaat*, *xalq* və *əhatə*, *çevrə* anlamları da bu fikri söyləməyə əsas verir.

Kad- Şumer dilində *bağlamaq*, *bərkitmək*, *birləşdirmək*, *daxil etmək* mənalarında işlənib. Qədim türk dilində bu sözə eyni mənada rast gəlinir. Mahmud Qaşqarlıda *kad* sözünə *kat* şəklində rast gəlinir: “yumşaq nənq kattı- yumşaq şey bərkidi”. Türk dilindəki *qat*, *qat-qat*, *qatmaq*, *qatıb-qarışdırmaq*, *qart*, *qartımaq*, *qatı*, *qatılmaq* (sonuncu sözün hər ikisi bərkimək mənasındadır) *kad* sözünün ilkin mənalarına çox yaxındır. *Qatıq* sözü də südün bərkimiş forması olduğuna görə, bu kökdən yarana bilər.

⁵⁹² Kaşğari Mahmud. “Divan”. III c. s. 312

⁵⁹³ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. s. 50

Ki(kia)- Şumer dilində *balıq* deməkdir. Selkup dilində də balığa *ki (kia)* deyilir⁵⁹⁴. Hər iki sözün eyniliyi göz qabağındadır.

Şumerin müdriklik Tanrısı Enkinin ləqəbi *balıq*dır. Onun bir adı da *Ea*-dır. *Ea* adı *ki(kia)* balıq sözüylə səsləşir.

Ki-sal- Şumer dilindən ibadət olunan *yer, ev, məbəd* kimi tərcümə edilir. Hazırda türk dilində işlənən *kilsə* sözünün eynidir. Yalnız metateza nəticəsində səslərin yeri dəyişib: *ki-sal/kil-sə*. Bu söz Şumer dilindən akkad dilinə keçərkən *kisallum* şəklinə düşüb.

Ki-sal- Şumer dilində həm də *həyat* deməkdir.

Ki-taq- Şumer dilində *toxunmaq, dəymək, vurmaq* anlamlarına uyğun gəlir. Hazırda dilimizdə işlənən *kötək* sözünün etimonudur.

Ki.uz.qa- V.K.Afanasyeva bu sözü “qazların yemləndiyi yer” kimi tərcümə etmişdir⁵⁹⁵. Sözün tərkib hissələri buna imkan verir: *ki-yer; uz-qaz; qa-yem*. Bunun hərfi tərcüməsi *qaz yemlənen yer* deməkdir. Ancaq Şumer sözlərinin bu cür tərcüməsi yolverilməzdir. Bu söz *kuz* kimi tərcümə edilməlidir. Hazırda türk dilində heyvanları salmaq və yemləmək üçün ayrılmış yerə *küz* deyilir. *Küzün ki.uz.qadan* törəndiyi isə göz önündədir. Sözün sonundakı *qa* düşmüş, *kinin* sonundakı ünlü eliziyaya uğramış, *ki.uz.qadan küz* yaranmışdır.

Kum- Şumer dilində *qum* deməkdir. Söz şəkilcə və anlamca olduğu kimi türk dilində saxlanıb.

Kun- Şumer dilində *quyruq* mənasında işlənmişdir. Türk dilində quyruqlu qoyuna *kunkal* deyilmişdir. *Kunkal* sözünün

⁵⁹⁴ Пелих И.Г. Происхождение селькупов. Томск. 1972. s.168

⁵⁹⁵ АШП. СПб, 1997. s. 434

kun kökündən yarandığı göz önündədir. Türk dilləri üçün *n/y* əvəzlənməsi də xarakterikdir, yəni *kun* sözü asanlıqla *kuy* şəklinə düşə bilər. Ona görə, hazırda türk dillərində işlənən *quyruq/kuyruq* sözünün *kun/kuy/quy* kökündən və *ruq* şəkilçisindən yarandığı şübhə doğurmur.

Kur- Şumer dilində çoxmənalı sözdür. Bir mənası da *parlamaq, alov saçmaq, alışıb yanmaq*dır⁵⁹⁶. Türk dilindəki "ocağın gurlamağı", "gur-gur yanmaq", "gur-gur guruldamaq" ifadələrindəki *gur* sözü *kurla* eyni mənalı olub, "gur yanmaq", "gur işıq saçmaq" mənaları verir.

Kur- həm də *düşmən, rəqib* deməkdir. Qədim türk dilində indiki güləş sözü *kürəş* şəklində işlənib. A.Məmmədov bu sözün türkmənlərdə *kərəş*, qaqauzlarda *küreş*, tuvalılarda *xüreş*, uyğurlarda *kürəş* olduğunu yazır⁵⁹⁷. Bu sözlərin hamısı mənaca çox yaxındır. Güləşdə hər iki tərəf rəqib, düşmən sayılır. Ona görə onların hamısının Şumer dilindəki *kur* kökündən yarandığı öz-özünə aydın olur.

Kur- Şumer dilində *ölkə* deməkdir. Komi və udmurt dillərində şəhər anlamında *kar* sözü işlənir⁵⁹⁸. Türk, cağatay, çuvaş, mari, kam-bolqar dillərindəki *karman* sözü *qala* anlamındadır⁵⁹⁹ ki, onun da kökündə *kar/kur* morfemi durur. Türk dilində *qurqan* sözü də *qala, istehkam* anlamlarında işlənib⁶⁰⁰. Noqaylar ölkəyə *kıral* deyirlər⁶⁰¹.

T.Hacıyevə görə, Xəzər dənizinin qədim adları olan *Qurqan/Kurqan/Hirkan* sözləri də Şumer dilindəki *ölkə* anlamlı *kur*

⁵⁹⁶ Məmmədov A.M. G.ə. AFM. Bakı. 1983. s. 10

⁵⁹⁷ Yəne orada, s. 16

⁵⁹⁸ Серебренников Б.А. Коми-зыр. Кар "город"/Этимология. М. 1971. s. 207

⁵⁹⁹ Yəne orada, s. 208

⁶⁰⁰ Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. Баку. "Язычы". 1992. s. 251

⁶⁰¹ Баскаков Н.А. Ногайский язык / ЯНСССРТЯ. М. 1966. s. 297

kökündən yaranıb⁶⁰². Deməli, bu sözlərin hamısı *kar/kur* kökünə bağlıdır. V.V.Radlov türk dilində ölkə anlamında kir sözünü qeydə alıb⁶⁰³.

Kala/qala- Şumer və türk dillərində ölkəyə *Qala* deyilib. V.V.Radlovun lüğətində də *qala* sözünün *şəhər* anlamında işləndiyi göstərilib⁶⁰⁴.

Kur- Şumer dilində *dağ* deməkdir. *Ur* sözünün mənalarından biri də həm Şumer, həm türk dilində *hündür*, *uca*, *dik* demək olub. Dağ da *uca*, *hündür*, *dik* durur. Deməli, *ur* kökünün əvvəlinə *k* samiti artırılmaqla *kur* sözü yaranıb.

V.V.Radlov dağ anlamında kir sözünü qeydə alıb⁶⁰⁵. Altay dilində *dağ*, *dağ sırası* anlamında *kir* sözü var⁶⁰⁶.

M.Kaşğarlıda *kur* sözünün *mərtəbə*, *məqam* anlamına rast gəlinir ki, bu da *dağ* anlamına yaxındır⁶⁰⁷. Bundan başqa, M.Kaşğarlının “Divan”ında *basıq dağ*, *yastı dağ* anlamında *kir* sözü var ki, bu *kur* sözünün tam eynidir⁶⁰⁸.

Yardımlı rayonunda dağın döşünə *ker* deyirlər⁶⁰⁹.

Türk dilinin bir çox ləhcələrində dağın zirvəsi *kur* adlanır ki, onun *kur* sözü ilə eyniliyi göz önündədir. Azərbaycandakı Bala Kırş, Böyük Kırş dağlarının adlarında *Kur* kökü saxlanmışdır. Azərbaycandakı Qoşqar dağının adı da *qoç dağı* deməkdir. *Kur/qur* sözü burada *qar* şəklində saxlanıb.

Kur- Şumer dilində yeraltı dünya deməkdir. Türk dilindəki *gor* sözü ondan yaranıb. Onların anlamca və şəkildə oxşar-

⁶⁰² Hacıyev Tofiq. Azərbaycan dilinin onomastikasına dair // AFM. B. 1984. s. 126

⁶⁰³ Радлов В.В. ОСТН.Т.2.ч.1. СПб. 1899, s.860

⁶⁰⁴ Yenə orada, s. 224

⁶⁰⁵ Yenə orada, s. 860

⁶⁰⁶ Altayca- türkcə sözlük. Ankara. 1999. s. 109

⁶⁰⁷ Kaşğari Mahmud. “Divan”. I c. s. 339

⁶⁰⁸ Yenə orada, s. 339

⁶⁰⁹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B. 2007. s. 244

lıǵı bu fikri söyləməyə əsas verir. *Gor* sözü sonradan yaranıb, çünki qədim dildə *o* hərfi olmayıb.

V.V.Radlovun lüğətində heyvan üçün dam anlamında *kura* sözü var⁶¹⁰. Heyvan damları qazma olurdu, torpağı qazıb heyvan damı düzəldirdilər. Bunlar yeraltı dam sayılırdı.

Kur- *kurqan* sözü də bu yuvadan yaranıb. Türk dillərinin əksəriyyətində *qurqan/kurqan* sözü var. V.V. Radlovun lüğətində *kurqan* sözü *qala*, *istehkam* anlamında qeydə alınıb⁶¹¹. Bu sözü *qala*, *istehkam*, *sığınacaq* anlamında qeydə almış N.A. Baskakov yazır ki, rus dilindəki *kurqan* türk sözüdür. Bu söz *qurmaq*, *qoymaq*, *yerləşdirmək* anlamlarında işlənən *qur* kökündən yaranıb⁶¹².

Kur- bu sözün Şumer dilində “icarəyə verilən torpaq” mənasını akademik V.V.Struve qeyd edib⁶¹³. Əgər belədirsə, onda *kirə* və *kirayə* sözlərinin *kur* kökündən yarandığı heç bir şübhə doğurmur. Onda *kirə* sözünün türk mənşəli olduğu və fars dilinə türk dilindən keçdiyi də təsdiqlənir.

Kurum- Şumer dilində *qoruq* deməkdir. T.Hacıyevə görə, hazırda türk dilində işlənən *qoruq* sözü də *kur* kökündən əmələ gəlib.

Kuğ- Şumer dilində qızılı rəngin adıdır. *Ku/qızıl* sözündən yaranıb. *İşıqlı* anlamında işlənib. Sözün kökü *kudur* (qızılı, sarı). Bəzən gümüşü rəngə də *kuğ* deyilmişdir.

Kurban– Türkiyə araşdırıcısı Muhərrem Kılıcın topladığı sözlərdən götürülüb. Şumer dilində də *qurban* anlamında

⁶¹⁰ Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1889, s. 920

⁶¹¹ Радлов В.В. ОСТН.Т.2.ч.1. СПб. 1899, s. 940

⁶¹² Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. В. 1992. s. 87

⁶¹³ Струве В.В. Община, храм и дворец /ВДИ. 1963. № 3. s. 17

işlənib⁶¹⁴. Hətta Kurban adlı bir toponimə rast gəlinir⁶¹⁵.

Kol- bu söz də Muhərrem Kılıca görə Şumer dilində məhz *kol* anlamında işlənib⁶¹⁶. Lakin Şumer dilində *o* hərfi yoxdur. Qədim türk dilində də *o* hərfi olmamışdır. Onun əvəzinə *a* və ya *u* yazılmışdır. Ona görə Şumer dilindəki sözləri *o* hərfi ilə oxumaq yanlışdır. Deməli, bu sözü *kul* kimi oxumaq lazımdır. *Kol/qol* sözünün *kul* kökündən yaranmağı çətin deyil.

Kus-ub- Muhərrem Kılıc bu sözü türk dilindəki "kös"la eyniləşdirib⁶¹⁷. "Kus" və "kös" sözlərinin eyni köklü olduğu şübhəsizdir.

Kus/Kuş– Şumer dilində *dəri*, *qabıq*, *gön* deməkdir⁶¹⁸. Qədim türk dilində *dəri* anlamında *qas* sözü işlənib⁶¹⁹. V.V.Radlovun lüğətində *dəri* sözü *kıs* şəklindədir⁶²⁰. Hazırda türk dilində *köşə* sözü var. *Köşə* dəridən çəkilir. Dəriyə həm də *gön* deyilir. *Kuş* (köş), *köşə* və *gön* sözlərinin mənaca yaxınlığı onların eyni köklü olduğunu göstərir.

Bundan başqa, "Koroğlu" dastanında dəri anlamında *pus* sözünə rast gəlinir ki, o da *kus* sözüylə yaxından səsləşir. Dəmirçioğlu Koroğluya deyir: "Cəfər paşa soydururdu dərimi, Qəsdı buydu saman tərə *pustuma*⁶²¹. Burada *dəri* və *pus* sözlərinin hər ikisi işlənmişdir. *Pustuma* sözünün *pus+tu+ma* şəklində hecalara bölünməsi onun kökünün *pus* olduğunu göstərir. *K/p* səslərinin əvəzlənməsinə türk dilində çox rast gəlinir.

⁶¹⁴ Kılıç Miherrem. DİL, tarix, Coğrafiya və Ata-Türk // "Yeni həyat" dərgisi, 13 yıl. Nisan, 2007. Ankara. s.19

⁶¹⁵ Хрестоматия по истории Древнего Востока. М. 1963. s. 227

⁶¹⁶ Yenə orada, s. 19 .

⁶¹⁷ Kılıç Miherrem. DİL, tarix, Coğrafiya və Ata-Türk // "Yeni həyat" dərgisi, 13 yıl. Nisan, 2007. Ankara. s.19

⁶¹⁸ Дьяконов И.М. Реформа Урукагины / ВДИ. 1951, № 1. s. 22

⁶¹⁹ Древнетюркский словарь. Л. 1969. s. 430-431

⁶²⁰ Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1889. s. 801

⁶²¹ "Koroğlu" dastanı (Tərtib edənı M.H.Təhmasib). Bakı. 1982. s. 71

Kus- Şumer dilində ağacın qabığına da *kus* deyilmişdir. Qədim türk dilində *qabıq* anlamında *qas*, *ağac qabığından tursuk* anlamlarında *qasıq* sözləri işlənib⁶²². Qədim türk dilində ağacın özəyi *uş* adlanıb. Görünür, *uş kuşdan* daha qədim sözdür, çünki birincinin əvvəlinə *k* ünsüzü artırılmaqla ikinci söz yaranıb.

Kuş- Şumerdə bir ölçü vahididir. Pul vahidinə oxşayır: *1 aşğab 2 bahar 1 sakan-kes 2 sipad - udu -sig-ka kin-bi 1 gi kus 4 lu didli*⁶²³. Cümlənin tərcüməsi belədir: *1 dabbağın, 2 dulusçunun, 1 zənbilçinin, 2 yunluq qoyun çobanının işi birlikdə 1 gi 4 kuşa bərabərdir*. Türklərdə ta qədimlərdən bu günə qədər işlənən *quruş* (qəpik-quruş da deyilir) sözü ilə həm mənaca, həm də quruluşca yaxından səsleşir.

Katun- Şumer dilində həm *qadın*, həm də *xatun* anlamlarında işlənib. Baş Tanrı Anın arvadının bir adı da *Qatum*-duq idi. Buradakı *qatum* sözü *xatun* deməkdir. Qədim türkcədə qadına *katun/xatun* deyilmişdir. *K* və *q* samitlərinin bir-birini əvəzləməsi türk dilinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Hazırda Azərbaycanda *q* ilə tələffüz edilən sözlərin çoxu Türkiyədə *k* ilə tələffüz olunur. Ona görə *katun*, *xatun* və *qadın* sözlərinin yazılışca da, mənaca da eyniliyini söyləmək olar.

Kazal- Şumer dilində keçi deməkdir. Azərbaycanın bir çox bölgələrində (Salyan, Biləsuvar, Zəngilan, Cəbrayıl, Şahbuz, Culfa, Ordubad) keçi qılına *qəzil* deyilir⁶²⁴. Bundan başqa, dərisi sarı rəngli, yaxud burnunun üstü ağ olan keçiyə Laçında *murğuz*, Naxçıvanda *murğus*, Şamaxıda isə dağ keçisinin dərisinə *murğus* deyirlər⁶²⁵. Göründüyü kimi, hər iki sözün tərkibində *kaz/guz/qus* (keçi) kökü saxlanıb.

⁶²² Древнетюркский словарь. Л. 1969. s. 430-431

⁶²³ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 35

⁶²⁴ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. AMEA.Bakı. 1964.s.126

⁶²⁵ Yənə orada, s. 331

Altay türkcəsində *ceeren*, *ceren*, *qazal* sözləri sinonim kimi işlənir⁶²⁶. Sözün kökü *ka* olmalıdır. *Kosa* sözü də *kasaldan* yaranıb. Keçinin "iki cüt, bir tək" saqqalı olur. Hazırda dilimizdə işlənən "keçi saqqal" deyimi də bu fikri təsdiqləyir.

Keçi, *təkə* sözləri də *kazal* kökündən törənmişdir.

N.A.Baskakov da *quzu* və *koza/kozel* sözlərinin eyni köklü olduğunu, hətta rus dilindəki *osel* sözünün də həmin yuvadan yarandığını yazmışdır⁶²⁷. Ancaq N.A.Baskakov Şumer və türk dillərində keçiyə *qazel/kazal* deyildiyini bilməmişdir. V.V.Radlovun lüğətində qədim türk sözü kimi *kazal/qazel*, həmçinin *quzu* sözünün *koza/kozu/kuzu* şəkilləri qeydə alınmışdır⁶²⁸. Bizə elə gəlir ki, *quzu* da, *kozel* da *qazeldən* törənmişdir. Əslində *kozel* sözü *qazelin* eynidir. N.A.Baskakovun *oselun* da *qazel/kozedan* törəndiyi fikrini doğru saymaq olar. Deməli, *kozel* və *osel* sözlərinin hər ikisi rus dilinə türk dilindən keçib.

Kunkal- Şumer dilində quyruqlu qoçdur. O.Süleyменова görə, tofalar dilində maral balasına *konkal* deyilir⁶²⁹. Sözün quruluşu dəyişmədən saxlanmış, yalnız qoyunçuluğa aid termin maralçılıqda işlədilmişdir.

Kena- *kina* şəklində də oxunur. Şumer dilində *həqiqət*, *gerçək* anlamı bildirmişdir. O.Süleyменова görə, türk dilində *Kin* sözü *həqiqət*, *həqiqi* anlamlı söz olmuşdur. Hazırda türk dilində onun incələşdirilmiş *şin* (yin) şəkli *həqiqi*, *həqiqət*, *sin* (sen) şəkli isə *inam* mənalarında mövcuddur⁶³⁰.

Ki-na- Şumer dilində *yataq*, *istirahət yeri* deməkdir⁶³¹. *Qonaq*, *qonmaq* sözlərinin ondan törəndiyi aydın görünür. Onu

⁶²⁶ Altaysca- türkcə sözlük. Ankara. 1999. s. 59

⁶²⁷ Баскаков Н.А. Русские фамилии тюркского происхождения. Баку. "Язычы". 1992. s. 131

⁶²⁸ Радлов В.В. ОСТН. Т.2,ч.1. СПб. 1899. s. 371, 631

⁶²⁹ Süleymenov Oljas. Az-Ya. Azərnəşr. Bakı. 1993. s. 119

⁶³⁰ Yenə orada, s. 202

⁶³¹ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. s. 648

ku-na kimi də oxumaq olar.

Kar- Şumer dilində *oğurlamaq* deməkdir. Qədim türk dilində qarət anlamında işlənmiş *karma* (karpa) sözünün *kar* kökündən törəndiyini onun həm şəkilcə oxşarlığı, həm də mənacə yaxınlığı da göstərir. Onda *qarət* sözü də *kar* kökündən yaranıb türk dilindən fars dilinə keçmişdir.

Kuzu- mürəkkəb sözdür: *ku*-işıqlı, *zu*-bilmək. Sözün öz mənası "ağıllı olmaq"dır. Azərbaycanın Muğan şivələrində *çoxbilmiş*, *ağıllı* mənaları bildirən *uğuz* sözü onun fonetik variantıdır. Bu söz hazırda türk dilində şəklini olduğu kimi saxlamış, mənasını dəyişmişdir. *Əkiz* mənasında işlənən *kuz* sözü də bu kökdəndir.

Ki-taq– taxıl döyülən yer, xırman deməkdir. Ki – yer, taq- taxıl. Şumer dilində taxıl sözü “şe” (arpa) ilə ifadə olunub. Ola bilsin “taq” sözü sonralar “taxıl” sözüne çevrilib.

Ki-taq- *toxunulan yer* deməkdir. *Ki-yer*; *taq- toxunmaq*, *dəymək*. Hazırda dilimizdə işlənən *kötək* və *dəyəmək* sözlərinin hər ikisi *ki-taq*dan törəmədir. Çünki taxılı paya ilə döyürdülər. *Paya*, *kötək* və *dəyəmək* sinonim sözlərdir. *Ki-taq*ın *kötəyə* çevrilməsi normal dil hadisəsidir.

Kar– *qurtulmaq*, *qaçıb canını qurtarmaq* anlamlarında işlənmişdir⁶³². *Ur-lum-ma ba-da-kar*. Tərcüməsi belədir: *Urlum-ma qaçıb qurtarmağı bacardı*. Sözü *kur* kimi də oxumaq olar. *Kar//kur qurtulmaq* sözünün köküdür.

Ki- Şumer dilində *qız* seməkdir. Ona *ki-sikil* sözünün tərkibində rast gəlinir və *bakirə qız* kimi tərcümə edilir. Burada iki söz var: *ki* və *sikil*. Şumerşünaslar onu *ki-yer* və *sikil-təmiz* kimi başa düşürlər. Türk dilinin ayrı-ayrı ləhcələrində *qız* sözü deyilişcə və

⁶³²ШГЭ. ВДИ. 1964. № 3. s. 256

anlamca çox fərqlənir. Onun *kis/kiz/kıs/kız/qız* deyilişləri var. Azərbaycan türkcəsində *qız* sözü konkret olaraq *bakirə qız, ərə getməmiş qız* anlamında işlənir. Ərə gedənlərə *qız* demirlər. Altay dilində də yalnız ərə getməyənlərə *kıs* deyilir⁶³³. Digər türkcələrdə isə belə deyil. Məsələn, Türkiyə türkcəsində *qız* sözü cinsi bildirir. *Qız qardaş* deyimində bunu görürük. Onlar bacının ərə gedəninə də, getməyəninə də *qız* qardaş deyirlər. Deməli, burada *qız* sözü *bakirəliyi yox, qadın* anlamı bildirir. Şumer dilindəki *ki-sikil* sözünü *ki-qız, sikil-təmiz, bakirə* kimi tərcümə etmək lazımdır. Buradakı *ki* sözünü *yer* kimi başa düşmək yanlışdır.

M.Kaşğaridə *qadın, arvad* anlamlarında məhz *kis* sözü-nə rast gəlinir. “Ol kisi aldı” deyimi “O arvad aldı” deməkdir⁶³⁴. Altay dilində ərə getməmiş qıza *kıs* deyilir. Azərbaycanda da *qız* deyəndə yalnız ərə getməyənlər nəzərdə tutulur. Buna görə demək olar ki, Şumer dilindəki *ki.sikil* sözünün *ki* hecası *qız* sözünün köküdür.

Kan-kal- *qanqal* deməkdir. Söz hazırda türk dilində anlamca və şəkilcə olduğu kimi qalır.

Kikal- Şumer dilində *becərilməyən tarla, sahə* deməkdir. Becərilməyən tarlada çoxlu *qanqal* bitir. Ona görə də həmin söz türk dilində *qanqallıq* şəklində oxumaq daha doğrudur.

Ki.tuş- *oturacaq, oturmaq üçün yer* anlamında işlənmişdir: *ki-yer, tuş-düşmək, oturmaq*.

Kud- Şumer dilində *kəsmək* deməkdir. *Kərt, kərtmək* və *gödək, gödəltmək* sözlərinin *kud* kökündən yarandığını düşünmək olar.

Kun-Şumer mətnlərində *ödəniş* anlamında işlənib⁶³⁵. Bu söz hazırda dilimizdə işlənən *qan pulu* və *qan bahası* ifadələrinə

⁶³³ Altayca- türkcə sözlük Ankara. 1999. s. 109

⁶³⁴ Kaşğari Mahmud. “Divan”. I c. s. 343

⁶³⁵ ИДВ.Москва. 1983. s. 330

uyğun gəlir. Türkcə qədim yazılı mətnlərdə *qan bahası*, yəni ölümə görə ödəniş anlamında *kun* sözü işlənmişdir⁶³⁶. V.V.Radlovun lüğətində *kun* sözü ölümə və ya dəymiş zərərə görə ödəniş anlamında qeydə alınıb, məhz qan bahası deməkdir⁶³⁷. *Kun* sözü M.Kaşğarlıda soymaq, oğurlamaq anlamındadır⁶³⁸. V.V.Radlov yazır ki, azad, sırayı insanı öldürməyə görə cərimə *kunla* ölçülür, 100 ata, 1000 qoyuna bərabərdir⁶³⁹. *Qan/kan/kun* eyni sözdür.

Kun- Şumer dilində *işıqlı* deməkdir. *Kun-Ninqal* (ışığı Ninqal, yaxud Ninqal işıqlıdır). Hazırda türk dilində işlənən *gün* /*günəş* sözünün eynidir.

Kuru(m)- Şumer dilində *qorumaq* anlamı bildirib. Hazırda türk dilində işlənən *qoruq*, *qoruqçu*, *qorumaq* sözləri anlamca və şəkildə *kuru(m)* sözünün eynidir. Bu sözlərdə *kur/qur/qor* kökü aydın görünür. Burada aşağıdakı şəkildəyişmələr baş vermişdir: *kuru(m)/kuru(q)*, *koru(q)*, *qoru(q)*. O hərfi dildə sonradan yaranıb. Ona görə sözün ilkin şəkli *kuru(m)/kuru(q)* olub.

Qa- Şumer dilində bir ağartı növünün adıdır. Onu *süd* kimi oxuyub tərcümə edənlər var⁶⁴⁰. Ancaq onun *qatıq* sözünün kökü olduğu aydın görünür.

Qa- Şumer dilində *keçi* deməkdir. *Qa* şəklində yazılır, *qazel* yaxud *qazal* kimi oxunur. İdeogramı MAŞ-dır. Rus dilindəki *koza* (keçi) sözü də türk dilindən alınmadır. Oğlaq, təkə, keçi sözlərinin hamısı *qa/ke/kə* kökündən yaranmışdır.

⁶³⁶ Rəcəbli Əbülfəz. Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. B.2001. s.43; Акылбекова Э., Аширалиев К., Османалиева Б., Сыдыков С. Глоссарий/Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках (под редакцией ак. И.А.Батманова). Фрунзе.1971. s. 53

⁶³⁷ Радлов В.В. ОСТН. т. 2, ч. 1. СПб. 1889. s.908

⁶³⁸ Kaşğari Mahmud. "Divan". IV c. s.341

⁶³⁹ Радлов В.В. Из Сибири: Страницы дневника. М.1989. s. 345

⁶⁴⁰ Вайман А.А. О протошумерской письменности /ТДП. М. 1976. s. 583; Дьяконов И.М. Реформа Урукагины /ВДИ. 1951, №1. s. 23

Qa/qe+çi=keçi; qa/ağ/oğ+laq= oğlaq; tə+qa/kə=təkə. Bu cür söz yaratmanın mümkünlüyü Şumer mətnlərində öz ifadəsini tapmışdır. Məsələn, daha çətin olan oğlaq sözünü götürək. Şumer mətnlərində *keçi* sözünün ideoqramı bəzən MAS QAL kimi yazılır. MAS-ın yerinə QA qoyanda Qağal alınır. Şumer dilinin xüsusiyyətinə uyğun olaraq hecaların yerini dəyişirik: ǵalqa. İndi sözü tərsinə sağdan sola oxuyuruq (güzgü oxunuşu): *aqlaq*. Şumer dilində *O* hərfinin yoxluğu onun *a* ilə əvəzlənməsini şərtləndirmişdir: *aqlaq* (yazıda)=*oğlaq* (tələffüzdə).

Qa- bir Şumer mətnində bu sözə *yem, yemək, ərzaq, azu-qə* anlamında rast gəlinir: *ki.uz.qa-* “qazların (*uz*) yemləndiyi (*qa*) yer (*ki*) deməkdir⁶⁴¹. “Məlikməmməd” nağlında Zümrüd quşu *qa* deyəndə *ət, qu* deyəndə *su* istəyir⁶⁴². Şumer dilində *qu* sözünün *su* anlamında işlədiyini bilirik (*qu* sözünə bax). *Qa* sözü də nağilda *ət* (yemək) anlamında işlənmiş və ilkin mənasını saxlamışdır. Hazırda Azərbaycanın bəzi bölgələrində uşaq dilində çörəyə və yeməyə *qaqqa* deyilir. *Qaqqa* sözünün onunla eyni mənalı *qa* kökündən yarandığı aydın görünür. “*Qa* deyəndə *ət* vermək” ifadəsi məhz Zümrüd quşunun yemək istədiyini bildirmişdir.

Qa- Şumer dilində *qamış* deməkdir. Bu söz həm *qa* kökündən ibarət, həm də *qamış* şəklində bütöv yazılıb. Qamışın türk sözü olduğunu əksər dilçilər qəbul etmişlər. Rus alimləri təsdiq etmişlər ki, *qamış* sözü rus dilinə də türk dilindən keçib⁶⁴³. Deməli, *qamış* Şumer və türk dillərinə məxsus sözdür.

Q.Dörfer isə türk sözü *qamışla* iran (yunan) *qələm* (trostnik) sözünün bəzi qafqaz dillərində kontaminasiya olunduğunu yazır. Bu sözün Şumer dilində də eyni anlamda işlənməsi sonuncu fikrin yanlışlığını göstərir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Qamış çox qədim türk sözüdür və heç bir başqa sözlə kontamina-

⁶⁴¹ АИП. СПб, 1997. s. 434

⁶⁴² Azərbaycan Folkloru Külliyyatı. Nağıllar. I k. Bakı. 2006. s.78

⁶⁴³ Тюркизмы в восточно- славянских языках (отв. Ред. Н.А. Баскаков). М.Наука. 1974. s. 162

siyaya girməmişdir.

Bundan başqa, Şumerdə və türk coğrafiyasında Qamış sözündən yaranmış çoxlu toponimlər var ki, onlar da sözün eyni dilə məxsus olduğunu göstərir.

Qa– Bu sözün Şumer dilində bir mənası da *qarğadır*. Onu oxuyarkən yanlış olaraq əvvəlinə *u* saiti artırıb *uqa* şəklində yazırlar. Söz *uqa* yox, *qa* kimi oxunmalıdır.

Şumer yazılarında qarğa sözünə *ğa-ğa* şəklində də rast gəlinir. Uyğur dilində hazırda qarğaya qaqa deyilir ki, bu da Şumer dilindəkinin eynidir.

Bütün hallarda *qa* və *ğağa qarğa* sözünün ilk hecası-köküdür. Sonradan sözün hecalarının arasına *r* ünsüzü düşməklə *qarğa* sözü alınıb.

Qa- Şumer dilində *üst-üstə yığmaq, qablaşdırmaq, qalaqlamaq* anlamlarında işlənib. Bu söz türk dilində eyni anlamda çox işlək olub. Ona qədim yazılı mənbələrdə tez-tez rast gəlinir. Məsələn, Rusiya EA Şərqsünəslıq İnstitutunun Sankt-Peterburq şöbəsinin Əlyazmalar fondunda saxlanan iki uyğur yazısında *qa* sözü məhz *qablaşdırmaq, tərtib etmək* anlamlarında işlənib⁶⁴⁴. Mahmud Qaşqarlının “Divan”ında bu sözə *kadı* şəklində *qablaşdırmaq, şeyləri sandığa yığmaq, odunu ocağa qalaqlamaq* anlamlarında rast gəlinir: *Kadı- ol tonuğ kadı- o, paltarı sandığa yığdı, qoydu (kar-kamak)*. Bu iki söz yağma dilindədi. Doğru olanı *kaladır*⁶⁴⁵. Qədim türk dilinin lüğətində *qa* sözünün *qablaşdırmaq, bir yerə yığmaq, cərgəylə üst-üstə yığmaq, qalaqlamaq* anlamları qeydə alınıb. M.A.Şerbak həm isim, həm fel kimi işlənən *ka* praformasını ümumtürk kökünə bağlamışdır⁶⁴⁶. A.T.Heydərov və E.Z.Kajibekov da ha-

⁶⁴⁴ Тугушева Л.Ю. Два уйгурских документа из рукописного собрания Ленинградского отделения института Востоковедения Академии Наук СССР //СТ. 1975. № 4. s. 100

⁶⁴⁵ Kaşğari Mahmud. “Divan”. III c. s. 234

⁶⁴⁶ Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л. 1970. s. 194

zırda türk dilində işlənən *qalaq*, *qalaqlamaq*, *qalaq-qalaq yığmaq*, *qablamaq*, *qablaşdırmaq* sözlərinin hamısının *ka/qa* semantik yuvasından yarandığı fikrini söyləmişlər. Bu fikri bir fakt da təsdiqləyir ki, hazırda noqay, qazax, qaraqalpaq, öz-bək və uyğur dillərində *qablaşdırmaq*, *yığmaq*, *qalaqlamaq*, *qalaq-qalaq yığmaq* anlamında *qala* sözü işlənir⁶⁴⁷.

Deməli, Şumer dilindəki *qa* sözü türk dilində semantik nüvə rolu oynamış, bu yuvadan çoxlu yeni sözlər yaranmışdır.

Qa(b)- Şumer dilində *qab* deməkdir. M.Kaşğarlıda *qab*, maye qoyulan *qab* anlamında *ka* sözü var⁶⁴⁸. Söz hazırda türk dilində olduğu kimi saxlanıb.

Qab(a)- Şumer dilində *qabağında*, *qarşısında* deməkdir⁶⁴⁹. Bu gün türk dilində işlənən *qabaq*, *qabağında*, *qarşısında* sözlərinin köküdür.

Qaba- *qabaq*, *sinə*, *döş* mənalarında işlənib. *Gab-ba* kimi interpretasiya edilir: *Ur-lum-ma gaba-ni-şe i-gub*⁶⁵⁰. Belə tərcümə olunur: *Urlumma onun qabağında dayandı. Gaba-guruş-agi-gim-he-ra-ra*⁶⁵¹. Tərcüməsi belədir: *O gəncin sinəsinə (döşünə) qamışla dəqiq zərbə vurdu.*

Şumerlər arabanın *qabaq* oxunun qoruyucu hissəsinə *qaba-qal* deyirdilər.

Qaba sözü bu gün türk dilində işlənən *qabaq* (ön) sözünün eynidir. Birincidə Şumer dilinin xüsusiyyətinə uyğun olaraq sondakı *q* samiti oxunmur.

Qaba- Şumer dilində çox işlənən söz olub, güclü semantik

⁶⁴⁷ Кайдаров А.Т., Кажибеков Е.З. Гомогенные корни и их лексико-семантическое развитие // СТ. 1980. №3. s. 17-18

⁶⁴⁸ Kaşğari Mahmud. "Divan". IVc. s.227

⁶⁴⁹ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. s. 627

⁶⁵⁰ Канева И.Т. Направительный падеж в Шумерском языке // ПАС. III книга. М. 1979. s. 121

⁶⁵¹ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 46

yuvadır. Türk dilindəki *qavlama* qab adı ondan yaranıb. *Qavlama* dərin mis qabdır. *B/v* əvəzlənməsi türk dili üçün səciyyəvidir.

Qab- Şumer dilində *qabaq-qənşər* deməkdir⁶⁵². *Qaba* və *qabaq-qənşər* sözləri *qab* kökündən yaranıb.

Qabara- Balkar-qaraçay dilində qadın döşlüyünə (lifçik) *qabara* deyilir. Bakıda, Bərdədə, Şamaxıda boy-buxun, görkəm anlamında *qavara* sözü işlənir. Bakıda iri bədənli, gövdəli adama *qavaralı* deyirlər⁶⁵³. V.V.Radlov da *kabara* sözünü düymə və mismarın başı anlamlarında qeyd alıb⁶⁵⁴. *Qabara*, *qavara* və *qavaralı* sözləri Şumer dilindəki *qaba* (döş, sinə) sözünə *ra* və *lı* şəkilçiləri artırılmaqla yaranıb.

Qaba sözü *sinə*, *döş* anlamlarında *qabar* sözü ilə üst-üstə düşür. Qadın döşü qabardığına görə *qab* sözünün həmin kökdən olduğu şübhə doğurmur. *Qabara* sözünün də məhz döşün qabarması ilə ilgili yarandığı inandırıcıdır.

Qaba(ru)- Şumer dilində rəqib deməkdir. Söz *qaba* ismi ilə *ru* feil kökündən yaranıb⁶⁵⁵. Sözün mənası *qabaqlamaq*, *üstün gəlmək*, *ötmək*, *qalib gəlmək* olub, *qaba* sözünün mənası ilə üstə-üstə düşür. *Lu-lu gaba-şu-gar-nu-tuku*⁶⁵⁶. Tərcüməsi belədir: *İnsanların rəqibi yox idi*.

Qada- Şumer dilində bir parçaya deyilib⁶⁵⁷. M.Fasmerə görə, türk dilində kobud yun parça *qaba* adlanıb⁶⁵⁸. Qada sözündəki *d* səsi asanlıqla *b* səsilə əvəzlənə bilir. *Qada* sözünün Şumer yazılarından *qaba* kimi oxunuşu da mümkündür. Mixi yazılar

⁶⁵² Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. s. 649

⁶⁵³ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı. 2007. s. 287

⁶⁵⁴ Радлов В.В. ОСТН. т.1.ч.2. СПб. 1899. s. 442

⁶⁵⁵ АШП. СПб, 1997. s. 461

⁶⁵⁶ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.s.53

⁶⁵⁷ АШП. СПб, 1997. s. 389

⁶⁵⁸ Фасмер М. Г.э. т.1. М. 1964. s. 378

fonetik yazı olmadığına görə belə oxunuş yanlış deyil. Onda *qada* sözü asanlıqla *qaba* şəklinə düşür.

Qada sözünü *kətan* parça kimi oxuyanlar da var⁶⁵⁹. Əgər bu fikrin doğruluğunu qəbul etsək, onda *qada* sözündə sonuncu samit (*n*) düşüb, *q* samiti *k* samiti ilə əvəzlənib. *Qada(n)* və *kətan* sözlərinin arasında müəyyən oxşarlıq var. Onlardan ikincisi birincinin fonetik variantı kimi də yarana bilərdi. *Qa/ka* kökü onların hər ikisində nəzərə çarpır. Sözlərin şəkildə və anlamca oxşarlığı da bu cür düşünməyə əsas verir. Əgər onların eyni kökdən yarandığı öz təsdiqini taparsa, onda dilçilərin *kətanı* ərəb sözü hesab etmələri⁶⁶⁰ yanlışdır. Çünki Şumer sözü heç vaxt ərəb mənşəli ola bilməz. Bu halda demək olar ki, *qada* Şumer- türk sözüdür. *Qada* sözü türk dilindən ərəb dilinə keçərkən *kətan* şəklinə düşüb.

Qalqa- Şumer dilində çoxanamlı sözdür. *Məsləhət, məsləhətçi, fikir, ovqat, hal-əhval* və s. anlamlarda işlənmişdir. Hazırda türk dilində işlənən və daha çox məsləhətlə yoluna qoyulan *qalmaqal* sözünün *qalqanın* fonetik variantı olduğu onun həm şəkildən, həm də mənasından aydın görünür.

Qal.Zu- bu sözü İ.M.Dyakonov *müdrük* kimi tərcümə edib⁶⁶¹. Lakin Şumer dilində *müdrük* anlamında *apkalı* və *ummanu* sözləri işlənib. Ona görə *qalzu* sözünü *çoxbilmiş, biləyən* kimi tərcümə etmək daha doğrudur: *qal-böyük (çox)+zu –bilən, bilmək= biləyən*.

Sabirabad rayonunda çoxbilmiş adama *uğuz* deyirlər ki, burada da ağıllı, bilikli anamlı *uz/zu/us* kökü saxlanıb⁶⁶².

Qam- Şumer dilində *dairə, üzük, çevrə* deməkdir. Hazırda türk dilində işlənən *qom, qomarlamaq, qamarlamaq, qomargə*

⁶⁵⁹ АШП. СПб, 1997. s. 389

⁶⁶⁰ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c-də. III c. Bakı. 1983. s. 60

⁶⁶¹ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. s. 78

⁶⁶² Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. АМЕА. Bakı.1964.s.394

sözlərinin kökü olduğu aydın görünür.

Qan/kan–bəzi Şumer mətnlərində *ödənış* analımında işlə-nib. Bəzi şumerşünaslar onu töycü, vergi, başqaları nəyə görəsə ödəniş kimi başa düşürlər. İşçiyə *qan*la müəyyən haqq, cərimə və s. ödənilir. Burada *qan* ölçü vahidi ola bilər. Daha ətraflı bax:*kun*.

Qan.Ba- Q.E.Kurtik bu sözü *bacarıqlı/işgüzar* kimi tərcü-mə edib⁶⁶³. Sözü ikinci hecasında *bacarıqlı*nın *ba* kökü görünür. Sözü Şumer dilinin qaydalarına uyğun olaraq hecaların yerini də-yişməklə oxuduqda *ba.qan* alınır. *Baqan/bakan* hazırda türk di-lində *nazir* anlamında işlənilir. Sözsüz ki, hər adam *bakan* ola bil-məz. Burada da onun *bacarığı*, *işgüzarlığı*, *qabiliyyəti* əsas götü-rülür. Hər iki söz şəkildə və mənaca üst-üstə düşür. Türk dilindəki *başqan* sözü də onunla səsləşir.

Qa-qa-İ.M.Dyakonova görə, *qar* (qoymaq, quraşdırmaq) sözünün təkrarıdır⁶⁶⁴. Bizə elə gəlir ki, sözü *a yox, u* sa-i-tiyə oxumaq lazımdır: *qu(r)*- *qu(r)*. Onda sözün *qurmaq*, *quraşdırmaq* fellərinin kökü olduğu aydın görünür.

Qal- Şumer dilində *var olmaq*, *yaşamaq* deməkdir⁶⁶⁵. Ha-zırda türk dilində bu söz eyni mənəni saxlamışdır. *Atan qalır-mı?*, *atanın yurdunda qalan varmı?*, *anan qalır mı?* ifadələri eyni-lə *atan yaşayır mı?*, *atanın yurdunda yaşayan varmı?*, *anan ya-şayır mı?* anlamındadır.

Qala- Şumer dilində *oxuyan*, *müğənni* mənalarında iş-lənib: *e-gala-e balağ nunim*⁶⁶⁶. Tərcüməsi belədir: *Oxuyan (mü-ğənni balabanı (balağ) gətirməyib*.

⁶⁶³ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. s. 648

⁶⁶⁴ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. s. 434

⁶⁶⁵ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. s. 627

⁶⁶⁶ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 37

Qala- Şumer dilində çoxmənalı sözdür. Əsasən *ölkə, şəhər* anlamında işlənib. Qədim qaynaqlarda bütün Şumer *Kalam* adlanır: *Sipad kalam-ma*⁶⁶⁷ ifadəsi *Ölkənin çobanı* deməkdir. Çox geniş yayılmış sözdür. Onun iştirakı ilə yüzlərlə toponim yaranıb.

Qal-la- Şumer dilində *qala* deməkdir: *Bir-hur-tur-re* (1) *ka* (2)-*qal-la* (3) *ba-ra* (4)-*e* (5). Cümlənin açımı belədir: *Birhurtur* (1) *qalanın* (3) *qapısından* (2) *bayıra* (4) *çıxdı* (5). Cümlədəki *qal-la* sözü hazırda əksər türk dillərində işlənən *qala* sözüdür. Ümumiyyətlə, qədim türk dili ilə yaxşı tanış olanlar üçün bu cümlədəki sözlərin hamısı anlaşılındır.

Qalleş- söz *gal-le-eş* kimi yazılsa da, *qalaq* kimi oxunmalıdır. Yığılmış, əzəmətli, üst-üstə qalaqlanmış anlamlarına uyğun gəlir. Bu gün türk dilində işlənən *qalaq, qalaqlamaq* sözləri həmin kökdəndir.

Qal- Şumer dilində *böyük* deməkdir. Ən çox isimlərə qoşulub böyüklük bildirir. *Lu-qal*=böyük insan. *Böyük, başçı* anlamı verdiyinə görə, *Luqal* sözü vəzifə termininə çevrilib. *Ağsaqqal* sözündəki *qal* morfemi də həmin kökdəndir. Qəzənfər Kazımov onu Azərbaycanın bəzi bölgələrində *böyük, uca, yüksək* anlamlarında işlənən *qəlbi* sözüylə eyniləşdirib.

Gamar- Şumer dilində kütləvi olmaq deməkdir. O.N. Tuna onu türk dilindəki ağır sözü ilə qarışdırıb. Azərbaycan türkcəsində *qomurğa, qomarğalamaq, qamar, qamarlamaq* sözləri hər tərəfdən bir şeyin üstünə tökülüşməyi bildirdiyinə görə, *gamar* sözünə daha yaxındır.

Qızıl, teleut, şor, saqay, kaç və Altay ləhcələrində bu söz “qüvvətli”, “şaman məzhəbindən xəbərsiz”, “utanmaz”, “qaba” və “kibirli” mənaları bildirir⁶⁶⁸. Bunlardan *qüvvətli* və *qaba*

⁶⁶⁷ Yenə orada, s. 43

⁶⁶⁸ Cəfəroğlu Əhməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı. 2008. s. 247

sözləri *böyük* anlamına uyğun gəlir.

Qal kökündən hazırda türk dilində işlənən çoxlu sözlər yaranıb. *Oğul* sözü də bu kökdəndir. Şumer dilində *o* saitinin olmaması *oğul* sözünün *gul* şəklində yazılışına səbəb olub. Söz sonradan *oğul* şəklinə düşüb.

Qarım- Şumer dilində su axmaq üçün balaca *arx*, *şırım* anlamında işlənib. Qədim türk dilində *şırım*, *arx*, V.V.Radlovda evin qırağında su axmaq üçün *şırım*, Uyğur dilində *çuxur*, *yalaq*, *su xəndəyi* anlamında *karım* sözü qeydə alınıb⁶⁶⁹.

Bu söz hazırda Azərbaycan türkcəsində olduğu kimi saxlanıb. Tovuz, Gədəbəy, Daşkəsən, Ağcabədi, Borçalı, Cəbrayıl, Gəncə, Qazax, Şəmkir, Hamamlı, Qaraqoyunlu, Göyçə, Kürdəmir və Salyan rayonlarında çadırdan qurulmuş binənin, comanın, alaçıqın suyu içəri dolmasın deyə onun kənarı ilə çəkilən şırıma, ensiz arxa indi də *qarım*, bəzi bölgələrdə isə *qanoy* deyilir. Ocaq qalamaq üçün qazılan yer anlamında da Qazaxda, Şəmkində, Gəncədə, Salyanda *qarım* sözü işlənir⁶⁷⁰. Salyanda tənək basdırmaq üçün qazılmış yeri *qərim* adlandırırlar. Bu da *qarımın* fonetik variantıdır.

Qar- həm də *qandal*, *buxov* anlamlarında işlənib⁶⁷¹. Bu söz hazırda türk dilində işlənən *qarmaq* sözünə oxşayır. Onlar həm mənaca, həm də quruluşca bir-birindən çox da fərqlənmir. *Qarmaq* sözünün *qar* kökündən yarandığı şübhəsizdir. *Qarmaq* da *qandal*, *buxov*, *zəncir* sözləri ilə yaxın mənəlidir.

Qar- üst-üstə *qoymaq*, *quraşdırmaq* deməkdir. Görünür, sözün *qur* kimi oxunması daha doğrudur. *Qur-qurmaq*, *quraşdırmaq* sözlərinin köküdür. *Qur* sözü hazırda türk dilində feilin əmr formasında işlənir. İlk mənəsini, quruluşunu və tə-

⁶⁶⁹ Древнетюркский словарь. Л. 1969.с.427; Радлов В.В. ОСТН. т.1.ч.2. СПб. 1899. с.183; Cəfəroğlu Əhməd. Eski uyğur türkcəsi sözlüğü. İst. 1993. s. 111

⁶⁷⁰ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B.1964.s.118

⁶⁷¹ Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. с. 48

ləffüzünü də dəyişməmişdir.

Qara– *üzüm, tənək, meyvə* mənalarında oxunub⁶⁷². Bəzi alimlər *qora* sözünü sami mənşəli sayır, buna əsasən samilərin e.ə. IV-III minilliklərdə oturaq yaşayışa keçdiklərini yazırlar⁶⁷³. Halbuki akkad dilində *qora* sözü olmamışdır⁶⁷⁴. Hazırda türk dilində dəyməmiş *üzümə qora* deyilir. Şumer dilində *O* hərfi olmadığına görə, *qora* sözü *qara* şəklində yazılıb. Deməli, *qora* sözü Şumer-türk mənşəlidir.

Qara- ilk sözlərdəndir. Bu sözə ilk dəfə tanrıların insanı yaratdıqdan sonra onlara qoyduqları *qarabaş* adında rast gəlinir. İlk insanların adları *Uluqara* və *Zalqara* olub⁶⁷⁵. Bunlar şumerlərdən əvvəl tanrıların insanlara qoyduqları adlardır. Tanrılar şumerlərin özlərinə də *Qarabaş* adı qoydular ki, onun da kökündə *qara* sözü var. Türk "Yaradılış" dastanının qəhrəmanı Tanrı Qara xandır. Bu dastana görə dünyanı və ilk insanı o yaratmışdır. Şumer mətnlərində insanın ilk adlarının (*Uluqara* və *Zalqara*) Tanrı Qara xanın adına uyğunluğu da təsadüf ola bilməz. *Alalqar, Zalqara* və *Qara xan* adlarında *qara* sözü *böyük, uca, güclü, bacarıqlı* anlamlarında işlənib. Deməli, bu söz Şumer və türk dillərində omonim olub.

Qara- Şumer dilində həm də *güclü* deməkdir. Bu sözün *güclü* anlamında işləndiyi Şumer mətnlərindən aydın görünür. *Şu-kara* ifadəsində *qara* sözü *güclü* deməkdir. İfadə *əlin (şu) gücü (qara), qolun gücü* anlamındadır. *Qara* sözü türk dilində də *güclü və bacarıqlı* anlamları bildirib. “Dədə Qorqud”dakı *Qaraca Çoban güclü, qüvvətli çoban* deməkdir. Ağacı kökündən çıxartdığı səhnədə bunu aydın görürük.

⁶⁷² История Древнего Востока. М. 1983. с. 96

⁶⁷³ Yenə orada, s. 96

⁶⁷⁴ Yenə orada, s. 96

⁶⁷⁵ Тюменев А.И. О предназначении людей по мифам древнего Двуречья // ВДИ. 1948, № 4. с. 16

Qarabaş- bu söz Şumer dilində qulluqçu, xidmətçi anlamında işlənib. Göründüyü kimi, *qara* və *baş* tərkib hissələrindən əmələ gəlib ki, onların da hər ikisi türk sözüdür. *Qarabaş* sözü anlamca da hazırda türk dilində işlənən *qaravaş* sözünün eynidir.

Qaru- Şumer dilində *yağlı, düşmən* anlamındadır. “Dədə Qorqud”da *yağlı* anlamında həm də *qarı* sözü işlənib: *Qarı düşmən dost olmaz*⁶⁷⁶.

Qaruş- şumerlərin işlətdikləri əkinçinin təqvimində ölçü vahididir. İdeogramı KUŞdur. S.N.Kramerə görə, 1 *qaruş* təxminən 7-8 metrə bərabər olmuşdur⁶⁷⁷. Zamarovski isə bir qarışın 0,495 m olduğunu yazır⁶⁷⁸. Bugünkü düşüncəmişlə yanaşdıqda 1 qarışın 0,495 m-ə bərabər olduğu həqiqətə daha çox uyğun gəlir.

Qarış mürəkkəb söz olub, *qarı* və *uş* tərkiblərindən əmələ gəlib. Qolun dirsəkdən biləyə qədər olan hissəsi *qarı*, biləkdən barmaqların ucuna qədər olan hissəsi isə *şu/uş* adlanır. *Qarı+uş*.

Burada birinci sözün sonundakı sait (*i*) düşüb, ikinci sözün əvvəlindəki sait (*u*) saxlanıb (eliziya). *Qaruş* sözü belə yaranıb. Bu söz türk dilində daha çox *qarış* şəklində işlənir. Onun yaranması zamanı birinci sözün sonundakı sait (*i*) saxlanıb, ikinci sözün əvvəlindəki sait (*u*) düşüb (aferezis). M.Kaşğarlıda qarış, ölçü anlamında *karı* və *karış* sözləri var⁶⁷⁹

Qarış ölçü vahidi kimi bu gün də türklərdə işlənəkdədir. Sözün yazılışında və tələffüzündə heç bir dəyişiklik baş verməyib. V.V.Radlovun lüğətində ölçü vahidi anlamında *kari* sözü var⁶⁸⁰.

Qa(u)– *qayıtmaq* deməkdir. Hazırda türk dilində işlənən

⁶⁷⁶ «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı. 1978. s. 15

⁶⁷⁷ Крамер С.Н. Шумеры. Москва. 2009. s. 126

⁶⁷⁸ Замаровский Войтех. Спочатку був Шумер. Київ. 1983. s. 117

⁶⁷⁹ Kaşğari Mahmud. “Divan. IVc. s.250,251

⁶⁸⁰ Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1899. s. 183

qayıtmaq sözünün kökü olduğu aydın görünür. Bir mətnə baxaq: *Lu qal-mu za-e kur-şe u-a ma-e uru(r) şe ga-u*⁶⁸¹.

Mənim ağam, sənə dağa çıxmaq, mənə şəhərə qayıtmaq. Cümlənin sonundakı *qa-u qayıtmaq* sözünün Şumerçə qısa yazılış şəklidir.

Qaz- Şumer dilindən *öldürmək* anlamında tərcümə edilib. Türk dilində işlənən *nəslini qazımaq, kökünü qazımaq* (kəsmək) ifadələri həmin mənanı saxlamışdır.

Qen- Şumer dilində *qonşu* deməkdir. *Uru-qen* cümləsi *qonşu* (qen) *şəhər* (uru) kimi tərcümə edilir⁶⁸². Şumer dilində *o* hərfi olmadığına görə söz *qen* kimi yazılır və oxunur. *Qonşu* sözünün ilk hecası-köküdür.

Qidru- bu sözü İ.M.Dyakonov *ağac* (paya) anlamında oxumuşdur: *lu-e qidru-in qar*. Mənası belədir: *insan payanı yerə qoydu*⁶⁸³. Balakən rayonunda payaya *qaraq* deyilir. *Qidru* və *qaraq* sözləri arasında fonetik oxşarlıq var. Onların eyni kökdən olması mümkündür.

Qu- Şumerdə Dolça bürcünün adıdır. Mənası *suların yiyəsi* deməkdir. *Qu* quşunun adı onunla bağlıdır. “Məlikməmməd” nağlında Zümrüd quşu *qa* deyəndə *ət*, *qu* deyəndə *su* istəyir⁶⁸⁴. Şumer dilindəki *qu*-Dolça bürcünün adı ilə nağilda *su* anlamında işlənmiş *qu* sözünün eyniliyi göz önündədir. *Qu* sözü də nağilda *su* anlamında işlənib və ilkin mənasını saxlayıb.

Qu- *səs* deməkdir. Türk dilində "qu deyirsən qulaq tutulur" ifadəsində *qu* *səs* anlamında işlənib. *Səs-küy*, *hay-küy*, *küyləmək küyə basmaq* ifadələrinin tərkibindəki *küy* morfemi

⁶⁸¹ Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. с. 55

⁶⁸² История Древнего Востока. М. 1983. с. 172

⁶⁸³ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. с. 30

⁶⁸⁴ Azərbaycan Folkloru Külliyyatı. Nağıllar. I kit. Bakı.2006.s.78

qunun dəyişikliyə uğramış şəklidir. *Küy* türk dilinin əksər ləhcələrində işlənən sözdür. Türk dilindəki *qulaq* sözü *qu* kökündən yaranıb. Qulaq eşitmək üçündür, *qu* da səsdir. Səs eşitmək funksiyasını yerinə yetirdiyinə görə *qu* kökündən *qulaq* termini törəmişdir. F.Cəlilov da *qulaq* sözünün *qu* kökündən törəndiyini yazmışdır⁶⁸⁵.

Quba- həm Şumer, həm də qədim türk dillərində *ağ*, *ağbəniz* mənalarında işlənib. *Şe-quba*: Açımlı *ağ* (quba) *arpa* (şe) deməkdir⁶⁸⁶. Hazırda tele, şor və s. dillərində *quba* sözü elə *ağ* deməkdir⁶⁸⁷.

Quba- qadın adıdır, xüsusi isimdir. Şumerdə həm Tanrı, həm də xaqan adıdır. Türklərdə Quba, Qubaxanı, Qubaş qadın adları, Quba rayon, Qubalı kənd adları var. Şumerdə III Kiş sülaləsinin əsasını *Quba* adlı qadın qoymuşdur. Bu sözün Şumer və türk dillərindəki *ağbəniz* anlamı *Quba* sözünün türk poetik təfəkküründə gözəllik epiteti kimi işlənməsilə də təsdiqlənir.

Quda - Şumerdə kahin vəzifəsi bildirən termindir. Daha çox qurbanvermə mərasimlərində iştirak etmişdir. Bu söz azacıq dəyişikliyə uğrayaraq türk dilində uzun müddət *kəndxuda* termininin tərkibində işlənmişdir. *Xuda* və *quda* sözlərində yalnız ilk samitlər fərqlənir: *x/q*. Onların mənalarının yaxınlığı *kəndxuda* sözünün *quda* sözündən yarandığını göstərir. *Quda/xuda* sözünə *kənd* determinantı artırılmaqla *kəndxuda* sözü alınmışdır ki, bu da *kəndin kahini*, *kəndin böyüyü* deməkdir.

Quda sözü qohumluq bildirən termin kimi də bu gün dilimizdə işlənir.

Qukkal- Şumer dilində *qoyun* anlamında işlənmişdir. Şumerlər qoyuna daha çox *udu* demişlər. Füzuli rayonunda arıq

⁶⁸⁵ Джалилов Ф. Морфонологическая типология/АФМ.В.1984.с.75

⁶⁸⁶ История Древнего Востока. Москва. 1983. с. 208

⁶⁸⁷ Радлов В.В. ОСТН. т.2.ч.1. СПб. 1899. с. 1033

qoyuna *qaqel* deyildiği qeydə alınıb ki, bu da *qukkal* sözüylə yaxından səsləşir. Görünür, şumerlər də məhz arıq qoyuna *qukkal* demişlər. Qazax rayonunda keyfiyyətsiz, pis meyvəyə *qaqel* deyirlər. Eyni sözün bir dildə ayrı-ayrı anlamlarda işlənməsi onun alınma olmadığını göstərir. Alınma sözlər əksərən bir mənada işlənir. *Qaqel* və *qukkal* sözləri arasındakı oxşarlıq göz qabağındadır. Onlardan biri digərinin fonetik variantıdır. *Qaqel* sözündə Ahəng qanunu pozulub, söz təhrif edilib. Onun ilkin şəklinin *qukkal* olduğu daha çox inandırıcı görünür.

Qun- Şumer dilində *gün/günəş* anlamında işlənib. *Qun.nu* Şumer dilində *gün* (qun) *işığı* (nu/nur/ deməkdir. Z.Sitçin onu qədim Şumer sözü hesab edir⁶⁸⁸.

Qun/Qunu - Şumer dilində *qonur* mənasında işlənib. *Şequnu* qonur, ala-bula, qarışıq taxıl deməkdir⁶⁸⁹. *Qunu* sözünün sonuncu samiti (*r*) düşüb, Şumer dilində *o* hərfi olmadığına görə, *qunu* kimi yazılıb. Çox güman ki, söz *qonur* şəklində tələffüz edilib.

Qu.Murğu- Şumer dilində *bel sütunu*, *qabırğa* deməkdir. Şumer dilində *qabırğa ti* sözü ilə ifadə edilib. Sözün yazılışı və tələffüzündəki oxşarlıq onun bu gün türk dilində işlənən *onurğa* sözü ilə eyniliyini göstərir: *Qumurğu/Qumurğu/Qumurğa/qomurğa/onurğa*. Göründüyü kimi, hər üç söz bir-birinin fonetik variantıdır.

Qur- Osman Nədim Tuna onu türk dilində *kəsmək*, *biçmək*, *vurmaq* anlamlarında işlənmiş *or* sözü ilə eyniləşdirib⁶⁹⁰. Şumer dilində *o* hərfi olmadığına görə, *or* sözü *qurun* fonetik variantı kimi sonradan yarana bilərdi. Azərbaycan dilində buna

⁶⁸⁸ Захария Ситчин. Армагеддон откладывается. М. 2006. с. 208

⁶⁸⁹ АШП. СПб, 1997. с. 397; Энмеркар и верховный жрец Араты // ВДИ. 1964. № 4. с. 191

⁶⁹⁰ Tuna Osman Nedim. G.ə. Ankara. 1997. s. 12

anlamca daha yaxın olan *qır*, *qırmaq* sözləri var. *Qur*, *qır*, *qırmaq* sözləri quruluşca və anlamca bir-birilə yaxından səsleşir.

Qurud- Şumer dilindən yoğurt (qatıq) kimi tərcümə edirlər. Bir ağartı növü olduğuna görə, onu bugünkü qurudla eyniləşdirə bilərik. Ağartı olmağı bu fikrin doğruluğunu təsdiqləyir.

Bu söz Şumer dilində qurud olmasa belə, türk dilində şəklini saxlamış, anlamını dəyişmişdir.

Qurun- Osman Nədim Tuna onu türk dilində *kəsmək*, *biçmək*, *vurmaq* anlamlarında işlənmiş *orum* sözü ilə eyniləşdirib⁶⁹¹.

Azərbaycan dilində buna daha yaxın olan *qırıq*, *qırıntı*, *qır-qırıq* sözləri var.

Quza- *taxt*, *kürsü* deməkdir. *Kürsü* sözünün həmin yuvadan yarandığı yaxud onun fonetik variantı olduğu şübhəsizdir.

Qir- Şumer dilində çoxmənalı sözdür. S.N.Kramer və İ.M.Dyakonov bu sözü *gir* kimi oxuyub, *şir* kimi mənalandırmışlar⁶⁹². *Gir* və *şir* sözlərinin hər ikisi *ir* kökünün əvvəlinə *g* və *ş* ünsüzləri artırılmaqla yaranıb. Bunlar eyni köklü və eyni mənalı sözlər olduğuna görə heç bir şübhə yoxdur ki, *gir* sonralar *şir* şəklinə düşüb. Hətta sözün interpretasiyasında *girin şir* kimi oxunması da mümkündür. Şumer yazılarında səslər görünmədiyinə görə sözün *gir* və ya *şir* oxunuşlarının heç biri yanlış deyil.

V.K.Afanasyeva bu sözü *xəncər* kimi oxumuşdur.

Qim- Şumer dilində *kimi* qoşmasıdır. *Qud gim- buğa kimi* deməkdir. Sözün sonuncu saiti düşüb. *Qim* elə *kimi* deməkdir. Hər iki sözün quruluşu, yazılışı, tələffüzü və mənası eynidir.

⁶⁹¹ Yenə orada, s. 12

⁶⁹² АИИИ. СПб, 1997. s. 425

Qirgirli- Şumer mətnlərində adı çəkilən bir quşdur. Hansı quş olduğu hələlik bəlli deyil⁶⁹³. Onun *gir-gir* hissəsi və *li* sözdüzəldici şəkilçisi sözün türk dilinə məxsus olduğunu göstərir.

Quruş- Şumer dilində termin kimi işlənmiş çoxanlamlı sözdür. Onun mənası düzgün başa düşülmədiyindən çoxlu mübahisələrə səbəb olub. Akademiklərdən V.V.Struve, N.M.Nikolski, İ.M.Tyumenev, habelə İ.M.Dyakonov bu sözün bir neçə mənə verdiyini yazmışlar.

Bir mətnə baxaq: *guruş ukkin ki*. Bu ifadə *kişilərin (quruş) toplandığı (ukkin) yer (ki)* deməkdir. Demək burada *quruş* sözü *kişi* anlamında işlənib. İ.M. Miziyev balkar-qaraçay dilində *quruş* sözünün *kişi* anlamında işləndiyini yazır. Balkar-qaraçay türkcəsindəki *erkeqırış* sözü də *kişi qırığı* demək olub, *erkək* (kişi) və *quruş* sözlərindən yaranıb.

Söz eyni mənanı dilimizdə işlənən bir çox ifadələrin tərkibində saxlamışdır: qəpik-quruş; xırda-xuruş; gönü bir quruşa dəyməz və s. Azərbaycan dilində çox işlənən *qırışmal* sözü məhz *quruş* sözünün törəməsidir. Hətta *kişi qırığı* ifadəsindəki *qırığ* sözü də *quruşun* dəyişilmiş şəklidir.

Azərbaycan dilçiləri *quruş* sözünün yalnız olaraq italyan dilinə məxsus olduğunu yazmışlar⁶⁹⁴. Heç bir şübhə yoxdur ki, Şumer dilində işlənmiş bu söz italyan mənşəli ola bilməzdi. Söz Şumer-türk mənşəli olub, öz ilkin quruluşunu və mənasını min illər boyu saxlamışdır.

Quruş- Şumer dilində həm də oğlan uşağı anlamında işlənib⁶⁹⁵. Bundan əvvəlki quruş sözünə bax.

Qur- Şumer dilində *ölü* deməkdir. Onun işarəsi QAM-

⁶⁹³ Yəne orada, s. 441

⁶⁹⁴ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cildə. I c. B.1980. s. 586

⁶⁹⁵ История Древнего Востока. М. 1983. s. 172

dır. Başqa mənalari da var. *Qur* sözü hazırda türk dilində işlənən *gor* sözü ilə yaxından səsləşir. *Gor* sözünün *qurun* fonetik variantı olduğu aydın görünür.

Qur- Şumer dilində ölçü vahididir. Onu həcm ölçüsü hesab edirlər⁶⁹⁶. Hazırda türk dilində işlənən *qəpik-quruş*, *gönü bir quruşa dəyməz*, *cibində bir quruşu yoxdu* ifadələrində *qur* kökü olduğu kimi saxlanıb. Ola bilsin ki, Şumer dilində *bir qur taxıl* deyəndə onun çəkisi yox, dəyəri başa düşülüb, yəni *bir qur taxıl* elə *bir quruşluq* taxıl anlamındadır. Onda Şumer dilindəki *qur* və hazırda türk dilində pul vahidi kimi işlənən *quruş* sözlərinin mənalari da tam üst-üstə düşür.

Qir-diba-ablu- Şumer dilində bu söz bir qurdun adıdır. Sözü kökündə (*qir-d*) *qurd* sözü açıqca görünür. Onu *İba-ablu qurdu* kimi (məsələn, dozanqurdu) oxumaq daha düzgün olar.

Qıştil- Şumer dilində *şitil* deməkdir. Daha çox xırda, körpə ağac anlamına uyğun gəlir. İki sözdən əmələ gəlib: *giş-til*. *Til-diri olmaq*, *həyat*, *yaşamaq*, *canlı olmaq*, *qış* isə *insan əlilə hazırlanmış* anlamındadır⁶⁹⁷.

Şitil insan əlilə yetişdirilir və ona görə onun adı *giş* və *til* sözlərinin anlamlarına çox uyğun gəlir.

Şitil körpə olduğundan onun həyatı, böyüməyi, bar verməyi qabaqdadır. Qıştil adı da buna çox uyğun gəlir.

Şumerlər həyat ağacını da *giştil* adlandırırdılar. Belə çıxır ki, *həyat ağacı* anlayışı tədricən insanların şüurunda arxa plana keçib, *şitil* şəklinə düşüb.

Qud- Şumer dilində buğa deməkdir. *Qud Anna* – göyün (*an*) *buğası* (*qud*) və *Anın buğası* kimi mənalər verir. *Qud* əslində *göy*, *səma* mənşəli *buğanın* adıdır. Onun adı *ud/od* kökündən yaranıb. Bəzi mütəxəssislər *od* sözünün türk dilində 15-20 min il tarixi olduğunu göstərir. Dədə Qorqudun adındakı

⁶⁹⁶ Крамер С.Н. Шумеры. Москва. 2009. с. 127

⁶⁹⁷ Ситчин Захария. Лестница в небо. М. 2007. с. 294

qud morfemi də bu kökdəndir. *Qodu-qodu* ifadəsinin də kökündə *qud* sözü durur. Qədim dildə *o* hərfi olmadığına görə söz *qud* kimi deyilib. Bəlkə *Qodunu gördünmü* deyəndə elə göyün buğası-*Qud* nəzərdə tutulub. Axı *Qodunu* axtarırlar ki, günəşi çağırırlar. *Qodu-Qud* günəşi çıxartmalıdır.

Şumer mətnlərində Günəş Tanrısı *Utunun* ləqəbi *Buğadır*. *Utu/Ud/Qud* fonetik şəkildəyişmələri Şumer və türk dilləri üçün səciyyəvidir. Deməli, *Qud* sözü *Ud/Utu* sözündən yaranıb.

Qud- Şumer dilində həm də *qurmaq* anlamında işlənib: *qud-us-sa-bi-a*⁶⁹⁸. Belə tərcümə edilir: *Onun* (bi) *qurduğu* (*qud*) *yuvada* (*us-sa-a*). *Qud* və *qurmaq* sözlərinin hər ikisinin kökündə *qu* hecası durur.

Gu- Şumer dilində *qıraq, yan, sahil* mənalarında işlənib: *gu-buranuna-kuğ-ğa-ka ru-a-bi*⁶⁹⁹. Tərcüməsi belədir: *O Fəratın təmiz qırağında (sahilində) bitir*. Buradan aydın görünür ki, *gu qıraq* sözünün köküdür. Onu *gır* şəklində də interpretasiya etmək olar.

V.V.Radlovun lüğətində *qıraq, sahil* sözləri *kı(i), kıyı, kır* şəkillərindədir⁷⁰⁰.

Gi- Şumer dilində *qamış* deməkdir. Bakıda qamışa oxşayan bir bitkini *gim* adlandırmışlar. *Gi* və *Gimin* eyni söz olduğu şübhəsizdir. *Gi* sözün köküdür, onun sonuna sonradan *m* samit səsi artırılıb.

Qamış sözünə Şumer dilində bugünkü şəkildə *Qamış* gölünün adında rast gəlinir. Bəlkə də söz *gi* kimi yazılıb, *qamış* kimi deyilib. Ona görə sözün *gi* yox, *ga* şəklində interpretasiyası daha doğru sayılmalıdır. *Qa* isə *qamış* sözünün ilk hecasıdır. *Qa* yazılışı *qamış* kimi tələffüz edilir.

⁶⁹⁸ ШГЭ. ВДИ. 1964. № 3. с. 220

⁶⁹⁹ Афанасьева В.К. Одна шумерская песня о Гильгамеше и ее иллюстрации в глиптике // ВДИ. 1962, №1. с. 84

⁷⁰⁰ Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1889. с. 687,715,732

Qamış türk sözüdür və digər dillərə, o cümlədən rus dilinə də türk dilindən keçib.

Qam– Şumer dilində *işıqlı, gözqamaşdırıcı* deməkdir. *Şaman* anlamındaki *qam* sözü onun eynidir. *Hur sağ - GAM -ta he-im-ma-da-ra-e-de*⁷⁰¹. Tərcüməsi belədir: *Qoy o gözqamaşdıran dağdan aşağı ensin.*

Hazırda türk dilində işlənən *qamaşmaq, qamaşdırmaq, qamaşdırıcı* sözlərinin hamısı *gam* kökündən yaranıb. *Qam* (şaman) sözü isə onun eynidir.

Qar- Şumer dilində *qarıdamaq* anlamındadır. *Qar* sözün köküdür: *bi-za-za id-da gu-gar-u*⁷⁰². Tərcüməsi belədir: *qurbağalar çayda ucadan quruldayırlar.*

Hər iki sözün eyniliyi onların şəkillərindən və mənalarından aydın görünür.

Ga-gir- Şumer dilində *çaxmaq, guruldamaq* mənasında işlənib: *izi-gim ga-il nim-gim ga-gir*⁷⁰³. Tərcüməsi belədir: *alov kimi yaxır, şimşək kimi çaxır.*

Şumer dilində *ç* səsi olmadığından söz *ga-gir* kimi interpretasiya edilib. Onun mənaca və tələffüzəcə *çaxır* (çaxmaq) sözünə yaxınlığı aydın görünür.

Gu- Şumer dilində *gur, uca səslə* deməkdir. *Bi-za-za id-da gu-gar-u*. Tərcüməsi belədir: *qurbağalar (bi-za-za) çayda (id-da) ucadan (gu) quruldayırlar (gar-u).*

Qaş- Şumer dilində *guya qarğa* deməkdir. Bəzi alimlər *Şirpurlu* toponimini *Laqaş* kimi oxuyur və sonuncudakı *qaş* hecasını, *qarğa* kimi yozurlar⁷⁰⁴. Bu yozum yanlışdır. Şəhərin adı *Şirpurludur*.

⁷⁰¹ Энмеркар и верховный жрец Араты // ВДИ. 1964.№4. s. 192

⁷⁰² Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. s. 41

⁷⁰³ Yenə orada, s. 42

⁷⁰⁴ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. s. 41

Şumer dilində *qarıldamaq* anlamında *gar* sözü işlənmişdir. *Qarğa* və *qarıldamaq* sözləri eyni köklü olduğuna görə, Burada *şir+pur* hecalarını *qaşa* və *qaşanı qarğa* kimi oxuyub onun da əvvəlinə *la* (əslində *lu* sözdüzəldici şəkilçidir) artırmaqla *Laqaş* sözü almaq doğru deyil.

Lah-lah- Şumer dilində soymaq, talamaq deməkdir⁷⁰⁵. Birinci hecanın (*lah*) yerinə *ta* qoyanda söz asanlıqla *talah/talan* şəklinə düşür. Onun da sonuma *maq* məsdər çəkilçisi qoşulmaqla *talamaq* sözü alınır.

Laqab- ləqəb kimi də oxumaq olar. Şumer dilində *kiçik*, *parça* mənasında işlənib. Həm də *kahin* vəzifəsini bildiren sözdür. Sonradan mənasını dəyişərək *ayama* sözünün sinoniminə çevrilib. Hazırda *ayama* və *ləqəb* sözlərinin hər ikisi eyni anlamda türk dilində işlənir.

Lal- *bal* sözünün Şumer mətnlərindən oxunmuş şəkli-
dir⁷⁰⁶. Onun *bal* kimi oxunması da mümkündür. *L/b* ünsüzlərinin əvəzlənməsilə *lal* sözü *bala* çevrilir: *lal/bal*.

La/lal- Şumer dilində *aşmaq* deməkdir⁷⁰⁷. Dağı aşmaq, yaldan aşmaq. *L/y* əvəzlənməsilə *lal* sözündən *yal* sözü alınır.

Libis- Şumer dilində *nifrət* deməkdir⁷⁰⁸. Türk dilində pələngə *irbis/irbiz/irbic* deyildiyi məlumdur⁷⁰⁹. Türk miflərində müharibə və düşmənçilik ruhunun adı da *İlbis*dir. Azərbaycanda ona *İblis* deyilir. R.Q.Əhmədyanov türk mifologiyasındakı şər, pislik ruhunun adı olan *Albastın*ın da bu kökdən yarandığını yazır⁷¹⁰. *İr-*

⁷⁰⁵ АШП. СПб, 1997. s. 431

⁷⁰⁶ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s.21

⁷⁰⁷ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 21

⁷⁰⁸ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. s. 51

⁷⁰⁹ Ахметьянов Р.Г. "Лес", "деревя" и "барс" у тюрков /СТ. 1980. № 5. s. 92

⁷¹⁰ Yənə orada, s. 91-92

bis/irbiz/ilbiz/ilbis/albas/albastı fonetik variantlaşması və onların hamısının Şumer dilindəki *libis* kökündən törənməsi mümkündür.

Lil- Şumer dilində *yel, hava* deməkdir. Bu sözə tanrı Enlilin adında rast gəlinir. Enlil havanın, yelin yiyəsidir. S.N. Kramer Enlilin adındakı *lil* morfemi ilə camaşırçılıqda işlədilərən *lil* maddəsini eyniləşdirib onların hər ikisinin *hava rəngi* mənası verdiyini yazmışdır⁷¹¹.

Hazırda türk dilində işlənən *yel* sözü də *lilin* törəməsidir. Deməli, bu gün türk dilində işlənən *lil* və *yel* sözləri Şumer dilindəki *lil* kökündən yaranıb və eyni mənəni saxlayıb.

Lu- Şumer dilində həm *kişi*, həm də *insan* anlamlarında işlənib. *Lu* sözünə *ol, ul, uul, oul* şəkillərində türk dilində rast gəlinir. Əvvəla, demək lazımdır ki, *o* şəxs əvəzliyi qədim və orta əsrlər türk dilində *ol/ul* şəkillərində işlənib ki, bu da *lu* insan sözünün fonetik variantıdır. Hazırda uyğur dilində *o* şəxs əvəzliyi *ul*, cəm şəkli *onlar* isə *ulai*, Sibir tatarlarının dilində *bu* işarə əvəzliyi *ul* kimi işlənir: *ul-ir (bu kişi) yaxud ul keşe (bu adam)*. Bundan başqa, oğula altaylar *uul*⁷¹², xəzərlər, bulqarlar, fin-uqorlar, çuvaşlar, yakutlar *ol*⁷¹³, balkar-qaraçaylar *ulan/ulu/ lu*⁷¹⁴ deyirlər. V.V.Radlovun lüğətində oğlan sözü *ul/ulan/ulaq*, həmçinin *ulancıq (oğlancıq)* kimi müxtəlif şəkillərdə qeydə alınmışdır⁷¹⁵. Bunlardan *ul* şəkli daha qədim olub, məhz *lu* insan sözünün güzgü oxunuşudur.

Altay dilində dəmirçiyə *us-uul* deyirlər⁷¹⁶. Bu söz *us* (ağıl) və *uul* (insan) tərkiblərindən əmələ gəlib ki, onların hər ikisi

⁷¹¹ S.N.Kramer. Tarih Şumerdə başlar (çevirən M.İ.Çığ). 1998. s. 63

⁷¹² Altayca- türkcə sözlük. Ankara. 1999. s. 195

⁷¹³ Федотов М.Р. Отношение чувашского и общетюркского языков к языкам хазар, дунайских и волжских болгар, а также фино- угров // СТ. 1979. №3. s. 32

⁷¹⁴ Мизиев И.М. Г.э. 1986. s.24

⁷¹⁵ Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1893. s. 1674, 1679, 1681, 1683

⁷¹⁶ Баскаков Н.А. Пережитки табу и тотемизма в языках народов Алтая // СТ. 1975. № 2. s. 7

Şumer və türk dilləri üçün ortaq sözlərdir.

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində bu söz *ul/ol/oul* şəkillərində tələffüz edilir. *Lulu* (sözün cəm şəkli) isə *u/ə* sait əvəzlənməsi nəticəsində *lələyə* çevrilərək *qardaş, ata, dost* anlamlarında işlənərkəndədir. Əslində *ulu* sözü böyüklük bildirmək məqsədilə *lu* insan sözünə *u* (uca) epiteti artırmaqla yaranıb. *Ulu* sözü bu gün Azərbaycanda *əcdad* anlamında daha çox işlənir. “Ulu-larımız yatan torpaq”, “ulularımız demişkən”, “ulu sözünə baxmayan ulaya-ulaya qalar”, “ulu babalardan qalmış məsəl” kimi deyimlərdə bunu aydın görürük. Buradan aydın görünür ki, *ulu/ilu* sözünü sami mənşəli saymaq yanlışdır.

Qədim türk dilində *el, el-oba*, xalq anlamında *ul* sözü işlənib⁷¹⁷. *El* sözü də *lunun* törəməsi, fonetik variantıdır. *El* sözünün türk dilinin bəzi ləhcələrindəki *il/el/ul* və s. şəkilləri də bunu təsdiqləyir, çünki *lu* insan sözü bəzi ləhcələrdə *el*, digərlərində *il* şəklinə düşüb. Hazırda bu söz avam, dunuq insanlar haqqında deyilən *layın, lələyün, ləlik, ləlimək* sözlərinin də kökündə saxlanıb.

Lu- Şumer dilində həm də *lək* (əkin üçün şırım) anlamında işlənib⁷¹⁸. Sözün *lu* kimi interpretasiyası onun *lək* sözünün kökü olduğunu göstərir.

Lu- Şumer dilində *bulanmaq* deməkdir. Sözü tərsinə oxuyanda *ul*, onun da əvvəlinə *b* samit səsinə artıranda *bul* sözü alınır. *Bul* hazırda türk dilində işlənən *bulanlıq, bulanmaq, bulantı* sözlərinin köküdür.

Luqal- *böyük insan* demək olub (*lu*-insan, *qal*-böyük) titul bildirən termindir. Başçı anlamındadır.

Lu-qud- Şumer dilində *naxırçı, malabaxan, maldar, malçı*

⁷¹⁷ Дульзон А.П. О связях енисейских языков с тюркскими // Тюркологическая конференция (посвящается 40-летию тюркологического съезда. 12-15 декабря 196 г. Баку). Баки. 1966. s. 12

⁷¹⁸ Крамер С.Н. Шумеры. Москва. 2009. s. 380

deməkdir. *Lu-insan*, *qud*-buğa sözlərindən yaranıb.

Lul-la- Şumer dilində *yalan* anlamında işlənib. Sözü *ama-lul-la* şəklində yazılışı da var. İ.M.Dyakonov yazır ki, *ama* şəkilçidir. Onda sözü kökü *lul* olmalıdır.

V.V.Radlovun lüğətində *yalançı* anlamında *aldal*, *aldadan* anlamında *aldar* sözləri var⁷¹⁹. Azərbaycanın bəzi bölgələrində, o cümlədən Borçalıda *aldatmaq* sözü *yallatmaq* şəklində deyilir. *Aldatmaq* yalan danışmaq deməkdir. Yuxarıdakılardan aydın görünür ki, Şumer və türk dillərindəki *lul-la* və *yalan* sözlərinin hər ikisi *al/lul* (hiylə, kələk) kökündən yaranıb: *al/lal/lul*. *Al* kökünün əvvəlinə Şumer dilində *l* ünsüzü artırılıb *lal* sözü alınıb. Sonra onun axırına *la* hecası qoşulub. Azərbaycan türkcəsində ya *al* kökünün əvvəlinə *y* ünsüzü artırılıb, yaxud Şumer dilindəki *lal-la*-nın ilk ünsüzü *y* ilə əvəzlənib, söz *yal* və ya *yalla* şəklinə düşüb. Sözü *yalla* şəklində hazırda Borçalı ləhcəsində saxlanıb. Sonradan qoşalaşmış *l* ünsüzünün biri düşüb və sözü sonuna *n* səsi artırılmaqla indiki *yalan* şəklini alıb.

Yallan, *yallanmaq* sözləri də həmin yuvadandır.

Lum - bax: hum

Lu-na-me- Şumer dilində *heç kim*, *heç bir insan* deməkdir. *Lu-insan* və *na-me-heç* sözlərindən əmələ gəlib.

Lu-tir- Şumer dilində meşə adamı, meşəçi, ağac işi görən adam, odunçu anlamlarında işlənib.

Lu-ub- Şumer dilində *lobyanın* adıdır. Türk dillərinin bir çoxunda bu söz *lobya*, uyğur dilində *lobi* şəklindədir. Sözü *lu-ub* şəklində yazılışı Şumer dilində *o* hərfinin yoxluğu ilə bağlıdır və təbiidir. *Loby* və *lobi* sözlərinin hər ikisi *lu-ub* sözünün fonetik variantları kimi sonradan yaranıb. Bunu söyləməyə onun kökün-

⁷¹⁹ Радлов В.В. ОСТН. т.1.ч.2. СПб. 1889. с.415-416

dəki *o* hərfi də əsas verir. *Lu-ub* sözündəki *u*-nun biri düşüb, digəri *o* hərfi ilə əvəzlənib. *Lob* sözündən *lobya* və *lobi* sözləri alınıb.

Lu-kin-gi- bax: kin-gi.

Luğud- Şumer dilində *balaca* anlamındadır. *Maş-luğud* balaca keçisi, çəpiş, oğlaq deməkdir.

Lu-tin- Şumerlər içki satan adama deyirdilər. *Lu-insan*, *tin-içki* sözlərindən yaranıb. Qədim türkcədə çaxır satan adam *tim*, tuva dilində alkoqol *tik*, xakas dilində sərxoş adam *tin* adlanır. Atakişi Cəliloğlu Azərbaycan türkcəsindəki *tənək* sözünü də *tin* kökü ilə bağlayıb⁷²⁰.

Ma- Şumer dilində *qayıq*, *gəmi* deməkdir⁷²¹. *Ud ma-magan ba-su-a-ba* (ba-su-a-bi-a). Belə tərcümə olunur: *Maqan* (Ma-gan) *gəmisinin* (ma) *suda* (su-a) *batdığı* (ba) *gün* (ud). Qədim türk dilində qayığa *mu* deyilib. Şumer və türk dillərində *a* və *u* ünlü səsləri asanlıqla əvəzlənir.

Bunlardan başqa, bir çox tək hecalı Şumer sözləri hazırda türk dilindəki iki hecalı sözlərin tərkibində öz ilkin anlamında saxlanıb. *Uş* (*ovuc*), *ti/di* (*diri*) kimi sözlərdə bunu aydın görürük. Şumerdə bir gəmi *Magan* adlanmışdır. Bu söz də *ma* və *gan* morfemlərindən əmələ gəlmişdir. *Gəmi* sözünün də məhz ondan yarandığını söyləmək olar. Şumer dilində sözlərin hecaları yerini dəyişirdi. Ona görə *Magan* adı həm də *Ganma* kimi oxuna bilər. *Ganma* sözünün *gəmi* şəklinə düşməsi üçün fonetik dəyişmələr kifayət edir. Bunu uyğur dilində gəmiyə *kemə/kəmə* deyilməsi də təsdiqləyir⁷²². Söz sonra dildə işləndikcə *ga-ma/gema/gemi/gəmi* şəkillərində fonetik variantlaşma yolu

⁷²⁰ Atakişi Cəliloğlu Kasım. “Sümerce” Kesin Olarak Türk dilidir. İst.2001. s.

70

⁷²¹ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. s. 51

⁷²² Мизиев И.М. Г.э. 1986. s. 182

keçib.

Gəmi sözünün tərkibində həm *ma* morfeminin, həm də onun ilkin anlamının saxlanması hər ikisinin eyni söz olduğunu söyləməyə əsas verir.

Ma-a/mara- *mənə* deməkdir: *ma-a duğ- mənə de* anlamındadır⁷²³. Ortdakı *n* samiti buraxılıb. Söz hazırda türk dilində eynilə işlədilir. Bəzi dialektlərdə *mana*, digərlərində *mənə*, yaxud *bene* şəkillərində tələffüz olunur.

Mana- Şumer dilində bir ölçü vahidinin adıdır. Onu *mina* kimi yazırlar. *Lu-l-ma-na-ra*. Tərcüməsi *adambaşına bir manat* deməkdir⁷²⁴.

Hazırda türk dilində pul vahidi kimi işlənən *manat* sözünün eynidir. Onu *mina* kimi oxuyanda Ahəng qanunu pozulur. Söz *mana* kimi də oxumaq olar və bu daha doğrudur. Böyük ehtimalla demək olar ki, bu gün bir çox türk ölkələrində pul vahidi kimi işlənən *manat mana* sözünün sonuna *t* samit səsi artırılmaqla yaranıb. Hətta bu sözün Şumerdə də *manat* kimi işlənmədiyini söyləmək mümkün deyil. Bu cür olmasa belə *mana* və *manat* sözlərinin şəkildə oxşarlığı və hər ikisinin ölçü və pul vahidi anlamında işlənməsi onların eyniliyini göstərir.

Mağara- Şumer və türk dillərində qədim yaşayış məskəninin adıdır. Hazırda türk dilində *mağara* şəklində öz ilkin mənasını və yazılış formasını saxlayıb. *Mağar* sözü də ondan yaranıb. *Mağara* sözünün kökündə *maq* etnonimi durur. *Maq* etnonimi də *Maq* teonimindən götürülüb.

Mal- Osman Nədim Tunaya görə, Şumer dilində *kal-mak/qalmaq* deməkdir⁷²⁵. *M/k/q* əvəzlənməsilə *Mal* sözündən *kal/qal* sözləri yaranıb.

⁷²³ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 51

⁷²⁴ Афанасьева В.К. Законы Ур- Намму // ВДИ. 1960, №1. s. 65

⁷²⁵ Tuna Osman Nedim. G.ə. Ankara. 1997. s. 12

Mağe- mənimki anlamındadır⁷²⁶. Ma mən sözüdür. Onun sonundakı ge hal şəkilçisidir.

Malah- Şumer dilində *gəmiçi* (suda gəzən) deməkdir. Söz *ma* (gəmi) kökündən və *lah* şəkilçisindən yaranıb. Mələk sözünün ondan yarandığı ağılabatandır. Türk düşüncəsində *mələk* anlayışı həmişə su ilə bağlı olub. "Bu suyun mələkləri haqqı" ifadəsində bu anlam indi də yaşamaqdadır.

Sözün öz ilkin şəklini saxlayıb, yeni məna qazanması dildə baş verən proseslərdən biridir.

Mara- Şumer dilində *mənə* deməkdir⁷²⁷. *Mən* şəxs əvəzliyinin yönlük haldakı şəklidir. Sözün kökündə hazırda türk dillərində işlənən *man/mən* şəkilləri aydın görünür.

Mah- Şumer dilində *böyük* anlamındadır. *Ur.Mah* Şumer dilində *şir* deməkdir. Söz *böyük* (mah) *it* (ur)-*böyük it* kimi açıqlanır.

Maq tayfasının adı bu sözdən götürülüb. Hər iki sözün kökü isə tanrı Enlilin arvadı Maqın adıyla bağlıdır. *Mahal* sözü də *mah* kökündən yaranıb, böyük el anlamındadır: *mah+el/al*. *Mah* sözü türk dilində hazırda *ay* anlamında işlənir.

Mağarış- Şumer dilindən *bəxşiş* kimi oxuyurlar⁷²⁸. Mağarış şəklində bu gün də türk dilində işlənir.

Mar.Tu- Y.Yusifova görə, Şumer dilində *qərb*, *qərbli* anlamlarında işlənib⁷²⁹. Bu sözün *batıya* çevrilməsi çox asanlıqla mümkündür: *mar.tu/bartu/batu/batı*. *M* və *b* ünsüzlərinin əvəz-

⁷²⁶ M.İ.Çiğ. Sumerlerde Tufan, Tufanda Türkler. İst. 2009. s.109

⁷²⁷ M.İ.Çiğ. Sumerlerde Tufan, Tufanda Türkler. İst. 2009. s.109

⁷²⁸ Дьяконов И.М. Государственный строй древнейшего Шумера // ВДИ. 1952. № 2. s. 29

⁷²⁹ Юсифов Юсиф. Элам. Социально-экономическая история. М. 1968.

lənməsi Şumer və türk dilləri üçün səciyyəvidir (*men- ben; moz- boz; meyin- beyin; muz- buz və s.*). Türk dilində bu gün də eyni sözün həm *m*, həm də *b* səsi ilə tələffüzünə və yazılışına rast gəlinir. Səs düşümü də (indiki halda *r*) hər iki dildə qanunauyğunluqdur. Deməli, *mar.tu* və *batı* eyni sözdür.

Marun- Şumer dilində *qarışqa* deməkdir. M.Ə.Sabirdə *qarışqa* sözü *mur* şəklindədir⁷³⁰. *Mur* və *marun* sözləri arasındakı yaxınlıq aydın görünür.

Qarışqaya Türkiyədə və başqa yerlərdə hazırda *karınca* deyilir. Azərbaycanın bəzi bölgələrində də söz *karınca/qarınca* kimi tələffüz edilir. Şumer və türk dilləri üçün *m/k* əvəzlənməsi səciyyəvidir. Onda demək olar ki, *marun/marunca/karunca/karınca/qarışqa* eyni sözün fonetik variantlarıdır.

Maş- Osman Nədim Tunaya görə, hər hansı bir şeyin *kıyısı* deməkdir⁷³¹. Türk dillərində bu söz *kaş/qaş* variantlarında işlənir. Məsələn, dağın qaşı, yarığın qaşı və s. deyilir. Şumer və türk dilləri üçün *m/k* əvəzlənməsi səciyyəvidir. Deməli, *kaş/qaş* sözləri *maşın* fonetik variantlarıdır.

Maş- Osman Nədim Tunaya görə, bu sözün digər anlamı hər hansı bir şeyin *cütü, tayı* deməkdir⁷³². Şumer dilində *Əkizlər* bürcünün adı *Maş.Tab.Ba*-dır. Burada *maş* bir şeyin tayı, əkiztayı anlamındadır. Türk dillərində bu anlamda *koş/koşa/qoşa* sözləri işlənir. Yuxarıda deyildiyi kimi, Şumer və türk dilləri üçün *m/k* əvəzlənməsi səciyyəvidir. Deməli, *koş/koşa/qoşa* sözləri *maşla* eyni anlamlı olub, onun fonetik variantlarıdır. *O* hərfi dildə sonradan işlənməyə başlayıb, söz *a* ünlüsüylə deyilib.

Maş- Şumer dilində on iki bürcdən ikisinin adında *maş* sözü var: *Maş.Tab.Ba* (Əkizlər) və *Suxur.Maş* (Oğlaq). *Maş* Şumer

⁷³⁰ Mirzə Ələkbər Sabir. Hophopnamə. Bakı. 1992. s. 512

⁷³¹ Tuna Osman Nedim. G.ə. Ankara. 1997. s. 12

⁷³² Tuna Osman Nedim. G.ə. TDK. Ankara. 1997. s. 12

dilində *keçi, oğlaq* deməkdir. Qədim türk və uyğur dillərində *Qoç* bürcü *mış/miş* adlanıb⁷³³.

Qədim türk dilində pişiyə də *muş* deyilib⁷³⁴.

Maş-ga-na- Şumer dilində *düşərgə* deməkdi⁷³⁵. Həm şəkilcə, həm də anlamca *məskən* sözünün eynidir. *Maş-ga-na* sözünün tərkibindəki *ga-na* hecalarını düşmək anlamlı *qonmaq* kimi də qəbul etmək olar.

Me/mu- Şumer dilində *mən* şəxs əvəzliyidir. Yalnız qadınlara aiddir. Söz *e* səsiylə oxunub. Onu *ə* səsilə oxumaq daha doğru olar. Sonundakı *n* samiti isə interpretasiyada düşür. Bunların hamısını bərpa etdikdə sözün hazırda türk dilində işlənən şəkli alınır: *men/mən*.

Me- Şumer dilində döyüş, vuruş deməkdir.

Me/mee/meyin- Şumer dilində *beyin* anlamında işlənib. Bu sözə özbək dilində *meyni*, qırğız və altay dillərində *me/mee*, digər türk dillərində *mi/miy/mini/mime*, uyğur dilində *men/mine* şəkillərində rast gəlinir⁷³⁶. M.Kaşğarlıda *minqi* şəklinə qeydə alınıb⁷³⁷. Bu söz hazırda türk dilində işlənən *beyin* sözünün köküdür. Yuxarıdakı örnəklərdən görüldüyü kimi, söz əvvəlcə *me/meen/meyni/meyin* kimi tələffüz edilib, Şumer və türk dilləri üçün səciyyəvi olan *m/b* səs əvəzlənməsi (*men-ben; mi-bi; moz-boz və s.*) nəticəsində *beyin* şəklinə düşüb.

Me- Şumer dilində *qanun* deməkdir. *Me-Ulle- Ullenin qanunları* anlamındadır. Hazırda dilimizdə işlənən *məcəllə*

⁷³³ A.Caferoğlu. Eski Uyğur Türkcesi Sözlüğü. İst. 1993. s. 88; Древнетюркский словарь. Л. 1969. s. 345

⁷³⁴ Древнетюркский словарь. Л. 1969. s. 352

⁷³⁵ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. s. 54

⁷³⁶ Этимологический словарь тюркских языков. М. 1978. s. 326; Necip

Emir Necipoviç. G.ə. Ankara. 1995. s.203

⁷³⁷ Kaşğari Mahmud. "Divan". II c. s.294

sözü *me* kökündən yaranıb, sonradan *mə* tələffüz formasında sabitləşib.

Me- onu bağlama adlandırırlar⁷³⁸.

Me- Şumer dilində *olmaq* deməkdir. Qəzənfər Kazımov isə türk dilindəki *bolmaq, olmaq* feili ilə *me* sözünün eyni mənşəli olduğunu göstərir⁷³⁹.

Me-a- Şumer dilində *harada* deməkdir.

Me-şe- Şumer dilində *hara* deməkdir.

Me-da- Şumer dilində *harada, nə vaxt* anlamlarında işlənib: *ma-an-na me-a*. Açımlı belədir: *hava/səma* (an-na) *gəmissi* (ma) *hardadı* (me-a). Şumer dilində yerlik hal şəkilçisi *a* və *da/ta* şəkillərində işlənib.

Me-na- Şumer dilində *nə vaxt, haçan* deməkdir.

Me-na-şe- Şumer dilində *nə vaxta qədər, haçana qədər* anlamındadır.

Me/mes- Şumer dilində bir ağac növünün adıdır⁷⁴⁰. Hansı ağac olduğu dəqiq bilinmir. *Meşə* sözü ondan yarana bilər, çünki onların hər ikisinin kökündə *me* hecası durur.

Meşkim- Şumer dilindən şərti olaraq *nəzarətçi* kimi tərcümə edilib. Miskin Abdal, Miskinli Vəli və Meşkinli Məhəmmədin ləqəbi olan *Miskin/Meşkin* sözləriylə yaxından səsləşir.

Mi- Şumer dilində qadın cinsini bildirən sözdür. *Mə* şəklində oxunması daha doğrudur. *Məmə* sözü onun təkrarlanması

⁷³⁸ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. с.64

⁷³⁹ Qəzənfər Kazımov. Seçilmiş əsərləri. VI c. Bakı. 2009. s. 114

⁷⁴⁰ Muazzez İlmiye Çığ. G.ə. 2009. s. 49

yolu ilə yaranıb. Türk dilinin əksər ləhcələrində əzizləmə anlamında anaya *məmə* deyirlər. *Ana/ama* sözünün də kökü *mə/ma* hecasıdır. Onun əvvəlinə *a* saiti artırılmaqla *ama* sözü alınıb.

Miksu- tarladan yığılan məhsulun bir növüdür. *Məhsul* sözünün təhrif olunmuş şəklidir. *Məhsul* sözü də ərəb dilinə keçdikdən sonra təhrif olunub.

Mir- Şumer dilində *qəzəb*, *acıq*, *qızmaq* deməkdir. *M/k*, *r/z* əvəzlənməsilə ondan *kir/kiz* sözü alınır. *Kiz* sözü də *kiz/kız/qız* şəkillərinə düşür və ona *maq* məsdər şəkilçisi qoşulur. İkinci variantda *m/h* əvəzlənməsilə *hir*, onun da sonuna *s* ünsüzü qoşulmaqla *hirs* sözü yaranır.

M.Kaşğarlıda *qızmaq*, *qəzəblənmək*, *acıqlanmaq* anlamında *sar/sür/sər*, *qızmış*, *hiddətli* anlamında *kınqır* sözləri var⁷⁴¹. Bunu nəzərə alsaq *m/s* əvəzlənməsilə söz *sir* şəklinə düşür ki, o da *sar/sür/sər* sözlərinin fonetik variantıdır.

Mu- Şumer dilində *il* deməkdir⁷⁴². *Zu til-til-mu sur-sur* cümləsinin açımı belədir: *nəfəs* (zu) *tükənir* (til-til) *illər* (mu) *uçur* (sur-sur). Türkmənlər də ilə *mu* deyirlər.

Mu- *mənim* deməkdir. Qadınlara aiddir. Kişilərə aid olanda *mənim* sözü *gu* ilə ifadə edilmişdir.

Mu- Osman Nədim Tuna onu türk dilində *ün*, *ad-san*, *şan* anlamlarında işlənmiş *kü* sözü ilə eyniləşdirib⁷⁴³.

Mu- Şumer dilində *bura* deməkdir. *M/b* əvəzlənməsilə (mu-run/burun) *mu* sözündən *bu*, ona da yönləndirici *ra* şəkilçisi qoşulmaqla *bura* sözü alınıb.

⁷⁴¹ Kaşğari Mahmud. "Divan". I c. s.222; II c. s.63; III c. s.178

⁷⁴² M.İ.Çığ. Sumerlerde Tufan, Tufanda Türkler. İst. 2009. s.119

⁷⁴³ Tuna Osman Nedim. G.ə. 1997. s. 12

Mud- Osman Nədim Tuna onu türk dilindəki *kan/qan* sözü ilə eyniləşdirib⁷⁴⁴. Şumer dilindəki *mud-dingir* deyimi *Tanrı qanı* anlamındadır.

Hazırda *mud* sözünün *qan* anlamı türk dillərində işlənən bəzi söz və ifadələrdə saxlanıb. *Matım-qutum qurudu* deyimi elə *qanım qurudu*, *qanım dondu* anlamlarını bildirir. Burada *mud/mat/qut* fonetik variantları aydın görünür.

Mukku- İnannanın yeraltı dünyaya düşmüş çubuqlarından birinin adıdır. Bir musiqi alətini çalmaq üçün lazım olan çubuqdur. Məsələn, nağaranın çubuğu kimi. Bilqamısın dostu Enkidu o çubuqları gətirməyə gedərkən yeraltı dünyanın qaydalarını pozur və geri qayıda bilmir.

Salman Mümtazın AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan şəxsi arxivindəki bir tapmacada bu sözə çox oxşayan *mükuku* sözü var:

Dirlik, lik- lik,
Mirlik, lik- lik.
Taqqatak
Mükuku⁷⁴⁵.

Bu tapmacanın cavabı *dingdir*, yəni o da bir ağacdır. Onların mənə yaxınlığı bu iki sözün eyni kökdən olduğunu söyləməyə əsas verir.

Mul- Şumer dilində *ulduz* deməkdir. Qədim türk dilində Ay bürcünün 28 ulduzundan biri *mul* adlanıb⁷⁴⁶. *Mul* sözünün kökü *uldur*. *Ul* kökünün əvvəlinə *m* samit səsi artırılanda *mul*, *duz* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla *ulduz* sözü yaranır. Bunları ciddi fərq kimi qəbul etmək olmaz. Hətta Türkiyə türkcəsindəki *yıldız-la* Azərbaycan türkcəsindəki *ulduz* sözləri arasındakı fərqi də

⁷⁴⁴ Yenə orada, s. 12

⁷⁴⁵ AMEA ƏYİ. F. 24, s.v.411

⁷⁴⁶ Древнетюркский словарь. Л. 1969. s.347

yalnız fonetik variant kimi başa düşmək lazımdır.

Mul(u)- Osman Nədim Tuna onu türk dilindəki *qul*, *kölə* sözləri ilə eyniləşdirib⁷⁴⁷. Şumer dilində *qul* sözünün *kal/qal/qul* şəkilləri var. *Mulu* sözünün *mul* kökü də onunla yaxından səs-ləşir. *M/k/q* samitlərinin əvəzlənməsi türk dili üçün səciyyəvidir.

Munu- Şumer dilindən *un* kimi oxunub⁷⁴⁸. Qədim türk dilində *una min/mun* deyilib⁷⁴⁹. Hər iki sözün şəkilcə və anlamca oxşarlığı göz qabağındadır.

Munu/Munuz- Şumer dilində çörək kütləsi deməkdir⁷⁵⁰. Onu qıçqırdıb pivə hazırlayırdılar.

Qədim türk dilində *una* (çörəyə) *min/mun* deyilib⁷⁵¹. *Munu/munuz* və *min/mun* sözləri arasında elə böyük fərq yoxdur. Bu sözlərin hamısının tərkibində *un* morfemi aydın görünür. *Un* və *çörək* sözlərinin bir-birilə bağlılığına əsasən demək olar ki, *munu/munuz* və *min/mun* sözlərinin hamısı bir-birinin fonetik dəyişikliyə uğramış variantlarıdır: *min/mun/munu/munuz*. Demək olar ki, *un* kökündən *min/mun*, ondan *munu/munuz* sözü yaranıb.

Munus- Şumer dilinin EG dialektində *qadına* deyilib. Bu söz *həmdəm*, *qadın*, *yaxın*, *dost*, *canan* anlamlarında ərəb dilində işlənir. Sözün ərəb dilinə Şumerdən keçdiyi şübhəsizdir. Onda bu sözün türk dilinə ərəb dilindən keçdiyi haqqında fikirlər əsassızdır. Deməli, *munus* sözü Şumer-türk mənşəlidir.

Mu-rub- söz Şumer dilində *mu-rub/mu-ru/mu-ru-ub* şəkillərində yazılır və *qurşaq* anlamındadır. *Muru* sözündən *qurşaq* sözünün yaranması fonetik şəkildəyişmələr yolu ilə mümkündür:

⁷⁴⁷ Tuna Osman Nedim. G.ə. 1997. s. 12

⁷⁴⁸ АШП. СПб, 1997. s. 358

⁷⁴⁹ Древнетюркский словарь. Л. 1969. s. 344

⁷⁵⁰ АШП. СПб, 1997. s. 387

⁷⁵¹ Древнетюркский словарь. Л. 1969. s. s. 344

mu-rub/mur/kur/qur/qurşaq. Yəni sözün sonundakı *u* ünlüsü düşür, *m/k/q* ünsüzləri bir-birini əvəzləyir və axırda *kur/qur* kökünə *şaq* sözdüzəldiçi şəkilçisi qoşulur: *qur+şaq=qurşaq*.

Mu-sar-ra- Şumer dilində *yazı* deməkdir. Burada *yazar* sözünün *sar/zar* hecası aydın görünür. Bundan başqa, *sar-ra* hecalarında *sıra* sözü (yazının sırası) var. Mu-sar-ra sözündən asanlıqla *yazar* sözü alınır: *mu-sar-ra/mu-sar/ya-sar/ya-sar/yazar*.

Mu-sar-ra- hazırda türk dillərində işlənən misra sözü ilə səsləşir. Onu ərəb sözü hesab edirlər. Ərəb dilində misra həm şeirin sətri, həm də qapının tayı, layı anlamındadır. Musarra sözü *u/ı* əvəzlənməsi və *r* ünsüzlərindən birinin düşməsilə misra sözünə çevrilir. Çox güman ki, bu söz şumer-türk dilindən ərəb dilinə keçib, oradan da misra şəklində geri qayıdıb.

Muş- Şumer dilinin şərti olaraq ES adlandırılmış dialektində *ağac* deməkdir. Şumer dilinin EG dialektində *ağaca giş* deyilib.

Muş- Şumer dilində çoxmənalı söz olub, həm də *quş* deməkdir: *Muşen-dab-ba*⁷⁵². Bu cümlə *tutulmuş quş* kimi tərcümə edilir. Başqa bir mətnə baxaq: *muşen-e pa-mul-mul-la-bi andul-şe ba-ab-ağ*⁷⁵³. Cümlə bu cür tərcümə olunur: *quş onun işıqlı budaqlarından çətir (çardağ) düzəltdi*. Bu ifadəyə “Bilqamis və ölməzlər dağı” dastanında rast gəlinir. Hazırda türk dilində işlənən *quş* sözü *m/q* samitlərinin əvəzlənməsi nəticəsində ondan yaranıb. Burada səs əvəzlənmələrinin bir qanunauyğunluğunu göstərmək istəyirəm. Eyni söz bir- birini əvəz etmiş samitlərin ikisinin də iştirakı ilə dildə qoşa söz kimi işlənir. Məsələn, *quş-muş* buna gözəl bir nümunədir. Təkcə bu deyim hər iki sözün eyni dilə məxsus olduğunu təsdiqləyir. Dilimizdə

⁷⁵² Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 80

⁷⁵³ Канева И.Т. Направительный падеж в Шумерском языке // ПАС. III книга. М. 1979. с. 118

belə sözlər çoxdur: *dəri- məri; daş-maş; dağ-mağ; düdük-mü-dük; qır-mır; qaz- maz; qoyun- moyun; quzu-muzu.*

Quş sözünün *muşun* fonetik variantı olduğunu təsdiqləyən bir fakt dildə bu gün də saxlanıb. Lənkəranda və Salyanda toyuq bitinə *mus/muş* deyilir. Sonuncuların *muşla* eyniliyi *quş* sözünün də onun fonetik variantı kimi yarandığını göstərir.

M.Kaşğarlı yazır ki, çigilcə pişiyə *muş* deyirlər⁷⁵⁴.

Muş- Şumer dilində həm də *bölmək* deməkdir.

Muskin- Şumer dilində heç nəyi olmayan, torpağı əlindən alınmış adamlara deyilirdi. Sözün oxunuşunda təhrif də ola bilər. Hazırda bu söz türk dilində *miskin* şəklində *yoxsul, kasıb, fağır* anlamlarında işlənir. Onu yanlış olaraq ərəb sözü hesab edirlər. Halbuki Şumer mətnlərində işlənməsi onun Şumer-türk mənşəli olduğunu göstərir.

Mu-tar- Şumer dilində *o qərara aldı, həll etdi, yəni iş sona çatdı* deməkdir. Hazırda türk dilində işlənən *qutar/qurtar* sözü *m/k/q* ünsüzlərinin bir-birini əvəzləməsi yolu ilə ondan yaranıb.

Na-Şumer dilində *daş* deməkdir. Onu *da* kimi də oxumaq olar: *da/daş. Na* sözü asanlıqla *daş* ola bilər: *na/da/daş.*

Nabur- Şumerdə bir şəhərin adı olub. Onu tanrılar salıblar. Enlilin evi də burada olub. Tanrıların göydə yaşadıkları planetin də adı *Naburdu*. Şəhərin və planetin adını *Nibiru/Nibru* kimi oxuyurlar ki, bu zaman Ahəng qanunu pozulur. Onu *Nabur* kimi oxumaq daha doğrudur. Şamaxıda *Nabur* adlı kənd var. Qubada və Tabasaranda kərpic kəsilən yerə *navur* deyirlər⁷⁵⁵. Çox güman ki, Şumerdə də kərpic ilk dəfə elə *Nabur* şəhərində kəsilib. Onun ilk şəhər olması da bu fikri təsdiqləyir.

⁷⁵⁴ Kaşğari Mahmud. "Divan". IV c. s.372

⁷⁵⁵ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı. 2007. s. 370

Nad- Osman Nədim Tuna onu türk dilində *yatmaq* anlamında işlənmiş *yat* sözü ilə eyniləşdirib⁷⁵⁶. *Nad/yad/yat* fonetik variantlaşması türk dili üçün səciyyəvidir. *Yad* kökünə *maq* məsdər şəkilçisi qoşulanda da *yatmaq* alınır.

Nad- Şumer dilində həm də *yataq* deməkdir. *Yatmaq* və *yataq* sözləri məzmunca bir-birinə bağlıdır. Onların bir sözlə ifadəsi də təbiidir. *N/y* əvəzlənməsilə *nad* sözü *yad* şəklinə düşür. Onun da sonuna türk dillərində çox işlək olan *taq* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulur və *yadtaq* sözü alınır. Kökün sonundakı *d* ünsüzü ağırlıq yaradır və düşür, *yataq* sözü yaranır.

Nad- Osman Nədim Tuna onu türk dilində *yaymaq*, *döşmək*, *sərmək* anlamlarında işlənmiş *yad* sözü ilə eyniləşdirib⁷⁵⁷. Yuxarıdakı sözdə olduğu kimi, burada da *n/y* və *d/y* səs əvəzlənmələri nəticəsində *nad* sözü *yay* şəklinə düşür, sonuncuya da *maq* məsdər şəkilçisi artırılmaqla *yaymaq* sözü alınır.

Nağa- Şumer dilində *nəğmə* deməkdir: ^{id}*Buranuna a-nağa-nağa-da-bi*⁷⁵⁸. Tərcüməsi belədir: *Fərat çayının suları nəğmə oxuyurdu*. Sözü *nəğmə* kimi də interpretasiya etmək olar. *Nağa* da *nəğmə*nin ilk variantıdır. Ə səsinin Şumer dilində olduğunu nəzərə alsaq onda *nağa* sözünü *nəğmə* kimi yazmağın daha doğru olduğunu görürük.

Nad- Şumer dilində həm də *uzanmaq* anlamındadır. *N/y* əvəzlənməsilə *söz yad* şəklinə düşür ki, bu da *uzanmaq* anlamı ilə eynidir. *Yatmaq* üçün *uzanmaq* deməkdir.

Naga- şumerlərdə həm də bir musiqi alətinin adıdır. Onu *baraban* kimi başa düşürlər, lakin bu musiqi alətinin *nağara*

⁷⁵⁶ Tuna Osman Nedim. G.ə. 1997. s. 13

⁷⁵⁷ Yenə orada, s. 13

⁷⁵⁸ Афанасьева В.К. Одна шумерская песня о Гильгамеше и ее иллюстрации в глиптике // ВДИ. 1962, № 1. s. 86

olduğuna heç bir şübhə yoxdur.

Nağar- Şumer dilində *dülgər* deməkdir⁷⁵⁹. Söz iki hecandan əmələ gəlib: *na+gar*. Sonuncu hecanın hazırda türk dilindəki sözdüzəldici *gər* şəkilçisinin eyni olduğu şübhəsizdir. Onun *ğar* şəklində interpretasiyası yanlışdır. Guya Şumer dilində *ə* hərfi olmadığına görə, onu *a* hərfilə interpretasiya etmişlər. *Nagar* sözü *dülgər* sözünün etimonudur.

Nağar sözü hazırda dilimizdə başqa anlamda işlənir. Qazax bölgəsində yekəqarın adama nağar deyirlər⁷⁶⁰.

Nağsu- Şumerdə kənd adıdır. Əslində Ağsu deməkdir.

Nağ- Şumer dilində içmək deməkdir. İ.T.Kaneva onu həm də *na-na* kimi oxuyub⁷⁶¹. Bax: *nağ-nağ*.

Naqsu- Şumer dilində *çay* hidronimidir. Onu *ıçməli su* kimi oxuyurlar. *Naqsu it-utun-qal* cümləsi *İtutunqal çayı* deməkdir. Sözü *ıçməli su* kimi oxunması yanlışdır (bax: *nag-nag* sözünə).

Nag-nag- Şumer dilində *ıçmək* anlamı bildirən sözdür. *anşe a nağ-nağ nu-ba-sum-mu*⁷⁶². Tərcüməsi belədir: *eşşəyə ıçməli su vermədilər*. Burada *a su*, *nağ-nağ* içməli anlamlarındadır.

V.V.Struve içməli suyu *nag-nag* şəklində oxumağı təklif etmişdir⁷⁶³. O da yuxarıdakı cümləni misal çəkmişdir. Lakin həmin cümlədə *su* anlamında *a* sözü işlənib. *A* sözü axar suya aiddir. *İçmək* üçün də yalnız *axar* sudan istifadə edilir. Durgun suyu içmirlər. Burada *nag-nag suyu* yox içməyi bildirir. *A nag-nag* birlikdə *ıçməli su* deməkdir. ona ağsu da demək olar.

⁷⁵⁹ Струве В.В. Вопрос о существовании в Шумере предсказания будущего посредством стрел. 1960. с. 7

⁷⁶⁰ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı. 1964. s. 335

⁷⁶¹ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 85

⁷⁶² Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. 224. с. 95

⁷⁶³ Струве В.В. Община, храм и дворец // ВДИ. 1963. № 3. с. 13

Nam- Şumer dilində *tale* deməkdir: *Ağ-ğə zi ma-an sum Ağ-ğə nam-ti ma-an sum*⁷⁶⁴. Tərcüməsi belədir: *Ağa mənə nəfəs verdi, Ağa mənə tale-yaşayış verdi*. Hazırda türk dillərinin bəzilərində *nam* sözü *ad-san, şan-şərəf* anlamlarında işlənir. Bəzi türk dillərində və bir çox qaynaqlarda bu sözə *nam/nom* şəkillərində *kitab, yazı, baxt, tale* anlamlarında rast gəlinir. Tuva dilində *kitabə nom* və *nomnar* deyilib⁷⁶⁵. *Tale də, baxt da* alın yazısıdır. Alın yazısı da *kitab* anlamı verir. Deməli, Şumer dilindəki *baxt, tale* anlamlı *nam* və türk dillərindəki *ad-san, şan-şərəf, baxt, tale* anlamlı *nam, kitab, yazı* anlamlı *nom/nomnar* sözlərinin eyniliyini onların şəkildə və anlamca oxşarlıqları təsdiqləyir. Bunlardan başqa, *nom* sözünə uyğun dilində *qanun, din, əqidə, dua, dini əsər, dini təlim* anlamlarında da rast gəlinir ki, bunlar dolayısı ilə *yazı, kitab, baxt, tale* sözlərilə səsləşir. Uyğun dilində *nom* kökündən yaranmış *nomça* (nizamca, törəcə), *nomlalmak* və *nomlamak* (kutlanmaq, ögüt vermək, ders vermək, ögretmək), *nomluğ* (kanuna uyğun), *nomsuz* (kanunsuz, törəsiz) sözləri də var.⁷⁶⁶ Mahmud Kaşqarlı bu sözün *millət, şəriət, qanun, qayda* mənalarını qeyd edib, onun çin sözü olduğunu yazıb⁷⁶⁷. Lakin söz Şumer dilində işləndiyinə görə, çincə ola bilməz.

Nam sözü Şumer dilində ayrı-ayrı sözlərə qoşulub yeni sözlər yaradır. Bugünkü *lıq, lik* şəkilçilərini əvəz edir.

Nam-luqal- Şumer dilində xanlıq deməkdir.

Nam-ur-sağ- Şumer dilində igidlik deməkdir.

Nam-şul- Şumer dilində kişilik deməkdir.

Nam.gu- Şumer dilindən *nədi* kimi tərcümə edilib⁷⁶⁸. Bu

⁷⁶⁴ Гильгамеш и Ага // ВДИ. 1964. №3. s. 263

⁷⁶⁵ Ш.Ч.Сат. Тувинский язык/ ЯН СССР. ТЯ. М. 1966. s. 400

⁷⁶⁶ A.Caferoğlu. Eski Uyğur Türkcesi Sözlüğü. İst. 1993. s. 92

⁷⁶⁷ Kaşqari Mahmud. “Divan”. III c. s. 142; IV c. s. 377

⁷⁶⁸ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. s. 53

sözdən *nədi*, *nəmənədi* sözlərinin yaranması mümkündür. Söz *nəmgə* kimi də oxunanda *nəmənən*in fonetik variantı olur.

Na-me- Şumer dilində *heç* deməkdir. Azərbaycan türkcəsindəki *nəmə* sözü ilə səsləşir.

Namtar- Şumer dilində *lənət*, *lənətləmək* anlamında işlənib: *Arata^{ki} a-dam^dEnki-ke nam-ba-an-tar⁷⁶⁹*. Tərcüməsi belədir: *Arattanın əhalisini tanrı Enki lənətlədi*. Hazırda Azərbaycan türkcəsində işlənən *kəmtər* (gəda) sözü məhz *lənətlənmiş* anlamındadır. *Kəmtər* sözünün *namtar*ın fonetik variantı olduğu aydın görünür.

Nanda- O.N.Tuna onu hər hansı bir ırmağın yanı, qırağı, yan tərəfi kimi açıqlayıb və türk dilindəki eyni anlamlı *yanqa* sözü ilə qarşılaşdırıb.

Ne/nə- Şumer dilində də bu günkü mənasında işlənib: *gub-gub-bu-ne tuş-tuş-u ne⁷⁷⁰*. Tərcüməsi belədir: *bu (bu) duranlar (gub-gub) nə (ne), o (u) oturanlar (tuş-tuş) nə (ne)*.

Ne-me- Şumer dilində *bu nə* deməkdir. Azərbaycan türkcəsində söz *bu nə*, özbəkçə *na ma*, türkməncə *ne men*, qazaxca *ne mene* şəkillərindədir.

Ni- Şumer dilində *bədən* deməkdir⁷⁷¹. Qədim türk dilində *en/in/enil* çiyin, eyin bədən, *an* çiyin, *enek/inek* saqqal, çənə, *yanaq*, *bun* sözü boyun, boğaz, çiyin, alın anlamlarında işlənib⁷⁷². M.Kaşğarlıda və qədim türk dilində *yin* sözü bədən, insan bədəni

⁷⁶⁹ Энмеркар и верховный жрец Араты // ВДИ. 1964. № 4. s. 193

⁷⁷⁰ Гильгамеш и Ага // ВДИ. 1964. №3. s. 261

⁷⁷¹ Канева И.Т. Заметки по шумерской грамматике/ПАС. IV кн. М. 1986. s. 19

⁷⁷² Этимологический словарь тюркских языков. М. 1974. s. 225-227, 284-285; Этимологический словарь тюркских языков. М. 1978. s. 237

anlamındadır⁷⁷³. Qaqauz dilində bədənə *ten* deyilir⁷⁷⁴. *İn* sözünün əvvəlinə növbə ilə ünsüz *y, b, t* səslərinin artırılması və *i, a, e, u* səs əvəzlənmələri sonrakı dil hadisəsidir. Bundan başqa, Şumer və türk dillərində metateza nəticəsində *ni* sözü asanlıqla *in* şəklinə düşə bilər. Deməli, Şumer dilindəki bədən anlamlı *ni* sözü ilə türk dilindəki *en/in/enil/an /ene/inek/bun/ten* sözlərinin hamısı bir yuvadandır.

Ni sözü də sonuna *ş* ünsüzü artırılmaqla *nəş* sözünə çevrilir: *ni/niş/nəş*.

Ni/nu- Şumer dilində inkar bildirir. *Nu tuku* yoxdur, *ama nu tuku* anası yoxdur deməkdir. T.Hacıyev yazır: “Feilin inkar şəkli üçün işlənən *ni/nu*, qadağan şəkli üçün işlənən *na* prefiksləri ilə türk dillərindəki-*ma* inkarlıq şəkilçisi və inkar bağlayıcısı arasındakı semantik uyğunluq eyni zamanda fonetik keçmə imkanları ilə də özünü göstərir”⁷⁷⁵. *M/n* əvəzlənməsi Şumer və türk dilləri üçün çox səciyyəvidir.

Nigeştuq- bu sözü ayrı-ayrı alimlər bir qədər fərqli oxumuşlar: *en-e kur-lu-til-la-şe geştug-ga-ni na-an-gub*⁷⁷⁶. Cümləni İ.T.Kaneva və S.N.Kramer belə tərcümə etmişlər: (*Hökmdar Bilqamis*) *ağa həqiqətən öz diqqətini ölməzlər dağına yönəlt-di*⁷⁷⁷. Burada müəyyən sözlər buraxılıb.

Ngeştuq sözün ideoqramıdır. Tərcümədəki *qulaq və eşidən* anlamları bir-birinə yaxındır. Onun həm də *müdrilik* anlamı var. Şumerin bərəkət tanrısı Dumuzinin bacısının adı Geştinanna (Nigeştinanna) idi. Nigeştinanna ilə Nigeştuq arasında oxşarlıq var.

Qədim uyğur dilində bu sözə olduğu kimi, həm də ilkin an-

⁷⁷³ Kaşğari Mahmud. “Divan”. I c. s.147; Древнетюркский словарь. Л. 1969. s. 261

⁷⁷⁴ Образцы народной литературы тюркских племен изданные В. Радловым. часть X. Наречия бессарабских гагаузов. СПб. 1904. s.95

⁷⁷⁵ Hacıyev Tofiq. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında / АФМ. В. 1983. s. 28

⁷⁷⁶ Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. s. 40

⁷⁷⁷ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 42

lamında rast gəlinməsi böyük maraq doğurur və həmin qaranlığın da üstünə işıq salır. Manixeylərin tövbə duaları qədim uyğur dilində hazırda üç nüsxədə mövcuddur. Onlardan biri Berlində, digəri Londonda, üçüncüsü isə Sankt-Peterburqda saxlanır. Həmin mətndə belə bir cümlə var: *Ezrya tengrikə, gün, ay tengrikə, küçlüg tengrikə, burkanlarka, inantımız, tayantımız, niqoşak boltumuz, tört yaruk tamga könqülümüzdə tamkaladımız*. Bu cümlə belə tərcümə olunur: *Ezrya tanrıya, gün, ay tanrıya, güclü tanrıya, burkanlara inandıq, bel bağladıq, dinləyici (niqoşak) olduq, dörd nur damlası könlümüzdə damğaladıq*⁷⁷⁸. Bu mətnə *niqoşak* sözünün *qulaq asan, dinləyən, dinləyici* anlamında işləndiyini gördük. Həmin mətnin sonuncu cümləsində də bu söz *dinləyici* anlamında işlənib. Bögü xanın şərəfinə olan mətnə də *dinləyici* anlamında *niqoşak* sözünə rast gəlirik. Mətnə *eşitdi* sözü olduğuna görə, *niqoşak* sözünün məhz *dinləyici* anlamında işləndiyi daha çox ağılabatandır. Qədim türk dilində də *niqoşak* sözü *eşidən, dinləyən* anlamında işlənib⁷⁷⁹. Sözü Şumer dilindəki ideoqramı ilə qədim türk və uyğur dillərindəki yazılışı arasında demək olar ki, fərq yoxdur, mənaları da eynidir. Ona görə həmin sözün Şumer dilindən *dinləyici, dinləyən, eşidən* anlamlarında tərcümə edilməsi doğrudur. *Qulaq* anlamında da işlənə bilərdi, ancaq *müdriliklik* anlamında işlənməsi təsdiq olunmur.

Nında- Şumer dilində *çörək* deməkdir. *Nında durundurun-na*⁷⁸⁰. İ.M.Dyakonov yazır ki, Şumerdə *nında* bizim bu gün başa düşdüyümüz çörək yox, *lavaş*dır. Onu gil ocağın, yəni təndirin divarında bişirirdilər⁷⁸¹. Təndiri ilk dəfə türklər yaratmışlar. *Lavaş* da türklərin milli çörək növüdür.

Maraqlı odur ki, hazırda ərəb və fars dillərində işlənən *nan* (çörək) sözünün *nındanın* fonetik variantı olduğu aydın görünür.

Ni-is- Şumer dilində də eynilə bu gün türk dilində ol-

⁷⁷⁸ Əski türk yazılı abidələri müntəxabatı. B. 1992. s. 127, 131

⁷⁷⁹ Древнетюркский словарь. Л. 1969. s. 358

⁷⁸⁰ Дьяконов И.М. Реформа Урукагины /ВДИ.1951, №1.s. 24

⁷⁸¹ Yenə orada, s. 24

duğu kimi, *nə isə* anlamında işlənib. Onun nüş, *ni-iş, nu-us, ni-is* yazılışlarına rast gəlinir: *lirim şu-zu nu-us-bi-in-tuku BAR-zu ni-is mi-ni-qal*⁷⁸². Tərcüməsi belədir: *nə isə sənin əllərinin gücü var, nə isə onlarda həyat gücü var*. Göründüyü kimi, cümlədə *nə isə* sözü bir dəfə *nu-us*, ikinci dəfə *ni-is* şəklində yazılıb.

Niğ-a-gar- Şumer dilində *zorlama* deməkdir. *a-güc, gar-tətbiq* etmək, *niğ-şey*.

Nim- Şumer dilində *şimşək* deməkdir: *izi-gim ga-il nim-gim ga-gir*⁷⁸³. Tərcüməsi belədir: *Alov (izi) kimi (gim) yaxaram (ga-il), şimşək (nim) kimi (gim) çaxaram (ga-gir)*.

Bizə elə gəlir ki, *nim* sözün ilkin şəkli, yaxud qısa yazılışıdır. Bu Şumer yazılarına xas qaydadır. *N/ş* səs əvəzlənməsi nəticəsində *şim* fonetik variantı yaranıb. Sözün ikinci hissəsi olan *şək* sözdüzəldici şəkilçi olub, türk dilində bir çox sözlərin yaranmasında iştirak etmişdir (*şim+şək; şi+şək; dö+şək; göv+şək*). Deməli, *nim* morfemi *şimşək* sözünün köküdür.

Nin- Şumer dilində *nənə* anlamındadır. *Nin* və *nənə* sözlərinin yaxınlığı, oxşarlığı göz qabağındadır.

Burada iki halı nəzərdən keçirək:

Birincinin sonuna *ə* səsi artırılmaqla *ninə* sözü yaranıb. *Ninə* sözü *i/ə* sait əvəzlənməsi nəticəsində sonradan *nənə* şəklinə düşüb.

İkinci hal da mümkündür ki, o daha ağılabatandır. *Nənə* sözü *nə* hecasının təkrarlanması yolu ilə yaranıb. Bu yolla söz yaradıcılığı Şumer və türk dilləri üçün çox səciyyəvidir⁷⁸⁴. Bu halda *nənə* sözünün daha qədim olub, Şumer dilində *nin* şəklinə düşdüyünü, yaxud yazılardan belə oxunduğunu düşünə bilərik.

⁷⁸² Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 96

⁷⁸³ Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. s. 42

⁷⁸⁴ İslam Sadiq. Şumer və türk dillərində hecaların təkrarlanması yolu ilə söz yaradıcılığı // Dilçilik İnstitutunun Əsərləri. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı. 2018. Sayı 2. s. 327-334

Nar- Şumer dilində *odlu, işıqlı, isti* mənalarında işlənib. Ay tanrısı Nannarın adı da bu mənani verir. Guya fars sözü olan *nar* əslində Şumer-türk sözüdür. Fars dilinə də türk dilindən keçib.

Nig- Şumer dilində *şey* anlamında işlənib. Qədim türk dilində də *şeyə neng* deyilib⁷⁸⁵. Mahmud Qaşqarlıda *nəng* sözü məhz *şey* anlamında işlənib: *bir nəng birgə mənqədi*⁷⁸⁶. *Bir nəsnə o birinə oxşadı, bənzədi* deməkdir. *Nig* və *nəngin* eyni söz olduğu aydın görünür. Azərbaycan türkcəsinin bəzi ləhcələrində “nəyin itmişdir” ifadəsi *nəgin/nəgin itmişdir?* kimi tələffüz edilir.

Bundan başqa, digər türk dillərində də *şey* anlamında *nəsnə* (Türkiyə), *nəmənə* (Azərbaycan) sözlərinə rast gəlinir ki, bunlar da *nig/nəng/nang* sözlərinin sonradan yaranmış fonetik variantları hesab edilə bilər. *Şey* anlamı bildirən *nig* sözü uyğur türkcəsində də *nang/nəng* şəkillərində işlənib⁷⁸⁷.

Yuxarıdakı örnəklərdən də görüldüyü kimi, Şumer dilindəki *nig* sözü şəkil və anlamca dəyişmədən hazırda türk dilində saxlanıb.

Nig/nəng/nəng sözü türk dilində güclü semantik yuva olub. Ondan *cəng* (musiqi aləti), *təng* (boğaza yığmaq, təngə gətirmək), *rəng, zəng, ling, ləng, əng, ting* (şitil) kimi çoxlu sözlər yaranıb.

Niggig- Osman Nədim Tuna onu türk dilində *bir şeyə əngəl olmaq, mane olmaq* anlamlarında işlənmiş *yig* sözü ilə eyniləşdirib⁷⁸⁸.

Nigin- Osman Nədim Tuna və Müəzzəz İlmiyə Çığ onu türk dilində *yığın, koma, yığılmış, yığmaq, toplamaq, kümə yap-*

⁷⁸⁵ Древнетюркский словарь. Л. 1969. s. 358

⁷⁸⁶ Kaşğari Mahmud. “Divan”. III c. s.349

⁷⁸⁷ Cəfəroğlu Əhməd. Eski uyğur türkcəsi sözlüğü. İst. 1993. s. 91

⁷⁸⁸ Tuna Osman Nedim. G.ə. TDK. Ankara. 1997. s. 13

maq anlamlarındakı *yigin/yığın* sözü ilə eyniləşdiriblər⁷⁸⁹. Bu sözlər həm fonetik, həm də mənaca bir-birinin eynidir.

Nig-na-me- Şumer dilində *heç şey, heç bir şey* deməkdir. Azərbaycan türkcəsində *nəmənə* sözü həmin anlamdadır. *Filan şey nəmənədi ki, filankəs nəmənədi ki* ifadələrində bunu aydın görmək olur.

Nigneme- Şumer dilində *hər şey* anlamında işlənib: *nig-na-me a-bi la-ba-ra-ed lu-na-me a-bi la-ba-an-tağ-tağ*⁷⁹⁰. Tərcüməsi belədir: *hər şey onun əlində qaldı (heç nə əlindən çıxmadı), heç kəs onların əlindən salmadı*. Burada *nig-na-me-* hər şey, *lu-na-me-* hər insan deməkdir. Karaim dilində *heç nə* anlamında *neme-de* sözü var⁷⁹¹ ki, bu da Şumerdəkinin fonetik variantıdır.

Neme- yuxarıdakı misaldan göründüyü kimi, *neme* ayrılıqda *hər* kimi tərcümə edilir. Həm də *nəmənə* sözünün köküdür. Türk dilində *hər şey* anlamlı *nignəmə* və *nəmənə* sözləri var⁷⁹².

Nin- Şumer dilində *bacı* deməkdir⁷⁹³. Türk dillərində *ini* sözü həm *bacı*, həm *qardaş* anlamında işlənib. V.V.Radlovun lüğətində *inə* (ana) və *ini* (kiçik qardaş) sözləri var⁷⁹⁴. Uyğur dilində kiçik erkək qardaşa *ini*⁷⁹⁵, qədim türk yazılı qaynaqlarında kiçik qohuma *ini*⁷⁹⁶ deyilib. Hər ikisinin qohumluq bildirən termin olduğunu nəzərə alsaq onda *nin* və *ini* sözlərindən birinin

⁷⁸⁹ Yenə orada, s. 13

⁷⁹⁰ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 59

⁷⁹¹ Мусаев К.М. Караимский язык //ЯНСССРТЯ. М. 1966. s. 269

⁷⁹² Tuna Osman Nedim. G.ə. 1997. s. 39

⁷⁹³ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 29

⁷⁹⁴ Радлов В.В. ОСТН. т.1.ч.2. СПб. 1893. s. 1442, 1443

⁷⁹⁵ Сəfəroğlu Əhməd. Eski uyğur türkcəsi sözlüğü. İst. 1993. s. 64; Тугушева Л.Ю. Два уйгурских документа из рукописного собрания Ленинградского отделения института Востоковедения Академии Наук СССР //СТ. 1975. № 4. s. 99

⁷⁹⁶ Малов С.Е. G.ə. М.-Л. 1951. s. 381

digərinin fonetik variantı kimi yarandığı şübhə doğurmur.

Mənə elə gəlir ki, hər iki sözün kökü *i* və ya *in* olub. Əgər *i* ünlüsünü kök kimi qəbul etsək, onun sonuna *n* ünsüzü qoşulmaqla *in* sözü alınıb. Sonradan *in* kökünün türk dilində sonuna *i* ünlüsü, Şumer dilində isə əvvəlinə *n* ünsüzü artırılıb, *nin* və *ini* sözləri yaranıb.

Nin- Şumer dilində sözlərin əvvəlinə qoşulduqda qadına aidlik bildirib. *Nin.Dingir- qadın Tanrı; Nin.Ki- yerin qadın ağası* və s. Ona görə demək olar ki, *nin* Şumerdə adlara qoşulub qadın adları yaradıb: *Ninlil, Ninki, Ninqursaq*. Bu sözlə hazırda Azərbaycanda xeyli adlar var: Nənəqız, Nənəgül, Nənəxanım. Bizə elə gəlir ki, Şumer qadın adlarının önündəki *nin* məhz hazırda türk dilində işlənən *nənə* sözündən yaranıb. Azərbaycan türkcəsində gənc qızlara əzizləmə anlamında *nənəş* deyilməsi də bu fikri təsdiqləyir.

Ninni- şumerlərin sevgi-məhəbbət tanrısı İnannanın bir adı da *İr-ninnidir*. Adın tərkibində *ninni* morfemi var. İnannanın uşaqların himayəçisi olduğunu bilirik. Türk dilində uşaqlara oxunan layla *ninni* adlanır. Beşik sözünə həm də *nənni* deyilir. Türkiyə türkləri laylaya *ninni*, çuvaşlar isə *nenne* deyirlər⁷⁹⁷. Hətta türk laylalarının çoxu oxşama, əzizləmə mənasında *ninni* sözü ilə bitir:

Dere boyu saz olur,
Gül açılır yaz olur.
Ben yavruma gül demem,
Gülün ömrü az olur.
Ninni, Yavrum, ninni.

Bizə elə gəlir ki, *ninni* və *nənni* sözlərinin hər ikisi İnannanın (İrninni) adındakı *ninnidən* yaranıb. Bunun əksi də ola bilər. Sözlərin eyniliyi də bu fikrə əsas verir.

Nu- Şumer dilində *nə* deməkdir. bax: *nu-tuku*.

⁷⁹⁷ Hacıyeva Maarifə. Ədəbi çeşmə. B. 2009. s. 210

Nu-^{gis}Kiri- Şumer dilində *bağban* deməkdir.

Nu-me-eş- Şumer dilində *deyil* anlamında işlənib: *inim bi-ne dingir-munus nu-me-eş u nitah nu-me-eş*⁷⁹⁸. Tərcüməsi belədir: *bu* (bi) *yeddi* (imin) *nəfər* (ne) *qadın* (munus) *tanrı* (dingir) *deyil* (nu-me-eş) *nə də* (u) *mələk* (nitah) *deyil* (nu-me-eş). Bu cümlə çox güman ki, Şumer dövründə elə yox, belə işlənib: *bu yeddi nəfər qadın tanrıymış, nə imiş, mələkmış, nə imiş. Nu-me-eş məhz nə imiş, nəymiş* sözlərinin ilkin şəklidir.

Nu-tuku- Şumer dilində *yoxdu* deməkdir. *A a-ni nu-tuku gi(r) a-ni nu-tuku*. Tərcüməsi belədir: *onun* (a-ni) *nə* (nu) *əli* (a) *var* (tuku) *onun* (a-ni) *nə* (nu) *ayağı* (gir) *var* (tuku). Bu cümlənin düzgün tərcüməsidir. Burada *yoxdur* sözü işlənmişdir. Ancaq *nu-tuku* sözü olmamağı, yoxluğu bildirir. *Tuku* sözü ayrılıqda *var* deməkdir. Ona *yoxdur* anlamını verən önündəki *nu* sözüdür. Tərcümədən aydın görünür ki, *tuku* sözünün əvvəlində gəlib *yoxdur* anlamı bildirən *nu* hecası hazırda dilimizdə işlənən *nə* sözüdür.

Numun- Şumer dilində *ailə, nəsil, toxum* deməkdir. *Ki an-ta ba-da-sur-r(a) a-ba numun nam-lu-lu ba-gar-ra-a-ba*. Tərcüməsi belədir: *yer* (ki) *göydən* (an-ta) *ayrılıqdan sonra* (ba-da sur-r(a)) *babalarımızın* (ab-ba) *nəslini* (numun) *insan* (lu-lu) *taleyi* (nam) *yanından sonra* (ba-gar-ra-a-ba). Buradakı *numun* sözü *nəsil* anlamındadır. Hazırda türk dilində işlənən *tumun* (nəslin, kökün) *kəsilsin*, *tumuna* (nəslinə, kökünə) *lənət*, *tumu xarabdı* deyimlərindəki *tumun* sözü *n/t* əvəzlənməsilə *numundan* yaranıb.

Numun- Şumer dilində həm də *səmənli suyu* deməkdir. *Səmənli* Novruz bayramında göyərtilən taxıdır, bayramın əsas rəmzlərindən biridir. Bu sözdən aydın olur ki, şumerlər də *səmənli* göyərtilərdi.

⁷⁹⁸ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 62

Nunuz- Şumer dilində *inci, dürr, ləl* deməkdir. Onun *nun* kökü *inci* sözünün *in* kökü ilə yaxından səsleşir: *nun/nin/in/inci*.

Nur- Şumer dilində *ışığı* deməkdir: *Nur İştār* (nu-ur İştār)-*İştārın ışığı, Nur Quba* (nu-ur-Ku-ba) *Qubanın ışığı* və s. mənalarda *nur* sözü epitet kimi tanrı adlarına qoşulur. Onun *nu* oxunuşu da var. *Qun-nu* sözü *gün ışığı* anlamındadır. Z.Çitçin bu sözləri qədim Şumer sözləri hesab edir. Bunlar aydın göstərir ki, *nur* sözü Şumer-türk mənşəli olub, ərəb dilinə də türk dilindən keçib.

Ne-me- Şumer dilində *nə isə* anlamında işlənib. Bu söz hazırda Qaraçay-balkar dilində eyni anlamda saxlanıb. Azərbaycan dilinin bəzi ləhcələrində də eyni anlamda işlənir.

Par- Şumer dilində *parlaq* deməkdir. Hazırda türk dilində işlənən *parlaq, parıltı, parıltılı, parlaqlıq, parıldamaq, parıldatmaq* sözlərinin hamısı *par* kökündən yaranıb.

Par- Şumer dilində onun həm də *ışıqlı, ağ* anlamları var. *Eren par-par* cümləsi *ağ, ışıqlı sidr ağacı* deməkdir.

Par-par- Günəş tanrısı Utunun Umma şəhərindəki evinin (məbədinin) adıdır. Bir hecalı *par* sözünün təkrarlanması yolu ilə yaranıb. *Parıltılığ, ışıqlılığ* gücləndirməyi bildirir. *İşıqlı, parıldayan* anlamında mətnlərdə çox işlənib: *Bil-qa-mes-e (1) maş (2)-par-par)-ra (3) su-im-mi (4) in-tag (5)*. Tərcüməsi belədir: *Bilqamis (1) ışıqlı (3) keçini (2) qurban (5) verdi (4)*. *Par-par* sözü eyni anlamda bu gün də türk dilində işlənir.

Pab- Şumer dilində böyük qardaş deməkdir⁷⁹⁹. Mürəkəb sözdür: *pa+abi*. Qədim türk və Şumer dillərində *pi, pa, pu*

⁷⁹⁹ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. с. 431

böyük anlamında işlənib. Şumer xaqanlarından Abarginin arvadının adı *Puabidir*. Açımlı böyük qardaş deməkdir. Hazırda türk dilində qardaş anlamında işlənən *abi* həmin sözün eynidir. *Pab Puabi* sözünün qısa şəklidir. Sözün əvvəlindəki *p* ünsüzü və *u, i* ünlüləri düşüb, yerində *pab* qalıb. *Pabla Puabinin* eyni söz olduğuna heç bir şübhə yoxdur.

Pa- Şumer dilində böyük deməkdir. PA.ŞUL- şulların böyüyü, rəisi anlamındadır⁸⁰⁰. Qədim türk dilində *pa* və *pi* sözlərinin hər ikisi *böyük* anlamında işlənib. Çuvaş dilində bitkilərin tez böyüməsi, tez uzanması anlamında hazırda *pi* sözü işlənir: *şi kay, pi kay, çule kay*⁸⁰¹. Mənası belədir: *incə böyü, uzun böyü, uca böyü*. Sözün *uzun* mənası onun Şumer və türk dillərindəki *böyük, böyümək* (uzanmaq) anlamlarına uyğundur. Türk dilində *başçı* anlamı bildirən *paşa* termini də *pa* kökündən yaranıb.

Pa- Şumer dilində həm də *başçı* deməkdir. *pa-uğ-ul-la* cümləsində *pa* sözü məhz *nəslin başçısı* anlamındadır.

Pa- Şumer dilində həm də *uca* deməkdir. Göyün ən uca yeri-zenit *An.pa* adlanır. Burada *an göy, pa uca* deməkdir.

Pa- Şumer dilində *qanad, pər* anlamında da işlənib⁸⁰². Hazırda türk dilində işlənən *pər* və *pərdi* sözləri həmin kökdəndir.

Pa- Şumer dilindən *gidru* kimi də tərcümə edirlər (bax: *gidru*). Mənası *paya* deməkdir⁸⁰³. Əslində *pa* kimi oxunan bu sözü *paya* kimi də tərcümə etmək lazımdır. *Paya* hazırda Azər-

⁸⁰⁰ Вайман А.А. К расшифровке протошумерской письменности // ПАС. II книга. Москва. 1966. s. 10

⁸⁰¹ Чувашско-русский словарь. Москва. 1961. s. 277

⁸⁰² Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. s. 646

⁸⁰³ Yenə orada, s. 633

baycan türkcəsində işlənən sözdür. *Gidru* isə Şumer və türk dillərində *əl ağacı* anlamındadır. *Paya* və *əl ağacı* ayrı-ayrı anlamlı sözlərdir.

Pa-a/pab- Şumer dilində *qorumaq* deməkdir.

Pala- Şumerin sevgi-məhəbbət tanrısı İnanna göyə səfərə çıxarkən onun necə geyindiği təsvir olunur və bütün bədənini örtən geyimin adı çəkilir: *pala*⁸⁰⁴. Qaqauz dilində xalça üçün yun materiala *pala* deyilir⁸⁰⁵. *Pala* hazırda ümumi geyim anlamında türk dilində işlənən *paltar* sözünün eynidir, daha doğrusu, *pal* kökünə *tar* sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla *paltar* alınıb.

Pu/pi- Şumer dilində *bişmiş* deməkdir. *Pu-sig* ifadəsi *bişmiş kərpic* anlamındadır. *Bişmiş* sözü hazırda Azərbaycanın Gəncə-Borçalı, Göyçə bölgələrində *p* səsi ilə *pişmiş* şəklində tələffüz olunur. *Pu/pi bişmiş*, *bişmək* sözlərinin köküdür.

Ra- Şumer dilində *vurmaq* anlamı bildirib. *Al-ra* sözləri *alaq vuran* deməkdir. Qədim türk dilində də *vurmaq* anlamında *ra* sözü işlənib.

Ra- Şumer dilindən həm də *rah* kimi oxunur və *vurmaq* anlamında tərcümə edilir: *sag-giş-ra*. Mənası belədir: *ağacla (giş) başına (sag) vurmaq (ra)*⁸⁰⁶. Bizə elə gəlir ki, *rah* sözü *vurmaq* mənasında tərcümə olunsada, onda Azərbaycan türkcəsində *öldürmək*, *sustaltmaq*, *döyüb haldan salmaq* anlamlarında işlənən *rahatlamaq* felinin kökü aydın görünür. Şumer dilində *uş* ölmək deməkdir. Burada isə *ölüm* sözü yoxdur. Başqa bir cümləyə baxaq: *sag-giş-ta rah-mu...duğ*. İ.M.Dyakonov

⁸⁰⁴ Ситчин Захария. Двенадцатая планета. М. 2007. с. 141

⁸⁰⁵ Образцы народной литературы тюркских племен изданные В.Радловым. часть X. СПб. 1904. с. 378

⁸⁰⁶ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. с. 79

cümləni belə tərcümə edir: *yumşaq, dostyana danışmaq*⁸⁰⁷. Burada *rah* sözü *yumşaq, dostyana* yox, *rahat* anlamındadır. Ona görə *rahat danışmaq* ifadəsi daha çox yerinə düşür. Hər iki misaldan *rahın rahat, rahatlamaq* sözlərinin kökü olduğu aydın görünür.

Ru- Şumer dilində *vurmaq* deməkdir. Sözü həm də *ra/ra-ra* kimi oxuyurlar⁸⁰⁸. Türk dilindəki yazılı qaynaqlarda da bu söz eyni anlamda *ur* şəklində işlənib. “Dədə Qorqud” dastanında və klassik yazılı ədəbiyyatda *vur* sözünə *ur* şəklində çox rast gəlinir. Səslərin yerini dəyişəndə (metateza) *ru* sözü asanlıqla *ur* şəklinə düşür.

Sa- Şumer dilində *bildirmək, ağzından qaçırmaq, çağırmaq* anlamlarında işlənib⁸⁰⁹. Qədim türk dilində sözə *sav* deyilib. Bu söz hazırda türk dilində işlənən *söz-sav, sözün-savın varmı* deyimlərində saxlanıb. *Çapar, xəbər aparan* anlamlarındakı *savçı* da eyni qəbildəndir. Şumer və türk dillərində ilk sözlərin bir hecalı olduğunu nəzərə alsaq, onda yuxarıdakı sözlərin hamısı *sa* kökündən yaranıb. Hətta *çağırmaq* sözü də başlanğıcda *sağırmaq* olub, *s/ç* ünsüzlərinin əvəzlənməsi nəticəsində sonradan *çağırmaq* şəklinə düşə bilərdi. *S/ç* ünsüzlərinin əvəzlənməsi Şumer və türk dilləri üçün səciyyəvidir. Ona görə *sa* sözünün də qədim dildə həm *sa*, həm də *ça* şəklində deyildiyini düşünmək olar.

Sa- Şumer dilində *saymaq* sözüdür. Türk dilində də *saymaq* sözü bir hecadan ibarət olub, *sa* şəklində yazılıb. *Sa* həm də türk dilində *bilmək, öyrənmək* deməkdir⁸¹⁰.

Sa- Muhərrem Kılıça görə, Şumer dilində *ad, san* anla-

⁸⁰⁷ Yenə orada, s. 79

⁸⁰⁸ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб. 1996. s. 85

⁸⁰⁹ Мəmmədov А.М. Г.ə. АФМ. Bakı.1983. s. 16

⁸¹⁰ Малов С.Е. Г.ə. М.-Л. 1951. s. 418

mında işlənilib⁸¹¹. *Sa* sonuncu ünsüzü düşmüş *san* sözüdür. Yaxud *sa* sözünün sonuna *n* ünsüzü artırılıb.

Sa- Şumer dilində həm də *mübahisə etmək* mənasında işlənilib. Yenə sözün qədim şəkli olan *savla* oxşarlığı üzə çıxır. *Savaş, savaşımaq, savaşılan, savaşılan, savaşılan* sözləri də *sa* kökündən törəyib.

Sa- Şumer dilində *saçan* (ışığı) deməkdir. *Saçan, saçmaq* (ışığı) sözlərinin kökündə saxlanıb.

Sa- Şumer dilində *almaq, satmaq* deməkdir⁸¹². *Satmaq* sözünün köküdür.

Sağ- Şumer dilində yeni doğulmuş, hələ tükü çıxmamış körpələrə deyilib. *Çağa* sözü onun fonetik variantıdır. Türk dilindəki *uşaq* sözü ilə də səsləşir.

Sağ- Şumer dilində ən yaxşı durumda olmaq, sağlam olmaq deməkdir ki, bu da hazırda türk dilində işlənən *sağ, sağlam* sözlərinin eynidir.

Sag- Şumer dilində *çaxmaq, vurmaq* anlamları bildirib. Dilimizdəki *çak/çaq* sözlərilə səsləşir. Bundan başqa, Azərbaycan türkcəsindəki *xaş-xaş* (güzgü oxunuşu *şax-şax*dir. Toxumları töküləndə *şaqqıldayır*), *şaqqıldağ* (bir-birinə dəyəndə *şaqqıldayır*), *şax* (ağacın yarpaqlı-zadlı qırılmış budaqları), *şaqqıltı, şaqqıldamaq, çax, çaxmaq, çaxmaqdaşı* sözlərinin hamısı *sag/şag* kökündən yaranıb.

Sağ- Şumer dilində həm də *fikir, düşüncə* deməkdir. *Sağ-bi* onun fikri anlamındadır. Bir cümləyə baxaq: *En-Aratta^{ki}-ke im igi*

⁸¹¹ Kılıç Miherrem. DİL, tarix, Coğrafiya və Ata-Türk // “Yeni həyat” dərgisi, 13 yıl. Nisan, 2007. Ankara. s.19

⁸¹² Канева И.Т. Шумерский язык. СПб. 1996. s. 85

*u-ni-bar sağ-inim-ma u-bi-zu*⁸¹³. Açıımı belədir: *Arattanın hökm-darı, gil tabletə bax, mənim sözümün* (inim-ma), *fikrimin* (sağ) *yuvasını* (u-bi) *bil* (zu). M.Kaşğarlının “Divan”ında *sağ* sözü məhz ağıl, anlayış, fəhm, zəka anlamında işlənib⁸¹⁴.

Fikir, düşüncə başla bağlıdır. *Sağ* sözünün Şumer dilindəki *baş* anlamı da bunu təsdiqləyir. Nəsimidə *sağ* sözü *doğru, sə-hih*⁸¹⁵ anlamındadır ki, bu da fikrin doğruluğu, səhihliyi ola bilər.

Deməli, Şumer dilindəki *sağ* sözü şəkilcə və anlamca eyni ilə türk dilində saxlanıb.

Sahar/səhər- Şumer dilində *səhər* deməkdir. Onun *səhər* kimi oxunuşu daha doğrudur. Türk dilində şəkilcə və anlamca olduğu kimi saxlanıb.

Sal- Şumer dilində *iri, nəhəng* anlamlarında işlənib⁸¹⁶. Bu söz anlamca və şəkilcə Azərbaycan türkcəsində *bərə* sözünün sinonimi olan *sal* sözünün eynidir. Bundan başqa, Azərbaycanda iki-üç iri ağacı kəşib budaqlarını daramadan yan-yana qoyur, üstünə ot, odun və s. yığaraq öküzlə, atla, eşşəklə sürüürlər. Ona da *sal* deyirlər. *Sal* sözü *sal daş, sal qaya* kimi ifadələrdə *böyük, iri* anlamını saxlanıb.

Salla- Şumer dilində *geniş, enli* deməkdir. Türk dilində həm *sallaq*, həm də *salla, sallanma* sözləri var. Hətta saz havalarından birinin adı "Sallama Kərəmi"dir. Onların hamısı həm mənaca, həm də yazılış və tələffüzçə Şumer dilindəki *salla* sözünün eynidir.

Saman- Şumerdə bir taxıl xəstəliyinin adıdır⁸¹⁷. Bu zaman taxıl boy atır, sünbülü dən tutmur. Hazırda türk dilində

⁸¹³ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с.41

⁸¹⁴ Kaşğari Mahmud. “Divan”.IIIс. s. 154

⁸¹⁵ Qəhrəmanov C. Nəsimi Divanının leksikası. B. 1970. s. 283

⁸¹⁶ Məmmədov A.M. G.ə. AFM. B. 1983. s. 23

⁸¹⁷ Крамер С.Н. Шумеры. М. 2009. s. 381

işlənən *saman* sözünün tam eynidir.

Sap- Şumer dilində *çap*, *çapmaq* deməkdir. Şumer dilində *ç* səsi olmadığına görə *sap* şəklində deyilib. Hazırda türk dilində işlənən *çap/çapmaq* sözünün eynidir.

Sar- Şumer dilində *yazmaq* deməkdir. Şumerlər yazıçıya *dubsar* deyirdilər. Çuvaş dilində yazmaq anlamında *sir* sözü işlədilir⁸¹⁸. Türk dilindəki *yazar*la Şumer dilindəki *dubsar*ın *sar* morfemlərinin və mənalarının eyniliyi təsadüfi olmayıb, onların eyni dilə məxsusluğunu göstərir. *Yazar* sözü onun törəməsidir.

Sar- Şumer dilində *toxumaq* anlamında işlənib. *Sarımaq* sözünün köküdür. *Sarımaq*, *sırmaq* və *toxumaq* mənaca yaxın sözlərdir. Bu söz həm də *sir* və *sur* kimi oxunub.

B.Əhmədova görə, *ar*, *or*, *ur* və *ör* köklərinin ümumi mənası *hörmək* feli ilə bağlıdır⁸¹⁹. Azərbaycanın bir çox bölgələrində indi də *hör* sözü *ör* kimi deyilir. Onda *ar* sözü sonradan *sar* şəklinə keçib. *Hörmək*, *toxumaq* yaxın mənalı sözlərdir. *Sar* sözünün *toxumaq* mənasında türk dilində də işləndiyi buradan aydın görünür.

Saz- Şumer dilində *bataqlıq*, *qamışlıq* deməkdir. Bu söz “Dədə Qorqud”da da *qamışlıq*, *bataqlıq* anlamında işlənib: *Gətirdilər, sazı oda urdular*⁸²⁰. Uyğur və noqay dillərində və digər türkcələrdə də *saz* sözü *bataqlıq*, *qamışlıq* anlamları bildirir⁸²¹. Çuvaş dilində gilə *saz* deyilir⁸²².

Si- Şumer dilində *doldurmaq* deməkdir.

⁸¹⁸ Шербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л. 1970. s. 87

⁸¹⁹ Əhmədov B.B. G.ə. Bakı. 1994. s. 116

⁸²⁰ “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı. 1978. s. 70

⁸²¹ Necip Emir Necipoviç. G.ə. Ankara. 1995. s. 343; Баскаков Н.А. Ногайский язык / ЯНСССРТА. М. 1966. s. 284

⁸²² А.Г.Магомедов. Кумыкский язык/ ЯНСССРТА. М. 1966. s. 208

Sila- Şumerdə çox işlənmiş bir ölçü vahididir. Bu söz Azərbaycanın əksər bölgələrində *isdil/issil/istil* adları ilə qeydə alınmış ölçü vahidinə çox oxşayır. Qazax və Tovuz rayonlarında bu söz *isdil* və *istil* şəkillərində 500 qr, Ağdam və Füzulidə *isdil* şəklində 100 qr, Füzulidə həm də 400 qr, Şuşada *istil* şəklində 800 qr, Qaxda *istil* şəklində 300 qr, Mingəçevirdə isə *issil* şəklində 500 qr-a bərabər çəki vahidi kimi işlənib. *Sila* sözü asanlıqla fonetik dəyişikliyə uğrayaraq *isdil/issil/istil* şəkillərinə düşə bilər. Hətta birincinin *si* və ikincinin *is* kökündə yalnız səslərin yeri dəyişib (metateza). *Sila* və *isdil/issil/istil* sözlərinin hamısı çəki vahidinin adını bildirdiyinə və fonetik oxşarlığına görə onların eyni söz olduğu şübhə doğurmur.

Si-si- *si* kökünün təkrarlanması yolu ilə yaranıb, Şumer dilində *ağzımatan, siləbəsila doldurmaq* deməkdir: *baraq-ga nammu-un si-si-ig-de*⁸²³. Tərcüməsi belədir: *Qoy o mənim zənbilimi siləbəsila taxilla doldursun*. Bu söz hazırda türk dilində *doldurmaq* anlamında *silələmək, siləbəsila* şəkillərində işlənir. Hətta dolu bir qabın ağzına qoyulan parçaya da *silə* deyilir.

Sir (sur)- *toxumaq, sırmaq* mənasındadır. Əslində *sır* olmalıdır. Türk dilindəki *sırmaq* sözünün *sır* kökündən yandığı aydınca görünür. Xana, toxucu dəzgahı türk dilində *serük* (serü) adlanıb.

Sır- Şumer dilində *şərqi söyləmək* anlamındadır⁸²⁴. Türk dilinin ayrı- ayrı ləhcələrində nəğməyə *ır, yır, jır, sır* və s. deyilib. M.Kaşğarlıda bu söz *ır/ırlama/yır* şəkillərində *qoşma, türkü, şeir* anlamında qeydə alınıb. Onun “Divan”ında həmçinin *çalğıcı, şərqiçi* anlamında *yırağı, söylə* anlamında *yırla* sözləri var⁸²⁵. Qədim türk dilində *nəğmə* anlamında *ır/yır*, uйğur dilində *nəğmə, şərqi, türkü* anlamında *ır*, kumık dilində *nəğmə* anlamında *jır, çu-*

⁸²³ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с.64

⁸²⁴ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. с. 634

⁸²⁵ Kaşğari Mahmud. “Divan”.IVс. с.615,682

lım dilində *mahnı* anlamında *ır* sözləri işlənib⁸²⁶. Sibir türkləri bütün şeirlərə *ır* deyirlər⁸²⁷. Tuva dilində *ır* sözü *oxumaq* (mahnı oxumaq, nəğmə oxumaq) anlamındadır. *Irlaydır men* ifadəsi *mənə elə gəlir ki, oxuyuram* deməkdir⁸²⁸. Xakaslar dastana *yır*, dastan danışana *yırçı* deyirlər.

Yuxarıda deyilənlərə söykənib belə düşünmək olar ki, sözün ilkin şəkli *ır* olub. ayrı-ayrı türk dillərində *y/j/s* ünsüzləri onun əvvəlinə sonradan artırılıb. Bu gün işlətdiyimiz *şeir* sözü də *ır/sır* sözünün fonetik variantıdır.

Sız- Şumer dilində *yalvarış*, *and-aman* anlamında işlənib⁸²⁹. Hazırda dilimizdə işlənən *sızıldamaq*, *sızılı* sözlərində *sız* kökü olduğu kimi saxlanıb. Sözün mənası da dəyişməyib.

Sız/siki- Şumer dilində *yun* anlamında işlənib. *Şu-pad-udu-siki-ak-ak ene*. Bu cümlə *təmiz ağ yunlu qoyun çobanı* deməkdir. Bu sözə *suf* şəklində *yun* və *yun parça* anlamlarında Nəsiminin şeirlərində rast gəlinir⁸³⁰.

Sig- Şumer dilində *kərpic* deməkdir. *Sig-a kərpic ayı, Şu-numun-a səpin, şum ayı* anlamındadır⁸³¹. M.Kaşğarlıda bişmiş kərpic anlamında *pısığ* sözü var⁸³². Burada *pi/pi* bişmiş, *sığ* işə kərpic deməkdir. Göründüyü kimi, Şumer və türk dillərində kərpic adı eyni olub: *sığ/sig*. Karaim dilində kərpicə *tuğla* deyilir⁸³³. *Tuğ/suğ/sığ* eyni sözün fonetik variantlarıdır.

⁸²⁶ Древнетюркский словарь. Л. 1969.s.219,268; Cəfəroğlu Əhməd. Eski uyğur türkcəsi sözlüğü. İst. 1993. s. 58; Дульзон А.П. Чулымско-тюркский язык/ ЯН СССРТЯ. М. 1966. s. 450

⁸²⁷ Образцы народной литературы тюркских племен изданные В.Радловым. часть IX. СПб. 1907. s. 5-8

⁸²⁸ Ш.Ч.Сат. Тувинский язык/ ЯН СССРТЯ. М. 1966. s. 400

⁸²⁹ M.İ.Çiğ. Sumerlerde Tufan, Tufanda Türkler. İst. 2009. s.109

⁸³⁰ Qəhrəmanov C. Nəsimi Dīvanının leksikası. Bakı. 1970. s. 329

⁸³¹ Дьяконов И.М. Люди города Ура. Москва. Наука. 1990. s. 293

⁸³² Kaşğari Mahmud. “Dīvan”. I c. s. 144, 375

⁸³³ Мусаев К.М. Караимский язык (karaylar)/ ЯНСССРТЯ. М. 1966. s.277

Sig- Şumer dilində *zərbə* anlamında işlənib. O.Süleyменова görə, türk dilində *vurmaq sük, sək, şok, çok* sözlərilə ifadə edilib ⁸³⁴. Roza Eyvazova Güney Azərbaycanda yaşayan M.Zehtabinin fikirlərinə söykənərək yazır ki, *soq/sox vurmaq* deməkdir⁸³⁵. *Sillə, sillələmək* sözləri də həmin yuvadandır.

Sikil- Şumer dilində *təmiz* deməkdir⁸³⁶. Bu sözə türk dilindəki qədim yazılı qaynaqlarda *təmiz, gözəl, incə, yaraşlıqlı* anlamalarında çox rast gəlinir⁸³⁷. S.İ.Malov türk dilində gözəl demək olan *sula/sulu/sulu* sözünün məhz *siliq* yuvasından yarandığını yazır⁸³⁸. Azərbaycan türkcəsində də *canı suludu, hələ canında su var, suyu şirindi* ifadələri çox zaman gözəl qadınlar haqında işlədilir. Onların tərkibində də *su/sulu* sözləri var.

Daha ətraflı bax: *sikil-qız*.

Sikil- Şumer dilində həm də *bakirə* deməkdir. *Ki-sikil* baki-rə qız anlamındadır. *Sikil* sözünə qədim türk dilində *təmiz, gözəl, bakirə* anlamında *silik*, kiçik bacı anlamında *sinil/sinli* şəkillərində rast gəlinir⁸³⁹. M.Kaşğarlıda *təmiz, incə, yaraşlıqlı* anlamlarında *silig*, ərin özündən *kiçik bacısı* anlamında *singil* sözləri var⁸⁴⁰. Uyğur dilində *qız* sözü *sinil* şəklində qalıb⁸⁴¹. Bu sözə Əhməd Cəfəroğlunun “Əski uyğur türkcəsi” sözlüyündə *singil* şəklində *kiçik bacı* anlamında rast gəlinir ki, bu da bakirə anlamına yaxındır. Bundan başqa, həmin lüğətdə *arı, təmiz, pak, bakirə* anlamları

⁸³⁴ Süleymenov Oljas. Az-Ya. Azərnəşr. Bakı. 1993. s. 196

⁸³⁵ Eyvazova Roza. Şumerlərin mənşəyi və dilləri haqqında // Bakı. Tədqiqələr-III. 2003. s.135

⁸³⁶ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.s.42

⁸³⁷ Древнетюркский словарь. Л. 1969. s. 500

⁸³⁸ Малов С.Е. Г.э. М.-Л. 1951. s. 421

⁸³⁹ Rəcəbli Ə. Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı.2001.s.48; Акылбекова Э., Аширалиев К., Османалиева Б., Сыдыков С. Глоссарий/Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках (под редакцией ак.И.А.Батманова).Ф.1971.s.65-66

⁸⁴⁰ Kaşğari Mahmud. “Divan”.I c. s.390,446

⁸⁴¹ Necip Emir Necipoviç. G.э. Ankara. 1995. s. 14

rında *silig*, *arınmaq*, *təmizləmək*, *paklanmaq* anlamlarında *sili-mək*, *silmək* anlamında *silmək* sözləri var⁸⁴². Çağdaş uyğurcada qıza *sinil* deyilir⁸⁴³. Xakas dilində *siliq xızıvax* ifadəsi *gözəl qız*⁸⁴⁴, *siliq* sözü ayrılıqda *gözəl* deməkdir⁸⁴⁵. “Gültəkin” abidəsində bu sözün *sinil* və *silik* şəkillərinə rast gəlinir ki, birinci *kiçik bacı*, ikinci *bakirə qız* deməkdir: ...*sinilim kuncuyuğ birtimiz*⁸⁴⁶. Açımlı belədir: *kiçik bacımı ona xanım verdik*. Bundan başqa, həmin abidələrdəki *silik kız* ifadəsi *bakirə qız* anlamında işlənib. *Bəqlik urı oğlın, kul boltu, silik kız oğlın kün boltu*⁸⁴⁷.

Qədim türk yazılı abidələrində *silik* sözünün *singil*, *sinil*, *silig* şəklərində *arı*, *təmiz*, *bakirə* anlamlarında işlənməsi *ki-sikil* sözünün Şumer dilində məhz *bakirə* (sikil) *qız* (ki) anlamında işləndiyini təsdiqləyir.

Sikil sözünün *təmiz* və *bakirə* anlamlarını eyniləşdirib onu bir söz kimi başa düşmək yanlışdır. Onlar omonim olmaqla ayrı-ayrı sözlərdir.

Bax: *ki*, *ki-sikil*, *sikil* sözlərinə.

Silik- Şumer dilində *suluq* deməkdir. Onun mənası sözün *suluq* kimi oxunmasının daha doğru olduğunu göstərir. Söz bu gün türk dilində olduğu kimi işlənir. Bu söz Şumer dilində *silik* və *suluq* şəkillərinin hər ikisində tələffüz edilə bilərdi. Əslində onların eyni söz olduğu göz qabağındadır.

Silik- Şumer dilində həm də *el* deməkdir. Hazırda türk dilində adamların çox toplaşdığını bildirmək üçün *ellik*, *elliklə* sözləri işlədilir. *Silig* və *ellik* sözləri bir-biri ilə fonetik variant vəziyyətindədir.

⁸⁴² Cəfəroğlu Əhməd. Eski uyğur türkcəsi sözlüğü. İst. 1993. s. 135

⁸⁴³ Necip Emir Necipoviç. G.ə. Ankara. 1995. s. 14

⁸⁴⁴ Боргоякова Т.Г. Классификация фразеологических единиц хакасского языка по семантической слитности компонентов // СТ. 1980. № 4. s. 72

⁸⁴⁵ Карпов В.Г. Хакасского язык/ ЯНСССРТА. М. 1966. s. 436

⁸⁴⁶ Рәсәбов Ә, Мәммədov Y. G.ə. B. 1993.s.73

⁸⁴⁷ Yenə orada, s. 72,73

Silim- Şumer dilində *sağ olmaq, var olmaq* anlamlarında işlənib. Onun *sülh* mənası da var. Qədim türk dilində də *silim* şəklində işlənib *salam* demək olub⁸⁴⁸.

Silim- Şumer dilində *salam* deməkdir. *u-na-a-duğ-silim-ma şu-ni-şe-gar-i*⁸⁴⁹. Bu cümlədə *u-na-duğ-silim* ona *salam* söylə anlamındadır. Qədim türk dilində də *salam* sözü *silim* şəklində olub. Silimin də, *salamın* da mənası *sağ olmaq, var olmaq* və *sülh* deməkdir.

M.Ə.Sabirin *Mən salim olum, cümlə-cahan batsa da batsın* misrasında bu məna olduğu kimi saxlanıb. *Silim* və *salim* həm anlamca, həm də şəkilcə bir-birinin eynidir. *İ/a* ünsüz əvəzlənməsi elə böyük fərq yaratmır. Buradan aydın olur ki, *salam* sözü *silim*dən yaranıb, Şumer-türk sözüdür və ərəb dilinə Şumer-türk dillərindən keçib.

Si- Şumer dilində *Şimal* deməkdir⁸⁵⁰. *Ş* və *s* səslərinin bir-birini əvəzlədiyini nəzərə alsaq, onda *Si* morfemi *Şimal* sözünün kökü olur. Şumer dilində sözlərin daha çox bir hecalı olduğunu da nəzərə alsaq deyər bilərik ki, *Şimal* sözü başlanğıcda *Si* şəklində işlənib.

Su- Şumer dilində *sevinmək* deməkdir⁸⁵¹. A.M.Şerbak qədim türk dilində *sevinc* sözünün *su-yunc* şəklini qeyd edib⁸⁵². Göründüyü kimi, hər iki sözün kökündə *su* hecası durur. Belə olduqda *su* sözü hazırda türk dilində işlənən *sevincin* həm kökü, həm etimonu, həm də özü hesab edilə bilər.

Su- Şumer dilində *sulu yer* deməkdir. *Sucuq/suluq* sözlərinin köküdür.

⁸⁴⁸ M.İ.Çığ. Sumerlerde Tufan, Tufanda Türkler. İst. 2009. s.109

⁸⁴⁹ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. 224. s. 30

⁸⁵⁰ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. s. 634

⁸⁵¹ Yenə orada, s. 634

⁸⁵² Шербак А.М. Слог и его структура //ВТ. Баку. 1971. s. 175

Sud- Şumer dilində *uzun olmaq* anlamındadır. Qədim türk dilində *uzanmaq* anlamında *sun* sözü işləni *silim*dən yaranıb. Burada *d/n* ünsüz əvəzlənməsi nəticəsində sözün şəkli fonetik baxımdan azacıq dəyişib.

Sud- Enlilin arvadı Ninlilin qızlıq ləqəbidir. Açıımı *yedizdirən*, *əmizdirən* deməkdir⁸⁵³. Hazırda türk dilində işlənən *süd* sözünün eynidir.

Sud- Şumer dilində *süd* deməkdir. Ninlilin *Sud* ləqəbi də sözün bu anlamı ilə bağlıdır.

Sud- Şumer dilində *uzatmaq*, *əl uzatmaq* anlamlarında işlənilib. Türk dilində bir şeyi vermək üçün əlini uzatmaq anlamında onun *sun* fonetik variantına rast gəlinir. Burada *d/n* ünsüz əvəzlənməsi nəticəsində sözün şəkli azacıq dəyişib.

Suğ- Şumer dilində *çox* deməkdir. *S/ç* və *ğ/x* əvəzlənməsilə *suğ* sözündən *çox* sözü alınır: *suğ/sux/çux/çox*.

Sukur- bu sözü N.K.Afanasyeva ilahi bir predmet kimi başa düşüb. Söz mətnində belə işlənilib: *gal-la-tur-tur gi-sukur-ra gim*, *galla-gal-gal gi-dub-ba-na-ke*.

Şumerdəki Şuruppak şəhərinin adı da Sukurru olub və əvvəllər belə oxunub. *Sukur* çuvaş dilində çörəyə deyilib. Bizcə, şeirdəki müqəddəs bir şeyin adını bildirən *sukur* sözü də *çörək* deməkdir.

Sukum- bu sözə “Şumer çarı Şu-Sinə məktub”un mətnində rast gəlinir. İ.M.Dyakonov bu sözü *yemləmə* mənasında tərcümə edib: *4 gan suku (m) Ur-dingir-(r) a ka*⁸⁵⁴. Tərcüməsi belədir: *4 qan ur-dingirin yemlənməsinə*. *Sukur* sözünün *çörək* anlamında işləndiyini yazmışıq. *Çörək* sözündən çörəkləmə

⁸⁵³ Ситчин Захария. Двенадцатая планета. М. 2007. с. 107

⁸⁵⁴ Дьяконов И.Письмо к шумерскому царю Шу-Сину/ВДИ,1939,№1.с. 60

yarandığı kimi, *sukurdan* da *sukum* törəyib. Ona görə də burada *sukum* sözünü *yemləmə yox, çörəkləmə* kimi tərcümə etmək mətnin məzmununa daha çox uyğun gəlir. Çünki *yemləmə* insana yox, heyvana aiddir. Qədim Şumer dilində *yem* anlamında *qa* və *şaqqa* sözləri işlədilib⁸⁵⁵. Yuxarıda verilmiş *sukur* sözünün *çörək* anlamı da *sukum* sözünün *çörəkləmə* mənası ilə üst-üstə düşür. Əslində *sukum* sözü *sukurun* törəməsidir. Yalnız onun sonundakı ünsüz dəyişib.

Sulu- O.N.Tuna bu sözün *yol, səfər* anlamlarında işləndiyini göstərir və onu türk dilindəki *yol* sözü ilə qarşılaşdırır⁸⁵⁶. Dildə *sulu/sul/sol/yol* fonetik variantlaşması mümkündür. Hətta türk dilindəki *sol getmək* deyimi də yolla bağlıdır. Öz yolunu azıb başqa yola düşənlərə *sol gedir* deyirlər. *Sol* getmək və *sulu* (*yol, zəfər*) sözlərinin oxşarlığı göz önündədir.

Su-na- Şumer dilindən *ördək* kimi tərcümə edirlər. Ördəyə dilimizdə *sona*, yaxud *su sonası* deyirlər. M.P.Vaqifin “Kür qırağının əcəb seyranı var, yaşılbaş sonası hayıf ki, yoxdu” şeirindəki *yaşılbaş sona yaşılbaş ördək* deməkdir. “Oğuznamə”də də ördək sözü *sona* şəklindədir⁸⁵⁷. Əldə yazılı qaynaq olmasa da, sözün qədim türk dilində də *suna* şəklində işləndiyinə şübhə yoxdur. *O* hərfi sonradan yaranıb. Deməli, *su-na* sözü şəkilcə və anlamca dəyişmədən hazırda türk dilində işlənir. *Suna/sona*.

Sur- Şumer dilində *tələsik, tələsmək* anlamlı sözdür⁸⁵⁸. Türk dilində bu yuvadan çoxlu sözlər yaranıb: *sürək, sürmək, sürəkli* və s. İ.M.Miziyev bu sözü həm də *qovmaq* anlamında işlənən *sür* sözü ilə qarşılaşdırıb. Həmin sözlərin hamısı bu gün türk dilində işlənir və *sur* kökündən törəyib.

⁸⁵⁵ Тюменев А.И. О значении термина "кал" в древнешумерском языке // ВДИ. 1946, № 2. s. 18

⁸⁵⁶ Tuna Osman Nedim. G.ə. 1997. s. 14

⁸⁵⁷ “Oğuznamə” (nəşrə hazırlayan Samət Əlizadə). Bakı. 1987. s. 22

⁸⁵⁸ Мизиев И.М. G.ə. 1986. s. 26

Sipa- çoban sözünün ilkin şəklidir. Şumer dilinin digər ləhcəsində söz *şupa/şuba* şəklindədir. *e-ne sipa-bi-gim eger-bi he-im-us-e*⁸⁵⁹. Tərcüməsi belədir: *Qoy özü çoban kimi arxasınca izləsin.*

Başqa bir cümləyə baxaq: *sipad (şupad) udu siki ak-ak ene*. İ.M.Dyakonov cümləni *onun ağ yunlu qoyun çobanı* kimi tərcümə edib⁸⁶⁰. Cümlədə iki yerdə *ak* (ağ) sözü işlənib. Tərcümədə onun biri buraxılıb. Doğru tərcümə belədir: *onun (ene) təmiz (ak) ağ (ak) yunlu (siki) qoyun (udu) çobanı (sipad/şupad).*

İnterpretasiyada sözün sonundakı *n* ünsüzü oxunmur. Şumerdə bir şəhərin adı *Şibaniba/Şubanubadır*. *Şubanuba* oxunuşu daha doğrudur. Şumer dilində *o* hərfi olmadığına görə söz bu cür oxunur. Bu ad *şuban* sözünə *uba/oba* topomorfu qoşulmaqla yaranıb. *S* və *ç* ünsüzlərinin əvəzlənməsi türk dili üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir. Həm də Şumer dilində *ç* səsi yoxdur.

Sum- *təmiz, saf, xalis* mənalarında işlənib. "Kitabi-Dədə Qorqud"da bu sözə həmin mənada rast gəlinir. *Şumer* etnonimi məhz *sum* kökündən və *er* (ər, ar) etnomorfundan yaranıb. Mənası *xalis igid, təmiz igid, qüsursuz igid* deməkdir.

Baraban tatarlarının dilində *sum pul, axça* deməkdir. Bir sıra türklərin dilində *sum/som pul* vahidinin adıdır.

Sum- *vermək* deməkdir. Bir cümləyə baxaq: *^dNannar ma-an-sum*⁸⁶¹. Açıqı belədir: *Tanrı Nannar (^dNannar) onu (an) mənə (ma) verdi (sum)*. Burada anlaşılmayan söz yoxdur. İkinci cümləyə baxaq: *anşe a nağ-nağ nu-ba-sum -mu*⁸⁶². Tərcüməsi belədir: *eşşəyə içməli su vermədilər*⁸⁶³. Burada *nu-sum-mu* vermədilər anlamlarındadır. Bu söz türk dilində *sunmaq* şəklində *vermək*

⁸⁵⁹ Энмеркар и верховный жрец Араты // ВДИ. 1964. № 4. s. 202

⁸⁶⁰ Дьяконов И.М. НДПА/ПАЭС. Москва. 1958. s. 11.

⁸⁶¹ Дьяконов И.М. Люди города Ура. Москва. 1990. s. 401

⁸⁶² Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. 224. s. 95

⁸⁶³ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 95

anlamında hazırda işlənir.

Sum- Şumer dilində çoxmənalı sözdür. Çoxlu omonimləri var. Bir mənası *sarımsaq* deməkdir⁸⁶⁴. *Ki-sum* Şumer dilində *sarımsaq əkilən yer* (sarımsaqlıq) deməkdir. Osmanlı dövründə sarımsağa *süm*⁸⁶⁵ deyilib. Hər iki söz bir-birinin eynidir. Çoxhecalı *sarımsaq* sözünün birhecalı *sum* kökündən yarandığı onların arasındakı oxşarlıqla da təsdiqlənir.

Altay dilində *sarımsağa uksum* deyilir⁸⁶⁶. *Uksum* sözündə *sum* morfemi olduğu kimi saxlanıb. *Sarımsaq* sözünün də tərkibində onu görmək olur. Sadə sözdən (*sum*) mürəkkəb söz (*sarımsaq*) yaranmış, bu zaman kök səslərinin arasına əlavə səslər (*r* və *ı*) düşərək söz fonetik dəyişikliyə uğrayıb. *Sum/aksum/ sarısum/sarımsaq* fonetik variantlaşması dil prosesi kimi təbii görünür. Burada bir ehtimal da var ki, *göy sarımsağa sum* (aksum) deyilib. *Ağ* sözünün qədim türk dilində *göy* anlamında işləndiyini bilirik. Bu da *ağsumun göy sarımsaq* anlamı ilə üst- üstə düşür. Bəlkə də baş *sarımsaq* o vaxt olmayıb. *Sarımsaq* sözünün sonundakı *baş* anlamlı *sag* sözü onun *baş sarımsaq* (diş sarımsaq) olduğunu göstərir və sonradan əlavə olunub.

Sungin- Şumer dilində *zəif, sönük* deməkdir⁸⁶⁷. Bu söz *söngün, sönük* şəkillərində hazırda türk dilində işlənir. *Səngimək* sözü də həmin kökdəndir.

Şa- Şumer dilində *ürək* deməkdir. M. Kaşğarlıda *ürək* sözü *saş* şəklindədir⁸⁶⁸. *Şa* və *saş* sözlərinin yaxınlığı göz qabağındadır.

Şa- Şumer dilində bir yerdən başqa yerə göndərilən kuryerə

⁸⁶⁴ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. с. 54

⁸⁶⁵ Osmanlıca-türkcə lüğət. Hisar yayın evi. Bayazıt-İstanbul.s.800

⁸⁶⁶ Altayca- türkcə sözlük. Ankara. 1999. s. 193

⁸⁶⁷ Muazzez İlmiye Çığ. G.ə. 2009. s. 37

⁸⁶⁸ Kaşğari Mahmud. “Divan”. III c. s. 153

şəhərdə yemək üçün verilən yeməyin adıdır. Bu *aş* sözüdür. Qədim türklər yeməyə *aş* deyirdilər. *Şa* və *aş* sözlərində yalnız metatezanın yaratdığı fərq var.

Şa-ad/se-ed- Şumer dilində taxıl yığılarkən zəhmət haqqı kimi naturada verilən məhsula deyilirdi. Hazırda taxılı dəyirmanda üyüdərkən zəhmət haqqı kimi *şahad* alırlar. *Şa-ad/seed* və *şahad* sözlərinin eyniliyi onların məna oxşarlıqları ilə də təsdiqlənir.

Şab- Şumer dilində *çapmaq*, *kəsmək*, *boyun vurdurmaq* anlamlarında işlənib⁸⁶⁹. Türk dilindəki *çap* sözü ilə səsləşir. *Çap* sözü ilə *şabla* fonetik variant təşkil edir. *Şab/şap/çap* fonetik şəkildəyişmələri qanunauyğunluqdur. *Çap* kökündən *çapmaq*, *çapacaq*, *çarpmaq*, *çarpışmaq* kimi çoxlu sözlər yaranıb.

Şa-di- Şumer dilində *şadlandırmaq* anlamında işlənib: *21 sila şu-du a-kaş şa-di-da-ni*. Tərcüməsi belədir: *əлиндə tutduğu 1 silalıq qab pivə onu şadlandırdı*⁸⁷⁰. Bu cümlədəki *şa-di* sözündə *şad* morfemi aydın görünür ki, bu da *şadlanmaq* sözünün köküdür.

Şah- Şumer dilində həm *çar*, həm də *şah* sözünə rast gəlinir. *Ağşahlar* sülaləsinin adı *ağ* və *şah* morfemlərindən yaranıb.

Şah- Şumer dilində *donuza* deyilib⁸⁷¹. *Şah* daha çox *şar/çar* adlanıb. Görünür, *şah* sözü *xaqan* ünvanı kimi üstünlük qazandıqdan sonra donuza *şah* deyilməsi unudulub. *Çar/şar/şah* sözləri də invariantlardır.

Şahar- Şumer dilində *toz* deməkdir: *şahar-gir-me-a*. Tərcüməsi belədir: *bizim (me-a) ayağımızın (gir) tozu (şahar)*. *Şa-har*

⁸⁶⁹ Tuna Osman Nedim. G.ə. 1997. s. 15

⁸⁷⁰ Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. s. 45

⁸⁷¹ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. s. 49

mürəkkəb sözdür: *şa+har* (*har sözünə bax*).

Şakan-keş- Şumer dilində *zənbilçi, səbətçi* deməkdir. *Səbatkeş* sözünə çox yaxındır.

Şakkal- Şumer dilindən *yem* anlamında tərcümə edilmiş⁸⁷². Əslində adambaşına bir aylıq ərzaq payı deməkdir⁸⁷³. Onun sonundakı *l* ünsüzü düşdükdə *şakka* qalır. *Şakka/şaqqa* dilimizdə çox işlənən sözdür. Heyvanın cəmdəyinin bir hissəsinə *şaqqa* deyirlər. *Əti şaqqala, ətin bir şaqqasını çək, ətin bir şaqqasını doğra* kimi cümlələrdə tez-tez işlənir. Bir şaqqa ət də bir adamın bir aylıq normasına uyğun gəlir. *Şakkal* sözü Şumerdə də cəmdəyin bir parçası, ətin bir hissəsi anlamlarında işlənə bilərdi. Bu anlamda işlənməsə belə, *şakkal* və *şaqqa* sözlərinin şəkilcə və mənaca oxşarlıqları göz önündədir.

Şaq- Şumer dilində *uşaq* deməkdir. Osman Nədim Tuna da *şaq* və *uşaq* sözlərini doğru olaraq eyniləşdirir⁸⁷⁴. Onun əvvəlindəki *u* ünlüsünün sonradan artırıldığı düşünmək olar. Sözüün ilkin şəklinin *şaq* olduğu daha çox ağlabatandır. İlk sözlərin bir hecalı olması da bu fikri təsdiqləyir.

Şağ/şa-şa- Şumer dilində *yaxşı olmaq, xeyirxah olmaq* deməkdir⁸⁷⁵.

Şar– *çar* sözünün etimonudur. Şumer dilində *ç* ünsüzü olmayıb. Ona görə söz *şar* şəklində işlənib.

Şədu- şumerlər heyvan heykəllərini qoruyucu hesab edir və *şədu* adlandırırdılar. Orxon-Yenisey yazılarında *şad* sözünə hərbi rütbə və *şəxs* adı kimi çox rast gəlinir. Hər iki söz həm

⁸⁷² Тюменев А.И. О значении термина "кал" в древнешумерском языке // ВДИ. 1946, № 2. s. 18

⁸⁷³ Yenə orada, s. 19

⁸⁷⁴ Tuna Osman Nedim. G.ə. 1997. s. 21

⁸⁷⁵ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб. 1996. s. 85

şəkilcə, həm də mənacə oxşardır.

Şekkel- Şumer dilində bir ölçü vahididir. Ə.Fərzəli onun pul vahidi olduğunu yazır və *şahu* ilə eyniləşdirir⁸⁷⁶. Mən *şahu* sözünün *şekkel*dən yarandığını da qəbul edərək, *sikkə* ilə onun daha çox oxşar olduğunu qeyd etmək istəyirəm. *Şekkel* sözünün *sikkəyə* çevrilməsi dilin qanunlarına tamamilə uyğundur. Sözü sonundakı ünsüz (*l*) düşür. Bu, Şumer və türk dilləri üçün səciyyəvidir. *Şekke* şəklində qalmış sözün birinci ünsüzü *s* ilə əvəzlənir: *sekke*. Azərbaycan türkcəsində sözlərin sonunda *e* ünlüsünün işlək olmadığını nəzərə alsaq, onda *sekke* sözünün asanlıqla *sekkə* şəklinə düşməyinin səbəbi aydınlaşar. *Sekkə* və *sikkə* isə eyni sözdür. *Sikkə* sözü bəzi türk dillərində *sekkə* şəklində də tələffüz olunur. Bütün bu izahsız da *şekkel* və *sikkə* sözlərinin eyniliyi şübhə doğurmur.

Şes/şeş- Şumer dilində *qardaş* deməkdir. Onu İ.T. Kaneva *şeş*, İ.M.Dyakonov isə *seş* şəklində oxuyublar⁸⁷⁷. Sözü *şaş* kimi də oxumaq olar. M.Kaşğarlıda Daşkənd şəhərinin qədim adı *Şaş* şəklindədir⁸⁷⁸. Qardaş sözünün ikinci, Daşkənd sözünün birinci hecası və *Şaş* sözləri bir-birilə, həm də qardaş anlamlı *şeş/seş*(şaş) sözüylə yaxından səsləşir.

Şilig- şumer dilində açmaq deməkdir⁸⁷⁹. M.Kaşğarlıda açmaq, çözmək anlamında *şəş/səş* sözü var⁸⁸⁰.

Şir- Şumer mətnlərindən həm də *sır/sir* kimi oxunub *qoşma*, *nəğmə*, *türkü*, *şərqi* və s. deməkdir. Türk dillərində həmin anlamlarda *ır/yır/jır/cır/sır/şir/şir/şeir*⁸⁸¹ sözləri işlənir. Görün-

⁸⁷⁶ Fərzəli Əjdər. Dədə Qorqud sözü. Bakı. 1999. s. 38

⁸⁷⁷ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб. 1996. s. 29; Дьяконов И.М. НДПА/ПАЭС. Москва. 1958. s.14

⁸⁷⁸ Kaşğari Mahmud. "Divan". I c. s. 434

⁸⁷⁹ АШП. СПб, 1997. s. 367

⁸⁸⁰ Kaşğari Mahmud. "Divan". II c. s.42

⁸⁸¹ Дульзон А. Чулымско-тюркский язык/ЯНСССРТЯ.М.1966.s.450

düyü kimi, *şeir* sözü *şir* kökündən yaranıb Şumer- türk mənşəlidir.

Şiş- Şumer mətnlərindən onun *siş/şes* oxunuşları da var. Qadın yoldaş, qadın həmdəm anlamlarındadır. Türk dilindəki *eş* sözü ilə fonetik və məna baxımından yaxından səsləşir.

Şu- Şumer dilində *ovuc* və *əl* anlamında işlənib. *Ovuc* sözü türk dillərinin bir çoxunda *ovuş* kimi deyilir. Onun sonundakı *uş* hecası *şu* ilə səsləşir. Metateza nəticəsində *şu* sözü asanlıqla *uş* şəklinə düşə bilər və o da *ovuş* sözündə saxlanıb.

T.Hacıyevə görə, hazırda türk dillərində işlənən *şu/bu* əvəzliyi ondan yaranıb⁸⁸².

Şub- Çoban sözünün qısa yazılışdır. Şumer dilinin EK ləhcəsində *sipa*, ES ləhcəsində *şuba* şəklində tələffüz edilib. Şumer dilində *ç* səsi yoxdur. Türk dilində çobana *şuban/çupan* deyildiyi bəllidir⁸⁸³. İndi də bir çox ləhcələrdə *şuban* tələffüzü saxlanıb: *Udu-ta u-du-bi e-ta-şub*. Tərcüməsi: *çobanları qoyunlardan uzaqlaşdırdı*.

Su-im- Şumer dilində *qurban* deməkdir: *Bilqames-e maş par-par-a su-im-en-taq*⁸⁸⁴. Açıqı belədir: *Bilqamis işıqlı ağ keçini qurban edir*. Buradakı *su-im* sözü *qurban* anlamındadır. İ.Miziyev yazır ki, balkar-qaraçay dilində *qurban* sözü *soyum* şəklindədir⁸⁸⁵. Onda Şumer dilindəki *su-im* sözü balkar-qaraçay dilindəki *soyum* sözü ilə doğrudan da səsləşir.

Şulux- mətnlərdə bu sözün *təmizləyici* anlamında işləndiyinə rast gəlinir. Hazırda türk dilində işlənən *silmək, silib-*

⁸⁸² Hacıyev Tofiq. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında / AFM. B. 1983. s. 30

⁸⁸³ Kaşğari Mahmud. “Dıvan”. I c. s. 157

⁸⁸⁴ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М.1967.с.436

⁸⁸⁵ Мизиев И.М. Г.э. 1986. s. 27

süpürmək sözləri ilə səsləşir.

Şur– Şumer dilində *sevinc, fərəh* deməkdir⁸⁸⁶. Bu söz həmin anlamda klassik ədəbiyyatda işlənmişdir. M.Ə.Sabirin “Cütçü” şeirində *şur* sözü var:

Çıxdı günəş, doldu cəhan nur ilə,

Cütçü sürür tarlada cüt *şur* ilə⁸⁸⁷.

Şur sözü Nəsimidə də buna yaxın anlamda işlənib⁸⁸⁸.

Göründüyü kimi, Şumer dilində, Nəsiminin və M.Ə. Sabirin şeirində bu söz şəkilcə və anlamca bir-birinin eynidir. Deməli, *şur* sözü heç bir dəyişikliyə uğramadan türk dilində saxlanıb.

Şur- Şumer dilində vəhşi, yabanı (heyvan) və bayağı, zərərli anlamlarında işlənib. Bu gün Azərbaycan türkcəsində bayağı, dadsız-duzsuz, ləzzəti itmiş bir şey haqqında *şoru çıxdı* ifadəsi işlənir. Fonetik və məna yaxınlığı *şur* və *şor* sözlərinin eyni yuvadan olduğunu göstərir. Şumer dilində *o* hərfi olmadığına görə, *şur* sözü sonradan *şor* şəklinə düşə bilərdi.

Şurim- Şumer dilində bir şeyin yarısı, ikiyə bölünmüş hissələrdən hər biri deməkdir. Türk dilindəki *yarım* sözü ilə yaxından səsləşir.

Şuşa(n) – şəhər adıdır. Şumer sözü olub, *şiş/şuş* kökündən yaranıb. Mənası *ucada, yüksəkdə duran* deməkdir. *Şiş* sözü bu gün də türk dilində eyni mənalarda işlənir. Azərbaycandakı Şuşa şəhərinin adı da Elamın paytaxtı olan Şuşa şəhərinin adı ilə eyni mənalı olub, *şuş/şiş* kökündən yaranıb. *Şiş/şuş* toromorf kimi *Şiştərə, Şişqaya, Şişdağ* kimi toponimlərin də əmələ gəlməsində kök rolu oynamışdır.

Şum– doğrudur, Azərbaycanda *Şumerin* adı *Şumer* kimi

⁸⁸⁶ АИИИ. СПб, 1997. s. 467

⁸⁸⁷ M.Ə.Sabir. Hophopnamə. Bakı. Yazıçı. 1992. s. 383

⁸⁸⁸ Qəhrəmanov C. Nəsimi Divanının leksikası. Bakı. 1970. s. 312

qəbul edilib. Bu da bizə rus dilindən keçib. Əslində sözün kökü *sum*dur. Ölkənin də, xalqın da adı Sumerdir.

Hazırda bəzi türk dövlətlərində pul vahidi *sum/ som* adlanır. Bu söz də *xalis, təmiz* deməkdir. R.Ş.Şərafəddinova yazır ki, *sum* sözü başqa dillərə türk dilindən keçib.

Şu- Şumer mətnlərindən *əl* kimi tərcümə edilir. Bu sözü *ovuc* kimi oxumaq daha doğrudur. *Şu* sözünün əks oxunuşu *uş*dur. *Uş ovuş*(c) sözünün bir hissəsidir. Şumer dilində *o* hərfi olmadığına görə, *ovuş* (c) sözünün *uş* kimi tələffüz edildiyi şübhə doğurmur. *Əl* anlamında *a* (al/əl) sözü işlənib ki, bu da *uşun ovuş* (c) demək olduğunu göstərir. Qarakilsədə 400 qr tutan ölçü qabı *avuc* adlanır⁸⁸⁹.

Uyğur dilində *ovuc* sözünün *uş/oç/oçum* variantları var⁸⁹⁰. Yumruğa *muş* deyilir ki, o da *uş* kökündən düzəlib. Altay dilində *ovuca uş* deyilir⁸⁹¹ ki, burada da *uş* kökü olduğu kimi qalır.

*Şu-na ba-an-sum-ma*⁸⁹². Tərcüməsi belədir: *Onun ovçuna (əlinə) qoydu (verdi)*.

B.B.Əhmədova görə, *ovuc* sözü Azərbaycan dilində əvvəlcə iki hissədən- *ov* və *ucdan* ibarət olmuşdur⁸⁹³. Ancaq sözün Şumer dilində *şu/uş* şəklində işlənməsi göstərir ki, bu söz türk dilində də əvvəlcə bir hecalı (*şu/uş*) olub, sonralar mürəkkəb sözə çevrilib. Hazırda *ovuc* sözü başqırd dilində *us*⁸⁹⁴, qazax dilində *us*⁸⁹⁵, yakut dilində *is*⁸⁹⁶ şəkillərində saxlanıb. Bunlar da göstərir ki, *ovuc* sözünün ilkin şəkli- etimonu Şumer dilindəki *şu/uş* olub.

⁸⁸⁹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı. 1964. s. 17

⁸⁹⁰ Necip Emir Necipoviç. G.ə. s. 279, 288, 293

⁸⁹¹ Altaıca- türkçə sözlük. Ankara. 1999. s. 195

⁸⁹² Канева И.Т. Шумерский язык. СПб. 1996. s. 121

⁸⁹³ Əhmədov B.B. G.ə. s. 130

⁸⁹⁴ Başkırtca- rusca hüzlek. Moskva. 1958. s. 58

⁸⁹⁵ Кажибеков Е.З. О морфологической природе тюркского корня / ВТЯ. Алма-Ата. 1985. s. 14

⁸⁹⁶

Şukar– kənd təsərrüfatı alətidir. *Şu+kar* morfemlərinin hər ikisi Şumer və türk dillərinə məxsusdur.

Şe– Şumer mətnlərindən həm *arpa*, həm də *taxıl* kimi oxunur. Qədim türk dilində də bu söz həmin mənələrdə işlənib. V.V.Radlovun lüğətində *arpa* sözü *aş*, yemək sözü *aşa* şəkillərindədir⁸⁹⁷. Hazırda əksər türk dillərində yemək adı olan *aş* sözü də bu kökdən yaranıb. Çünki aşı ilk dəfə düydən yox, buğda və arpadan bişirmişlər. İ.T.Kanevaya görə, *şe* sözü asanlıqla *aş*, *eş*, *iş*, *uş* şəkillərinə düşə bilər. Onda *aşın* *şedən* törəndiyi inandırıcı görünür.

Şe- Şumer dilində *bordaq* deməkdir: *e-udu-şe* cümləsi *bordaq qoyun damı*, *e-gud-şe* cümləsi *bordaq buğa damı* anlamındadır. *Şe taxıl*, *arpa* sözü həm də *bordaq* anlamında işlənib. Burada *şe* (*bordaq*) sözü bordanan heyvanlara *arpa*, *taxıl* (*şe*) yedizdirilməsi ilə bağlıdır.

Şeg- Şumer dilində *yağış* deməkdir⁸⁹⁸. *Şeg-a-an-na u-gal-la-gim Aratta^{ki} he-gal-la i-du*⁸⁹⁹. Belə tərcümə olunur: *Pis havalandakı yağış kimi (şeg gim) çapar Arattada bolluq yaratdı*. Ola bilsin ki, Şumer dövründə yağışa *şeg/şeh* deyilib.

Osman Nədim Tuna da bu sözü *yağışla* eyniləşdirib⁹⁰⁰. Lakin Azərbaycan dilindəki *şeh* sözü ona ya tanış olmayıb, ya da ağına gəlməyib. Otun üstünə düşən narın *yağışa* Azərbaycan dilində *şeh* deyilir. *Şeh* və *şeq* sözlərinin eyniliyi isə göz qabağındadır. Onların mənə eyniliyi də bunu deməyə əsas verir.

Şeş- Şumer dilində *ağlamaq* deməkdir⁹⁰¹.

⁸⁹⁷ Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1889. s.585,587

⁸⁹⁸ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. s. 630

⁸⁹⁹ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.s.49

⁹⁰⁰ Tuna Osman Nedim. Г.э. 1997. s. 25

⁹⁰¹ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб. 1996. s. 85

Şulux– Şumer dilində həm də təmizlik, təmizləmək anlamlarında işlənib: *Su-luh si bi-sa*⁹⁰². Belə tərcümə edilir: *Təmizləyib qaydaya saldı. Ş/s* samit əvəzlənmələrini nəzərə alsaq, *silmək*, *silgi*, hətta *silik* sözlərinin həmin yuvadan yarandığını düşünmək olar.

Şul– Şumer dilində *kişi* deməkdir. Ancaq bu sadəcə olaraq cins bildirmir. İgid, qəhrəman anlamlarında kişi deməkdir. Çünki *şul* sözünə *nam* qoşulanda (namşul) *kişilik*, *igidlik*, *qəhrəmanlıq* mənası yaradır.

Şu-naqa- Şumer dilində işlənmiş mürəkkəb söz olub, *şu* (ovuc) və *naqa* (içmək, içməli) sözlərindən əmələ gəlib. Mənası *şırnaq* deməkdir⁹⁰³. Bu anlam suyun ovucla içilməsinə də uyğundur. *Şırnaq* sözü bu gün də türk dilində həmin anlamda işlənir. Suyun bir qədər hündürdən tökülməsinə *şırnaq* deyilir. Şır-şır bulaq adları da həmin kökdəndir.

Şa-ga-ni- Şumer dilində *şahanə*, *şahunki kimi* deməkdir. *Su-si (1)-sa-ğa-ni (2) he-me-a (3)*⁹⁰⁴. Tərcüməsi belədir: *Barmaqları (1) həmən (həqiqətən) (3) şahanədir (2)*.

İ.T.Kaneva bu sözü *mərhəmətli*, *lütfkar* kimi tərcümə edib ki, məna bir qədər təhrif edilib. Burada söhbət mərhəmətdən yox, gözəllikdən (şahanə) gedir.

Si- Şumer dilində *doldurmaq*, *tamamlamaq* mənalarında işlənib: *Şe si-ma-ni*. Tərcüməsi belədir: *ürəyim doldu mənim*⁹⁰⁵. Bu söz hazırda türk dilində *silə*, *siləbəsilə*, *silələmək* şəkillərində mövcud olub, hamısı *ağzına kimi doldurmaq* anlamındadır. Onların *si* kökündən yarandığı aydın görünür. Ola bilsin ki, *silə* və *silələmək* sözləri ilk dəfə tək hecalı *si* şəklində işlənib.

⁹⁰² Канева И.Т. Шумерский язык. СПб. 1996. с. 30

⁹⁰³ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. с. 653

⁹⁰⁴ ШГЭ. ВДИ. 1964. № 3. с. 262

⁹⁰⁵ Дьяконов И.М. Реформа Урукагины / ВДИ. 1951, № 1. с. 25

Si- Şumer dilində *açmaq* deməkdir⁹⁰⁶. *Siyirmə, siyirmək* (siyirməni açmaq, qılıncı qınından siyirmək, çıxarmaq və s.) onunla eyni yuvadandır.

Si- Şumer dilində doğru, düzgün olmaq, haqlı, xeyirxah olmaq deməkdir⁹⁰⁷. Hazırda türk dilində işlənən *səlis* sözünün kökü ola bilər.

Sig- Şumer dilində *yaşıl, sarı-yaşıl* deməkdir. Sözü tərsinə oxuyanda *giş* olur. Ondan asanlıqla *yaşıl* sözü alınır: *giş/yiş/yeş/yeşil/yaşıl*.

Sim- onu *gümüş* kimi oxuyurlar⁹⁰⁸. Qədim türk dilində gümüşə *sim* deyilib. Nəsimidə məhz *gümüş* anlamında *sim, gümüşü* (rəng) anlamında *simin*, M.Ə. Sabirdə *gümüş* anlamında *sim* sözlərinə rast gəlinir⁹⁰⁹. Ancaq burada ikinci variant da mümkündür. *Sim* sözü güzgü üsulu ilə *mis* kimi oxuna bilərdi. Onda *sim* sözü *misin* törəməsi- tərsinə oxunuşudur. Görünür, ilk dəfə simi misdən hazırlamışlar.

Simug- Şumer mətnlərindən dəmirçi kimi oxunub⁹¹⁰. Lakin simug dəmir demək olmadığına görə, ondan *dəmirçi* sözünün yaranması ağılabatan görünür. Qədim türk dilində *gümüşə sim* deyilib. Nəsiminin şeirlərində məhz *gümüş* anlamında *sim, gümüşü* (rəng) anlamında isə *simin* sözlərinə rast gəlinir (*sim* sözünə bax). Göründüyü kimi, *simug* sözünün kökündə *gümüş* mənası verən *sim* morfemi eynilə saxlanıb. *Sim+ug* sözü

⁹⁰⁶ Струве В.В. Вопрос о существовании в Шумере предсказания будущего посредством стрел. 1960. s. 24

⁹⁰⁷ Yənə orada, s. 24

⁹⁰⁸ Тюменев А.И. О формах земельных отношений по надписи обелиски Маништусу // ВДИ 1946. № 4. s. 34

⁹⁰⁹ Qəhrəmanov C. Nəsimi Divanının leksikası. Bakı. 1970. s. 302; M.Ə.Sabir. Nəsimin. B. 1992. s. 326

⁹¹⁰ Вайман А.О протошумерской письменности/ТДП.М.1976.s.583

gümüş işi görən adam anlamı verir ki, bu da hazırda türk dilində işlənən *gümüşçü* sözünə uyğundur.

Ola bilsin ki, *simug* sözü dəmir çıxana qədər mövcud olub, sonra da bir müddət öz əvvəlki mənasında işləkliyi saxlayıb, yəni dəmirçiyə də *simug* deyilib. *Dəmirçi* sözü yarıncıqda isə tədricən onu sıradan çıxarıb.

Simug sözünü başqa cür də oxumaq olur. Bu sözdə *gümüş* sözünün *güm* kökü var. Şumer dilinin qaydalarına uyğun olaraq sözün hecalarının yerini dəyişdikdə *gumis* alınır. Başqa mətnlərdən *gümüş* sözü *gümgüş* kimi də oxunub. Unutmaq lazımdır ki, Şumer dilində eyni sözün 3-4-5 yazılış və oxunuş formasına rast gəlinir. Bunu *bir* sayında görmüşük. Eləcə də *sarımaq*, *sırmaq*, *toxumaq* anlamında işlənmiş eyni sözün *sir/sar/sur* şəkillərində oxunuşları mövcuddur⁹¹¹.

Hər iki variantda *simug* və *gümüşçü* həm şəkilcə, həm də mənaca bir-birinə oxşardır.

Si-sa- Şumer dilində *doğru*, *düzgün*, *səlis* deməkdir⁹¹². Hazırda türk dilində işlənən *səlis* sözüylə səsləşir.

Şiş- türk dillərindəki şişpapaq, şeşə, şeşələnmək sözlərinin köküdür. Bax: Şuşa.

Sağ- Şumer dilində *baş* deməkdir. Bu sözün tələffüz yox, ideoqram şəklidir: *SAG*. Söz *baş* kimi tələffüz olunub. Bunu *qarabaş* adında görmək olur. *Sağ* sözü də ilkin şəklini *başın sağ olsun*, *sağ başı gora aparmaq* ifadələrində *başla* birlikdə saxlayıb.

Sağ- Şumer dilində həm də *uca*, *yüksək* deməkdir. Bu, başın mənasına da uyğundur. Baş insanın ən yuxarıda duran bədən üzvüdür. Bundan başqa, insanı baş idarə etdiyinə görə də onun *uca*, *yüksək*, *hündür* anlamları var. Baş sözü ayrı-ayrı

⁹¹¹ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. с. 50

⁹¹² Канева И.Т. Шумерский язык. СПб. 1996. с. 31

deyimlərin tərkibində də yüksək, uca, böyük anlamları bildirir. Baş həkim, baş redaktor, baş nazir, baş idarə və s.

Hur sağ–uca dağ anlamındadır. *Sağ il-la nun-gal-e-nem i...* Tərcüməsi belədir: *Uca göylərin böyük tanrıları*⁹¹³.

Sa-duğ- Şumer dilində müntəzəm olaraq verilən paydır⁹¹⁴. Həm yazılışca, həm də mənaca hazırda türk dilində işlə-nən *sadağa* sözünün eynidir. Klassik ədəbiyyatımızda, folklor-da və şifahi nitqdə *sadağa* şəklində işlə-nən bu sözü yanlış ola-raq ərəb mənşəli hesab etmiş, *sədəqə* şəklinə salmışlar⁹¹⁵. *Sa-dağa* Şumer-türk mənşəli söz olub, ərəb dilinə də buradan keçib.

Sagina– Şumer dilində *canışın, monastr başçısının müavin* mənəsi verən termdir. Hazırda türk dilində işlə-nən *sa-kin/sakın/saqın* sözlərinə yaxındır.

Sağ-mu- Şumer dilində *ilbaşı* deməkdir. *Sağ* (baş) və *mu* (il) sözlərinin hər ikisi türk dilində eyni anlamda var.

Sukkal- Şumer dilində *vəzir, böyük, başçı* anlamlarında işlə-nib. Hazırda türk dilində işlə-nən *ağsaqqal* sözü onunla eyni köklü və eyni mənəlidir: *sukkal mah* böyük vəzir deməkdir.

Sig/sug- Şumer dilində *susmaq* deməkdir. Sözü interpre-tasiyası yanlışdır. *Suğ* interpretasiyası daha doğrudur. Söz birhəcalı formasında *sig/sug* kimi işlə-nib, sonra onun fonetik variantı kimi *sus* yaranıb. *Sus* kökünə *maq* məsdər şəkilçisi qoşul-maqla söz *susmaq* şəklinə düşür. *Sug* sözü *sox* sözünün fonetik variantıdır. *Susmaq* anlamında hazırda türk dilində *dilini qarnına sox* deyimi işlə-nir ki, bu da yuxarıdakı fikri təsdiqləyir.

⁹¹³ Энмеркар и верховный жрец Араты / ВДИ. 1964. № 4. s. 191

⁹¹⁴ Афанасьева В.К. Законы Ур-Намму / ВДИ. 1960, № 1. s. 67; Дьяконов И.М. Реформа Урукагины / ВДИ. 1951, № 1. s. 24

⁹¹⁵ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV c-də . 4 c.. Bakı. 1980. s. 50

Sur- Şumer dilində *sərhəd* mənasında işlənib. Hazırda türk dilində işlənən *sərhəd* sözü ilə yaxından səsləşir.

Sağ.apin– Şumer dilində *kotanbaşı* mənasında işlənmiş termindir⁹¹⁶. Mürəkkəb sözdür: *Sağ* (baş) + *apin* (səpin). Çox güman ki, *səpin* sözü ondan yaranıb.

Su- qədim Şumer dilində dənizə *su* deyilib. Bunu *Absu* adında görürük. *Ab* və *su* tərkiid hissələrindən yaranmış *Absu* Şumerdən əvvəlki sözlərdən biridir. Deməli, *su* çox qədim sözdür. Ona *Naqsu* kənd adının tərkibində də rast gəlinir.

Rus şumerologiyasının əsasını qoymuş M.V.Nikolski də *dəniz*, *göl* terminlərinin əvəzinə ilk dəfə *su* sözünün işləndiyini yazıb. Bu, hələ çayların, göllərin olmadığı dövrə aiddir. *Absu* adındakı *su* məhz bu anlamdadır. Sözün mənası *Səma dənizi*, *göy dənizi* deməkdir.

Su- Şumer dilində həm də *su* deməkdir. Naqsu sözü *ıçməli su* deməkdir. Naqsu həm də Şumerdə bir kəndin adıdır.

Salyanda suya *ussu* deyirlər⁹¹⁷. Burada *su* sözünün həm *su*, həm də *us* şəkilləri var. Susuzluq sözü *ussu* ilə yaxından səsləşir. Monqol dilində çaya *us* deyirlər. Bu da *su* kökündən gəlir.

Bəzi alimlər *su* sözünün *suğ*, *sug*, *suw*, *Suw* şəkillərini ilkin sayıb, sonuncu ünsüzün düşməsi nəticəsində *su* sözünün yaranmış fikrini irəli sürürlər. Ancaq *Absu* sözündən aydın görünür ki, sözün ilkin şəkli məhz *su* olub.

Su- Aydın Məmmədova görə, *su* həm də *saqqal* sözünün köküdür⁹¹⁸. Hazırda dilimizdə işlənən *saqqal* sözü Şumer dilində *sukkal* kimi yazılıb ki, onun tərkibində *su* kökü aydınca

⁹¹⁶ Струве В.В. Вопрос о существовании в Шумере предсказания будущего посредством стрел. 1960. с. 19

⁹¹⁷ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı. 2007. s. 520

⁹¹⁸ Məmmədov A.M. G.ə. AFM. Bakı. 1983. s. 17

görünür..

Sa- Şumer dilində *sap*, *damar* anlamında işlənib⁹¹⁹. *Sap* türk dilində geniş işlənən sözdür. Meyvənin saplağı da bu kökdəndir.

Sa-a- Şumer dilində *kəndir* deməkdir⁹²⁰. Qədim türk dilində *bağlamaq* anlamında *sapturdu* sözü işlənib ki, onun *sap* kökündən yarandığı aydın görünür. Hazırda türk dilində işlənən *sap* sözü də ona uyğun gəlir.

Sa-duğ- Şumer dilində çoxmənalı sözdür. Bəzi mətnlərdə *qab* anlamında işlənib. *Satıla* uyğundur. Ox qabı olan *sadaq* sözünə daha çox oxşarlığı göz önündədir.

Sur/surum- Şumer dilində *sürü* deməkdir (daha ətraflı bax: sur-sur).

Sur-sur- Şumer dilində eyni sözün təkrarı həmişə çoxluq, cəmlilik bildirir. *Sur-sur sürü-sürü* deməkdir: *E Ki-en-gi...udu-zu he-sar-sar*⁹²¹. Tərcüməsi belədir: *şumerin evi (E ki.en.gi), sənin (zu) qoyunların (udu) hey (he) sürü-sürü (sar-sar) çoxalsın. Sürü* sözü də məhz *sur* kökündən yaranıb.

Tatar dilində *yekə-yekə*, *böyük-böyük* anlamında *zur-zur* sözü işlənir⁹²² ki, bu da *sur-surla* yaxından səsləşir.

Suğ- Şumer dilində *daxil olmaq*, *gəlmək* anlamlarında başa düşülüb⁹²³. Lakin bu söz sadəcə olaraq *gəlmək* deyil, *soxulmaq* deməkdir. Hazırda dilimizdə işlənən *soxulmaq* sö-

⁹¹⁹ Yenə orada, s. 21

⁹²⁰ Yenə orada, s. 21

⁹²¹ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб. 1996. s. 33

⁹²² Юлдашев А.А.К характеристике тюркских сложных слов/ВТ.В. 1971. s.150

⁹²³ ШГЭ. ВДИ. 1964. № 3. s. 256

zünün köküdür.

Sus/suş/süs- Şumer mətnlərindən *oturmaq* anlamında tərcümə edilib⁹²⁴. Dilimizdə hazırda *süs düşmək*, *sustalmaq* deyimləri var. “O yorulub oturmaq, sustalıb dincəlmək istəyir” deyimləri *süs düşmək* anlamı bildirir ki, bu da Şumerdəkinin eynidir.

Ta- Şumer dilində *torpaq* deməkdir: *TA.UR* ifadəsi *Ur torpağı* və *uzaq torpaq* kimi tərcümə edilir⁹²⁵. Şumer dilində *o* hərfi olmadığına görə, söz *ta* kimi oxunu deməkdir. Şumer dilində sözlərin çox vaxt yalnız ilk hecaları yazılırdı. *Ta* da *torpaq* sözünün ilk hecasıdır (sonundakı *r* ünsüzünün düşməsi də Şumer dili üçün səciyyəvi haldır).

Latın dilindəki *tellus* (torpaq), *Tellus* (məhsuldarlıq tanrısı), qədim İran dilindəki *talam* (torpaq), praslavyan dillərindəki *tlo* (torpaq) sözlərinin hamısı *ta* Şumer-türk kökündən çıxıb.

Ta(n)- Şumer dilində *dan yeri*, *sübh tezdən* anlamında olub, hazırda türk dilində *dan* (yeri) şəklində saxlanıb.

Tab- Şumer dilində *örtmək* (üstünü), *bağlamaq* (ağzını) anlamlarında işlənmişdir. O.N.Tuna onu türk dilindəki *yap* sözü ilə eyniləşdirib.

Taban- Şumer dilində *daban*, *əsas* deməkdir⁹²⁶. Qaqauz dilində dağın ətəyinə *taban* deyilir⁹²⁷. Bu söz hazırda Azərbaycan dilində həm *ayağın dabanı*, həm də *qapının dabanı* anlamlarında olduğu kimi saxlanıb.

⁹²⁴ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. с. 49

⁹²⁵ Ситчин Захария. Лестница в небо. М. 2007. с. 119

⁹²⁶ Еввазова Роза. Şumerlərin mənşəyi və dilləri haqqında // Bakı. Tədqiqələr-III. 2003. s. 136

⁹²⁷ Образцы народной литературы тюркских племен изданные В.Радловым. СПб. 1904. с. 93

Taga- Şumer dilində *düşmən* anlamında işlənib. Türk dilində bu anlam *yağı* sözü ilə ifadə edilir. *Yağı* sözünün *tagan*ın fonetik variantı olduğunu onların şəkilcə oxşarlığından başqa, dilimizdə işlənən *dağ çəkmək* (ürəyinə, sinəsinə), *dağ basmaq* (dilinə, biləyinə, kürəyinə və s.), *dağlamaq*, *dağı dağ üstündən vurmaq* kimi düşmənin əməllərini ifadə edən deyimlər də təsdiqləyir.

Taq- Şumer dilində *taxmaq*, *keçirmək*, *sancmaq* mənalarında işləni deməkdir. Türk dilində həmin sözə eyni mənada rast gəlinir: *Taq/tax/tak*. Hazırda türk dilində işlənən *taxmaq* feli *taq/tax* kökündən yaranı deməkdir: *taq/tax+maq=taqmaq/taxmaq*. *Taq/tax* kökü isə hazırda felin əmr formasında eyni mənada işlənir.

Taq-taq- Şumer yazılarından onu həm də *tək-tək* kimi oxumaq olur ki, bu da hazırda türk dilində eynilə saxlanıb.

Tamga- Şumer dilində *damqa*, *işarə* anlamı bildirib⁹²⁸ və bu gün türk dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi saxlanıb.

Tanrı- türk dilindəki *Tanrı* sözü də Şumer dilindəki *An* sözündən yaranıb. *An* sözünün əvvəlinə *t/d* ünsüzləri artırılmaqla *tan/dan* sözü alınıb. *Tan* sözünə *rı* şəkilçisi qoşulmaqla *Tanrı* sözü əmələ gəlib.

Taran sözünün tərkibindəki *an* da *göy*, *səma* anlamındadır. Söz *göydən*, *səmadan dağıtmaq* mənası bildirir.

Tap- şumerlər gil lövhələrə *tab*, yaxud *tar* deyirdilər. Türk dilində quma, gilə *tab* deyili deməkdir. Qazaxlar dənizin heç nə bitməyən yerinə *tabıs* deyirlər. Çayın başı da *tab* adlanır deməkdir. Neneslər qumlu, gilli yerə *tabey*, xakaslar dağın

⁹²⁸ Yəni orada, s. 136

ətəyinə *taban* demişlər⁹²⁹. Bu sözlərin hamısı su, gil, qum və torpaqla bağlı olduğuna görə, Şumer dilindəki *dub/dab/tab* kökünə bağlanır. Bu günkü kitab sözü həmin kökdəndir. Türk dilindəki *tap, tapmaq, tapmaca, tapşırıq, tap-tapmaca, gül yapmaca* kimi söz və ifadələrin hamısı *tab/tap* yuvasından törəmişdir. İ.M.Miziyev hətta Balkar-qaraçay dilindəki *tap* (səliqəli), *tap-tap-çık* (səliqəli-səliqəli), *tappa-tap* (həmin, eyni) sözlərinin də *tab* və *tar* köklərindən törəndiyini yazır.

Tam- gil lövhələri yazıb qurtardıqdan sonra şumerlər onun sonunda *tam* adlanan bir işarə qoyurdular ki, bu da işin tamamlandığını bildirirdi. *Tam* sözü bu gün *tam, tamam, tamamlamaq, tamamən, tamamilə* şəkillərində eyni anlamda türk dilində işlənir⁹³⁰.

M.Kaşğarlıda *tamam, tamamlamaq, bəsdı, kifayətdır* anlamlarında *tap* sözü var⁹³¹. *M/p* ünsüzlərinin bir-birini əvəzləməsi türk dilləri üçün səciyyəvi olduğundan *tam* sözü asanlıqla *tap* və əksinə, *tap* sözü də *tam* şəklinə düşə bilər.

Tamkar- Şumer dilindən *ticarət agenti* anlamında tərcümə edilib. Söz əslində iş adamı deməkdir. Onun *tam/dam* (adam) və *kar/kara* (iş) tərkiblərinin hər ikisi türk sözüdür.

Tah- Şumer dilində *əlavə etmək* deməkdir⁹³². *Töh/tök* sözlərilə yaxından səsleşir.

Tah-mu(a)- çox maraqlı sözlərdən biridir. Bilqamıs sidr meşəsinə yola düşərkən Enkidunun təkidilə Utuya həm xəbər verir, həm də ondan kömək istəyir:

^d*Utu kur-şe i-in-tu-tu-de-en a-tah-mu he-me-en.*

Kur giş eren-kud –şe i-in-tu-tu-de-en a-tah-mu he-me-

⁹²⁹ Мурзаев Э.М. Г.ə.1984. s. 537

⁹³⁰ Мизиев И.М. Г.ə. 1986. s. 28

⁹³¹ Kaşğari Mahmud. “Divan”. I c. s. 335

⁹³² Куртик Г.Е. Г.ə. СПб. 2007. s. 641

en⁹³³.

Tərcüməsi belədir:

Tanrı Utu, mən dağlara yola düşürəm, həmən sən mənə qahmar ol.

Mən sidr dağlarına yola düşürəm, həmən sən mənə qahmar ol.

Hər iki sətirdə *tah-mu* sözünün təkrar olunduğunu görürük. Burada *mu* mənim şəxs əvəzliyidir. V.K.Afanasyeva onu *köməkçim ol* (bud mne pomoşnikom) kimi tərcümə edir ki, bu, məntiqə uyğun deyil⁹³⁴. Rus dilindəki *pomoşnik* sözü buradakı fikri düzgün ifadə etmir. Bilqamıs Utudan- yəni Tanrıdan xahiş edir ki, *sən mənim arxam ol, dayağım ol, arxamda dur. Köməkçim ol* demir və deməz. Tanrıya *köməkçim ol* demək doğru çıxmır. Ona görə *köməyim ol, yardımçım ol* fikri rus dilindəki *pomoşnik* sözü ilə düzgün verilə bilmir. Azərbaycan türkcəsindəki *qahmar* sözü isə misrada aydın görünür. *Tah-mu* sözü *qahmar* anlamı verdiyinə görə onu məhz *qahmar* kimi tərcümə etmək daha doğrudur.

Taq- Şumer dilində *döymək* deməkdir⁹³⁵. Məsələn, *ki-taq-şe* cümləsi *taxıl (şe) döyülən (taq) yer (ki)* anlamındadır. Bir şeyi döyməyə həm də taqqıldatmaq deyilir. *Qapını taqqıldatmaq* və *qapını döymək* deyimlərinin anlamı bir-birinin eynidir. Deməli, Şumer dilindəki *taq* sözü şəkildə və anlamca taqqıltı, taqqıldatmaq, taqqıldatmaq, taqhataq, taqqıltılı sözlərinin kökündə saxlanıb. Bu sözlərin hamısının *taq* kökü *döymək* anlamı bildirir. *Döymək* anlamı *kötək* sözü də ondan yarana bilərdi.

Taq- Şumer dilində *toxunmaq, dəymək* deməkdir⁹³⁶. Türk dilində ona *toxunmaq* anlamında *tig*, *vurmaq*, *zərbə endirmək* anlamında *toq*, *toxunmaq*, *dəymək* anlamında *teq* şəkillərində də

⁹³³ Афанасьева В.К. О переводах Шумерской поэзии // ТС. III книга. М.Наука. 1979. с. 55

⁹³⁴ Yenə orada, s. 55

⁹³⁵ АШП. СПб, 1997. с. 398

⁹³⁶ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. с. 646

rast gəlinir⁹³⁷. *Taq/toq/toqunmaq* şəkildəyişmələrini və *a/o* ünlülərinin əvəzlənməsini nəzərə alsaq, onda bu gün türk dilində işlənən *toxunmaq* sözünün *taq*dan yarandığını söyləmək olar.

Tar- Şumer dilində *yarmaq* anlamında işlənmişdir⁹³⁸. *T/y* əvəzlənməsinin mümkünlüyü *tar* və *yar* sözlərinin fonetik variantlılığını təsdiqləyir.

Tar-Şumer dilində yaymaq, dağıtmaq anlamında işlənib. *İştar* adının ikinci hecası məhz bu anlamdadır. M.Kaşğarlıda dağıtmaq, yaymaq, paylamaq anlamında *tar* sözü⁹³⁹ yazıya alınıb ki, bu da Şumer dilindəkinin eynidir.

Daha ətraflı bax: *İştar*

Teş (tiş)– Əjdər Fərzəliyə görə, Şumer dilində cinsi orqan bildirmişdir⁹⁴⁰. Hazırda türk dilində heyvanların cinsini bildirən *dişi* sözünün *teş/tiş* kökü ilə eyniliyi göz qabağındadır. Deməli, Şumer dilindəki *teş/tiş* sözü türk dilində *dişi* şəklində həm ilkin mənasını, həm də azacıq fərqlə tələffüz və yazılış formasını saxlamışdır. *D/t* ünsüzlərinin bir-birini əvəzləməsi türk dili üçün çox səciyyəvidir.

Deşik, deşmək, deşici sözlərinin də həmin kökdən yarandığını söyləmək olar.

Tar/dar- Şumer dilində *məhv etmək, səpələmək* kimi mənalarda işlənib. *İştar* adında bu söz *yaymaq* (ışıq), *səpələmək* (ışıq) anlamındadır. Hazırda türk dilində işlənən *tar-mar, dar-madağın, taras* sözləri *tar* kökündən yaranıb və onun ilkin mənasını da saxlayıb. *Taran* sözünün də eyni kökdən yarandığı şübhəsizdir.

⁹³⁷ Малов С.Е. Г.э. М.-Л. 1951. с. 430; Юлдашев А.А. Историческое развитие взаимного залога тюркского глагола /СТ. 1980. №4.с.17

⁹³⁸ Tuna Osman Nedim. G.ə. 1997. s. 10

⁹³⁹ Kaşğari Mahmud. “Divan”. IVc. s.508

⁹⁴⁰ Fərzəli Əjdər. Dədə Qorqud sözü. Bakı. 1999. s. 39

Tın- Şumer dilində *soluq* (soluğunu dərmək), *ruh*, *nəfəs* anlamlarında işlədilir. Bu sözə türk dillərinin bir çoxunda *tın/tım/di:n/din/tın* (sağır nun)/*di:n*(sağır nun)/*tıy* şəkillərində müxtəlif anlamlarda rast gəlinir⁹⁴¹. Ona *tın* şəklində məhz *nəfəs*, *nəfəs almaq* anlamlarında qədim türk dilində⁹⁴², *can*, *ruh*, *nəfəs*, *cövhər* anlamlarında uyğur dilində⁹⁴³, *ürək* anlamında uryanxay (tuva) dilində⁹⁴⁴ rast gəlinir ki, bu da tamamilə Şumerdəkinin eynidir.

Şumer dilində nəfəs anlamında *zi* sözü var. Çox güman ki, *tın* sözü onun sinonimi deyil. Məncə, *tın* sözü nəfəslə bağlı olsa da, birbaşa nəfəs demək deyil.

Azərbaycanın bir çox bölgələrində hazırda burnunda danışan adamlara *tın-tın* deyirlər. *Tın-tın tın* sözünün təkrarı yoluyla yaranıb. *Tın-tınlıq* nəfəslə bağlıdır. Yalnız çətin nəfəs alanlar belə danışirlər. Deməli, *tın* sözü çətin nəfəs almağı bildirib hazırda türk dilində *tın-tın* şəklində qalıb.

Ti- Şumer dilində *almaq*, *tutmaq* deməkdir. Onu *tu* kimi də oxumaq olar. *Tu tutmaq* feilinin köküdür.

Tin- Şumer dilində həm də spirtli içkidir. Qədim türkcədə içki dolu tuluma *tim*, içki satana *timçi* deyilib. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində *içki* anlamında *dem* sözü işlənib. Azərbaycan türkcəsindəki *dəm olmaq*, *dəmlənmək* (keflənmək) sözləri də *tin* sözüylə bağlıdır. Bunların hamısının kökü Şumer dilindəki *tin* sözüdür: *tin/tim/timçi/dəm*. Bunlardan başqa, hazırda xalq dilində içkili adamlara *tini* düzəlib deyirlər. Sonuncu *tin* sözü Şumer dilindəki *tin* sözünün anlamca və şəkildə tam eynidir.

Ti-gi- Şumer dilində *tikiş yeri*, *sap yeri* deməkdir. *Tigi*

⁹⁴¹ Этимологический словарь тюркских языков. М. 1978. с. 3

⁹⁴² Yenə orada, s. 4

⁹⁴³ Cəfəroğlu Əhməd. Eski uyğur türkcəsi sözlüğü. İst. 1993. s. 155

⁹⁴⁴ Образцы народной литературы тюркских племен изданные В.Радловым. часть IX. СПб. 1907. s. 17

hazırda türk dilində işlənən *tikiş* sözündən çox az fərqlənir: *ti-gi/ti-giş/tikiş*.

Til- Şumer dilində bir işi tamamlamaq, qurtarmaq, bitirmək anlamında işlənib.

Til- Şumer dilində *son, axır, qurtarmaq* deməkdir. *Til/dil/dal/dalan* şəkildəyişmələri nəticəsində *dalan* sözü ondan yaranıb. Çünki *dalan* da yolun *sonu, qurtaracağıdır*.

Tiriba/miriba- bu söz Şumer dilindən *dəmir ustası* kimi tərcümə edilir. Türk dilində *dəmir ustasına dəmirçi* deyilir. Ancaq Şumer dilindəki *simuq* sözünü dəmirçi kimi başa düşürlər. Məncə, bu yanlışdır (*simuq* sözünə bax). *Miriba* sözündə isə *dəmirçi* sözünü görmək olur. Şumer dilində *dəmirə tibir* deyilib. Məncə, *miriba* sözü *tibir*anın ya təhrif olunmuş, ya da yanlış yazılmış şəkildir. Hətta burada metateza da ola bilər (*r* və *b* ünsüzlərinin yeri dəyişir). Ola bilsin ki, Şumer dilinin hansısa ləhcəsində *tibir* sözü *miriba* kimi tələffüz edilib. Fonosemantik prinsiplərlə yanaşıqda *tibira* və *miriba/tiriba* arasında çox böyük oxşarlıq var.

Tir- Şumer dilində *meşə* anlamında işlənib. *Lu-tir* meşə adamı (lu-adam, tir-meşə) deməkdir. Bu, meşədə yaşayan yox, meşə, ağac işi ilə məşğul olan adam anlamındadır.

Tir- Şumer dilində həm də ağac anlamında işlənib. Şumer dilində yaş, kəsilməmiş ağaca *giş*, əl ağacına *gidru* (paya) deyilib. *Tir* isə tikintidə işlənən ağac anlamındadır. *lu-tir-ra* ifadəsi *ağac işi ilə məşğul olan adam* mənasındadır. *Tir* sözü türk dilində hazırda ağac, kəsilmiş uzun ağac, evin ortasından atılan əsas ağac anlamlarında işlənir. Evin ortasından atılan əsas ağaca *damın* və ya *evin tiri* deyilir. Azərbaycanda böyük ağaca *tir* deyildiyini bir atalar sözü də təsdiqləyir: *Öz gözündə tiri görmür, özgə gözündə qıl axtarır. Dirək sözü də tir kökündən yaranıb. D/t ünsüz əvəzlənməsi nəticəsində tir sözü dir şəklinə düşüb, onun da sonuna rək sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla*

dirək sözü alınıb. Bu zaman *r* samitləri qoşalaşdığına görə sözün kökündəki səs düşüb.

Fars dilindəki *tir* sözü də türk dilindən alınmadır. *Tir* Şumer-türk mənşəli sözdür.

Tiriqan- Şumerdə şəxs adıdır⁹⁴⁵. Hazırda türklərdə çox rast gəlinən Tarxan/Tarkan adlarının eynidir.

Tu- Şumer dilində *yumaq*, *yuyunmaq*, *yaxalanmaq* anlamlarında işlənib. M.Kaşğarlıda *yu* *yumaq*, *yun* və *çun* isə *yuyunmaq* anlamlarıdır⁹⁴⁶. Qaqauz dilində *yumaq* sözü *u* şəklində bir səsdən ibarətdir. Görünür, şumerlər onun əvvəlinə *t* ünsüzünü artırılar. Digər türklərdə isə *u* səsinin əvvəlinə *t* yox, *y* və *ç* ünsüzləri artırılmaqla söz *yu/çu* şəklinə düşüb. *T/ç/y* əvəzlənməsi nəticəsində də *tu/çu* sözündən *yu* yarana bilərdi.

Tu/tukur- Şumer dilində *tüfür* deməkdir. Şumerşunaslar *ü* səsinə bilmədiklərinə görə sözü *tukur* kimi oxumuşlar. Türkiyə türkcəsində *tüfür* sözü *tükür* şəklindədir ki, bu da Şumer dilindəkinin eynidir. Azərbaycan türkcəsində bu söz *tüfür* kimi deyilir. *Tükür* və *tüfür* bir-birinin eynidir, burada yalnız *k* səsi *p* ilə əvəzlənib.

Tul- O.N.Tuna bu sözün Şumer dilində *qaynaq*, *bulaq*, *bulağın gözü* anlamlarında işləndiyini yazır⁹⁴⁷ və onu türk dilində həmin anlamlardakı *yul* sözü ilə eyniləşdirir. M.Kaşğarlıda *bulaq* sözü *yul* və *yulaq* şəkillərindədir⁹⁴⁸. Bu Azərbaycan türkcəsindəki *bulaq* sözüdür.

Burada iki hal ola bilər. 1). Sözün kökü *ul* hecasıdır. Onun əvvəlinə şumerlər *t*, türklər isə *y* və *b* ünsüzlərini artırılar. Bu yolla yaranmış sözlərə Şumer və türk dillərində çox rast gəlinir.

⁹⁴⁵ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб. 1996. s. 166

⁹⁴⁶ Kaşğari Mahmud. “Divan”. II c. s. 305; III c. s. 64

⁹⁴⁷ Tuna Osman Nedim. G.ə.s. 10

⁹⁴⁸ Kaşğari Mahmud. “Divan”. IVc. s.702

2). Sözün əslı *tul* olub. Ona türk dillərində *y* və *b* ünsüzləri artırılmaqla *yul* və *bul* sözləri alınıb. Azərbaycan türkcəsində *bul* kökünə *laq* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla *bulaq* sözü alınır. Bax: *ul-bulaq*

Tulu- Şumer dilində *dartılmamış, gərilməmiş, boş* anlamındadır⁹⁴⁹. Bu söz türk dilində də həmin anlamlarda işlənib.

Tum- Şumer dilində gətirmək deməkdir.

Tur - Şumer dilində *balaca, kiçik oğul* mənalarında işlənmiş sözdür. Türk dilində nəvə anlamında işlənən *torun* sözü *tur* kökünün fonetik şəklidir. Onlar mənaca, yazılış və tələffüzəcə bir-birindən o qədər də fərqlənmir.

Turu- ilk övlad deməkdir⁹⁵⁰. Uyğur dilində ilk övlad *tun* adlanır⁹⁵¹. *Turu* sözü *ilk* və *böyük* anlamlarında türk dillərində hazırda işlənir. Bizim kəndimizdə bir bulağın adı Turu bulağıdır. Kənd ilk dəfə həmin bulağın başında salınmış, bu bulağa da *ilk bulaq* anlamında *Turu bulağı* demişlər. Azərbaycanın qərb bölgəsində oğlan uşaqlarına Turu da deyirlər. Şuşada *nəsil* anlamında *turun* sözü işlənir⁹⁵².

Tur.uş- Şumer dilində ilk övlad, davamçı, nəsil davamçısı anlamındadır. Türk dilində ilk uşağa *туру* deyilir. *Tur.uş* sözünün *ş* səsi düşəndə *туру* alınır: *tur.uş/туру*

Tuş/düş- Şumer dilində *düşmək, qalmaq, olmaq* mənalarında geniş işlənib. Bu söz hazırda türk dilində işlənən *düşmək* felinin köküdür.

Düşmək (yurda düşmək, qonaq düşmək) və oturmaq

⁹⁴⁹ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. s. 646

⁹⁵⁰ Yənə orada, s. 640

⁹⁵¹ Necip Emir Necipoviç. G.э. s.426

⁹⁵² Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı. 1964. s. 389

sözlərinin anlamları bir çox hallarda üst-üstə düşür. *Düşərgə* sözü də *tuş/duş/düş* kökündən yaranıb. Bu söz Orxon-Yenisey yazılarında *tüş*⁹⁵³, çağdaş uyğur dilində *tüs/süs* şəklində eyni anlamda saxlanıb⁹⁵⁴.

Tüş/düş kökündən türk dilində çoxlu sözlər yaranıb: *düşərgə*, *tüşün*, *tüşlük*, *tüşər*, *düşük*, *düşmən* və s. Azərbaycan türkcəsindəki *atdan düşmək*, *qonaq düşmək*, *evə düşmək* ifadələrində ilkin mənə saxlanıb.

Tuş/düş- həm də *oturmaq* mənasındadır: *kas-ta tuş-a-ni*. Bunun tərcüməsi belədir: *pivə onu oturtdu*.

Tuş/düş- Şumer dilində həm də *dayanacaq*, *duracaq* deməkdir. Bu sözə eyni anlamda M.Kaşğarlıda rast gəlinir⁹⁵⁵.

Tukumbi- Şumer dilində onu hazırda *əgər* kimi tərcümə edirlər⁹⁵⁶. Çuvaş dilində *əgər* sözü *tak/tek* şəklindədir⁹⁵⁷. Burada *tukumbi* sözünün *tak/tek/tuk* kökü görünür. Bu söz hazırda türk dilində işlənən *təki* sözü ilə də yaxından səsləşir. *Təki* onun fonetik variantı ola bilər. Sözü *ə* saitiylə interpretasiya etdikdə *təki* (mbi) alınır ki, bu da sözün indiki şəklinə (*təki*) yaxındır.

Tağ- Şumer dilində *tullamaq*, *tərk etmək*, *rədd etmək* mənalarında işlənib. Bu sözdən çoxlu omonimlər yaranıb. Hazırda türk dilində *tağ* köklü çoxlu sözlər var. 1) Bostan bitkilərinin *tağı*; 2) Binanın damındaki *tağ*; 3) Saçın iki yerə ayrılması; 4) Tağbənd-körpü, bina və s. 5) Tağlı-tağlı bina, körpü; 6) Tağalaq; 7) Tağar⁹⁵⁸. Göründüyü kimi, *tağ* sözü türk dilində ilkin şəklini olduğu kimi saxlayıb, yeni mənalar qazanıb, yəni se-

⁹⁵³ Рәсәбов Ә, Мәммәдов Ү. Г.ә. В.1993.с.380

⁹⁵⁴ Баскаков Н.А. К классификации диалектов современного уйгурского языка // ВТ. Баку. 1971. с. 104

⁹⁵⁵ Kaşğari Mahmud. "Divan". I c. s.343

⁹⁵⁶ Афанасьева В.К. Законы Ур- Намму /ВДИ. 1960, №1. с. 66

⁹⁵⁷ Андреев И.А. Чувашский язык /ЯНСССР. ТЯ. Москва.1966.с.57

⁹⁵⁸ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IVc-də. IVc. В.1980.с. 127-128

mantik yuva olub.

Tuğ – Şumer dilində həm *paltar*, *geyim*, həm də *parça* anlamında işlənib. *tug-uşu-gin-ni-a şu mu-ni-il-la*⁹⁵⁹. Tərcüməsi belədir: *O, paltarı otuz sikkə bahalandırdı*. Hazırda türk dilində bayrağa *tuğ* deyilir. Paltar da, bayraq da parçadan hazırlanır. Həmin sözlərin birinci bağlılığı buradan irəli gəlir. İkinci bağlılıq isə Azərbaycan türkcəsinin bəzi ləhcələrində *tuğ* sözünə məhz *paltar* anlamında rast gəlinməsidir. Azərbaycanın bəzi bölgələrində gümüş düyməli qadın döşlüyünə *tuğ* deyildiyi qeydə alınıb⁹⁶⁰. Söz ilkin şəklini də, mənasını da saxlamışdır.

Tuğ- A.Məmmədova görə, Şumer dilində *tutmaq*, *malik olmaq* mənalarında da işlənib⁹⁶¹. Qədim türk dilində bu sözün həmin mənalarda işləndiyinə qaynaqlarda rast gəlinir.

Tuğdu- Şumer dilində *düyün*, *düyünləmək* anlamındadır. Türk dilindəki *düyün/tüyün*, *düyünləmək/tüyünləmək* sözlərilə səsləşir.

Tur- Şumer dilində *xəstə* mənasında işlənmişdir. Qədim türk dilində *mədə xəstəliyinə turuğ* deyilib. *Turlak* türk dilində *arıq*, *turuk* isə *zəif* deməkdir. Azərbaycan türkcəsində işlənən *arıq-turuq* ifadəsində *tur* sözünün ilkin şəkli və mənası saxlanıb.

Ti- Şumer dilində *diri*, *dirilik* deməkdir. Orxon-Yenisey yazılarında canlanmaq, dirilmək anlamında *tiril* sözü var⁹⁶². *Ti* sözü bu gün türk dilində işlənən *diri*, *dirilik* kimi sözlərin ilk hecası, yəni köküdür. Hazırda başqırd dilində *diri*, *canlı* anlamında *tiriq/tere* sözü işlənir⁹⁶³.

⁹⁵⁹ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.s.50

⁹⁶⁰ Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. B. 1990. s. 272

⁹⁶¹ Мəммədov А.М. Г.ə. АФМ. Вак1. 1983. s. 22

⁹⁶² Малов С.Е. Г.ə. М.-Л. 1951. s. 430

⁹⁶³ Юлдашев А.А. Башкирский язык/ЯНСССРТЯ. М. 1966. s. 175

Ti- Şumer dilində onu həm də *həyat* kimi tərcümə edirlər⁹⁶⁴. Şumer dilində *həyat* sözü *zi* ilə də ifadə olunub. Lakin *zi* nəfəs deməkdir. Bir cümləyə baxaq: *Ag-ga zi ma-an-sum, Ag-ga nam-ti ma-an-sum*⁹⁶⁵. Cümlə belə tərcümə olunur: *Ağa mənə nəfəs verdi, Ağa mənə tale-həyat verdi*. Cümlədə *zi* və *ti* sözlərinin hər ikisi işlənib. Burada *zi* nəfəs, *ti* həyat anlamındadır. Orxon-Yenisey yazılarında *həyat* anlamında *tiriğ* sözü var⁹⁶⁶. Hazırda türk dilinin bəzi dialektlərində *həyat* mənasında *tiri/tiriğ* sözləri işlənir.

Ti- Şumer dilində həm də *qabırğa* mənasındadır. *Qabırğa* və *həyat* arasında bağlılıq var.

Ti- Şumer dilində sözün dördüncü mənası *ox* deməkdir. Bu söz mətndən asılı olaraq *ox*, *həyat*, *diri* və *qabırğa* anlamları verir. Bu dörd söz eyni cür yazılıb, müxtəlif mənalar verdiyinə görə, omonimdir.

Ti(r) sözü *ox* anlamında türk dilində də işlənir. Klassik yazılı ədəbiyyatda və folklorda *ti(r)*in *ox* anlamında işləndiyinə rast gəlinir. Nəsiminin bir şeirində deyilir:

Muşkin saçına anun verdim cəhani canı,
Səyyad olana ayruq *tirü* kəman gərəkmez⁹⁶⁷.

M.Ə.Sabirin və digər şairlərimizin şeirlərində də *tir* sözü *ox* anlamında işlənib.

Te (tek)- Şumer dilində *dəymək*, *toxunmaq* deməkdir. Bu söz türkmən dilində *dek*, türkcədə *dekmek*, Azərbaycan türkcəsində *dəy* şəklində öz ilkin şəklini və mənasını saxlayıb. Digər türkcələrdə onun *teg/tiy* şəkillərində də rast gəlinir⁹⁶⁸. Sözün ilkin şəkli də *te/tek* yox, *dək* olmalıdır.

⁹⁶⁴ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с.43

⁹⁶⁵ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с.43

⁹⁶⁶ Малов С.Е. Г.э. М.-Л. 1951. с. 430

⁹⁶⁷ Qəhrəmanov C. Nəsimi Divanının leksikası. Bakı. 1970. s. 180

⁹⁶⁸ Баскаков Н.А. Тюркские языки /ЯНСССР ТЯ. Москва.1966.с.25

Ten- Şumer dilində *sakitləşmək, rahatlanmaq, istəyini yerinə yetirmək* mənalarında işlənib⁹⁶⁹. Azərbaycan dilindəki *dinc, dincəlmək, dincini almaq*, qazax dilindəki *tun*, qədim türk abidələrindəki *tenmak* və s. sözlərdə *ten* kökünün yaşadığı aydın görünür. Hətta Azərbaycan türkcəsindəki *tın-tın* (burnunda danışmaq) və *tıncıxmaq* (çətin nəfəs almaq) sözləri də *ten* kökündən yarana bilər.

Til- Şumer dilində *yaşamaq* deməkdir. Qədim türk abidələrində *tir* sözü *yaşamaq* anlamında işlənib. Hazırda türk dilində işlənən *diri, dirilik, diri-diri danışmaq, dirilmək* söz və ifadələrinin hamısı *til/tir* kökündən törəmişdir. Yalnız *t/d* səs əvəzlənməsi baş vermişdir.

Tebit- Şumer dilində *yeşik, qutu* deməkdir. Akkad dilinə də Şumer dilindən keçib. Hazırda türk dilində işlənən *tabut tebitlə* eyni sözdür. *Tebit* sözünü *tabut* kimi də interpretasiya etmək olar.

Tum- Şumer dilində *almaq* mənasında işlənib: *Lu-ib-qal i-ib-tum*⁹⁷⁰. Tərcüməsi belədir: *Lu-ib-qal aldı*.

Hazırda türk dilində *al* mənasında *tut* sözü işlənir. Semantik təhlillər aydın göstərir ki, *tut, tutmaq* felləri *tum* kökündən törənə bilər.

Te-en-e- *tezdən* sözünün interpretasiya şəklidir: *Ud-te-en-e*⁹⁷¹. Onun mənası *günün ertə vaxtı, səhər tezdən* deməkdir. Ona görə *te-en-e* sözü ilə *tezdən* (ertədən) sözü arasındakı fərqi interpretasiya xatası saymaq olar.

Tu(ğ)- Şumer dilində *doğmaq* deməkdir. XI-XII əsrlərdə şərqi türk dillərində bu söz *tuğa* şəklində işlənib: *Tuğa körməs erdu*. Mənası *Doğulandan kor idi* deməkdir. Qırğız dilində bu söz

⁹⁶⁹ Мəммədov А.М. Г.ə. АФМ. Вак1. 1983. s. 19

⁹⁷⁰ Дьяконов И.Письмо к шумерскому царю Шу-Сину/ВДИ,1939, №1.s.60

⁹⁷¹ Энмеркар и верховный жрец Араты // ВДИ. 1964.№ 4. s. 193

indi də *toğ/tuğ* (doğmaq) şəklində saxlanıb⁹⁷². Qaraqalpaq dilində *tuu doğmaq*, *tunğan doğulan* deməkdir⁹⁷³. Digər türk dillərində *doğmaq*, *doğ*, *doğul* mənalarında *tuu* (tuğu, tuvu, turu), *tu/tuğ*/*tuv/tur* sözləri⁹⁷⁴ işlənir ki, onların Şumer dilindəki *tuğ* ilə eyni köklü olduğu aydın görünür.

Tud- Oljas Süleymenova görə, *tud* sözü də Şumer dilində *doğmaq* mənasında işlənib. Onun *tu/tuğ* oxunuşları da mövcuddur. Balkar-qaraçay dilində də *tuu* doğmaqdır: Şumer dilində *u-na-tud*, balkar-qaraçay dilində isə *anqa tuudu* ifadələri *o doğuldu* deməkdir⁹⁷⁵. Bu söz digər türk dillərində *doğdu*, *doğuldu* anlamında işlənmiş *tud* (tuğd, tuvd, turd) sözü ilə eyni köklüdür.

Te- həm də *yaxınlaşmaq* anlamındadır⁹⁷⁶. *Tez*, *tez-tələsik*, *teylənmək*, *teyimək* sözlərinin kökü yaxud etimonudur. Yaxınlaşmaq, qovuşmaq anlamlı *təlik*, *təlimək*, *təlinmək* sözləri də birbaşa həmin yuvadan yaranıb. Yetim quzunu və ya buzovnu başqa sağmal heyvanı əmməyə öyrəşdirməyə və heyvanın onu öz balası kimi qəbul etməyinə *təlimək* deyilir. Şumer dilindəki yaxınlaşdırmaq anlamlı *te* sözü *təlimək* sözünün köküdür.

Tum- Şumer dilində *tum* (toxum), *tumlamaq* (toxumlamaq) mənalarında işlənib. Türk dilində bu söz hazırda həmin mənanı saxlanıb. *Tum*, *tumlamaq* sözləri *toxum*, *toxumlamaq*, *nəsil vermək* anlamlarında indi də işlənir⁹⁷⁷.

Tibir- dəmir sözünün ilkin şəklidir. Şumerdəki Bad-Tibir

⁹⁷² Юнусалиев Б.О. О позиционном влиянии звука в в киргизском языке/ВТ (под общей редакцией проф. В.В.Решетова). Ташкент. 1965. с. 30,31

⁹⁷³ Баскаков Н.А. Каракальпакский язык/ЯНСССРТЯ.М.1966.с.310

⁹⁷⁴ Süleymenov Oljas. Az-Ya. Azərnəşr. Bakı. 1993. s. 195

⁹⁷⁵ Мизиев И.М. Г.э.1986. с. 26

⁹⁷⁶ ШГЭ. ВДИ. 1964. № 3. с.256

⁹⁷⁷ Süleymenov Oljas. Az-Ya. Azərnəşr. Bakı. 1993. s. 195

şəhər adının mənası *Dəmir hasar* deməkdir. Türk dilinin bəzi dialekt və ləhcələrində bu söz indi də *t* samiti ilə tələffüz olunur. O.Süleyменова görə, türk dilində dəmirin *tebir, teber, tibir, depr, təbir, dəbir, temur, temir, tomor, tömur, tomuz, dəmir* şəkilləri mövcud olub⁹⁷⁸. Demək olar ki, *tibir* sözü türk dilində bu gün də ilk şəklini və mənasını saxlayıb.

Te- Şumer dilində *özül daşı, təməl daşı* deməkdir. Göründüyü kimi, *təmäl* sözünün ilk hecası, bəlkə də köküdür.

Temen- Şumer dilində *təmäl, bünövrə, özül* deməkdir. Onun işarəsi *TE*-dir. *Men/mel*, yaxud *mən/mäl* hecası yazılmır. Ona görə sözün *ə* səsilə interpretasiya edilməsi daha doğrudur: *təmən* (l).

Ti (l)- Şumer dilində *dil* demək olub, ideoqramı da *T*-dir. Onu *eme/əmə* kimi oxuyurlar ki, bu da *əmmək* anlamındadır. *Til* və *dil* eyni sözlərdir. *T* və *d* əvəzlənməsi Şumer və türk dilləri üçün səciyyəvi haldır.

Orxon-Yenisey abidələrində *demək, söyləmək* anlamlarında *te, ti* sözləri işlənib⁹⁷⁹.

U- Şumer dilində *su* deməkdir. Onu *a* kimi də interpretasiya edirlər. A axar suya deyilib. Qədim türk dilində suya *u* deyilib⁹⁸⁰. Hazırda Azərbaycan türkcəsində su, yakut dilində suya *u(u)*, buryat dilində *usa(n)*, moңqol dilində *us*, çuvaş dilində *su, suv*, qədim türk dilində *suv, suğ*, koreya dilində *su*, tibet dilində *su* deyilməsi⁹⁸¹ onların hamısının Şumer dilindəki *u* kökündən törəndiyini aydın göstərir.

U- Şumer dilində *ot* deməkdir. Bu gün bəzi türklər *ot* sö-

⁹⁷⁸ Yenə orada, s. 197

⁹⁷⁹ Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. G.ə. Bakı. 1993. s. 376

⁹⁸⁰ Шербак А.М. Слог и его структура //ВТ. Баку. 1971. s. 175

⁹⁸¹ Мурзаев Э.М. Г.ə. 1984. s. 528, 571

zünü *ut* şəklində tələffüz edirlər. Qədim türk yazılı abidələrində işlənmiş *ı/i* (bitki) sözü⁹⁸² Şumer dilindəki *u* (bitki, ot) sözü ilə leksik paralel mahiyyətindədir, qədim kompozitiumdur⁹⁸³.

U- Şumer dilində *o* deməkdir. Üçüncü şəxsini təkini bildirir. Qədim türk dilində bu söz *u/a* yaxud *ul/al* şəkillərində işlənib. Hazırda uyğur türkcəsində *o* və *bu* əvəzlilikləri *u* və *ul* şəkillərini saxlayıb⁹⁸⁴.

U- Şumer dilində *yola düşmək* deməkdir. Hazırda türk dilində işlənən *uğur*, *uğurlu yol*, *uğur olsun*, *uğuruna xeyir* ifadələrindəki *uğur* sözü *u* kökündən törənmişdir. Hazırda türk dilində işlənən *yol* sözünün də eyni semantik yuvadan yaranmış olduğu onun müxtəlif şəkillərindən (*u*, *ul*, *yul*, *yol*) aydın görünür.

U- Şumer dilində *gün* deməkdir. Şumerin Günəş Tanrısı Utunun adı *u* kökünün sonuna *t* samiti, alınmış *ut* sözünün sonuna da *u* saiti artırılmaqla yaranıb: *u/ut/utu*. *U* saitinin sözün kökü olduğunu *Utu* sözünün hecalara bölünməsi də təsdiqləyir. *U+tu=utu*. Qədim türk dilində də *u* gün demək olub. Sonra ona *d* samiti qoşulub *ud* sözü alınıb. *Ud* da *gün* anlamında işlənib.

U/un- Şumer dilində *on* sayını bildirir⁹⁸⁵. O hərfi olmadığına görə qədim türk dilində də *on* sayı *u/un* şəkillərində işlənib.

U- Şumer dilində *yuxu* deməkdir. Qədim türk dilində, uyğur dilində, digər türkcələrdə də *u* sözü *yuxu* anlamında işlənib⁹⁸⁶.

⁹⁸² Древнетюркский словарь. Л. 1969. s.216

⁹⁸³ Quliyev Etibar. Azərbaycan dilində “meşə” və “ağac” anlayışlı sözlər haqqında // AFM. Bakı. “Elm”. 1984. s. 154

⁹⁸⁴ Necip Emir Necipoviç. G.ə. s.434

⁹⁸⁵ Дьяконов И.М. НДПА/ПАЭС. Москва. 1958. s. 11.

⁹⁸⁶ Древнетюркский словарь. Л.1969.s. 603; Rəcəbli . Qədim türkcə- Azərbaycanca lüğət. B.2001 s.53; Cəfəroğlu Əhməd. Eski uyğur türkcəsi sözlüğü. İst. 1993. s.158; Шербак А.М. Слог и его структура/ВТ. Б.1971. s.176; Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. G.ə. B. 1993. s.380; Ə.Şükürlü. Qədim

Türk dillərindəki yatmaq anlamlı sözlərin çoxu *u* kökündən yaranıb.

Ub- Şumer dilində *yuva* deməkdir. *Uş-ub* cümləsini *quş evi* kimi tərcümə edirlər. Burada *ub/eb/ev* uyğunluğuna söykənirlər. Cümlədə *e* (*ev*) sözü olmadığına görə bu çevirmə doğru deyil. Həm də türk dilində *quş evi yox, quş yuvası*, yaxud sadəcə olaraq *yuva* deyilir. *Ub* sözü *yuvanın* ilkin şəklidir. Onun sonuna *a* ünlüsü artırılmaqla *uba* sözü alınıb. Bugünkü *oba* sözü Şumer dilində *uba* şəklində olub. *Yuva* sözü *evdən* daha qədimdir. Yurd-yuva salmaq, yurd-yuva qurmaq, öz yuvam olaydı, bir isti yuvam olaydı, yurdundan-yuvasından qovulmaq, yurdundan-yuvasından didərgin düşmək deyimləri bu fikri söyləməyə tam əsas verir. Yurd-yuva qurmaq yurd tutub, orda ev tikmək anlamını bildirir. Yuxarıdakı sözlərin hamısında *yuva* sözü *ev* anlamındadır. Türk dillərinin bir çoxunda *ev* sözü *uv/yuv/uy* şəkillərində indi də saxlanıb⁹⁸⁷.

Yuva sözü qədim türk dilində, M.Kaşğarlıda və uyğur dilində *uya/uva* şəklindədir⁹⁸⁸. Buna söykənib demək olar ki, *ub* sözünün sonuna *a* ünlüsü artırılmaqla *uba*, onun da əvvəlinə *y* ünsüzü qoşulmaqla *yuba* sözləri alınıb. Sonralar *b/v* səslərinin əvəzlənməsi nəticəsində *yuva* sözü yaranıb. Deməli, Şumer dilindəki *ub* sözü hazırda əksər türk dillərində işlənən *yuva* sözünün köküdür. *Yuva* sözü ondan yaranıb.

Ub- Şumer və türk dillərində həm də toponim yaradan sözdür. Tərkibində *uba/oba* olan toponimlərə türk dünyasının çox geniş coğrafiyasında rast gəlinir. Şumerdə bir yaşayış yerinin adı *Şubanubadır*. Sözün tərkibindəki *şuban çoban, uba* da *oba*

türk yazılı abidələrinin dili. B.1993. s. 313; Kaşğari Mahmud. “Divan”. IV c. s. 595

⁹⁸⁷ Мусаев К.М. Караимский язык (karaylar)/ ЯНСССРТЯ. М. 1966. s.264; Решетов В.В. Узбекский язык/Үенә orada, s.341

⁹⁸⁸ Древнетюркский словарь. Л.1969.s. 607; Kaşğari Mahmud. “Divan”. IV c. s.619; Cəfəroğlu Əhməd. Eski uyğur türkcəsi sözlüğü. İst. 1993. s. 175; Necip Emir Necipoviç. G.ə. s.441

deməkdir. Bu sözü *Şibaniba* kimi də oxuyurlar. Belə oxuyanda Ahəng qanunu pozulur. Deməli, sözü *Şubanuba* kimi oxumaq daha doğrudur.

Oba sözü bu gün türk dilində kənd, qəsəbə, yaşayış yeri anlamında işlənir. “Hansı obadansan”? “Obalardan əsən yellər” (Məstan Günərin şeirlər kitabının adıdır) kimi deyimlər bu fikri təsdiqləyir.

Ub- Şumerdə bir çalğı alətinin adıdır⁹⁸⁹. *Udun* ya ilkin adı, ya da təhrif olunmuş şəklidir. Qopuzun əcdadı olması daha inanandırıcıdır. *Qopuz* sözünün *ub* kökündən yaranması təbii görünür: *ub/ubuz/obuz/qobuz/qopuz*.

Ub- Şumer dilində *sahə, məntəqə, yaşayış yeri* anlamlarında işlənib. Türk dillərində *uba, oba, ova* sözləri *çadır, ailə, nəslin, qəbilənin yaşadığı yer, kənd* mənaları verir. Azərbaycan türkcəsində *uba* (oba) *yurd, kənd, ata-baba torpağı* deməkdir⁹⁹⁰.

Una- *ona* sözünün *u* səsiylə interpretasiya şəklidir. Şumer dilində *O* hərfi yoxdur. Ona görə həmin səsi gah *a*, gah da *u* hərfləriylə interpretasiya edirlər. Üçüncü şəxsin təkinin yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş şəklidir.

Unu- onu (bax: una).

Unun- onun (bax: una).

Unda- onda (bax: una).

Undan- ondan (bax: una).

Ud-bi-a- Şumer dilində *onda, o gün, o zaman* deməkdir.

⁹⁸⁹ АИИП. СПб, 1997. с. 433

⁹⁹⁰ Məmmədov A.M. G.ə. AFM. Bakı. 1983. s. 7

Q.Kazımov doğru yazır ki, Şumer dilində bağlayıcılar yox, bağlayıcı sözlər var⁹⁹¹. *Ud-bi-a* da belə sözlərdəndir. Şumer dilində *o* səsi yoxdur. Ona görə *ud-bi-a* kimi yazılmış sözün *ud-da* kimi, *d/n* əvəzlənməsilə *unda* kimi deyilişi mümkündür və türk dilinin qaydalarına da uyğundur. *Unda* sözü sonralar *onda, o gün, o zaman* şəkillərinə düşüb.

Udi- Şumer dilində *uyumaq* (yatmaq) anlamındadır. Bu söz qədim türk dilində eynilə *udi* şəklində *uyumaq, yatmaq*, uyğur dilində *udik* şəklində *uyku (yuxu)*, *udımak* şəklində *uyumaq* anlamlarında işlənib⁹⁹².

Us- Şumer dilində *izləmək* deməkdir⁹⁹³. Qədim türk dilində *izləmək* sözü *uy/uz/ud/ut, ardınca, izilə* sözü *udu* şəkillərindədir⁹⁹⁴. Orxon-Yenisey yazılarında *us* sözünə *ud* şəklində *izləmək* anlamında rast gəlinir⁹⁹⁵. Bu gün türk dilində həmin söz *iz* şəklindədir. *Us/uz/iz* eyni sözün fonetik variantlarıdır. *Usmaq-pusmaq* sözü də *us* kökünə *maq* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla (*us/usmaq/ busmaq/pusmaq*) yaranıb.

Ut- Şumer dilində *od* anlamındadır. Bu sözə günəş tanrısı Utunun adında rast gəlinir. Günəş odun, istinin, işığın rəmzidir, Adı da *ut/od* sözündən yaranıb. Təmiz türk sözüdür. Türk dilində ən məhsuldar semantik yuvalardan biridir.

Ul- Şumer dilində *su qaynağı, su gözü* anlamı bildirib. Türk dilində *su qaynağı, bulaq gözü* anlamında *yul* və *yulaq* sözləri işlənib⁹⁹⁶, Hazırda dilimizdə işlənən *bulaq* sözü *ul* kökündən yaranıb. Onun əvvəlinə *y* ünsüz səsi artırılmaqla *yul* sözü alınıb.

⁹⁹¹ Qəzənfər Kazımov. Seçilmiş əsərləri. VI c. Bakı. 2009. s. 131

⁹⁹² Древнетюркский словарь. Л. 1969. s. 605; Tuna Osman Nedim. G.ə. s. 36; Cəfəroğlu Əhməd. Eski uyğur türkcəsi sözlüğü. İst. 1993. s. 171

⁹⁹³ ШГЭ. ВДИ. 1964. № 3. s. 256

⁹⁹⁴ Этимологический словарь тюркских языков. М. 1978. s. 759

⁹⁹⁵ Малов С.Е. G.ə. M.-Л. 1951. s. 437

⁹⁹⁶ Древнетюркский словарь. Л. 1969. s. 277, 278

Sonra *y/b* əvəzlənməsi nəticəsində söz *bul* şəklinə düşüb. *Bul* kökünə *laq* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla *bulaq* sözü əmələ gəlib. Bu zaman *l* samit səsləri qoşalaşdığına görə, *bul* kökündəki *l* samiti düşüb. Bax: *tul* sözünə.

Ul-xe- Şumer dilində mənası *işiq saçan sürü* demək olub, ulduz topasına deyilib. Hazırda bu söz türk dilində *ilxı* şəklində işlənir və *at sürüsü* anlamındadır.

Ulu- türk dillərinin əksəriyyətində *böyük, uca, yüksək* anlamlarında işlənir. “Salnamə”də, *uluğ* şəklində böyük, uyğur dilində *uluğ* şəklində ulu, uca, M.Kaşğarlıda *uluğ* şəklində ulu, uca, böyük, Ə.Cəfəroğlundə *uluğ* şəklində ulu, böyük, karaim dilində *ullu* şəklində böyük anlamlarında rast gəlinir⁹⁹⁷.

Uqa- Şumer dilində *qarğa* deməkdir. Sözü kökü *qad*r. *U* saiti interpretasiyada *qa* kökünün əvvəlinə artırılıb. Şumer mətnlərində *qarğa* sözünün *qa* şəklində yazılışlarına da rast gəlinir. *Qa* və *qarğa* eyni sözdür.

Qədim türk dilində qarğaya *ka/qa*, uyğur dilində *qa-qa* deyilib⁹⁹⁸.

Uş- Şumer dilində *üç* sözünün digər yazılış şəklidir (bax: eş). Noqaylar *üç* sayını Şumerdə olduğu kimi, *uş* şəklində deyirlər⁹⁹⁹. Balkar-qaraçay dilində bu söz hazırda *yuç* şəklində işlənir ki, bu da onun ilkinə daha yaxındır¹⁰⁰⁰. Azərbaycan türkcəsində *üç* sözü daha çox *uş/üş* kimi deyilir.

⁹⁹⁷ Шербак А.М. Сал-наме /ППВ. М. 1974. s. 186; Necip Emir Necipoviç. G.ə. s.436; Kaşğari Mahmud. “Divan”. Ic. s. 124; Cəfəroğlu Əhməd. Eski uyğur türkcəsi sözlüğü. İst. 1993. s. 172; Мусаев К.М. Караимский язык (karaylar)/ ЯНСССРТЯ. М. 1966. s. 264

⁹⁹⁸ Базарова Д.Х. К этимологии некоторых древнетюркских названий птиц // СТ. 1975. № 4. s. 16

⁹⁹⁹ Баскаков Н.А. Ногайский язык / ЯНСССРТЯ. М. 1966. s. 284

¹⁰⁰⁰ Мизиев И.М. G.ə. 1986. s.26

U.Qu- Şumer dilində *yuxarıya, üstünə* deməkdir¹⁰⁰¹. Bu sözün türk dilində də *uca, yuxarı, yuxarıdan* anlamları verən *uqarı, oqarı, yukarı, yuxarı* şəkilləri var. *Uqu* sözünün *yuxarı* şəklinə düşdüyünü aşağıdakı şəkildəyişmələr də aydın göstərir: *uqu/uqa/yuqa/yuqarı/yuxarı*.

Bundan başqa, *uqu* və *uğur* sözlərinin eyniliyi də aydın görünür. *Uğur* sözü də *üstün olmaq* mənası verir. Deməli, sözlərin mənalari da bir-birinə yaxındır.

Ur- Şumer dilində *it* deməkdir. *Hürmək* sözü həmin kökdəndir. *Ur-mu ur-ra-ni a-da-man he-im-di-e*¹⁰⁰². Tərcüməsi belədir: *Mənim itim onun itini təkbətək döyüşə çağırır*. Bu cümlədə *ur it, ur-mu- mənim itim, ur-ra-ni-onun itini* deməkdir

Bu söz türk dilində də əvvəlcə *ur/ür* şəklində olub, sonra önünə *h* samiti artırılıb. Alınmış *hür* sözünə *mək* məsdər şəkilçisi qoşulmaqla *hürmək* feili yaranıb.

Ur- Şumer dilində *hürmək* deməkdir. Onun əvvəlinə *h* ünsüzü artırılanda *hur/hür* sözü alınır.

Ur- Şumer dilində həm də *ər, igid* deməkdir. Bu söz türk dilində *ər, ərən* şəkillərində işlənir.

Ur- Şumer dilində *ayaq* deməkdir. *Er/yer/yerimək* sözlərinin hamısı həmin yuvadandır. *Yer* sözünün *ur, ir, jir, er* və s. şəkilləri mövcuddur. *Ur* Şumer və türk dillərində çox məhsuldar söz yuvalarından biridir.

Ur-ba-ra- Şumer dilində *canavar* deməkdir. *Ur* Şumer dilində *it* anlamındadır. Onun sonuna *bara* sözü qoşulanda *canavar* anlamı bildirib. Yəni *it* sözündən *canavar* sözü yaranıb. Yuxarıda *eşşək* sözündən (anşe) *at* sözünün (anşe.kur) bu cür yarandığını gördük.

¹⁰⁰¹ Куртик Г.Е. Г.э.СПб. 2007. s.637

¹⁰⁰² Энмеркар и верховный жрец Араты // ВДИ. 1964.№ 4. s. 201

Urmah- Şumer dilində sözün hərfi tərcüməsi *böyük* (mah) *it* (ur) anlamı verir. Ancaq Şumer dilində sözlər bu cür tərcümə edilmir. Sözün öz mənası *şir* deməkdir. Görünür, şiri böyük itə oxşatdıqlarına görə ona bu cür ad qoymuşlar.

Ur-sağ- Şumer dilində *igid*, *qəhrəman* deməkdir: *Ur-sağ-mu-ne*¹⁰⁰³. Tərcüməsi belədir: *Mənim igidlərim*.

*Sağ-da ur-sağ-me-en*¹⁰⁰⁴. Tərcüməsi belədir: *mən başdan-binadan (anadangəlmə) qəhrəmanam*.

Ursağ mürəkkəb sözdür. *Ur-it*, *sağ-baş* sözlərindən yaranıb. Şumer dilindəki mürəkkəb sözlər onların tərkibindəki sözlərin mənalılarına görə açıqlana bilmir. Türk dilində də belədir. Məsələn, *məngənə* sözü *mən* və *gənə* sözlərindən yaranıb. Göründüyü kimi, burada mənalı qətiyyənlər bir-birinə uyğun gəlmişdir. *Ursağ* sözünün də *igid*, *qəhrəman* anlamı onu əmələ gətirən sözlərin anlamları ilə üst-üstə düşür.

U (n)- Şumer dilində *on* sayını bildirir. Şumer dilində *o* hərfi olmadığına görə, söz *u* saitilə interpretasiya edilir.

Uzuq/uzu/uz- Şumer dilində *suda üzən quş* mənasındadır. Türk dilində *yüzük* (jüzük) *suda üzən* anlamındadır. *Üzmək* sözü də *uzuq/uz* kökü ilə eynilik təşkil edir.

Ud(u)- Şumer dilində *qoyun*, *qoç* deməkdir. Qədim türk dilində *inəyə ud* deyilib. Şumer dilindəki *buğa* demək olan *qud* sözü də *ud* kökünün əvvəlinə *q* samiti artırılmaqla yaranıb. Mahmud Kaşqarlıının kitabında illərin 12 heyvan üstə təhvil verilməsindən danışılır. Burada *inək ili ud ili* adlanır. Orxon-Yenisey yazılarında da *ud inək* deməkdir¹⁰⁰⁵.

Utu- Şumer dilində günəş tanrısının adıdır. Adın açımı

¹⁰⁰³ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб. 1996. с. 34

¹⁰⁰⁴ Yənə orada, s. 41

¹⁰⁰⁵ Малов С.Е. Г.э. М.-Л. 1951. с. 437

od deməkdir. Həm də *müqəddəslik* bildirir. Türk dilində *odun*, *ocağın* müqəddəs sayılması, *oda*, *ocağa* and içilməyi də bununla bağlıdır. Qədim türk dilində *müqəddəslik* (Tanrı) anlamında *uduk* (ıduk) sözü işlənib ki, onun *Utu* günəş Tanrısının adıyla eyniliyi göz qabağındadır.

Ut(u)- sözün kökü *ut*(ot)dur. Günəşin *odun*, istinin, işığın mənbəyi olduğu da bunu təsdiqləyir. *Ut/ot/od* hazırda türk dillərində eyni anlamda işlənən sözdür.

Uz/uzu/uzuq- Şumer dilində həm də *uzun* anlamında işlənib. *Uzu-du nu tuku*. Bu cümləni İ.T.Kaneva *yoğunun ağı olmaz* kimi tərcümə edib¹⁰⁰⁶. Lakin onun doğru tərcüməsi belədir: *Uzunun ağı olmaz*. Çünki cümlədə *uzun* sözü aydın görünür: *uz/uzu/uzuq*. Burada *yoğun* sözü yoxdur. *Uzunun ağı olmaz* deyimi hazırda dilimizdə işlənən *uzunun ağı topuğunda olar* atalar sözü ilə eynidir.

Hazırda türk dilində bu söz həm *uzun*, həm də *uzaq* anlamlarında işlənməkdədir.

Ud- Şumer dilində *gün*, *vaxt* deməkdir: *ud-bi- bu gün* anlamındadır. *Ud ma-ma-gan ba-su-a ba*¹⁰⁰⁷. Tərcüməsi belədir: *Magan* (ma-gan) *gəmisinin* (ma) *barxanayla* (ba) *suda* (su-a) *batdığı* (ba) *gün* (ud). Qədim türk dilində günortaya *ut*, *ud*, *əd* deyilib. *Zaman*, vaxt anlamında *öd* sözü işlənib¹⁰⁰⁸. Orxon- Yeni-sey yazılarında *gün* anlamında *ödür*, *indi* anlamında *edüğe*¹⁰⁰⁹, *gəcə-gündüz* anlamında *ödiş*, *vaxt*, *zaman* anlamında *öd/ödkə* sözlərinə rast gəlinir¹⁰¹⁰. Onların hamısı *ud* sözünün sonrakı fonetik variantlarıdır. Qədim dildə *o*, *ö* hərfləri olmadığına görə, *öd*

¹⁰⁰⁶ Канева И.Т.Спряжение шумерского глагола / ПАС.М.1966.с.50

¹⁰⁰⁷ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб. 1996. с. 122

¹⁰⁰⁸ Tuna Osman Nedim. G.ə. 1997. s. 39

¹⁰⁰⁹ Владимирцов Б.Я. По поводу древне-тюркского Ötüken-уış // ДАН СССР. 1929. № . 2. s. 133-134

¹⁰¹⁰ Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. G.ə.В.1993.с.70,133-134,217, 372

sözünün də ilkin şəklinin *ud* olduğu şübhə doğurmur.

Ud-dug-ga- Şumer dilində *zaman, müddət, vaxt kəsimi* anlamında işlənib. Onun kökündə türk dilində də eyni anlamı bildirən *ud* (gün) sözü durur.

Ud.da- Şumer dilindən *ışığı, isti* anlamında tərcümə edilir¹⁰¹¹. Bu gün türk dilində işlənən *odlu* sözünün eynidir. *L* samiti düşmüş, *d* samiti qoşalaşmışdır ki, bu da həm Şumer, həm də türk dili üçün səciyyəvidir.

Uduq- Şumerdə insanların xeyirxah qoruyucusudur¹⁰¹². Şərqi türk dillərində xeyirxah anlamında *edqu/ eduy* sözü var¹⁰¹³. *Edqu/eduy* sözündə Heca və Ahəng qanununun hər ikisi pozulur. *Uduq* sözündə isə hər iki qanunun tələbləri gözlənilir. Ona görə demək olar ki, *uduy* sözü təhrif edilərək *edqu/eduy* şəklinə düşüb. Onları fonetik variant hesab etmək də doğru deyil.

Udul- Şumer dilində çoban deməkdir. *Ud* (qoyun) və *ul* (insan) sözlərindən yaranıb qoyun otaran insan anlamında açıqlanır. *Ud* qədim türk dilində inək və vaxt, zaman anlamlarında işlənib. *Ul* da türk sözüdür.

Udun- Şumer dilində *odun* anlamında işlənib, həm də *udul* şəklində tələffüz edilib. Bu gün türk dilində onun müxtəlif şəkilləri var: *utun, udun, otun, odun, otın* və s. Ocağa qalamaq üçün hazırlanan ağaca *odun* deyilir. *Od-ocaq, odun-ocaq* ifadələri də buradan yaranıb. *Udun* sözü Şumer dilində *o* hərfi olmadığna görə *u* hərflə interpretasiya edilib. Deməli, bu gün türk dilində işlənən *odun* sözü həm şəkilcə, həm də mənaca Şumer dilindəki *udun*ün eynidir.

¹⁰¹¹ Куртик Г.Е. Г.э.СПб. 2007. s. 655

¹⁰¹²Дьяконов И.М. НДПА/ПАЭС. Москва. 1958. s. 17

¹⁰¹³ Нигматов Х.Г. Соотнесение частей речи в восточно-тюркском языке XI-XII вв./СТ. 1975. №1.s.51

Udun- Şumer dilində həm də *ocaq* anlamında işlənmişdir. Hazırda Azərbaycan türkcəsində işlənən *odun* sözü *udunun* tamamilə eynidir. Türk dilində *od-ocaq* sözü çox zaman bir yerdə işlənir. Bu da *odun* sözünün həm də elə *ocaq* anlamı bildirdiyini göstərir.

Uk (uq, uqu)- Şumer dilində *nəsil* deməkdir. Qədim türk dilində *nəsil* sözü *uk/uruk/üğüş* kimi işlənib. Hazırda altay və digər türk ləhcələrində *nəsil*, *ailə* və *ana uğ* adlanır.

U.ku- Şumer dilində *yatmaq* anlamında işlənib. Hazırda türk dilində işlənən *uyğu*, *uyumaq*, *uyğulu*, *uygulamaq*, *yuxu*, *yuxulu*, *yuxulamaq* sözlərində olduğu kimi saxlanıb.

Uğ-ken- Şumer dilində *yığıncaq* anlamında işlənib. Hərfi mənası *geniş* (ken) *nəsil* (uğ) deməkdir. Türk dilində *ken-es* (genəş) *şura*, *gənəşmək*, *yığıncaq* mənalarında işlənir. Hərfi mənası *geniş ağıl* deməkdir. Bu sözün dialekt variantları *kenuy* (qazaxca, qırğızca və s.), *key-uy* (çincə) olub, *böyük yığıncaq*, *böyük ev*, *mitinq* (key-böyük, uy-yığıncaq, toplum, kütlə) mənaları verir¹⁰¹⁴.

Uma- Şumer dilində arzu, istək, ummaq anlamlarında işlənib. Hazırda türk dilində işlənən ummaq, umacaq, umsuq, umsunmaq, umacaqlı sözlərinin kökündə qalıb.

Umun- Şumer dilində *umud etmək*, *güvənmək* anlamına yaxın mənalarda işlənib. “Dədə Qorqud”da *umud* sözü *um* şəklindədir. Təpəgöz Basatdan “Umun kim” deyə soruşanda “kimə güvənirsən” demək istəyir¹⁰¹⁵. Orxon-Yenisey yazılarında da güvənmək sözü *um* şəklindədir¹⁰¹⁶.

¹⁰¹⁴ Süleymanov Oljas. Az-Ya. Azərnəşr. Bakı. 1993. s. 196

¹⁰¹⁵ “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı. 1978. s. 30

¹⁰¹⁶ Малов С.Е. Г.э. М.-Л. 1951. s. 438

Umun- Osman Nədim Tuna bu sözü türk dilində *ağıl, anlayış* anlamlarında işlənmiş *ukuş* sözü ilə eyniləşdirib¹⁰¹⁷.

Umun- İ.T.Kaneva onu həm də *emen/ewen* kimi oxuyub, ağa, cənab anlamlarında açıqlayıb. “Dədə Qorqud”da *umud* sözü *u(m)* şəklindədir. Təpəgöz Basatdan “Umun kim” deyə soruşanda “ağan, böyüyün, arxalandığın, güvəndiyin kimdir” demək istəyir¹⁰¹⁸. Bunların hamısı sözün Şumer dilindəki anlamları ilə tam üst-üstə düşür.

Umus- Şumer dilində *ağıl, anlayış* anlamındadır. Onun son hecası olan *us* türk dilində ayrılıqda *ağıl, bilik, düşüncə* anlamlarında işlənib.

Uru/uruk/uruq- Şumer dilində *qala, şəhər* deməkdir. *Sağ-uru-ka (ak-a)*. Tərcüməsi belədir: *Şəhərin içində*. Bu söz türk dilində də *şəhər, şəhər əhalisi, tayfa* mənalarında işlənir.

Ukullum- Şumer dilində vəzifə bildirən termin olmuş (məhkəmə və inzibati işlərə rəhbərlik edən şəxs) və assur dilində də həmin mənada işlənib. Bu söz balkar-qaraçay dilində *eküllüm* şəklində (məhkəmə iclasında vəkil) saxlanıb¹⁰¹⁹. Hər iki sözün mənə və şəkildə oxşarlığı onların eyni dilə məxsus olduğunu göstərir. *Ekülüm* ilk şəkildən yalnız *u/ü* əvəzlənməsi ilə fərqlənir. Demək olar ki, *vəkil* sözü də həmin kökdən yaranıb.

Uğ- Şumer dilində *uğunmaq, uğunub ölmək, məhv olmaq, arası kəsilmək* mənaları verir: *ma-a-za lu-min nu uğ-e*¹⁰²⁰. Açıqı belədir: *mənim yerimə başqası ölməməlidir*. Buradakı *uğ* sözü *uğunub ölmək* anlamındadır. Azərbaycan türkcəsindəki *uğun-*

¹⁰¹⁷ Tuna Osman Nedim. G.ə. s. 20

¹⁰¹⁸ “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı. 1978. s. 30

¹⁰¹⁹ Мизиев И.М. G.ə. 1986. s. 23

¹⁰²⁰ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ ПАС.1966.s.38

maq (uğunub getmək, uğunub ölmək) sözü də *uğ* köküylə bağlıdır.

Hazırda türk dilində işlənən *yox olmaq* ifadəsi *uq* kökündən yaranıb: *uq/uk/yuk/yok*. Xakas dialektində *uğ* sözü *so-lmaq, saralmaq, ölmək, yoxa çıxmaq, dəyişilmək* mənalarında işlənir. Qədim özbəkçədə *yokal* (itmək, yox olmaq, məhv olmaq) və *yokat* (itirmək, məhv etmək) sözləri olub.

Uqu- Şumer dilində *övlad, uşaq, doğmaq* mənalarında işlənib. Qədim türk runik yazılarında bu sözə *oq* şəklində *oğul, nəsil* anlamında rast gəlinir.

Bəzi qaynaqlara görə *oğul* və *oğlan* sözlərinin kökünü *törətmək, doğmaq* mənalı *oğ/ok/uk* felindən və *nəsil, tayfa* bildirən *ağ/ok/uk* ismindən ibarət omoformlar təşkil edir.

Uku- *alçaq* mənasında işlənmiş təhqiredici sözdür.

Ul- Şumer dilində *yaralamaq, öldürmək* deməkdir. Hazırda türk dilində işlənən *öl, ölüm, ölü, öldürmək* və s. sözlərinin hamısı *ul* kökündən törənib.

Uma- Şumer dilində *arzu, istək* mənalarında işlənib. Türk dilindəki *ummaq, umacaq, umsuq, umsunmaq* (Azərbaycan), *umanc* (özbək) sözləri *um* kökündən törənib. Azərbaycanın əksər bölgələrində *umud* kimi tələffüz olunan sözün *ümid* yazılışı qəbul edilib. Sözün *um* kökündən yarandığı və *umud* tələffüzündə onun ilkinin saxlandığı aydın görünür.

Un- Osman Nədim Tuna onu türk dilində *xalq* anlamında işlənmiş *gün/kün* sözü ilə eyniləşdirib¹⁰²¹. *Un* əslində *yığıncaq, toplantı* anlamı bildirir.

Un-ken- Şumer dilində *xalq yığıncağı, xalq toplantısı* anlamındadır. Burada *un* yığıncaq, *ken* xalq deməkdir. Qədim uyğur

¹⁰²¹ Tuna Osman Nedim. G.ə. s. 17

dilində xalq, millət, bodun anlamında *el, kün*¹⁰²², “Salnamə”də xalq anlamında məhz *el-gün*¹⁰²³ sözü işlənib ki, onun hər ikisi Şumer dilindəki *un-ken* sözünün tam qarşılığıdır.

Qaraçay-balkarlar *mənim kəndim əvəzinə mənim elim* deyirlər¹⁰²⁴. Azərbaycan dilində *el* sözü həmin anlamlarda daha çox işlənir. *El* sözünə *el, oba, yurd, yuva, Vətən* anlamlarında əksər türk dillərində rast gəlinir.

Azərbaycanda *xalq* anlamında *elim-günüm* ifadəsi işlənir. Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin *Elim, günüm, obam sənsən* misrasındakı *elim, günüm* deyimi Şumer və türk dillərindəki *un-ken, ilkün və el-gün* söz birləşmələrinin daha poetik ifadəsidir ki, onu yalnız Səməd Vurğun bu cür gözəl deyə bilərdi. Onu bugünkü *gün* anlamında başa düşmək yanlışdır, çünki *elim və obam* sözlərinin arasında onun bu anlamda işlənməsi ağılabatan deyil. Həm də *gün* sözünü burada *xalqım, elim* anlamında ancaq Səməd Vurğun işlədə bilərdi. Deməli, Səməd Vurğunun *elim, günüm* deyimi Şumer dilindəki *un-ken* deyiminin sonrakı variantı olub, onunla həm deyilişcə, həm də anlamca yaxından səsləşir.

Unu- Şumer dilində *yanaq* deməkdir. Azərbaycanın Bakı şəhərində *yanaq* anlamında *guna* sözünün işləndiyi qeyd alınıb. Bu sözün çox asanlıqla *yanaq* sözünə çevrildiyi aydın görünür. *Un* kökünə *y* samiti artırılmaqla söz *yun* şəklinə keçərək *yun/yunaq/yanaq* sözünü əmələ gətirib.

Ur- Şumer dilində *ur* sözünün çoxlu omonimləri var. Bu sözün bir mənası da *insandır*. Tanrı adlarının əvvəlinə qoşulduqda *tanrıya qulluq edən insan* mənası verir: *Ur-Nanşe- Nanşenin qulu; ur-dingir - Tanrının qulu* deməkdir. və s.

Ur- Şumer dilində *ağ ciyərin* adıdır. Türk dillərində (al-

¹⁰²² Cəfəroğlu Əhməd. Eski uyğur türkcesi sözlüğü. İst. 1993.s.62

¹⁰²³ Шербак А.М. Сал-наме // ППВ. Москва. 1974. s. 187

¹⁰²⁴ Мизиев И.М. Г.э. 1986. s. 20

tay, qazax, tuva) *üfürmək, üfürüb şişirtmək, nəfəs vermək, nəfəs almaq* anlamlarında *ür* sözü işlənmişdir¹⁰²⁵.

Qorxaq adamlara *ağciyər* deyirlər. Çox güman ki, *qorxaq* sözü *ağciyər* demək olan *ur*dan yaranıb: *ur/urxaq/orxaq/ qorxaq*.

Ur- A.Məmmədova görə türk dilindəki *ürək* sözü *ür/ur* kökü ilə bağlıdır.

Ur- Şumer dilində *artmaq, kürüləmək, qohumluq* anlamlarında işlənib. Türk dilində (Azərbaycan, qaraqalpaq, türkmən) bu söz bir çox sözlərin kökündə iştirak edir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *nəsil, ürümək, artmaq* mənalarında *uruq* sözünə rast gəlinir¹⁰²⁶. *Ur* kökünə *k* samiti artırılmaqla ondan *Kür kürü, kürüləmək* sözləri yaranıb.

Ur- Şumer dilində *bədənin dizə qədər olan hissəsi, iç, qucaq, özək* anlamları bildirib. Türk dilindəki *orta, ortalıq, ortaq* sözlərinin hamısı *ur* kökündən törənib. (Türk, türkmən, Azərbaycan, qaqauz, qazax, qumuk, tatar, başqırd, uyğur, kaşqar) *Orta, mərkəz, aralıq, yarı, odunun ortası, ağacın mərkəzi* mənalarında *orta, urta, ottura, utru* və s. sözlər işlənir¹⁰²⁷.

Hazırda türk dilində işlənən yuxarıdakı sözlərin hamısı Şumer dilindəki *ur* kökündən əmələ gəlib.

Ur- Şumer dilində həm də topuğa deyilib.

Ur- Şumer dilində *vurmaq, döymək* anlamlarında işlənib. Orxon-Yenisey yazılarında¹⁰²⁸ və Klassik ədəbiyyatda da bu sözün *vurmaq* anlamında *ur* şəklində işləndiyini görürük: *Avazi-sövti-nütqini unutdu əndəlib, Məclisdə çəngə çəng əgər ursan deməz səda*¹⁰²⁹.

¹⁰²⁵ Məmmədov A.M. G.ə. AFM. Bakı. 1983. s. 9

¹⁰²⁶ Yəne orada, s. 9

¹⁰²⁷ Yəne orada, s. 9

¹⁰²⁸ Малов С.Е. Г.ə. М.-Л. 1951. s. 438

¹⁰²⁹ Qəhrəmanov C. Nəsimi Divanının leksikası. B. 1970. s. 96

Görünür, *ur* sözü *vurmaq* mənasında uzun müddət *ur* kimi işlənib, sonralar onun əvvəlinə *v* samiti artırılıb, söz *vur* şəklinə düşüb.

Ur- E.Quliyev Qolman Qabriel Qastiona əsaslanaraq *ur* sözünün Şumer dilində *məhsul yığmaq, biçmək, ot çalmaq, məhsul yığımı* anlamlarında işləndiyini yazır¹⁰³⁰. Türk dilində (türk, türkmən, qumuq, qırğız, noqay, tatar, başqırd) bu sözün *biçin, məhsul yığımı* mənalarına rast gəlinir. Azərbacyan türkcəsində hazırda *ura, uralamaq* ifadələri var. Son məhsulun yığılmasıdır. Həmin sözlərin də *ur* kökündən yarandığı aydın görünür. A. Məmmədova görə, *oraq* sözü də *ur* kökündən yaranıb¹⁰³¹.

Oraq biçmək üçün işlədildiyinə görə, onun *ur* kökündən yarandığı ağılabatandır.

Ur- Şumer dilində həm də *girmək, daxil olmaq* mənalarında işlənib. Bu söz sonralar *ur/ir/gir* fonetik şəkildəyişmələrinə uğramışdır. Hazırda türk dilində işlənən *gir, girmək, giriş, girəcək* kimi sözlərin hamısı *ur* yuvasından törənib.

Ur- Şumer dilində *hündür, dik* deməkdir. *Ur* şəhər adı da bu mənaya uyğun gəlir. "Dədə Qorqud kitabı"nda *uru* sözü məhz *dik* anlamlarında işlənib: *Yerindən uru durdu* ifadəsi *yerindən dik durdu* anlamındadır.

Çağdaş uyğur dilində *ör* sözü *dik, təpə, yoxuş*¹⁰³² deməkdir ki, bu da *ur* sözünün yuxarıdakı mənaları ilə tam üst-üstə düşür. Azərbacyan türkcəsindəki *fir* sözü də *urdan* yaranmış ola bilər.

Ur- Şumer dilində *qurmaq, düzəltmək, hazırlamaq* deməkdir. Hazırda türk dillərində *qur* köklü çoxlu sözlər var. *Ur* sözünün əvvəlinə *q/k* ünsüzləri artırılıb *qur/kur* alınır.

¹⁰³⁰ Quliyev Etibar. Azərbaycan dilində "meşə" və "ağac" anlayışlı sözlər haqqında // AFM. Bakı. 1984. s. 152

¹⁰³¹ Məmmədov A.M. G.ə. AFM. Bakı. 1983. s. 12

¹⁰³² Necip Emir Necipoviç. G.ə. s. 306

Ur- Şumer dilində *uzaq* deməkdir. *Ta.Ur* ifadəsi həm *Ur torpağı*, həm də *uzaq torpaq* kimi tərcümə edilir və hər ikisi doğrudur. Bir pis hadisə olanda türk dilində *iraq olsun, allah iraq eləsin* deyirlər. Bir də *gözdən uzaq, könüldən iraq* ifadəsi var. *İraq* ölkə adı da bununla bağlıdır. Bunların tərkibindəki *iraq* sözü *ur*dan yaranıb, daha doğrusu, onun fonetik variantıdır.

Ur- Şumer dilində sözün bir anlamı da *tərtib etmək, düzəltmək, hazırlamaq*dır. Azərbaycan türkcəsində ona anlamca daha yaxın olan *qurmaq, quraşdırmaq* sözləri var. Hər iki sözün *ur* kökündən yarandığı aydın görünür.

Ur- Şumer dilində sözün bir anlamı da kürək kimi bir şeylə kürüyüb atmaq deməkdir¹⁰³³. *Kürək* və *kürümək* sözlərinin *ur* kökündən törəmə ehtimalı çoxdur.

Ur- sözün bir anlamı da *qorumaq*dır. *Ur/uruq/oruq/ qoruq* bir yuvadan yaranmış müxtəlif fonetik variantlardır.

Ur- Şumer dilində həm də *ürək* anlamında işlənib. *U/ü* əvəzlənməsilə *ur* sözündən *ür*, onun da sonuna *rək* sözdüzəldiçi şəkilçisi qoşulmaqla *ürək* sözü alınır. Bu zaman *ür* kökündəki *r* ünsüzü düşür.

Ur-bi- Şumer dilində *birgə, bir yerdə, birlikdə* deməkdir: *Kur-bi-ta-ur-bi*¹⁰³⁴. Tərcüməsi belədir: *öz dağlarından birlikdə...* Sözün hecalarının yeri Şumer dilinə uyğun olaraq dəyişdirildikdə *bi-ur* alınır. Tələffüzdə *u* saiti düşür və *bir* kökü qalır. Sonra ona türk dilində geniş işlənən *gə* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulur və *birgə* sözü alınır.

Urğu- Şumer dilində *acıq, qəzəb* mənalarında işlənib. Qədim türk abidələrində *urı* sözünə *mübahisə, hay-küy, qışqırıq*

¹⁰³³ Tuna Osman Nedim. G.ə. s. 17

¹⁰³⁴ Канева И. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.s.71

anlamlarında rast gəlinir. *Uraa* hazırda türk dilində *döyüş hayqırtısı, çağırış, alqışlamaq* anlamları bildirir. Qədim öz-bəkcədə *guruldamaq* əvəzinə *urla* sözü işlənib¹⁰³⁵. *Uğultu, uğuldamaq* sözləri də *r* samiti düşməklə *urğu* kökündən yaranıb.

Urnu- Şumer dilində *meşə* adıdır. Sözü mənəsi açılmayıb. Hazırda türk dilində işlənən *urman/orman* sözü *urnunun* fonetik variantıdır. Ayrı-ayrı türk dillərində *orman* sözünün çoxlu fonetik variantları var: *erme, yermen, urman, orman, ərmən, irman* və s.¹⁰³⁶. Bütün bunlar onun türk sözü olduğunu göstərir. *İr, er, yer, ur, or* köklərinin hamısı eyni söz olub, *yer* deməkdir.

Urum- Şumer dilindən *şəxsi mülkiyyət* kimi tərcümə edilib. *Şe-urum- şəxsi taxılım* deməkdir. Burada *şe* arpa (taxıl), *urum* şəxsi mülkiyyət anlamındadır. Hazırda türk dilində işlənən *var, var-dövlət* sözləri *ur* kökündən törənib.

Urum sözü asanlıqla *var* sözünə çevrilə bilər. *Ur* kökünün əvvəlinə *v* samiti artırılır və söz *vur/var* şəklinə düşür.

Ur-ur- Şumer dilində *vurmaq* anlamlı *ur* sözünün təkrarı olub, çox adamın iştirakı ilə *dalaşmaq, vuruşmaq* bildirir¹⁰³⁷. Bu söz Azərbaycanda *vurhavur* şəklində indi də işlənir. *Bir vurhavur başladı, bir vurhavur düşdü, bir vurhavur qopdu* kimi ifadələrin tərkibində bunu aydın görürük.

Us- Şumer dilində *özül, təməl* deməkdir. *Us/uz/uzul/ özül* sözü bu kökdən yarana bilər. Başqa variant da var. Qədim türk dilində *özül* sözü *ul* şəklində olub. *Us* və *ul* sözlərinin kökü *u* ünlüsüdür. Onun sonuna Şumer dilində *s*, türk dilində *l* ünsüzləri artırılıb.

¹⁰³⁵ Məmmədov A.M. G.ə. AFM. Bakı. 1983. s. 8

¹⁰³⁶ Ахметьянов Р.Г. "Лес", "деревя" и "барс" у тюрков // СТ. 1980. № 5. s. 88

¹⁰³⁷ Струве В.В. Вопрос о существовании в Шумере предсказания будущего посредством стрел. М. 1960. s. 8

Usan- Şumer dilində *axşam* deməkdir¹⁰³⁸. Bu sözün digər oxunuş şəkilləri də var. *Usan/uşan/aşam/axşam* fonetik variantlaşması dilin qanunlarına tam uyğundur.

Usağan- Şumer mətnlərindən *quş* kimi oxunub. Lakin sözün özü onu *uçaqan* kimi oxumağı tələb edir. *Uçmaq* da quşa aiddir, yəni *uçmaq* deyəndə yalnız *quş* yada düşür. Söz *quş* kimi də, *uçaqan* kimi də oxumaq olar və onların heç biri yanlış deyil. Lakin *uçaqan* oxunuşu daha doğrudur. *Quş* da, *uçaqan* da türk sözüdür.

Usub- Osman Nədim Tunaya görə, Şumer dilində *quş yuvası* deməkdir¹⁰³⁹. Əhməd Bican Ərcilasun sözü *quş yuvası* ilə qarşılaşdırıb: *us/uş/quş və ub/yub* kimi açıldıqda söz doğrudan da *quş yuvası* anlamı verir.

M.Kaşğarlıda quş yuvası *uya* şəklindədir¹⁰⁴⁰ ki, bu da *y* ünsüzünün onun əvvəlinə sonradan artırıldığını göstərir.

U.tum- Şumer mətnlərində *ot gətirən* anlamında oxunub və tərcümə edilib¹⁰⁴¹. Onda *unun* ayrılıqda *ot* anlamında işləndiyi aydın olur.

Us- Şumer dilində *uzanmaq* anlamında işlənib: *E-kur gal-am an-ne im-us*¹⁰⁴². Açımı belədir: *məbəd* (e-kur) *böyük dağ kimi* (gal-am-im) *göyə* (an-ne) *uzanır* (us). Sözün Şumer mətnlərindən *uz/uzu/uzuq* kimi oxunuşları da var. Onların hamısı hazırda türk dilində işlənən *uzun/uzanmaq/uzunluq* və s. sözlərin köküdür.

Us/uş- Şumer dilində *quş* deməkdir. *Us.Ub* quş (*us/uş*) yuvası (*ub*) anlamındadır. Şumerlər quşa *muş* da demişlər. Məncə,

¹⁰³⁸ Куртик Г.Е. Г.э. СПб. 2007. s. 647

¹⁰³⁹ Tuna Osman Nədim. G.э. s. 39

¹⁰⁴⁰ Kaşğari Mahmud. “Divan”. IV c. s.615

¹⁰⁴¹ Струве В.В. Община, храм и дворец // ВДИ. 1963. № 3. s. 18

¹⁰⁴² Канева И.Т. Шумерский язык. СПб. 1996. s. 157

uş sözün ilkin şəklidir. Sonralar onun əvvəlinə *m/k/q* samit səsləri artırılmaqla *muş/kuş/quş* sözləri alınıb. Şumer və türk dillərində sözlərin əvvəlinə və sonuna sait və samit səslərin artırılması yolu ilə yüzlərlə sözün yarandığını da nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, *ir/er=yir/yer; ur=vur* və s.

Hazırda türk dilində *quş* sözünün *quş-muş* şəklində qoşa işlənməsi də onların Şumer dilindəki *us/uş* kökündən yarandığını təsdiqləyir. *Quş* və *muş* sözlərinin *us/uş* kökündən yaranmadığını söyləmək üçün heç bir əsas yoxdur.

Uş- Şumer dilində *rüşeym, uşaq* mənaları verir. Bu gün türk dilində işlənən *uşaq* sözü məhz *uş* kökündən yaranıb.

Uş- həm Şumerdə, həm "Dədə Qorqud"da şəxs adıdır.

Uş- Şumer dilində *ölmək* deməkdir¹⁰⁴³. Türk dilində *uc* bir şeyin sonu, qırağı, axırı, qurtaracağı anlamlarında işlənir. *Ölüm* də həyatın sonu olduğuna görə, ona *uc/uş* deyilib. M.Qaşqarlının "Divan"ında da *uş* sözünə *ölüm* anlamında rast gəlinir. "Divan"da *filankəs öldü* əvəzinə *filankəs uşdu/uçdu* deyildiyini görürük¹⁰⁴⁴. Azərbaycanın bəzi bölgələrində indi də *ölüm* anlamında *uşdu* sözü işlənir. Ölən adama *filankəs uşdu* deyirlər. *Ağlı başından uşdu* ifadəsi də *ağlı başından çıxdı* deməkdir.

Süst olmaq, sustalmaq sözlərinin mənə yaxınlığı onların da həmin kökdən yarandığını söyləməyə əsas verir.

Uş/us- Şumer dilində *ağıl, huş, idrak* mənalarında işlənmiş sözdür¹⁰⁴⁵. Qədim türk dilində də *us* sözü *ağıl, bilik, düşüncə* anlamları bildirib. Çuvaş dilində *ağıl, düşüncə, intellekt* anlamları *as, ağıllı, düşüncəli, başa düşən, anlayan* anlamları isə *asla* sözləri ilə ifadə edilir¹⁰⁴⁶. Çuvaş dilindəki *la* sözdüzəldici şəkil-

¹⁰⁴³ Куртик Г.Е. Г.ə. СПб. 2007. s. 637

¹⁰⁴⁴ Kaşğari Mahmud. "Divan". I c. s. 217

¹⁰⁴⁵ Fərzəli Əjdər. Dədə Qorqud sözü. Bakı. 1999. s. 39

¹⁰⁴⁶ Чувашско-русский словарь. Москва. 1961. s. 49, 50

çisi *li/li/lu/lü*-nün fonetik variantı olub Şumer dilində də bu cür işlənib. Türk dillərinin bir çoxunda *ağıl, ağıllı, müdrik, bilici, sənətkar, ustad* anlamlarında *as* sözü var. Böyük sənətkarlara, ustadlara *azman* deyilir ki, onun da *az* kökündən yarandığı aydın görünür. Orxon-Yenisey abidələrində *usta, sənətkar* anlamlarında *uz* sözü işlənib. Tofalar dilində də ustaya *uz* deyilir: *tebir uzu- dəmir ustası* deməkdir. Tofalar Altayın şimalında yaşayan türk tayfasıdır. L.P. Potapov yazır ki, onların dilindəki metal terminlərinin hamısı türk sözləridir. Müəllif tibir, tibirçi (temirçi, temir), temir- taş, kömür, körük, temir uzu, üzəngi, kərki, qılınc, qısqac sözlərini misal çəkmişdir. Müəllif yazır ki, “Tuva və Yeniseydə metal çıxarılması və metal emalı türk dövlətlərinin yarandığı vaxtdan çox-çox əvvəllərə aiddir. Türklər xırda boylu xüsusi at cinsləri yetişdirməyi öz əcdadlarından öyrənmişdilər. Ola bilsin ki, metal emalını da öz qədim əcdadlarından mənimsəmişdilər”¹⁰⁴⁷.

Məsələ burasındadır ki, qədimdən metal emalı ilə məşğul olmaları, şumerlərin Ural-Altay bölgəsindən qızıl və digər metallar aparmaları bu iki xalqın dil və s. yaxınlıqları onların etnogenetik qohumluğunu göstərir.

Us/uş- Şumer dilində çox bilən, bilikli anlamında da işlənib. Hazırda türk dilində *ağıl* mənasında işlənən *huş* sözü həmin kökdən törənib. Azərbaycan türkcəsinin Muğan şivələrində *çox bilmiş, ağıllı* mənaları bildirən *uğuz* sözü də həmin kökdəndir.

Uşu- Şumer dilində *otuz* deməkdir ($uş \times un = 3 \times 10 = 30$). Türk dilində də otuza üç on, səksənə səkkiz on deyilib.

Uz- Şumer dilində həm də *qaz* deməkdir. *Ki-uz-ga* sözündəki *uz* hecası *qaz* anlamındadır¹⁰⁴⁸. Bu söz *uzu* və *uzuğ* kimi də

¹⁰⁴⁷ Потопов Л.П. Тубалары горного Алтая / ЭИНА. М.1972.с. 62

¹⁰⁴⁸ АШП. СПб, 1997. с. 434

oxunub¹⁰⁴⁹. *Uz* sözü sonradan əvvəlinə *q* samiti artırılmaqla müxtəlif şəkillərə düşüb: *uz/guz/qaz*. Bunların üçü də eyni sözün müxtəlif fonetik variantlarıdır. Deməli, *qaz* sözünün etimonu *uzdur*.

Bir çox hind-avropa dillərində bu söz *qus* (rus), *gaus* (alman), *zuoss* (latış), *hamsas* (qədim hind) şəkillərində işlənir ki, onların hamısının *uz/quz/qaz* kökündən götürüldüyü aydın görünür. Belə olduqda rus dilindəki *qus* sözünün də mənşəyi aydınlaşır.

Toyuq, ördək, qaz və s. ov quşları Avropaya Asiyadan gətirilib. Həmin adlar da quşlarla birlikdə dilə daxil olub. Onların hamısı türk mənşəlidir.

Uzu- Şumer dilində *gələcəyi söyləyən, gələcəkdən xəbər verən* deməkdir. Qədim türk runik abidələrində *uz* sözü *usta, sənətkar* mənalarında işlənib. Hazırda türk dilində *us* (*uz*) sözü çoxmənalılıq kəsb etsə də, onların hamısı bir-birinə yaxındır: *Usta, mahir sənətkar, sənət, müdrik, ağıllı, xeyirxah, bəlağətli* və s.¹⁰⁵⁰. *Uz* (*us*) və *uzu* sözlərinin şəkilcə eyniliyi, mənaca yaxınlığı onların bir dilə mənsub olduğunu göstərir.

Zag- Şumer dilində *tərəf, yan, böyür* mənalarında işlənib¹⁰⁵¹. Osman Nədim Tuna onu *yaxa* sözü ilə eyniləşdirib¹⁰⁵². Hazırda türk dilində *sağ* (*tərəf, yan*) şəklində saxlanıb. *Z/s* səs əvəzlənmələri Şumer və türk dilləri üçün səciyyəvidir.

Zal- Şumer dilində *alovlanmaq, yanmaq* anlamlarında işlənib. Türk dilindəki *alovlanmaq* (*yalovlanmaq*) sözü ilə səsleşir.

Zal- Şumer dilində *parlaq, parıldamaq, işıldamaq* anlamın-

¹⁰⁴⁹ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. с. 51

¹⁰⁵⁰ Məmmədov A.M. G.ə. AFM. Bakı. 1983. s. 6

¹⁰⁵¹ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии.М.1967. с. 434

¹⁰⁵² Tuna Osman Nedim. G.ə. s. 15

dadır. M.Kaşğarlıda *az işıldamaq*, *az parlamaq* anlamlarındakı *yaldra* və *cilalı*, *parlaq*, *süslü* anlamlarındakı *yaldruk/yaldrik* sözləri ilə səsləşir.

Zage- Şumer dilində *səninki* anlamındadır. Sözün sonundakı *ge* şəkilçisi *gi/ki* yerində işlənib. Ondan azacıq fərqlənir. *Za/(zu/ze)* isə *sənin* deməkdir.

Zara- Şumer dilində yönlük hal şəkilçisi (*a*) qəbul etmiş şəxs əvəzliyidir. *Sənə* deməkdir.

Zalağ- Şumer dilində insanın daxili orqanlarından birinin adıdır. Onu *qaraciyər* kimi tərcümə edirlər. Şumer dilində bir cümləyə baxaq: *İnim-guruş-uru-na-şe-şa-ga-ni an-hul har-rani ba-an-zalağ*¹⁰⁵³. Həmin cümləni belə tərcümə etmişlər: *Şəhər sakinlərinin sözlərindən ürəyi sevinclə doldu, qaraciyəri işıqlandı*¹⁰⁵⁴.

Burada *zalağın qara ciyər* kimi tərcüməsi doğru deyil. Başqa mətnlərdən *qara ciyərin ba* (bağır) adlandığını bilirik. *Zalağın dalağ* olduğunu düşünməyə əsas var. *Dalağı sancmaq* ifadəsi də bu şeyrdəki fikirlə səsləşir. Onda *zalağ* elə *dalağ* deməkdir.

Mahmud Kaşqarlı *dalaq* sözünün *talaq* və qıpçaqca *sulak* şəkillərini qeyd edib¹⁰⁵⁵. *Zalağ*, *dalaq*, *talaq* və *sulak* eyni sözün müxtəlif fonetik variantlarıdır.

Zalag- Şumer dilində sağır nun səsi var. Ona görə mətnlərdəki bəzi *ğ* və *g* səslərini *nğ* kimi oxumaq lazım gəlir. *Zalang* sözü türk dilində *yalang/yaling/yalov/alov* şəkillərindədir. O hərfi dildə sonra yaranıb.

Zi- Şumer dilində *qalxmaq*, *ayağa durmaq*, *yüksəlmək*,

¹⁰⁵³ ШГЭ. ВДИ. 1964. № 3. s. 261

¹⁰⁵⁴ Yənə orada, s. 264

¹⁰⁵⁵ Kaşğari Mahmud. "Divan". IV c. s. 497

ucalmaq anlamlarında işlənib¹⁰⁵⁶. Hazırda türk dilində işlənən və mənaca ona yaxın olan *zil*, *zirək*, *zirvə* kimi sözlərin həmin yuvadan yarandığı şübhə doğurmur.

Zi- Şumer dilində nəfəs deməkdir.

Zibin- Şumer dilində *çibin* deməkdir. *Z/ç* səslərinin əvəzlənməsi hər iki dil üçün səciyyəvidir. Bu sözlərdən biri digərinin fonetik variantıdır. Onların eyniliyini sübuta ehtiyac yoxdur.

Zig/zi-zi- bax: *zi* (qalxmaq, ayağa durmaq, yüksəlmək, ucalmaq anlamlarında)

Zi(d)- Osman Nədim Tuna bu sözü türk dilindəki *çin* (gerçək, çin olmaq) sözü ilə eyniləşdirib¹⁰⁵⁷: *zid/zin/çin* şəkildə-yişmələri mümkündür.

Zid.Gu- Şumer dilində mürəkkəb söz olub, iki tərkib hissəsindən yaranıb: *zid* və *gu*. **Zi(d)** Şumer dilində nəfəs deməkdir ki, bu da *diri*, *canlı* anlamına uyğundur. *Gu*-güldür. Onda *Zid.Gu* sözü təzə gül, tər gül, canlı gül, dərilməmiş, solmamış gül anlamı verir.

Zi.Qa- Şumer dilindən *ziyan* kimi oxunub¹⁰⁵⁸. Hər iki söz şəkildə və anlamca bir-birinə çox oxşayır. Şumer yazılarında sözün sonundakı samitlər çox zaman oxunmur. Ona görə *zi.qa* sözünü həm də *ziqan* kimi oxumaq olar. *Q/y* samit əvəzlənməsi nəticəsində söz asanlıqla *ziyan* şəklinə düşür. Ahəng qanunu pozulmasın deyə sözü *zi.qa/zıqan/zıyan* kimi oxumaq daha doğrudur.

Şumer dilində işləndiyinə görə onun şumer-türk sözü olduğu şübhə doğurmur.

¹⁰⁵⁶ ШГЭ. ВДИ. 1964. № 3. с. 256

¹⁰⁵⁷ Tuna Osman Nedim. G.ə. s. 16

¹⁰⁵⁸ Куртик Г.Е. G.ə. СПб. 2007. с. 655

Ziz- Osman Nədim Tuna bu sözü türk dilində samanından ayrılmış taxıl yığını anlamında işlənib *çeç* sözü ilə eyniləşdirilib¹⁰⁵⁹.

Ziy- İ.M.Dyakonov və V.K.Afanasyeva bu sözün Şumer dilində *həyat* anlamında işləndiyini yazmışlar¹⁰⁶⁰. *Zi* (həyat)–*şa* (ürək)- *qal* (böyük). Nəsimidə *yaşamaq* anlamında *ziy* sözünə rast gəlinir¹⁰⁶¹.

Zi/zid- İ.M.Dyakonov bu sözü *zi/zid* şəkillərində oxuyub¹⁰⁶². Şumer dilinin EK ləhcəsində *zi*(d), ES ləhcəsində *zi* şəklində olub, *sağ*, *salamat* deməkdir.

Zi/si- bu söz Şumer dilinin EK ləhcəsində *zi* və ES ləhcəsində *si* şəklində olub, *ürək*, *həyat* anlamlarında işlənib.

Zirdum- Şumer dilində *zeytun* deməkdir¹⁰⁶³. Sözlərin eyniliyi isə göz qabağındadır. *Zirdum* və *zeytun* sözlərinin hər ikisində Ahəng qanunu pozulur. Bunu nəzərə alıb sözü Türkiyə türkcəsində olduğu kimi *ziytin* kimi oxumaq daha doğrudur.

Zirzirri- Şumerdə bir kanalın adıdır¹⁰⁶⁴. *Zir* sözünün təkrarlanması və sonuna *li* sözdüzəldici şəkilçisi qoşulmaqla yaranıb. Hecaların təkrarı yolu ilə söz yaradıcılığı Şumer və türk dilləri üçün çox səciyyəvidir.

Zu/ze – Şumer dilində şəxs əvəzliyidir, *sən/sənin* deməkdir. *Udu-zu* sənin qoyunların anlamındadır. Həm qadına, həm də kişiyyə aiddir.

¹⁰⁵⁹ Tuna Osman Nedim. G.ə. s. 16

¹⁰⁶⁰ Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. s. 49

¹⁰⁶¹ Qəhrəmanov C. Nəsimi Divanının leksikası. Bakı. 1970. s. 280

¹⁰⁶² Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М. 1967. s. 49

¹⁰⁶³ M.İ.Çığ. Sumerlerde Tufan, Tufanda Türkler. İst. 2009. s.110

¹⁰⁶⁴ Никольский Н.М. Г.э./ВДИ. 1938, №4. s. 79

Zu- Şumer dilində bilmək deməkdir¹⁰⁶⁵. Azərbaycan türkcəsinin Muğan şivələrində *çoxbilmiş, ağıllı* anlamları bildirən *uğuz* sözü *zu* ilə yaxından səsləşir. *Uğuz* mürəkkəb sözdür. Onun *uğ* hecası nəsil, tayfa anlamındadır. *Uz* hecası isə *zu* sözünün əks oxunuşudur.

Zu/us- Şumer dilində *ağıl, bilik, düşüncə* deməkdir. Türk dillərində də bu söz *us* şəklində eyni anlamda işlənir.

Zu/us- Şumer dilində *huş* deməkdir. Türk dillərində *us* şəklində *huş* anlamında işlənib.

Zu/us- Şumer dilində *təcrübə, səriştə, yetkinlik* deməkdir. Türk dillərində həmin anlamlarda işlənən *usta* və *uzman* sözlərilə səsləşir.

¹⁰⁶⁵ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб. 1996. с. 85

NƏTİCƏ

Şumer və türk dillərinin qohumluğu haqqında çox yazılıb, onların bir çox oxşar xüsusiyyətlərinə toxunulub. Əksər hallarda istənilən iki dilin qohumluğunun sübutu üçün müəyyən şərtlər irəli sürülür. Onlardan üçü çox əsasdır: hər iki dildə qohumluq, say və bədən üzvlərinin adlarını bildirən eyni terminlərin olması. Şumer və türk dillərinin qohumluğunun sübutu üçün eyni şərtlər ortaya atılır və hələlik bu cür maddi sübutların tapılmadığı vurğulanır. Burada qərəzli yanaşmalar yox deyildir. İ.M. Dyakonovun aşağıdakı fikirləri bunu aydın şəkildə göstərir: “Birincisi, şumer dilinin türk və monqol dilləri ilə linqvistik bağlılığı haqqındakı köhnə nəzəriyyə heç vaxt sbut olunmayıb. İkincisi, hətta əgər bu bağlılıq olubsa belə, linqvistikadan irqi qohumluğa doğru nəticə elementar yasaqlanmış üsuldur. Üçüncüsü, Orta Asiyanın əhalisi min il (və daha əvvəl) özü hələ monqoloidlərə, böyük bir hissəsi isə braxisefallara aid edyildi”¹⁰⁶⁶.

Buradakı ikibaşlı fikirlər, həqiqəti gizlətmək üçün seçilmiş üslub göz qabağındadır. Məhz bu cür qərəzli, heç bir elmi əsası olmayan, siyasi konsepsiyalara xidmət edən fikirlərin müəlliflərinə birdəfəlik doğru yolu göstərmək məqsədilə mənim apardığım araşdırmalarda hər iki dilin materiallarına kompleks yanaşılıb, bu günə qədər irəli sürülmüş şərtlərə cavab verən kifayət qədər oxşarlıq faktları üzə çıxarılıb. Bunlardan ən başlıcası hər iki dildə qohumluq, say və bədən üzvlərinin adlarını bildirən eyni terminlərin, 10-dan çox omonimin, 20-dən çox kök feillərin, həmçinin 1000-ə yaxın eyni yaxud oxşar sözün tapılmasıdır. Şumer və türk dillərinin qohumluğu haqqındakı mübahisələrə son qoymaq üçün bu şərtlərin sayını 30-a çatdırmışam. Burada onların hamısının cavabı var.

1. Şumer və türk dillərinin hər ikisi biçimli (aqlütinativ) dildir.

¹⁰⁶⁶ Дьяконов И.М. Этнический и социальный факторы в истории древнего мира на материале шумера/ВДИ. М. 1963. № 2. с. 125

Hər iki dilin quruluşu eynidir. Hər iki dildə şəkilçilər standartdır, yəni şəklini dəyişmir, hərəsinin yalnız bir anlamı var. Hər hansı qrammatik anlamı ifadə etmək üçün həmişə eyni şəkilçi işlədilir. Morfemlərin səddi bir-birindən aydın surətdə ayrılır, morfemlər öz müstəqil anlamlarını saxlayır¹⁰⁶⁷.

2. Şumer və türk dillərində Heca qanunu var.

Şumer və türk dillərində bütün sözlər və şəkilçilər ən azı bir hecadan ibarətdir. Heca olmayan söz və şəkilçi yoxdur. Şumer və türk dillərində sözlər səslərdən yox, hecalardan əmələ gəlir. Əv-vəlcə ya ünlü səslər ayrılıqda, ya da iki və daha çox səs birləşib heca yaradır, sonra ya hecaların özləri müəyyən anlam daşıyıb, söz olur, yaxud iki və daha artıq hecadan yeni sözlər yaranır: ağ, an, at, ay, il, su, ut/ud/od, at+lı, ay+lıq, il+lik, su-cuq, od+lu və s.

Şumer mixi yazıları heca yazısıdır. Şumerlər sözləri heca-heca yazırdılar. Burada hər işarə bir hecanı bildirir. Şumer və türk dillərində sözlər heca-heca tələffüz edilir, sətirdən-sətir keçirilərkən yalnız hecaların birləşdiyi yerdən qırılır. Heca vəzni türk dilinin vəznidir. O da Heca qanunu ilə bağlıdır. Bir sözlə, Şumer və türk dillərində pozulmaz, dəyişilməz bir heca sistemi var ki, bunun adı Heca qanunudur.

Şumer və türk dillərində gedən proseslərin heç birini Heca qanunundan kənarında öyrənmək olmaz. Araşdırmalar göstərir ki, Şumer və türk dillərində ilk sözlərin yaranmasından tutmuş sonrakı mərhələlərdə baş verən ən mürəkkəb proseslərə qədər hər şey Heca qanununun prinsiplərinə tabe olmuşdur. Şumer və türk dillərinə biçimlilik (aqlütinativlik) verən də Heca qanunudur.

3. Hər iki dildə Ahəng qanunu var. İndiyə qədər Ahəng qanununa belə tərif verilib: sözdə uyğun ünlü və ünsüz səslərin bir-birini izləməsi. Lakin Heca qanunu onun doğru olmadığını göstərir. İndi Ahəng qanununun tərifi belədir: sözlərdə uyğun ünlü və ünsüz səslərdən əmələ gəlmiş hecaların bir-birini izləməsi. Buna aid Şumer və türk dillərindən bir neçə söz göstərmək olar: Nannar,

¹⁰⁶⁷ M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri. B. 1989. s.8,115,116

Utu, İrninni, uru, balta, kara/qora, buzur/pozur.

4. Hər iki dildə bədən üzvlərinin adlarını bildirən eyni terminlər var və onların sayı 20-dən çoxdur.

A – Şumer dilində *əl* deməkdir¹⁰⁶⁸. Çuvaş dilində *əl* sözü *a* (*al*) şəklində işlənir. *Al/əl* sözü semantik yuva olub və ondan çoxlu sözlər yaranıb.

Agarin– Şumer dilində *qarın* deməkdir¹⁰⁶⁹. *Aqarin* sözünün əvvəlindəki *a* hərfini götürəndə onun yerində *qarın* sözü qalır ki, bu da hazırda türk dillərində eynilə mövcuddur. *A* səsi sözün əvvəlinə sonradan da artırıla bilər.

Ba– Şumer dilində *bağır*, *qaraciyər* deməkdir. Hazırda türk dilində qaraciyərə *bağır* deyilir. Qədim türk dilində də *bağır* sözü *ba* şəklində yazılıb.

Baş- bu gün türk dilindəki bütün anlamlarda həm də Şumer dilində işlənib. Sözün ideoqramı SAQ-dır. Şumerlər özlərini *qarabaş* adlandırırdılar.

Bütün Şumer qaynaqlarında bu söz *saq.qa.qa* kimi yazılıb, *qarabaş* kimi oxunub. *Qarabaş* sözü *qara* və *baş* morfemlərindən əmələ gəlib ki, onların hər ikisi türk sözüdür. *Qarabaş* sözü də hazırda olduğu kimi türk dilində eyni anlamda işlənir.

İgi– Şumer dilində *göz* deməkdir. Şumer dilində *o/ö* hərfləri olmadığına görə, onu bu cür interpretasiya etmişlər: *igi*¹⁰⁷⁰. Sözün sonundakı *z* Şumer dilinin qaydalarına uyğun olaraq oxunmur. Deməli, *igi* kimi interpretasiya edilmiş söz *göz* sözünə çox oxşayır ki, bu da hazırda türk dilində işlənəkdədir.

Bir cümləyə baxaq: *igi mu-ul-muş-muş-u-ne*¹⁰⁷¹. Tərcüməsi belədir: *ilan gözlü igid*.

Kasuga- Şumer dilində *qursaq* anlamındadır¹⁰⁷². Hazırda *qursaq* sözünün türk ləhcələrində *kursaq*, *qursaq*, *kursuq*, *kursuqa* şəkillərində tələffüzünə rast gəlinir. Bundan başqa, türk dilin-

¹⁰⁶⁸ Дьяконов И.М. НДПА/ПАЭС. Т. 1. Москва.1958. s. 12

¹⁰⁶⁹ Muazzez İlmiye Çiğ. G.ə. s.37

¹⁰⁷⁰ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 47

¹⁰⁷¹ Афанасьева В.К. ОПШП/ПАС.ІІІ кн. М. 1979. s.53

¹⁰⁷² M.İ.Çiğ. Sumerlilərdə Tufan, Tufanda Türklər. İst, 2009. s.109

də ombanın qarınla bitişən bükük hissəsinə *qasıq* deyilir. *Qasıq* sözü demək olar ki, *kasuqanın* eynidir. *Qursaq qasıq* nahiyəsində yerləşən daxili orqandır. Bu iki sözün bir kökə bağlılığı təbiidir. Bütün hallarda hər üç sözün eyniliyi göz önündədir.

Qaba– Şumer dilində *qabaq*, *sinə*, *döş* mənalarında işlənilib. Bu söz *ga-ba* kimi interpretasiya edilir: *Ur-lum-ma gaba-ni-şe i-gub*¹⁰⁷³. Belə tərcümə olunur: *Urlumma onun qabağında dayandı*. *Qaba* sözü bu gün türk dilində işlənən *qabaq* (döş, sinə, köks) sözünün eynidir.

Şumerlər arabanın *qabaq* oxunun bir hissəsinə *qaba-qal* deyirdilər ki, *qaba* sözü yenə *qabaq* deməkdir.

Qaba(ra)- qədim türkcədə düyməyə, osmanlı türkcəsində mismarın başındakı yumruya *kabara*¹⁰⁷⁴, balkar-qaraçay dilində qadın döşlüyünə (lifçik) *qabara* deyilir ki, hər iki söz Şumer dilindəki *qaba* (döş, sinə) sözünə *ra* sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla yaranıb.

Qaba sözü *sinə*, *döş* anlamlarında *qabar* sözü ilə tam üst-üstə düşür. Qadın döşü qabardığına görə, *qabara* sözünün də həmin yuvadan yarandığı aydın görünür.

Qarı(u)- şumerlərin işlətdikləri əkinçinin təqvimində *qaruş* ölçü vahidinə rast gəlinir. Bu sözün ideoqramı KUŞ-dur. *Qaruş* mürəkkəb söz olub, *qarı* və *uş* tərkiblərindən əmələ gəlib. Türk dillərində qolun dirsəkdən biləyə qədər olan hissəsi *qarı*, biləkdən barmaqların ucuna qədər olan hissəsi isə *ovuc* (uş) adlanır¹⁰⁷⁵. Qolun dirsəkdən biləyə qədər olan hissəsi Şumer dilində də *qarı* adlanıb. *Qarış/qaruş* sözü bu cür yaranıb: *qarı/qaru+şu/uş* = *qarış/qaruş*.

Qarış ölçü vahidi kimi bu gün də türklərdə işlənir. Sözün yazılışı və tələffüzü dəyişməyib.

Qu.Murğu- Şumer dilində *bel sütunu*, *onurğa* deməkdir.

¹⁰⁷³ Канева И.Т. Направительный падеж в Шумерском языке / ПАС. III книга. Москва. 1979. s. 120-121

¹⁰⁷⁴ Радлов В.В. ОСТН. т. II. ч. I. СПб. 1893. s. 442

¹⁰⁷⁵ Altaıca- türkcə sözlük. Ankara. 1999. s. 99; Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı. 1964. s. 18

Türk dilindəki *onurğa* sözü ilə səsləşir: *Qu.Murğu/Qumurğa/qomurğa/onurğa*. Bir neçə fonetik dəyişmədən sonra *Qu.Murğu* sözü *onurğa* şəklinə düşüb. *O* səsi dildə sonradan yaranıb və *qumurğa* sözündəki birinci *u* səsinə əvəzləyib.

Mi – Şumer dilində qadına aidlik bildirən sözdür. *Mə* şəklində oxunması daha doğrudur. Onun təkrarlanması yolu ilə *məmə* sözü yaranıb. Türk dilinin əksər ləhcələrində əzizləmə anlamında anaya *məmə* deyirlər. *Ana/ama/məmə* sözlərinin kökündə *mə/ma* hecası aydın görünür. Sözüün kökü *a* səsidir, ona *ma* hecası qoşulub, *ama* sözü alınıb.

Şul uş - Şumer dilində ovuc deməkdir. Bir mətnə baxaq: *Şu-na ba-an-sum-ma*¹⁰⁷⁶. Tərcüməsi belədir: *Onun ovçuna (əlinə) qoydu (verdi)*. Burada *şu* sözünü həm *əl*, həm də *ovuc* kimi tərcümə etmək mümkündür.

Ovuca altay dilində *uş*¹⁰⁷⁷, uygur dilində *uş/oç/ oçum*¹⁰⁷⁸, yumruğa *muş* deyilir ki, onların hamısında *uş* kökü olduğu kimi qalır.

Teş (tiş)– bu söz Şumer dilində cinsi orqan bildirir¹⁰⁷⁹. Hazırda türk dilində heyvanların cinsini bildirən *dişi* sözünün *teş/tiş* kökü ilə eyniliyi göz qabağındadır. Deməli, Şumer dilindəki *teş/ tiş* sözü türk dilində *dişi* şəklində ilkin mənasını və azacıq fərqlə tələffüz və yazılış formasını saxlayıb.

Ti(l) - Şumer dilində *dil* demək olub, ideogramı da T-dır. Onu *emeləmə* kimi oxuyurlar ki, bu da *əmmək* anlamındadır. *Til* və *dil* eyni sözlərdir.

Şumer dilində *til/dil* bədən üzvünün adıdır. *Əmə* sözü isə danışmaq dilini bildirmişdir.

Ur- Şumer dilində *ağ ciyərin* adıdır. Türk dillərində *üfürmək*, *üfürüb şışirtmək*, *nəfəs vermək*, *nəfəs almaq* anlamlarında

¹⁰⁷⁶ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. s. 121

¹⁰⁷⁷ Altayca- türkçə sözlük. Ankara. 1999. s. 195

¹⁰⁷⁸ Necip Emir Necipoviç. Yeni uygur türkçesi sözlüyü (ruscadan çevireni İklil Kurban). Ankara. 1995. s. 288,293 (Bundan sonra Necip Emir Necipoviç. G.ə. kimi göstəriləcək)

¹⁰⁷⁹ Fərzəli Əjdər. Dədə Qorqud sözü. Bakı. 1999. s. 39

ür sözü işlənib¹⁰⁸⁰ ki, bunların hamısı birbaşa ağ ciyərlə bağlıdır.

Qorxaq adamlara *ağciyər* deyirlər. Çox güman ki, *qorxaq* sözü *ağciyər* demək olan *ur*dan yaranıb: *ur/urxaq/orxaq/qorxaq*.

Ur- Şumer dilində həm də *ürək* deməkdir. Türk dilindəki *ürək* sözünün köküdür.

Zalağ- Şumer dilində insanın daxili orqanlarından birinin adıdır. Onu qaraciyər kimi tərcümə edirlər. *Qara ciyər* Şumer dilində *ba* (bağır) adlanır. *Zalağın dalağ* olduğunu düşünməyə əsas var. “Dalağı sanmaq” ifadəsi bu fikirlə səsləşir. Onda *zalağ* elə *dalağ* deməkdir.

Gir- Şumer dilində *ayaq* deməkdir: *nam-tar şu nu-tuku gir nu-tuku*¹⁰⁸¹. Tərcüməsi belədir: *Namtarın nə əli var, nə ayağı*. Bu cümlədəki *gir* sözü məhz ayaq anlamındadır. Azərbaycanın bəzi bölgələrində ayağa *qurumuş* deyilir. *Qur* kökü ilə *gir* morfeminin eyniliyi heç bir şübhə doğurmur.

Gəştuka- Şumer dilində *qulaqlarını şəkləmək, dinləmək, qulaq asmaq, eşitmək* anlamlarında işlənib. *En-e kur-lu-ti-la-şe geş-tuğ-ğa-ni na-an-ğub*¹⁰⁸². Tərcüməsi belədir: *Kahin (Bilqamis) qulaqlarını ölməzlər dağına şəklədi*.

Qədim uyğur dilində bu sözə olduğu kimi, həm də ilkin anlamında rast gəlinir *Ezrya tanrıya, gün, ay tanrıya, güclü tanrıya, burkanlara inandıq, bel bağladıq, qulaq asdıq (niğosak), dörd nur damlası könlümüzə damğaladıq*¹⁰⁸³. Mətnə *niğosak* sözünün *qulaq* anlamında işləndiyi daha çox ağılabatandır. Türk dilindəki *huş-guşla* qulaq asmaq ifadəsindəki *guş* sözü də *geştuka* sözünün *geş*, *niğosak* sözünün *goş* hecası ilə səsləşir. Sözün *qulaqlarını şəklədi* şəklində tərcüməsi göstərir ki, onun *geş* hecası qulaq deməkdir.

Ka- Şumer dilində çoxanlamlı sözdür. Bir mənası da *ağız*

¹⁰⁸⁰ Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri / AFM. I kitab. Bakı. 1983. s. 9 (Bundan sonra Məmmədov A. G.ə. kimi göstəriləcək)

¹⁰⁸¹ Канева И.Т.Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с.50

¹⁰⁸² Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. s. 40

¹⁰⁸³ Əski türk yazılı abidələri müntəxabatı. Bakı. 1992. s. 127,131

deməkdir. Bir mətnə baxaq: *ka ki-şe bi-in-gar ka ba-an-da-zalag*¹⁰⁸⁴. Tərcüməsi belədir: *O ağızını torpağa toxundurdu, ağızını təmizlədi*. Burada iki dəfə *ağız* sözü işlənib.

Azərbaycanda qapının ağızına *kandar* deyilir. *Kandarın ka* kökündən yarandığı aydın görünür. Həm də onun *qapının ağızı* anlamı *ka* kökünün *ağız* anlamında işləndiyini göstərir.

Unu- Şumer dilində *yanaq* deməkdir. Bakı şəhərində *yanaq* anlamında *guna* sözü işlənir. Bu sözün çox asanlıqla *yanaq* sözünə çevrildiyi aydın görünür. *Unu* kökünün əvvəlinə *y* ünsüzü artırılmaqla söz *yunu* şəklinə düşür, onun da sonuna *q* ünsüzü qoşulanda *yanaq* sözü əmələ gəlir. Burada sözün aşağıdakı fonetik şəkildəyişmələri baş verib: *yun/yunu/yunuq/yunaq/yanaq*.

Ur- Şumer dilində *bədənin dizə qədər olan hissəsi, iç, qucaq, özək* anlamları bildirib. Türk dilində də ayağın dizə qədər olan hissəsi *ur* adlanır.

Bunlar Şumer və türk dillərinin əsas leksik fondunda işlənmiş bədən üzvlərinin adlarını bildirən terminlərin hamısı deyil. Bilmək lazımdır ki, hind-avropa dillərində bədən üzvlərindən yalnız ayağın adı eyni yaxud oxşardır¹⁰⁸⁵. Deməli, Şumer və türk dillərinin əsas leksik fondunda işlənmiş 20-dən çox bədən üzvünün adını bildirən terminin eyniliyi yaxud oxşarlığı heç vaxt təsadüf ola bilməz.

5. Hər iki dildə qohumluq bildirən eyni terminlər var və onların sayı 10-dan çoxdur.

Şumer və türk dillərində qohumluq bildirən xeyli eyni sözlər var. Həmin sözlərdən bəziləri aşağıdakı cədvəldə göstərib.

Qohumluq	Şumer dilində	Türk dilində
Ana	ama	ana/ama
Ata	ada/ata	ada/ata
Əcdad	abba	abba/baba
Baba	aba	baba/aba
Bacı	ege	ege(r)

¹⁰⁸⁴ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с. 45

¹⁰⁸⁵ Süleymenov Oljas. Az i Ya. Azərneşr. Bakı. 1983. s. 181

Qardaş	abi	abi
Oğul	dumu	dumu
Yeznə	uşşa	yezne
Dam	damad	kürəkən

6. Hər iki dildə say bildirən 10-a yaxın eyni termin var.

Şumer və türk dillərində bir sıra saylar da eyni cür ifadə edilib. Şumer dilində iki sayı *ikki*, üç sayı *eş/uş*, on sayı *u* və s. şəkillərində deyilib. Bunlar sayların eyniliyinə aid yaxşı misallərdir. Bəzi sözlər isə şəkilcə saxlanıb, anlamca dəyişib. Məsələn, iki sayına Şumer dilində *ikki* ilə yanaşı, *min* də deyilib. Bu söz hazırda türk dilində *min* sayını bildirir. Beş sayı *i* şəklində bir səsdən ibarətdir. Şumer dilində ilk ünsüzlərin çox zaman oxunmadığını nəzərə alsaq, onda sözün *bi* olduğunu görə bilərik. *Bi* isə *biş/beş* şəklində hazırda türk dilində işlənir.

Şumer dilində otuza *üçon* deyilib. Bu cür say sisteminə Orxon- Yenisey yazılarında rast gəlinir. Otuza *üçon*, səksənə *səkkiz on* deyilir.

7. Türk dilində yad dillərdən alınma kök feil yoxdur. Yəni kök feillər istisnasız olaraq türk sözləridir. Ona görə Şumer və türk dillərinin qohumluğundan danışarkən onların hər ikisində eyni feillərin tapılması bir şərt kimi qarşıya çıxır. Həm də bu daha çox inandırıcı argument sayılır. Şumer və türk dillərində bir-birinin eyni, yaxud oxşar olan xeyli feillər var.

Ağ- qalxmaq, ucalmaq, yüksəlmək; *ba-* batmaq, ba- bağışlamaq; *dur-* durmaq, dayanmaq, duracaq; *duğ-* danışmaq; *te/de/ti/di-* demək; *dar-* dağıtmaq, darmadağın elmək; *gin-* genimək (onu daha çox getmək, yerimək kimi başa düşür və bu cür də tərcümə edirlər. Türk dilindəki genimək sözüylə daha yaxından səsləşir); *gir-* girmək, daxil olmaq; *ir-* getmək, çatmaq, yetişmək; *id-* yola salmaq, göndərmək; *kad/kat-* bərkitmək, bağlamaq; *kar-* oğurlamaq; *qal-* qalmaq, yaşamaq, sağ olmaq; *sum/sun-* vermək, təqdim etmək; *tud/tuu/tuğ/duğ/doğ-* doğmaq; *suç-* soxulmaq, özünü soxmaq, girmək, daxil olmaq; *sir-* yazmaq; *sar/sır-* sırmaq, sarımaq; *taq/tek-* dəymək, toxunmaq; *tuş/tüş/düş-* düşmək, oturmaq, atdan düşmək, qonaq düşmək, çökmək, dizi üstə düşmək;

ru/ur- vurmaq; *udi-* uyumaq, yatmaq; *ul-* öldürmək və s.

Həmin feillərin bir çoxu hər iki dildə yazılışca və anlamca bir-birinin tam eynidir. Onların yazılışında bəzi hallarda cəmi bir səs fərqiə rast gəlinir. Bu feillər Şumer və türk dillərinin hər ikisi üçün ortaq sözlərdir. Onların heç birinə bu feillər kənardan, yad dillərdən gəlməyib.

8. Şumer dilində də cins kateqoriyası yoxdur. Canlı və cansız kateqoriyaları var. Türk dilində olduğu kimi, Şumer dilində də heyvanlar cansız kateqoriyaya aiddir.

9. Hər iki dildə ismin halları və hal şəkilçiləri demək olar ki, eynidir.

Tofiq Hacıyev, Qəzənfər Kazımov, Məmmədəli Qıpçaq (Novruzov) Şumer və türk dillərindəki hallar və hal şəkilçiləri arasındakı uyğunluqları üzə çıxarıblar.

Mütəxəssislər Şumer dilində on hal müəyyənləşdiriblər. Ramiz Əsgər Mahmud Qaşqarlının “Divan”ında səkkiz hal olduğunu yazır¹⁰⁸⁶.

Şumer dilindəki halların altısı türk dilində bu gün mövcud olan hallara tamamilə uyğundur. Adlıq, yiyəlik, yönlük, yerlik, təsirlik və çıxışlıq hallar. Digər dörd hal əslində bu altı halla birləşdirilə bilər. Məsələn, yerlik-yönlük hal həm yerlik, həm də yönlük hallara uyğundur. Şumer dilindəki alət və türk dilindəki yerlik hal şəkilçiləri bir-birinə oxşayır. Yerlik hal Şumer dilində də hərəkətin, işin baş verdiyi yeri bildirir. Bu zaman *ta/da*, *tə/də* şəkilçilərindən istifadə edilir. Əksər hallarda ünsüzlər düşür. Məsələn, şumercə *Bu gündə* ifadəsi *Ud-bi-ə* şəklində yazılır. Mətnə *ud-gün*, *bi-bu*, *ə-də* deməkdir.

Türk dilində olduğu kimi, Şumer dilində də yönlük hal hərəkətin kimə, nəyə, hara yönəldiyini bildirir. Əslində Şumer dilindəki yerlik-yönlük hal türk dilindəki yönlük və yerlik halların parçalanması nəticəsində yaradılıb. Hər iki dildə yönlük halda daha çox *a*, *ə*, bəzən də *şe* şəkilçilərindən istifadə edilir ki, bunlar yön, səmt, istiqamət bildirir. Məsələn, *Enlilə* sözü bu cür də deyilir və yazılır. Yaxud *Ki-şe -yerə*.

¹⁰⁸⁶ Kaşgari Mahmud. “Divan”. II c. s. 353-354

Çıxışlıq hal Şumer və türk dillərində bir-birinə çox uyğun gəlir. Çıxışlıq halda *ta/da, tə/də* şəkilçiləri iştirak edir və yazıldığı kimi yox, *tan/dan, tən/dən* kimi tələffüz edilir. Bu da ondan irəli gəlir ki, Şumer dilində son ünsüzlər çox zaman oxunmur. Çıxışlıq hala aid aşağıdakı misalda bunu aydın görmək olur: *Anşan Anşan-ta mu-na-gin. Anşanlılar Anşandan onun yanına gəldilər. Yaxud yerdən sözü ki-ta, göydən sözü anta* şəkillərində yazılsa da, *Ki-tən (dən)-yer-tən(dən) və antan(dan)-göy-dən* şəkillərində tələffüz edilib. Başqa bir misala baxaq: *mu-da-20-ta*. Cümlə belə tərcümə edilir: *20 il bundan əvvəl. Başqa mətn: itud-ta ud-22 ba-ta-ra-zal. Yəni aydan (itud-ta) 22 gün (ud-22) keçdi (ba-ta-ra-zal).*

Göründüyü kimi, Şumer və türk dillərində çıxışlıq halın quruluşu, vəzifəsi, məqsədi, məzmunu və şəkilçiləri də bir-birinin eynidir.

Qədim türk yazılı abidələrində və “Dədə Qorqud”da çıxışlıq halda *-da, -də* şəkilçiləri işlənib¹⁰⁸⁷. Q.Kazımov “Dədə Qorqud”dakı və Şumer dilindəki çıxışlıq halları tutuşdurub “Dədə Qorqud”un tarixinin daha qədim olduğu fikrini söyləyir¹⁰⁸⁸.

Deməli, Şumer və türk dillərində hallar və hal şəkilçiləri arasında çox böyük oxşarlıqlar var.

10. Şumer və türk dillərində işarə və şəxs əvəzliliklərinin yazılışı və tələffüzü demək olar ki, eynidir.

Şəxslər	tək	cəm (şum)	tək	cəm (türk)
1	ma, ma-e	me(n)de(n)	mən	biz
2	za, ze, za-e	me(n)zen	sən	siz
3 s.a.	a, ane, ene	anene, enene	o	onlar
3 s.p.	bi	bi	-	-

Şumer dilindəki şəxs əvəzliliklərinin türk dilindəkindən əsas fərqi üçüncü şəxsin sosial aktiv və sosial passiv şəxslərə bölünməsidir. Cəmdə və təkdə digər əvəzliliklər yalnız fonetik baxımdan fərqlənir. Üçüncü şəxsin təkinin *a* səsile ifadəsi qədim türk dilindəkinin eynidir. Qədim türk dilində *o* hərfi olmadığına görə,

¹⁰⁸⁷ Əlisa Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B. 1993. s.88-89

¹⁰⁸⁸ Qəzənfər Kazımov. Seçilmiş əsərləri. VI c. Bakı. 2009. s. 121

üçüncü şəxsin təkisi *a* və *u* səslərilə ifadə olunub.

Şumer dilində işarə əvəzlilikləri *e* (o) və *bu* (bi) şəkillərindədir. *O* işarə əvəzliyinin *e* səsilə ifadəsi Şumer dilində *o* hərfinin yoxluğu ilə bağlıdır. *Bu* işarə əvəzliyi isə hər iki dildə eynidir.

Hər iki dildə şəxs və işarə əvəzliliklərinin hallanması arasında da çox yaxın oxşarlıq var.

11. Hər iki dildə bir səsdən ibarət 10-dan çox eyni söz var.

Şumer və türk dillərində ilk sözlər yalnız bir səsdən-ünlülərdən ibarət olub. Ünlü səslərin təklikdə müstəqil söz olduğunu qaynaqlar da göstərir. Hazırda türk dilində *o* şəxs və işarə əvəzlilikləri bir səsdən ibarətdir. Bu sözlər Şumer dilində də bir ünlü səsdən ibarət olub. Azərbaycan dilində *a* və *ə* müstəqil mənalı sözlər olub, hazırda müraciəti yönləndirmə vasitəsi yerində çıxış edir.

“Böyük Türkcə sözlük”də *a* sözünün *ağa*, *usta*, *əfəndi* anlamlarında işləndiyi, *öskürməyi*, *bəlgəm çıxarmağı*, *hayqırmağı* və *bağırmağı* anladan söz kökü, həmçinin *alay* kəlməsinin qısalılmış şəkli olduğu göstərilib¹⁰⁸⁹.

Şumer dilində *a* səmindən ibarət bir neçə söz olub. Onlardan *a-axmaq*; *a-ailə*; *a-güc*; *a-əl*; *a-axar su* sözlərini göstərmək olar. Qədim türk dilində də *a* səsi həmin mənalardan bəzilərdə müstəqil söz kimi işlənib.

E səsi qədim türk dilində təklikdə müstəqil söz olub, *ev* və *olmaq* mənalını bildirib¹⁰⁹⁰. Şumer dilində *e* səsi təklikdə müstəqil söz kimi *ev*; *getmək*; *eşiyə çıxmaq*; *enmək*; *eləmək* anlamlarında işlənib¹⁰⁹¹.

Tonyukuk abidəsində *meşədə* sözü *ida* şəklində yazılıb ki, burada *ı* sözün kökü, *da* yerlik hal şəkilçisidir. Qədim türk dilində *ı* səsinə *toxum*, *əkin* və *ağac* anlamlarında rast gəlinir¹⁰⁹².

İ səsi *iyə*, *sahib* mənalərini bildirib. *İş*, *iməci*, *inlə* feilinin

¹⁰⁸⁹ Yaşar Çağbayır. Böyük Türkcə Sözlük. Cild I. İst. 2016. s. 34

¹⁰⁹⁰ Этимологический словарь тюркских языков, М, 1974. s.756

¹⁰⁹¹ Sadıq İ. Şumer ədəbiyyatı, “Azərnəşr”, Bakı, 2013. s.102

¹⁰⁹² Этимологический словарь тюркских языков, М, 1974. s.759

əsası olan *in* sözləri *i* kökündən yaranıb¹⁰⁹³. *İ* türk dilində piy, Şumer dilində *yağ* anlamında işlənib. Qədim türk dilində *yağa piy* deyilib.

Ö səsinin müstəqil söz kimi Gültəkin abidəsində *fikirləş-mək*¹⁰⁹⁴, qədim türk dilində *fikirləşmək və bilmək* anlamları qeydə alınıb¹⁰⁹⁵.

Şumer dilində *u* səsi çox işlək olub, aşağıdakı mənalarda işlənib: *u* (yuxu), *o* (şəxs əvəzliyi), *u* (su); *u* (ox); *u* (yola düşmək). *U* sözünə Məgilyan, Tonyukuk və Gültəkin abidələrində, M. Kaşğarlının “Divan”ında *yuxu və bacarıqlı*, digər qaynaqlarda *güc, qiüvvə, yamsılamaq, oxşatmaq*, “Dədə Qorqud”da *yuxu və ağıl*¹⁰⁹⁶ anlamlarında rast gəlinir. Qədim türk lüğətində və “Dədə Qorqud”da *u* sözü həm də *umud* anlamında (*u*-mun, *u*-mum) işlənib¹⁰⁹⁷.

Deməli, Şumer və türk dillərində ilk sözlər tək ünlü səslərdən ibarət olub.

12. Şumer və türk dillərində bütün ünlü səslər semantik yuva olub. İki və üç səsdən ibarət bir hecalı sözlərin hamısı məhz ünlü səslərin sonuna və ya əvvəlinə, yaxud həm sonuna, həm əvvəlinə ünsüz səslərin artırılması yolu ilə yaranıb. Ünlü səslərin sonuna ünsüz səslər qoşulub:

a = *ab, ad, ağ, az, ac, as, aş, al, at, ay, an, ar; i=il, it, iş, iç, is, id, ig, ir, in, iz, iy, ip; u=ur, un, uz, ud, ub, uc, uç, ut, uğ, uş, us; e=el, eş, eb, en, et, ey, em, eg, ev, er; ə=əl, ən, ət, əs, ək, əm, əz, ər, əy*.

Bu sözlərin çoxu türk dilində bugün də işlənir. Qədim yazılı abidələrdə həmin sözlərin bir çoxuna rast gəlinir. M. Kaşğarlının

¹⁰⁹³ Əhmədov B. G.ə. s. 12

¹⁰⁹⁴ Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1993. s.317

¹⁰⁹⁵ Этимологический словарь тюркских языков, М, 1974. s.758

¹⁰⁹⁶ Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1993. s.323; Древне-тюркский словарь. М.1969.s.216; Mahmud K. “Divan”.s. 181; Этимологический словарь тюркских языков М, 1974. s. 564; 759 “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı. 1978. s. 34

¹⁰⁹⁷ “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı. 1978. s. 123

“Divan”ında bacarıqlı sözü *uz*, *özək* sözü (ağacın) *öz*, *eniş* sözü *en*, *oyuq* sözü *oy*, *ağsaqqal* sözü *ak*¹⁰⁹⁸, “Dədə Qorqud”da *eşik* sözü *eş*, *sahib*, *yiya* sözü həm *is*, *həm də iyə* şəkillərində¹⁰⁹⁹ yazılıb. M.Kaşğarlımın “Divan”ındakı *ağ* (qalxmaq, çıxmaq), *uş* (quyruq), *üm* (şalvar)¹¹⁰⁰, Tonyukuk abidəsindəki *öz* (ağıllı, ayıq), *öd*¹¹⁰¹ sözləri göstərir ki, iki səsdən ibarət bir hecalı sözlərin hamısı qədim dildə müstəqil söz olub.

Ünlü səslərin əvvəlinə ünsüzlərin artırılması yolu ilə də çoxlu yeni sözlər yaranıb. Məsələn:

Ba, da, ca, sa, ma, na, ka, ya, za, pa; Bi, di, si, mi, ni, ki, yi, zi, pi; Bı, cı, dı, yı, mı, nı, kı, zı; Bu, du, cu, su, mu, nu, ku, yu, zu, pu; Be, de, ce, se, me, ne, ke, ye, ze, pe.

Bu sözlərin bir qismi dilimizdə indi də işlənir. *Bu, su, mu, de, ye* və s. belə sözlərdir. Qədim dildə bu sözlərin hər biri konkret mənada işlənib. Məsələn, *sındırmaq* sözü “Dədə Qorqud”da *sı* səklindədir¹¹⁰². *Sı* feili türk *dillərində* ən qədim söz köklərindəndir¹¹⁰³. *Qu* sözü səs anlamında “Dədə Qorqud”da saxlanıb¹¹⁰⁴. *Qu* sözü hazırda *səs*, *söz* anlamında *Qu desən qulaq tutular* ifadəsində yaşayır. *Qu* sözü Şumer dilində *səs*, *söz* anlamında işlənib və *qulaq* (*geş/guş*) sözü ondan yaranıb. *Qu* hecası *qulaq* sözünün köküdür. Bunu sözün hecalara bölünməsi də aydın şəkildə göstərir. *Qu* sözü *su* anlamında “Məlikməmməd” nağilində qalıb. Zümrüd quşu *ət* istəyəndə *qa*, *su* istəyəndə *qu* deyirdi. Məlikməmməd də ona *qa* deyəndə *ət*, *qu* deyəndə *su* verirdi.

Ba sözü türk dilində *pay vermək*, *bağışlamaq*, *bağlamaq*, *qatılmaq*, *bağır*, *barxana*, *qulac*, *qucaq*, *yetişmək*, *güc*, *qüvvət*, Şumer dilində *batmaq*, *barxana*, *bağışlamaq*, *bağır* (qaracıyər),

¹⁰⁹⁸ Mahmud K. “Divan”. I c. s.119, 122, 147

¹⁰⁹⁹“Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı. 1978. s. 53, 99, 115

¹¹⁰⁰ Mahmud K. “Divan”. I c. s.11, 112, 303

¹¹⁰¹ Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1993. s.317

¹¹⁰²“Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı. 1978. s. 28

¹¹⁰³ Məmmədov Y. Müstəqilliyini itirən köklərin çoxhecalılığa doğru inkişafı haqqında// AFM. II kitab. Bakı. 1984. s.63. Древнетюркский словарь. М. 1969. s.502; Mahmud K. “Divan”. I c. s.459; Малов С.Е. Г.ə. М,1951. s. 422

¹¹⁰⁴“Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı. 1978. s. 17

pay anlamlarında işlənib¹¹⁰⁵.

Cu, bə, li, ho, bö, ba, qo, so, sa, co, do və s. ayrı-ayrı ləhcələrdə indi də işlənir.

Söz yaradıcılığının üçüncü yolu ünlü-ünsüz quruluşlu bir hecalı sözlərin əvvəlinə ünsüzlərin qoşulmasıdır. Bu yolla dildə daha çox sözlər yaranıb. Məsələn:

ağ=bağ, dağ, çağ, cağ, yağ, tağ, sağ, mağ, zağ, vağ, lağ; ad=bad, dad, cad, yad; al=bal, dal, lal, mal, yal, sal, zal, nal, qal, şal, fal, kal, val, çal, xal, hal.

Bu sözlərin çoxu hazırda dilimizdə işlənir. *Vur, vurmaq, vuruşmaq* sözlərinə qədim yazılı qaynaqlarda *ur, urmaq, uruşmaq* şəkillərində rast gəlinir. Bu o deməkdir ki, *ur* kökünə *v* ünsüzü sonradan artırılıb.

Söz yaradıcılığının dördüncü yolu ünsüz-ünlü quruluşlu bir hecalı sözlərin sonuna ünsüzlərin qoşulmasıdır. Məsələn:

Sa=sağ, sal, sam, say, saz, san, sac, saç, sat; Ba=bağ, bac, bal, bay, baz, bax, bat, baş, bas, bab, ban, bar.

Söz yaradıcılığının üçüncü və dördüncü yolları ilk baxışda bir-birini təkrarlayır. Məsələn, *balta* sözü Şumer dilində *al* və *bal* şəkillərində yazıldığına görə birincinin əvvəlinə *b* ünsüzü artırılmaqla *bal* sözü yaranıb. *Sağ* sözü *ağ* kökünün əvvəlinə *s* və *sa* kökünün sonuna *ğ* ünsüzü artırmaqla yarana bilər. Burada həmin sözün hansı yolla yarandığını demək çətindir. Ancaq bir şey dəqiqdir ki, söz yaradıcılığında hər iki üsuldan istifadə edilib.

Şumer və türk dillərində ilk sözlərin yaranma yollarını aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

I. Şumer və türk dillərində ilk sözlər tək ünlülərdən ibarət olub.

II. Ünlülərin sonuna ünsüzlər artırılmaqla yeni sözlər yaranıb.

III. Ünlülərin əvvəlinə ünsüzlər artırılmaqla yeni sözlər yaranıb.

IV. Ünlü-ünsüz quruluşlu sözlərin əvvəlinə ünsüzlərin artırılması yolu ilə yeni sözlər alınıb.

¹¹⁰⁵Məmmədov Y. A.k.ə./AFM. II kitab. Bakı. 1984. s.59-66. s.60; Rəcəbov Ə.; Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri, B, 1993. s.343; Yaşar Çağbayır. Böyük Türkcə Sözlük. Cild I. İst. 2016. s. 471; Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1993. s.305

V. Ünsüz-ünlü quruluşlu sözlərin sonuna ünsüzlərin artırılması yolu ilə yeni sözlər yaranıb.

VI. Ünsüz-ünlü quruluşlu sözlər ünlü səslərdən ibarət söz köklərinə qoşulmaqla yeni sözlər yaranıb.

Ünlü ilə başlayan sözləri hecalara bölərkən birinci ünlü səs ayrıca heca əmələ gətirirsə, deməli o, sözün köküdür, çünki Heca qanunu belə tələb edir.

13. Hər iki dildə hecaların təkrarlanması yolu ilə çoxlu yeni sözlər yaranıb.

Şumer və türk dillərində söz yaradıcılığının ən qədim, bəlkə də ilkin yollarından biri söz köklərinin təkrar edilməsidir. Burada söhbət bir hecalı sözlərdən getdiyinə görə, ona hecaların təkrarı da demək olar.

Şumer dilində hecaların təkrarı yolu ilə bir neçə Tanrı adı yaranıb: *Baba*. Baş tanrı Anın qızıdır. Enlilin oğlu Ninurtanın arvadıdır. Ləqəbi “Yeddi qız anası”dır. *Adad*. Onun bir adı da İşkurdur. Şumer panteonunda yağış və ildırım tanrısıdır. *Turtur*. Tanrı Dumuzinin anasıdır¹¹⁰⁶.

Şumer və türk dillərində bir hecalı söz köklərinin təkrarı yolu ilə şəxs adları yaranıb: Şumer dilində: *Dudu, Dada, Zuzu. Şaqşaq* (*Şaqşaq* Şirpurlunun xaqanı Urukaginanın arvadının adıdır)¹¹⁰⁷, türk dilində: *Baba, Tutu, Lələ, Cucu*¹¹⁰⁸ (M.Kaşğarlıda bir türk şairinin adıdır).

Türk dilində qohumluq bildirən terminlərin bir çoxu söz kökünün təkrarı yolu ilə əmələ gəlib: *baba, nənə, bibi, cici* (bəzi şivələrdə anaya cici deyilir), *bəbə* (körpə uşağa bəbə deyilir), *lələ, qaqa/qağa, məmə* (anaya məmə də deyilir), *dədə*. Ataya, bəzən də babaya *dədə* deyilir.

Türk dilindəki *xorxor* (Zaqatala), *nəknək* (Ağstafa, Bərdə, Şuşa, Yevlax) uşaq oyunlarının, *nəznəz* ipək baş yaylığının¹¹⁰⁹ (Bakı), *tartar* (qumruya bənzər bir quşdur), adlarının, *karkar-çar-*

¹¹⁰⁶Sadiq İ. Şumer ədəbiyyatı, “Azərnəşr”, Bakı, 2013. s. 24, 34, 27

¹¹⁰⁷Sadiq İ. Şumerdə izim var, “Azərnəşr”, Bakı, 2008. s. 328

¹¹⁰⁸Kaşğari Mahmud. “Divan”. IV c. s.511,726

¹¹⁰⁹Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B. 2007. s.228,372,370

daq¹¹¹⁰, *gurgur-şəlalə*¹¹¹¹ (Quba), *gurgur-hind* toyuğu (Dərbənd) sözlərinin hecaların təkrarlanması yolu ilə yarandığı göz önündədir. Qax rayonunda dəyirmanın çarxına *karkar* deyirlər¹¹¹².

Türk dilində çoxlu toponimlər var ki, onlar bir hecalı söz köklərinin təkrarı yolu ilə alınıb:

Xarxar, Mormor, Gərgər- hər üçü Gədəbəy rayonunda kənddir. *Tərtər* həm rayon, həm də çay adıdır. *Çinçin* Gəncə quberniyasının Qazax mahalında, Şəmşəddində kənd, *Herher* İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz mahalındakı Paşalı rayonunda kənd və çay adıdır. Bəzi alimlər *Herher/Hərher* toponimini qədim türk tayfası olan qarqarların adıyla bağlayırlar. *Qamqam* Qubada, *Vayvay* Şəkiddə, *Herher* Ağdərədə, *Xalxal, Kükü* Naxşivanda kənd adlarıdır. *Şırşır* Gəncə quberniyasının Zəngəzur mahalında, indiki Mehri rayonunda qışlaq adıdır. Çox güman ki, bu söz *Şırşır* bulaq adı ilə eyni köklüdür. Həmin yaylaqda *Şırşır* adlı bulaq olub və yaylaq da ona görə *Şırşır* adlandırılıb. *Şırşır* adlı bulaqlara Azərbaycanın əksər yerlərində rast gəlinir. Bakının Digah kəndindəki dağın adı *Şaxşaxdır*¹¹¹³.

Yuxarıdakı kənd, bulaq və çay adlarının hamısı iki eyni hecadan ibarətdir ki, bu da həmin sözlərin hecaların təkrarı yolu ilə yarandığını söyləməyə əsas verir.

Türk dilində bir hecadan ibarət söz köklərinin təkrarlanması yolu ilə çoxlu sözlər yaranıb: *lala* (bitki adı), *kükü* (yemək adı), *çiçi* (xalça adı), *çaxçax* (həyətin girişinə qoyulan və seyrək çubuqlardan düzəldilən qapı), *yaya* (piyada), *xalxal* (yayda heyvanları saxlamaq üçün yanları bağlı, üstü aşıq yer. Ona arxac da deyilir), *cücü*, *sırsır*, *bərbər*, *cikcik* (sərçə səsi), *xorxor* (yatmaq). Şumer dilində bir qabı doldurmağa və qabın ağzına qoyulan parçaya *si*, qabı ağzına kimi qoldurmağa isə *sisi* deyilirdi. Məsələn: *barag-ga nam-mu-un si-si-ig-de*. Onun tərcüməsi belədir: *qoy o*

¹¹¹⁰ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб. 1899. с.420 (Bundan sonra kitabın adı qısaca OCTH şəklində veriləcək).

¹¹¹¹ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. AMEA. B. 2007. s. 188

¹¹¹²Yenə orada, s. 243

¹¹¹³Sadiq İ. Şumerdə izim var, "Azərnəşr", Bakı, 2008. s. 328

*mənim zənbilimi siləbəsilə taxilla doldursun*¹¹¹⁴. Azərbaycan dilində bu gün *silə* və *siləbəsilə* sözləri var. *Silə* Şumer dilində olduğu kimi, maye ilə doldurulmuş qabın ağzına qoyulan parçadır. Həhrənin ağzına qoyulan parçaya da *silə* deyilir. *Siləbəsilə* isə qabı ağzına kimi doldurmağı bildirir və Şumer dilindəki *sisi* sözü ilə eyni anlamlıdır.

Şumerlər nəğməyə *balbal* deyirdilər. Qədim türk dilində layla *balu-balı* adlanırdı. M.Kaşğarlıda bu söz ninni, layla anlamlarında *balu-balı* şəklindədir¹¹¹⁵. Türklər xaqanın, sərkərdənin qəbrinin yanında öldürdükleri düşmənin sayı qədər daş heykəllər qoyub, ona *balbal* deyirdilər.

Zamanı tezləşdirmək və ya ləngitmək məqsədilə zaman bildirən bir hecalı sözlər təkrar edilir: *tez-tez*, *gəc-gəc*. Bu yolla düzələn sözlərin çoxu şişirtmə bildirir. Məsələn, *zarzar* (ağlamaq), *dıǵdıǵ* (deyinmək), *bizbiz* (tükləri bizbiz durmaq), *gicgic* (danışmaq), *bicbic* (gülmək), *qasqas* (“Dədə Qorqud”da *qasqas* gülmək var), *bolbol* (lap çox), *azaz* (lap az) və s.

Bir hecalı sözlərin təkrarı yolu ilə yeni sözlər yaranarkən bəzən araya başqa bir heca daxil olur. *Vurhavur*, *qovhaqov*, *qaç-haqaç*, *pıçhapıç*, *günbəgün*, *yərbəyer* və s.

Türk dilində hecaların yerdəyişməsi yolu ilə də çoxlu sözlər yaranıb. Burada söhbət yalnız iki hecalı sözlərdən gedir. Həm də eyni hecanın təkrarı ilə yaranmış iki hecalı sözlər bura aid edilmir. Onlardan bir neçəsinə baxaq: *kətə* (yemək), *təkə* (erkək keçi); *kələ* (erkək camış), *ləkə* (çirk); *gündüz*, *düzgün*. Ancaq bu sözlərin çoxunda sonuncu heca sözdüzəldici şəkilçidir. Ona görə də bu sözlərin hecaların yerdəyişməsi yolu ilə yaranması şübhə doğura bilər. Ancaq həmin hecalara qədim dildə şəkilçi kimi yox, söz kökləri kimi rast gəlinir..

Şumer və türk dillərində hecaların yerdəyişməsi yolu ilə yaranan sözlərdə Heca qanunu mütləq şəkildə gözlənilir. Məsələn, *ələk* sözündə hecaların yerini dəyişdikdə *ləkə* alınır: *ə+lək=ələk*; *lə+kə=ləkə*. Burada heca bölgüsü pozulduğuna görə, *ləkə*

¹¹¹⁴Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с.64

¹¹¹⁵Каşğари Mahmud. “Divan”. III с. с. 218

sözü *ələk*, yaxud *ələk* sözü *ləkə* sözündəki hecaların yerdəyişməsi yolu ilə yaranmayıb.

Hecaların təkrarı və yerdəyişməsi yolu ilə hər sözdən yalnız bir yeni söz yarana bilər, çünki bu zaman hecaları bir dəfə təkrar etmək və yerini bir dəfə dəyişmək olur.

14. Hər iki dildə bir hecalı sözlər leksik fondun əsasını təşkil edir.

Bu gün bir çox sözlərin ilk hecaları bizə mənasız görünür. Hətta bir çox sözlərin kökü bilinmədiyinə görə düzəltmə sözləri sadə söz adlandırırırlar. *Ba*, *də*, *nə*, *bi*, *tu*, *cü* sözlərini götürək. Onlar hazırda heç bir məna daşmır. Halbuki qədim dildə bunların hər birinin bir və ya bir neçə mənası olub. *Ba* kökünü götürək. Şumer və qədim türk dillərində *ba* sözü *bağır*, *bağışlamaq*, *barxana* və s. anlamlar bildirib. *Ba* kökündən *baba*, *bala*, *bağa*, *bacı*, *baca*, *bayır*, *badam*, *balıq* kimi onlarla yeni sözlər alınıb.

Cü sözü qədim türk dilində *kiçik*, *xırda*, *balaca* anlamlarında işlənib. Sonra bu kökdən kiçiklik, balacalıq bildirən çoxlu sözlər yaranıb. Məsələn, *cücü* (xırda həşərat), *cücə* (quşların bala-sı), *cürə* (balaca saz), *cüyür* (balaca keyik), *cücərti* (xırda bitki), *cücərmək* (təzəcə inkişafa başlamaq), *cücük* (xırda kartof), *cüllüt* (balaca quş), *cürdək* (balaca su qabı) və s.

“Dədə Qorqud”da (Oğlan anasının sözün *sımadı*/oğlan anasının sözünü *sındırmadı*¹¹¹⁶), qədim yazılı abidələrdə (Mənim sabımın *sımadı*/mənim sözümü *sındırmadı*¹¹¹⁷) və M.Kaşğarlıda (Ol süni *sıdı*/o qoşunu *sındırdı*¹¹¹⁸) *sındırmaq* feili *sı* şəklində bir hecadan ibarətdir.

Bu gün *qu* sözü dilimizdə yalnız *qu desən qulaq tutulur* deyimində qalıb. Ancaq bu söz Şumer və qədim türk dillərində səs, xəbər, soraq, söz gəzdirmək anlamlarında işlənib. “Dədə Qorqud”dakı “*bir qu onlar dəxi gətirdilər*”¹¹¹⁹ cümləsində *qu* sözü xəbər, soraq anlamı bildirir.

¹¹¹⁶“Kitabi-Dədə Qorqud”. “Gənclik”!. Bakı. 1978. s. 28

¹¹¹⁷Rəcəbov Ə.; Məmmədov Y. G.ə. B.1993.s. 71

¹¹¹⁸ Kaşğari Mahmud. “Divan”. III c. s. 234

¹¹¹⁹ “Kitabi-Dədə Qorqud”. “Gənclik”. Bakı. 1978. s. 23

Şumer dilində də *sındırmaq* sözü *sı*, səs sözü *qu*, bağır sözü *ba* şəkillərində olub, bir hecadan ibarətdir. Hər iki dildə belə sözlər yetərinə çoxdur. Bütün sözlərin birinci hecası onun köküdür.

15. Hər iki dildə onlarla CVC və VCV tipli bir hecalı eyni sözlər var.

H.K.J.Covana görə CVC tipində olmaq şərtiylə sadəcə üç, J.Gireenberqə görə, sadəcə üç-dörd kəlmənin səscə və anlamca üst-üstə düşməsi iki dil arasındakı ilişinin isbatı üçün yetərlidir¹¹²⁰. Şumer və türk dillərində onlarla CVC və VCV tipində səscə və anlamca eyni sözlər var. Aşağıda onların hərəsinə aid 12 eyni söz verilib. Əlbəttə, belə sözlərin sayı daha çoxdur : *bil* (bilgi, bilmək), *kaş* (qaçmaq), *kal* (qoçaq, cəld), *kan* (xan), *kur* (ölçü vahidi), *kuz* (əkiz), *ken* (gen), *qar* (qalaq, qalaqlamaq), *qud* (buğa), *qam* (ışıqlı, gözqamaşdırıcı), *tur/dur* (durmaq), *tuğ* (bayraq, paltar), *ada* (ata), *ama* (ana), *aba* (aba/baba), *utu* (utu), *uru* (uru), *ağa* (ağa), *ege* (ege), *eme* (eme), *iri* (iri), *una* (una, ona), *unu* (unu, onu), *udi* (udi, uyumaq), *udu* (qoyun) və s.

16. Hər iki dildə 10-dan çox eyni omonim mövcuddur.

İkiçayarasında tapılmış piktoqrafik yazıların Şumer dilində olduğu şübhə doğurdu vaxt F.Tyuro- Danjen mixi yazının piktoqrafik yazıdan törəndiyi və hər ikisinin şumerlərə məxsusluğu ideyasına tərəfdar çıxmış, bunun üçün hər iki yazıda omonimlərin mövcudluğunu ən tutarlı sübut hesab etmişdir. Ona görə də piktoqrafik və mixi yazılarda omonimlər axtarmışlar. A.Falkenşteyn piktoqrafik yazılarda və Şumer mətnlərində bir omonim tapdı: *Tİ- ox* və *Tİ- dirilik* (həyat). Sonra ona üçü də əlavə edildi. Sonuncu üç omonimi A.A.Vayman tapdı. Bunlar aşağıdakılardır: *GİG- buğda* və *GİG qara*; *Gİ- geri* və *Gİ- qaytarmaq*; *MAŞ- keçi* və *MAŞ- bölmək*. Bu dörd omonim tapıldıqdan sonra A.A.Vayman buna əsaslanıb deyirdi ki, *piktoqrafik yazıların dilində Şumer dilindəki sözlərlə üst-üstə düşən dörd*

¹¹²⁰ Tuna Osman Nedim. G.ə.s.38; Ercilasun Ahmet Bican. Türk dili tarihi. Ankara. 2008. s. 36

omonimin tapılması, mənim fikrimcə, piktoqrafik yazıların da Şumer dilində olduğunu sübut etmək üçün kifayətdir¹¹²¹. Bunun ardınca A.A. Vayman yazırdı ki, bundan sonra piktoqrafik yazıların da Şumer dilində olduğu şübhə doğura bilməz¹¹²².

A.A.Vaymanın fikirlərinə söykənilib demək olar ki, Şumer və türk dillərində üç-dörd eyni omonimin tapılması onların qohumluğunu təsdiqləmək üçün bəs eləyir.

Türk dili omonimlərlə olduqca zəngindir. Bəlkə ona görə də cinaslı şeir yalnız türk dilində yaranıb. Tufarqanlı Abbasın “Gülgöz indi, Gülgöz indi” gəraylısındakı bütün sözlər cinasdır. Beş bəndlik şeirdə cinas olmayan bir dənə də söz yoxdur. Buna hər dilin gücü çatmaz.

Şumer dilinin lüğət fondu o qədər də zəngin deyil. Bu dildə təxminən üç min söz var. Lakin Şumer dilində çox zəngin, gözəl bədii əsərlər yaradılıb. Onları yaradanlar bəlkə də birinci növbədə dilin omonimlərlə zənginliyinə borcludurlar. Elə sözlər var ki, beş-altı anlamda işlənir. Omonimlərlə zənginlik dildə böyük hadisədir.

Şumer və türk dillərində onlarla eyni omonimlər var. Onlardan bir neçəsi aşağıda göstərilib:

1. *Ağ-saf*, təmiz və *ağ-rəng* (şum),
Ağ-saf, təmiz və *ağ-rəng* (türk).
2. *Ba-bağışlamaq*, təltif etmək və *ba-bağır* (şum),
Ba-bağışlamaq və *ba-bağır* (türk).
3. *Bilgə-əcdad* və *bilgə-ağıllı*, bilikli, düşüncəli, müdrik, hər şeyi bilən (şum),
Bilgə-əcdad və *bilgə-ağıllı*, bilikli, düşüncəli, müdrik, hər şeyi bilən (türk).
4. *Eren-əsgər*, döyüşçü və *eren-sidr* ağacı (şum),
Eren-ər, igid, döyüşçü və *eren-sidr* ağacı (türk).
5. *İd-su*, şay və *id-göndərmək*, yola salmaq (şum),
İd-su, şay və *id-göndərmək*, yola salmaq (türk).

¹¹²¹Вайман А.А. К расшифровке протошумерской письменности // ПАС. II книга. Москва. 1966. с. 9.

¹¹²²Yenə orada, s. 9

6. *Qa-yem*, yemək və *qa-qablaşdırmaq*, qalaqlamaq, üst-üstə yığmaq (şum),
Qa-yem, yemək və *qa-qablaşdırmaq*, qalaqlamaq, üst-üstə yığmaq (türk).
7. *Qara-üzüm*, tənək və *qara-rəng* (şum),
Qara/qora-üzüm, tənək və *qara-rəng* (türk).
8. *Me-mən* şəxs əvəzliyi və *me (mee)-beyin* (şum),
Me-mən şəxs əvəzliyi və *me (mee)-beyin* (türk).
9. *Ud-gün*, vaxt və *ud-qoyun* (şum),
Ud-gün, vaxt və *ud-inək* (türk).
10. *Ur-uca*, yüksək, hündür və *ur-vurmaq* (şum),
Ur-dik, uca, yüksək, hündür və *ur-vurmaq* (türk).

Şumer və türk dillərində bu cür eyni omonimlərin sayı xeyli çoxdur. *Ağ* (ölçmək) və *ağ* (dərd, qəm), *ağa* (böyük, rəhbər) və *Ağa* (şəxs adı), *ba* (bərə) və *ba* (batmaq), *ka* (qapı) və *ka* (qaçıb qurtarmaq) və s. sözlərin də omonimliyi şübhə doğurmur. Şumer və türk dillərində *a*, *u*, *ağ*, *ka*, *kur*, *ba*, *qa* sözlərinin hər biri 5-6 anlamda işlənib ki, onların hamısı olmasa da, ikisi, üçü omonimdir. Bu cür hadisələrə yalnız genetik cəhətdən qohum dillərdə rast gəlinə bilər.

17. Hər iki dildə zoonimlərin bir qismi eynidir. Məsələn, *qud-buğa* (şum), *ud-inək* (türk); *uz-qaz* (şum), *qaz* (türk); *uzu-quzu* (şum), *quzu* (türk); *ur-bara-qurd* (şum), *börü-qurd* (türk); *suna-ördək* (şum), *sona-ördək* (türk); *ur-it* (şum), *hür*, *hürmək*, *hürəyən-it* (türk); *udu-qoyun* (şum), *ud-inək* (türk); *əmə*-bütün heyvanların balası (şum), *südəmə*-bütün heyvanların balası (türk); həmçinin *əmlik*-anasından ayrılmamış quzu (türk); *muş-quş* (şum), *quş-muş-quş* (türk); *qazel-keçi* (şum), *qazel-keçi* (türk). Şumer və türk dillərində heyvan və quş adı bildirən bu cür eyni sözlər çoxdur.

18. Hər iki dildə eyni antroponimlərə rast gəlinir. Akkadların ilk çarı I Sarqonun adı *Şarrukindir*. Yazılarda Sarqon sözü yoxdu və ola da bilməz. Şumer dilində *o* hərfi yoxdu. Sarqon adını alimlər uydurublar. Akkadlar Şumeri işğal eləyəndə qədər *Şarrukinin* adı olmayıb. Bu adı ona Şumer işğal olunandan sonra veriblər. Şumer sözüdür. Açımı *xalqı* (kin) *öldürən* (ru/ur) *çar* (şar) de-

məkdir. Ümumiyyətlə, yazılı qaynaqlardan görünür ki, akkadlar Şumeri işğal edəndə onların özlərinin şəxs adları olmayıb. Çünki akkadlar Şumerə gələndən iki yüz, üç yüz il sonraya qədər onların adlarının hamısı Şumer sözləridir. İ.M.Dyakonov bu fikri söyləsə də, onun köklərini açmayıb. O yazır: “Şumer və akkad etnik elementlərinin necə qaynayıb-qarıxdığı çar Maniştusun lövhəsindəki şəxs adlarından görünür. Babası şumerdir, oğlu yaxud nəvəsi isə artıq akkad adı daşıyır (daha çox isə bunun əksi olur)¹¹²³.”

Qədim yazılı qaynaqlarda qıpçaq sərkərdələrindən birinin adı *Şarrukindir*. Çox güman ki, bu ad *Sarı xan* deməkdir. Şarrukin (Sarqon I) öz qızına da Şumer adı qoymuşdu.

Şarrukinin özündən sonra xaqan olmuş oğlunun adı Urumuşdur. Onu bəzən Rimuş kimi yazıb təhrif edirlər. Bu adı B.A. Turayev yalnız Urumuş kimi oxuyub¹¹²⁴.

Balix I Kiş sülaləsinin ilk xaqanı Etananın oğludur. Atasından sonra xaqan olub. Ondan sonrakı xaqanlardan birinin adı da Melam-Kişidir.

Ağşahlar sülaləsinin qadın xaqanı Quba olub. Umma sülaləsinin ilk xaqanı Uşdur. İkinci Uruk sülaləsinin ilk xaqanı En.Şa.Kuşannadır¹¹²⁵. Bu adın açımı kuşanların ağası deməkdir. Kuşanlar quşçu tayfalarıdır.

Tirikan (Tarxan), Sarlaqab və Yarlaşan kutilərin, Ur-Baba Şirpurlunun, Şulgi III Ur sülaləsinin, İsmə-Dağan İssin sülaləsinin xaqanları olublar¹¹²⁶.

Quşçular İkiçayarasında təxminən e.ə. 1742-ci ildə hakimiyyəti ələ alıb, onu 1155-ci ilə qədər saxlayıblar. Xaqanlarının adlarında qardaş və qarındaş sözləri aydın görünür: Qandaş, Karandaş, Kadaşman, Karakındaş. Həmin xaqanlardan beşinin adının birinci hissəsi Kadaşmandır¹¹²⁷.

¹¹²³ И.М.Дьяконов. Купля-продажа земли в древнейшем Шумере и вопрос о шумерской общине/ВДИ. М.1955. № 4. с. 32

¹¹²⁴ Б.А.Тураев. История Древнего Востока.Лен.1935. I с. с. 93

¹¹²⁵ История Древнего Востока. М. 1983. с. 486-487

¹¹²⁶ Yənə orada, s. 488

¹¹²⁷ Yənə orada, s. 489

Bu adların hamısı türk sözləridir.

19. Şumer toponimləri türk, türk toponimləri Şumer dilinin materialları əsasında açılıb. Onların ümumi sayı 50-dən çoxdur. Ur, Uruk, Kiş, Şirpurlu, Qarğa, İddiqna, Burannu, Qazax, Quba, Şağan, Şaxşax, Avan, Şıx, Şıxlar, Şuşa belə adlardandır¹¹²⁸.

20. Elə süjet, motiv və obrazlar var ki, onlara yalnız Şumer və türk folklorunda rast gəlinir. “Dədə Qorqud” və “Bilqamıs və göyün buğası” dastanlarından bir motiv:

İnanna Bilqamısı sevir. Bilqamıs onun sevgisini rədd edir. Qəzəblənmiş İnanna babası Anın yanına gedib ondan bir buğa istəyir ki, o buğa Bilqamısı öldürsün. İnanna buğanı gətirib Bilqamısın üstünə buraxır. Enkidu buğanın quyruğunu üç dəfə burur, buğa dizi üstə çökür. Bilqamıs buğanın başını kəsir və dərisini soyub İnannanın ayaqları altına atır. “Dədə Qorqud”da da Qanturalı Təkurun qızı Selcan xatunu almaq üçün buğayla vuruşmalı olur. O da buğanın quyruğunu üç dəfə burur, buğa dizi üstə çökür. Qanturalı buğanın başını kəsib dərisini Təkurun ayaqları altına atır¹¹²⁹.

Buğanın quyruğunu üç dəfə burmaqla yıxmaq və dərisini soyub yiyəsinin ayaqları altına atmaq motivinə başqa heç bir dastanda rast gəlinmir.

Şumer və türk sözlü ədəbiyyat örnəklərində bu cür ortaqlıq motivlər, obraz və süjetlər çoxdur. Onlar ayrıca araşdırılıb¹¹³⁰.

21. Hər iki dildə kənd təsərrüfatına aid onlarla eyni termin mövcuddur: *ekil-sahə*, tarla (şum), *əkin* (türk); *egar/engar-əkinçi* (şum), dəngər, taxılçı, xırmançı (türk); *giş-xış* (şum), *xış* (türk); *hum/lum/gum*-münbit, məhsuldar torpaq (şum), *humus* (türk); *irrişu-əkinçi* (şum), dirrikçi (türk); *saman*-taxıl xəstəliyi (şum), saman (türk); *sud-süd* (şum), süd (türk); *qa-qatıq* (şum), *qa-qatıq* (türk); *ki-sum*-bossan (şum), bostan (türk); *ki-ukus-xi-yar yeri*, bağça (şum), bağça (türk); *apin-əkin*, səpin, əkinçi, sə-

¹¹²⁸ İslam Sadıq. Şumerdə izim var. Bakı. 2008. s. 306-356

¹¹²⁹ İslam Sadıq. Şumer və türk dastanları. Bakı. 2012. s. 192

¹¹³⁰ İslam Sadıq. Şumer və türk dastanları. Bakı. 2012

pinçi (şum), əkin-səpin (türk); *al-ra*-alaqurma, alaqlama (şum), alaqurma, alaqlama (türk); *al-toxa*, kərki (şum), alakeş (türk); *alaq-alaq*, yabanı ot (şum), *alaq-alaq*, yabanı ot (türk); *kal-alaq-alaq* çəkən kişi, alaqqçı (şum), *alaqqçı*- alaqq çəkən kişi, alaqqçı (türk).

22. Hər iki dildə bəzi metal adları və sənətkarlıq terminləri eynidir. Türk dilindəki dəmir sözü Şumer dilində tebir şəklindədir. Şumerlər gümüşi simug, qədim türklər sim demişlər.

23. Şumer və türk dillərində rəng bildirən eyni sözlər var. Məsələn, *ağ* (şum), *ağ* (türk); *qara* (şum), *qara* (türk); *qunu-qonur* (şum), *qonur* (türk); *ab(ı)*-göy rəngin bir şaları (şum), *abi*-göy rəngin bir şaları (türk); *al-qırmızı* (şum), *al-qırmızı* (türk).

24. Şumer dilinin leksik fondundakı minə yaxın söz türk dillərində işlənmiş, yaxud işlənməkdədir. Məşhur dilçi M.Svadeşa kompüter təhliliylə belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, *əgər iki ayrı dildə fonetik və anlam baxımından bənzəyən kəlmələr 100-dən çox olarsa, onların müstəqil olaraq yaradılma ehtimalı milyonda birdir. Eyni qaydada qoşa kəlmələr də 7-dən çox olarsa, o iki dil arasında tarixi bir ilişiği var*¹¹³¹. Deməli, Şumer və türk dillərində 1000-ə yaxın sözün fonetik və anlamca eyniliyi, yaxud oxşarlığı onların qohumluğunu təsdiqləyir.

25. Hər iki dildə ümumi isimlərdən xüsusi (qud/Qudeya), xüsusi isimlərdən ümumi (Ağa/ağa) isimlər yaranıb. Qud buğa, Qud.Eya Enkinin (Ea) buğası deməkdir.

26. Şumer və türk dillərində iki sadə sözdən mürəkkəb söz əmələ gəldikdə sadə morfemlərin mənası itir və yaranmış söz tamam başqa məna kəsb edir. Məngənə, Urmah. Şumer və türk dillərində hecalar əksər hallarda bir ünlü, bir ünsüzdən, iki ünlü, bir ünsüzdən, yaxud bir ünlü, iki ünsüzdən əmələ gəlir. Hər iki dildə üç yaxud dörd samitin yanaşı gəldiyi sözlər demək olar ki, yoxdur. Halbuki hind-avropa dillərində belə sözlər çoxdur. Transplant sözündə 10 səsə yalnız 2-si ünlüdür. Hind-avropa dillərində yüzlərlə söz var ki, onların əvvəlində 3-

¹¹³¹ Reha Oğuz Türkan. Kızılderililer ve Türkler. Bir Tarihin Bir Dramın Hikayesi. E yayınları. 2003. s. 122-123

4 ünsüz yanaşı gəlir (str, şkv, vskr, vsmr, vsxl). Sözün başında eyni ünsüzün təkrarlanması da (ss, vv) Şumer və türk dillərində yoxdur.

27. Şumer və türk dillərində eyni sözün təkrarı həm cəmlik, həm də çoxaltma, şişirtmə bildirir. *qal-qal*–böyük-böyük (danişmaq); *tur-tur*–kiçik-kiçik (işlərə vaxt itirmək); *sur-sur*–sürü-sürü, *gur-gur* (guruldamaq), *zar-zar* (ağlamaq), *şır-şır* (şırılamaq) və s.

28. Şumer və türk dillərində yüzdən çox söz var ki, hər iki dildə semantik yuva rolu oynamışdır. Halbuki alınma sözlər əksər hallarda yeni dildə semantik yuva olmur.

Kök sözlər	Onlardan yaranmış yeni sözlər	
	Şumer dilində	türk dilində
An	An+şe- eşşək An+bar-anbar An+zud- bir quş adı	Andır- pis bir şey Anbar-anbar An+qud- bir quş adı
Ba	Ba+ğ- bala, yavru; Ba+s- basmaq; Ba+lām-bəlim Ba+laq- balaban Ba+ra-bayıra Ba+sığ-basılmaq	bağ- bala, yavru; bas- basmaq; Bə+lim-bəlim Ba+la+ban Ba+yı+ra Ba+sıl+maq
Ka	ka+ş- sidik, siymək; Ka+rı- qol Ka+r- qaçıb qurtarmaq; Ka+d-bağlamaq	ka+ş- sidik, siymək; Ka+rı- qol Ka+r- qaçıb qurtarmaq; Ka+d-bağlamaq

--	--	--

Şumer və türk dillərində bütün ünlülər həm müstəqil söz, həm də semantik yuva olub. Hər iki dildə semantik yuva olmuş şəkilcə və anlamca eyni sözlərin sayı 100-dən çoxdur (Bax: 11, 12 və 14-cü bəndlərə).

29. Bir çox alimlər iddia edirlər ki, Şumer tanrı adları heç bir dildə açıqlana bilmir. Halbuki bu adlar türk dilində asanlıqla açıqlanır.

Ab. Şumerə qədərki tanrılardan birinin adıdır. Mənası səma, göy deməkdir. *Ab* sözü hazırda dilimizdə rəng bildirən *abı* şəklində mövcuddur.

Absu. Xəzər dənizinin ilk adı olub, açımı Göy, Səma (ab) dənizi (su) deməkdir. *Ab(t)* və *su* sözlərinin hər ikisi türk dilində bu gün də saxlanıb.

An. Şumerdə baş tanrıdır, panteonun böyüyüdür. Adın mənası göy, səma deməkdir. Türk dilində bu söz eyni anlamda işlənib. Dan (yeri) sözü ondan yarandı.

Enki. Anın böyük oğludur. Yerin ağası deməkdir: *En-ağa, yiyə böyük; Ki-yer!* Hər ikisi türk sözüdür.

Ninki. Enkinin arvadıdır. Ninki də yerin qadın ağası, yiyəsi deməkdir. *Nin- ağa, yiyə; Ki-yer.*

Enlil. Anın kiçik oğludur. Mənası havanın, yelin ağası, yiyəsi deməkdir. Özü də hava, yel tanrısıdır. *En* də, *yel* də türk sözləridir.

Ninlil. Enlilin arvadıdır. Ninlilin adı da havanın, yelin qadın ağası, qadın yiyəsi deməkdir.

İnanna. Şumerin sevgi, məhəbbət tanrısıdır. Bu adın mənası anaların yiyəsi, hamisi anlamına uyğun gəlir: *İn (En)- yiyə, hami, anna-ana.*

İştər. İnannanın digər adıdır. Bəzi alimlər İştər adını Şumer mənşəli saymırlar. Onun türk sözü olduğunun üç əsas sübutu var: 1. *İş* hecası Şumer dilindən akkad dilinə keçərkən *şad-du, il şaddu* sözü də akkad dilindən bibliyaya keçərkən *el şaddau* şəkillərinə düşüb. Bu da onu göstərir ki, *iş* hecası akkad dili üçün

alınmadır. Z.Sitçin də *iş* hecasını Şumer mənşəli hesab edir¹¹³²; 2. Şumer dilində *iş* söz köküdür. Ondan çoxlu adlar və sözlər yaranıb: *İşkur*, *İşbara*, *İşullana*, *İşum* və s.; 3. Türk dilində *iş* kökündən yaranmış onlarla söz var. Yalnız V.V.Radlovun lüğətində *iş* kökündən yaranmış 116 söz verilib¹¹³³.

İşkur. İş kökündən yaranıb. Şumer sözüdür. Adın *kur* hecası Şumer dilində *dağ*, *ölkə* və *yeraltı dünya* deməkdir. İşkur şimşək, ildırım tanrısı olduğuna görə onun adı *dağ işığı* mənasına uyğun gəlir.

Baba/Bau. Tanrı Anın qızıdır. Enlilin böyük oğlu Ninurta/Ningirsunun arvadıdır. Türk sözüdür.

Asallahı. Xıdırın başqa adıdır. Şumer miflərinə görə, Xıdır (Marduk) bütün tanrılara ası çıxaraq böyüklüyü zorla öz əlinə keçirib. Bu ad *ası allah*, *allahlara ası çıxan* demək olub, Xıdırın həmin hərəkətinə uyğundur.

Utu. Günəş tanrısıdır. Adın yazılışı da, mənası da *od* deməkdir. Şumer dilində *o* hərfi olmadığına görə, ad *Utu* kimi oxunub.

Ayya. Utunun arvadıdır. Sözün kökündə *ay* hecası durur. *Ay* da türk sözüdür.

Nannar.¹¹³⁴ *Ay* tanrısıdır. Enlilin oğludur. Adının mənası *işıqlı*, *odlu*, *isti* deməkdir. Onun *nar* morfemi indi də dilimizdə eyni mənada işlənir. Bu sözün fars dilindən türk dilinə keçdiyi haqqında fikirlər əsassızdır. *Nar* Şumer-türk sözü olub, sonradan fars dilinə keçmişdir.

Uttu. Enkinin öz nəvəsindən doğulmuş qızıdır. Toxuculuq tanrısıdır. Adın kökü *odla* bağlıdır, *odlu* deməkdir. *Lu* sözdüzəldici şəkilçisi *Ut* (*od*) kökünə qoşularkən *t* ünsüzünün güclülüyü *l*-ni *t*-ya çevirib. Bu hala Şumer dilində çox rast gəlinir. Həmin xüsusiyyət türk dilində indi də mövcuddur.

¹¹³² Захария Ситчин. Божество 12-й планеты. М.2007. с. 373

¹¹³³ Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1893. т. I. ч.2. с. 1545-1563

¹¹³⁴ Bu adı bir çox şumeroloqlar Nanna kimi oxuyurlar. Şumer dilində çox vaxt son samitlərin düşdüyü bəllidir. İ.M.Dyakonov və B.A.Turayev adı Nannar kimi yazıblar ki, bu daha doğrudur. Mən də bu fikirdəyəm.

Nerqal. Yeraltı dünyanın tanrısı, Ereşkiqalın əridir. Onun adı əslində Yerqal kimi oxunmalıdır. Bu ada İrkallı şəkilində də rast gəlinir. *Lı* sözdüzəldici şəkilçisi türk dilinə məxsusdur. *İr* də *Yer* sözünün köküdür.

Ereşkiqal. İrkallının arvadıdır. İnannanın bacısıdır. Adın kökü *yer* sözüdür.

Ninti/Ninmah/Ninqursaq. Eyni tanrının müxtəlif adlarıdır. Bu tanrı Nabur planetində Ninqursaq adlanıb. Anın qızı, Enlillə Enkinin bacısıdır. Ninqursaq dağ başının ağası deməkdir. Enki ilk insanı yaradandan sonra Ninqursaq Ninti adlanıb. Bu adın mənası *həyat verən* deməkdir. *Ti* Şumer dilində həyat demək olub dirilik sözünün köküdür. Bu tanrının üçüncü adının mənası *böyük qadın* deməkdir. *Mah/maq* Şumer və türk dillərində *böyük* mənası bildirir.

Bunene. *Nənə* türk sözüdür və Şumer dilində də işlənib. Sözü əvvəlinə artırılmış *bu* hecası da türk sözüdür.

Kubaba. *Baba* türk sözüdür. Şumer dilində də şəxs adı və qohumluq bildirən termindir. Əvvəlinə *ku* hecası artırılıb.

Zababa. *Baba* türk sözüdü, önünə *za* hecası artırılıb.

Bilulu. *Lulu* Şumer sözüdür, insanlar deməkdir. *Bi* hecası da Şumer və türk dillərində əvəzlikdir.

Şumer Tanrı adlarında Ahəng qanunu əksər hallarda gözlənilir. *Xıdır, Asallahu, Baba, Utu, Uttu, Ayya, Nannar, Dumuzu, Ninti, Ninlil, Ninki, Antu, Enlil, Enki, Iştar, Işkur, Tammuz* və s. Ninqursaq, Ereşkiqal, Nerqal, İrkallı, Erra və s. adlarda Ahəng qanununun pozulmağı onların mürəkkəb söz olmaları ilə bağlıdır.

30. Şumer dilinin fonetikasi hələ də öyrənilməyib. Bunun bir çox səbəbləri var. İndiyə qədər Şumer dilinin fonetikasi türk dilinin fonetikasi əsasında öyrənilməyib və çətinliyi yaradan da elə budur. Türk dilinin fonetikasi əsasında aparılan təhlillərdən sonra Şumer dilində *a, e, ə, ı, i, u, ü* kimi ünlü səslərin və *b, d, h, g, ğ, (x), k, q, l, m, n, n_g, p, r, s, t, f, ş, z* kimi ünsüz səslərin olduğunu söyləmək mümkündür. 7 ünlü və 18+1 ünsüz səsin mövcudluğu türk dilinin səs quruluşuna da uyğundur. Sözsüz ki, bunlar hələ son söz deyil.

Şumer dilində sözlərin tələffüzü də Oğuz ləhcəsinə daha

çox uyğundur. Şumer dilində də sağır *nun* (n_g) səsi var. Sonu *q* ünsüzüylə yazılan sözləri şumerlər də *ğ* səsiylə (*aşlağ*, *aşbağ*), sonu *ç/c* ünsüzləriylə yazılan sözləri isə oğuzlar kimi *ş* səsiylə deyirdilər (*uş/üş*).

Hazırda şumerçə-türkcə aşağıdakı lüğətin üzərində işləyirəm. Burada mixi işarənin özü, oxunuşu, şumerçə və türkcə mənaları verilir. Bu lüğət hazır olduqdan sonra Şumer və türk dillərinin istənilən aspektdən müqayisəsi mümkün olacaq, qararlıq məsələlərin aydınlaşdırılması üçün daha yaxşı imkanlar yaranacaq.

Mixi işarə	Oxunuşu	Mənası	
		Şumer dilində	Türk dilində
𒀭	a	axar (su)	axar (su)
𒀭	a	al (əl)	al (əl)
𒀭𒀭	ab	göy, səma	göy, səma
𒀭𒀭	an	göy, səma	göy, səma
𒀭𒀭	an	dingir	dingir, tenqri, tanrı
𒀭𒀭	lil	yel, hava	yel, hava
𒀭𒀭	ba	bağışlamaq	bağışlamaq
𒀭𒀭𒀭	e	ev	ev
𒀭𒀭	dumu	oğul, övlad	oğul, övlad
𒀭𒀭𒀭𒀭𒀭	Ka.An.Na	Göyün qapısı	Göyün qapısı
𒀭𒀭𒀭	an.na	göyün	göyün
𒀭𒀭	ka	qapı	qapı

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

О родстве шумерского и тюркских языков написано много, затронуто много сходных черт между ними. В большинстве случаев для подтверждения родства любых двух языков выдвигаются определенные условия. Три из них очень важны: присутствие в обоих языках одинаковых терминов, обозначающих родство, числа и названия частей тела. Те же условия выдвигаются для подтверждения родства шумерского и тюркских языков, и подчеркивается, что таких вещественных доказательств до сих пор не было найдено. Здесь не обошлось и без пристрастий. Многие ученые утверждают, что до шумерского существовало два языка, и они не могут сказать ничего большего. И. Гельб выдвинул семь аргументов, доказывающих существование дошумерского этнического субстрата: 1. Археологические данные; 2. Антропологические данные; 3. Литературные данные; 4. Лингвистические данные; 5. Данные письменности; 6. Этнические данные; 7. Топонимические данные.

И.М.Дьяконов, перечислив данные аргументы И. Гельбина, пишет: “Некоторые из этих аргументов безусловно следует отвергнуть. Так, нет оснований считать, что шумеры должны были быть антропологически связаны с брахицефальным населением Средней Азии. Во-первых, старинная гипотеза о лингвистической связи шумерского языка с тюрко-монгольскими языками никогда не была доказана, во-вторых, даже если бы эта связь существовала, элементарно запрещенным приемом является умозаключение от лингвистического родства к расовому, в-третьих, коренное население Средней Азии IV-III тысячелетий (и более ранее) само еще не принадлежало ни к монголоидам, ни в значительной своей части вообще к брахицефалам”¹¹³⁵.

¹¹³⁵ Дьяконов И.М. Этнический и социальный факторы в истории древнего мира на материале шумера/ВДИ. М. 1963. № 2. с. 175

Здесь очевидны политизированное лицемерие, попытка скрыть правду, а не раскрыть ее, а также избранный для этого способы. Прежде всего, говоря о родстве шумерского и тюркских языков, мы говорим о таком древнем времени, когда не было рас, либо факты, необходимые для идентификации этих рас на сегодняшний день не обнаружены. Во-вторых, принадлежат ли коренные народы Центральной Азии к монголоидам или брахицефаллам не имеет здесь никакого значения.

Для того чтобы показать авторам таких предвзятых, не имеющих никаких научных подтверждений идей, и, служащих определенным политическим концепциям правильный путь, в моих исследованиях предпринят комплексный подход к материалу обоих языков, обнаружено достаточное количество фактов сходства, отвечающих требованиям (условиям), которые были выдвинуты до сих пор.

Наиболее важным из них является обнаружение одинаковых терминов, обозначающих родство, числа и названия частей тела в обоих языках, а также более 10 идентичных омонимов, более 20 идентичных или похожих корневых глаголов, и примерно 1000 идентичных или похожих слов. Чтобы положить конец спорам о родстве шумерского и тюркского языков, я увеличил число этих условий до 30. Вот ответ на все из них.

1. Шумерский и тюркские языки являются агглютинативными языками. Структура обоих языков одинакова. В обоих языках суффиксы являются стандартными, то есть они не меняют форму, каждый имеет только одно значение. Для выражения любого грамматического значения всегда используется один и тот же суффикс. Граница морфем четко отделена друг от друга, морфемы сохраняют свои независимые значения¹¹³⁶.

¹¹³⁶ M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri. B. 1989. c.8,115,116

2. Существует Закон о Слогах в шумерском и тюркских языках.

В шумерском и тюркских языках все слова и суффиксы состоят как минимум из одного слога. Не существует слов или суффиксов без слогов. В шумерском и тюркских языках слова образуются из слогов, а не из звуков. Сначала либо гласные звуки образуют слог отдельно, либо два или более звуков объединяются и образуют слог, а затем либо сами слоги приобретают значение и становятся словом, либо новые слова образуются из двух или более слогов: аг, ан, ат, ай, ил, су, ут/уд/од, ат+лы, ай+лыг, ил+лик, су+джук, од+лу и т.д.

Шумерская клинопись михи является слоговой. Шумеры писали слова слогами. Здесь каждый знак представляет собой слог. В шумерском и тюркских языках слова произносятся слогами и переносятся из строчки в строчку только в тех местах, где начинаются слоги. Ритм слога – это ритм тюркских языков. Это также связано с Законом слога. Вкратце, шумерский и тюркские языки имеют нерушимую, неизменяемую систему слогов, которая называется Законом о слогах.

Ни один из процессов, происходящих в шумерском и тюркских языках, не может быть изучен вне Закона слогов. Исследования показывают, что все, от образования первых слов в шумерском и тюркских языках до самых сложных процессов, которые происходили на более поздних этапах, регулировалось принципами Закона слогов. Этот же Закон о слогах и делает шумерский и тюркские языки агглютинативными.

3. В обоих языках есть Закон Гармонии. До сих пор закон Гармонии был определен следующим образом: следование гармонирующих гласных и согласных звуков друг за другом. Тем не менее, Закон Слогов показывает, что это неправильно. Сегодня определение закона Гармонии звучит следующим образом: следование друг за другом слогов, образованных из гармонирующих гласных и согласных звуков в словах. Можно привести несколько примеров слов из шу-

мерского и тюркских языков: Наннар, Уту, Ирнинни, уру, балта, кара/гора, бузур/позур.

4. В обоих языках существуют одинаковые термины для обозначения частей тела, их количество больше 20.

А - В шумерском языке означает *рука*¹¹³⁷. В чувашском языке слово «рука» используется в форме а (ал). Слово ал /азерб. əl являлось семантическим гнездом, и многие слова были образованы от него.

Агарин - в шумерском языке означает *живот (гарын)*¹¹³⁸. Если мы уберем букву *а* в начале слова Агарин, остается слово гарын (живот), что до сих пор не изменилось в тюркских языках. Звук **А** можно было добавить в начале слова и позже.

Ба - в шумерском языке означает печень (багыр). В настоящее время печень по-турецки называется багыр. В древнетюркских языках слово багыр писалось как *ба*.

Баш - сегодня используется во всех значениях в тюркских языках, также использовалось и в шумерском языке. Идеограмма этого слова – САГ. Шумеры называли себя *гарабашами*.

Во всех шумерских источниках это слово было написано как саг.га.га, а произносилось как *гарабаш*. Слово Гарабаш происходит от морфем черный (qara) и голова (baş), оба из которых тюркского происхождения. Слово «Гарабаш» и сегодня используется в том же смысле в тюркских языках.

Иги - означает *глаз* в шумерском языке¹¹³⁹. Поскольку в шумерском языке нет букв о / азерб. ö, они были интерпретированы следующим образом: иги. В соответствии с правилами шумерского языка буква *з* не читается в конце слова. Таким образом, слово, интерпретируемое как иги, очень похоже на слово глаз (гоз/азерб. göz), которое в настоящее время используется в тюркских языках.

¹¹³⁷ Дьяконов И.М. НДПА/ПАЭС. Т. 1. Москва.1958. с. 12

¹¹³⁸ Muazzez İlmiye Çığ. Ук.раб. с.37

¹¹³⁹ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 47

Рассмотрим следующее предложение: иги му-ул-муш-муш-у-нэ¹¹⁴⁰. Перевод, которого таков: храбрец со змеинными глазами.

Касуга означает гурсаг/сычуг (один из отделов желудка жвачных животных) в шумерском языке¹¹⁴¹. В наши дни слово гурсаг произносится в тюркских диалектах как курсаг, гурсаг, курсуг, курсуга. Кроме того, в тюркских языках часть бедра, которая заканчивается в области живота, называется *пахом/гасыг*. Слово гасыг почти одинаково со словом касуга. Гурсаг является внутренним органом, расположенный в области паха. Естественно, что эти два слова имеют общий корень. Во всех случаях идентичность всех трех слов очевидна.

Габа – было использовано в шумерском языке в значении груди и переди. Это слово интерпретируется как га-ба: Ур-лум-ма Габа-ни-ше-и-гу¹¹⁴². Переводится как: Урлумма встал перед ним. Слово «габа» идентично по значению словам аз.-сина, дош «грудь» и габаг «перед», используемое сегодня в турецком языке.

Шумеры называли переднюю часть стрелы колесницы габа-гал, и слово габа означало передний.

Габа(ра) – в древних тюркских языках означало пуговица, в османском турецком – округлый конец гвоздя (кабара)¹¹⁴³, на балкарско-карачаевском языке – бюстгальтер (габара). Оба слова образованы путем добавления к слову *габа* (*грудь*) в шумерском языке словообразующего суффикса– *ра*.

Слово **габа** в значении *грудь* совпадает со словом *габар*, ибо из-за свойства женской груди *расти*, очевидно, что слово габара происходит оттуда.

Гары(у) - в календаре фермера, используемого шумерами, встречается слово *гаруш* как единица измерения. Идео-

¹¹⁴⁰ Афанасьева В.К. ОПШП/ПАС. III кн. М. 1979. с.53

¹¹⁴¹ M.i.Çiğ. Sumerlilərdə Tufan, Tufanda Türklər. İst, 2009. с.109

¹¹⁴² Канева И.Т. Направительный падеж в Шумерском языке / ПАС. III книга. Москва. 1979. с. 120-121

¹¹⁴³ Радлов В.В. ОСТН. т. II. ч. I. СПб. 1893. с. 442

грамма этого слова—КУШ. Гарыш является сложным словом, и образованы из компонентов *гары* и *уш*. В тюркских языках часть руки от локтя до запястья называется *гары*, а часть от запястья до кончиков пальцев – ладонью (*уш*)¹¹⁴⁴. Часть руки от локтя до запястья в шумерском языке также называлось *гары*. Слово *гарыш* / *гаруш* было образовано следующим образом: гары/гару+шу/уш = гарыш/гаруш.

Гарыш в качестве единицы измерения до сих пор используется тюрками сегодня. Правописание и произношение слова не изменились.

Гу.Мургу в шумерском языке означает *позвоночник*. Созвучен со словом онурга (позвоночник) в тюркских языках: Гу.Мургу/Гумурга/гомурга/онурга. После нескольких фонетических изменений слово «Гу.Мургу» превратилось в онурга (позвоночник). Звук *-о* появился позже в языке и заменил первый звук *-у* в слове *гумурга*.

Ми - это слово, обозначающее принадлежность женщине в шумерском языке. Правильнее читать его в форме *Ма* (*Мэ*). Его повторением было создано слово *тэтэ* (*мама, грудь*). В большинстве диалектов тюркских языков *мать* называют *мамой* (*тэтэ*) в уменьшительно-ласкательной форме. В корне слова ана/ама/мама ясно виден слог *ме / ма*. Корень слова звук *а*, к которому добавляется слог *ма*, и образовалось слово *ама*.

Шу / уш означает *ладонь* в шумерском языке. Рассмотрим текст: Шу-на-ба-ан-сум-ма¹¹⁴⁵. Перевод таков: Он положил (дал) в его ладонь (руку). Здесь можно перевести слово *шу* и как *рука*, и как *ладонь*.

Ладонь называется *уш* в алтайском языке¹¹⁴⁶, уш / оч /

¹¹⁴⁴ Altayca- türkçə sözlük. Ankara. 1999.с. 99; Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı. 1964. с. 18

¹¹⁴⁵ Канева И.Т. Шумерский язык. СПб.1996. с. 121

¹¹⁴⁶ Altayca- türkçə sözlük. Ankara. 1999. с. 195

очум в уйгурском языке¹¹⁴⁷, а кулак называется *муш*, где корень *уш* остается неизменным.

Теш (тиш) – означало *половой орган* в шумерском языке¹¹⁴⁸. В настоящее время очевидно сходство тюркского слова *диши*, означающего женский пол животного с корнем *теш/тиш*. Таким образом, слово «теш / тиш» в шумерском языке сохранило свое первоначальное значение в тюркских языках в форме слова *диши* с небольшой разницей в произношении и правописании.

Ти (л) - в шумерском языке означало *язык*, а его идеограмма является *T*. Его также произносят как эмэ, что означает *сосать*. Тил и дил (язык) – это одинаковые слова.

В шумерском языке *тил/дил* это название части тела. Слово эмэ означало разговорный язык.

Ур – это название *легких* в шумерском языке. В тюркских языках слово *ур* использовалось в значении *дуть, надувать, раздувать, вдох, выдох*¹¹⁴⁹. Все эти слова имеют непосредственное отношение к легким.

Трусливых людей называют *агджияр* (означает *легкие*). Скорее всего, слово *трус* происходит от слова *ур*, что означает «*легкие*»: *ур/урхаг/орхаг/горхаг*.

Ур – в шумерском языке также означает *сердце*. Это корень слова *урек* (*сердце*) в тюркских языках.

Залаг – это название одного из внутренних органов человека в шумерском языке. Оно переводится как *печень*. Печень называется *ба* (*багыр*) в шумерском языке. Есть основания полагать, что *залаг* (*печень*) и есть *далаг* (*селезенка*). Идиоматическое выражение «колит в селезенке» (сомневаться) резонирует с этой идеей. В таком случае *залаг* (*печень*) и означает *далаг* (*селезенка*).

¹¹⁴⁷Necip Emir Necipoviç. Yeni uyğur türkcesi sözlüyü (ruscadan çevireni İklil Kurban). Ankara. 1995. c. 288,293

¹¹⁴⁸Fərzəli Əjdər. Dədə Qorqud sözü. Bakı. 1999. c. 39

¹¹⁴⁹Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri / AFM. I kitab. Bakı. 1983. c. 9

Гир – означает нога в шумерском языке: *нам-тар шу ну-туку гир ну-туку*¹¹⁵⁰. Перевод следующий: *У Намтара нет ни руки, ни ноги*. Слово *гир* в этом предложении означает *нога*. В некоторых областях Азербайджана используется слово *гурумуш* в значении/вместо слова *нога*. Нет никаких сомнений в том, что морфема *гир* похожа на корень *гур*.

Гештука – в шумерском языке означало слушать (внимательно, подслушивать), слышать. Эн-е-кур-лу-ти-ла-ше геш-туг-га-ни на-ан-губ¹¹⁵¹. Перевод таков: *Кахин (Бильгамыс) внимательно прислушался к горе бессмертных*.

В древнем уйгурском языке это слово также встречается в своем первоначальном значении. “Мы поверили в бога Эзрю, бога солнца, луны, могущественного бога, правителя, мы полагались на него, мы слушали (нигошак), мы запечатали четыре капли света в наших сердцах”¹¹⁵². Использование слова *нигошак* в значении уха в тексте более вероятно. Слово «гуш-гушла» в тюркских языках означает слушать с удовольствием, а слово *гештука* звучит как слог геш слова «нигошак». Перевод слова как ухо показывает, что его слог геш означает ухо.

Ка – это многозначное слово в шумерском языке. Одно из значений – *рот*. Рассмотрим текст: *ка ки-ше би-ин-гар ка ба-ан-да-залаг*¹¹⁵³. Перевод таков: Он прикоснулся ртом к земле и почистил рот. Здесь слово *рот* использован два раза.

В Азербайджане *порог* называют *кандар*. Очевидно, что слово *кандар* также образовано из корня *-ка*. В то же время использование слова *ка* в значении *порог* дает основание полагать, что корень *ка* также используется в значении *рта*.

Уну – означает *щека* в шумерском языке. В Баку слово *гуна* используется в значении *щека*. Преобразование этого слова в слово *янаг* (*щека*) очевидно. Добавив гласный у (й/ю)

¹¹⁵⁰ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с.50

¹¹⁵¹ Афанасьева В.К. ОПШП /ПАС. III кн. М. 1979. с. 40

¹¹⁵² Əski türk yazılı abidələri müntəxabatı. Bakı. 1992. s. 127,131

¹¹⁵³ Канева И.Т. Спряжение шумерского глагола/ПАС.М.1966.с. 45

к началу корня *уну*, слово преобразуется в *юну*. Если добавить согласную *г* к концу корня, образуется слово *янаг* (*щетка*). Здесь произошли следующие фонетические изменения слова: уну/гунну/гунна/юна/юнаг/янаг.

Ур – означает часть тела до колен, внутреннюю часть, ядро в шумерском языке. В тюркских языках часть ноги до колена называется *ур*.

Это не все термины, используемые в основном лексическом фонде шумерского и тюркских языков, для описания названий частей тела. Следует отметить, что в индоевропейских языках из частей тела только название *ноги* одинаковое или похоже¹¹⁵⁴. Таким образом, идентичность или сходство термина, который относится к названиям более 20 частей тела, используемых в основном лексическом фонде шумерского и тюркских языков, никоим образом не может быть случайным совпадением.

5. В обоих языках есть одинаковые термины, обозначающие родство, и их количество более 10.

Есть большое количество идентичных слов в шумерском и тюркских языках, обозначающих родство. Некоторые из этих слов приведены в таблице ниже.

Родство	Шумерский язык	Тюркский язык
Ана	ама	ана/ама
Ата	ада/ата	ада/ата
Эждад	абба	абба/баба
Баба	аба	баба/аба
Баджы	эге	эге(р)
Гардаш	аби	аби
Огул	думу	думу
Езне	ушша	езне
Дам	дамад	курекен

6. Существует около 10 одинаковых терминов, обозначающих количество в обоих языках.

¹¹⁵⁴ Süleymenov Oljas. *Az i Ya. Azərnəşr. Bakı. 1983. s. 181*

Ряд чисел обозначалось одинаково в шумерском и тюркских языках. В шумерском языке число *два / ики* обозначалось как *икки, три – уч* как *еш/уш, десять – как у* и т.д. Это яркие примеры, показывающие идентичность чисел/числительных. Некоторые слова сохранили свою форму и изменились в значении. Например, в шумерском языке числительное *два* наряду со словом *икки*, также называли *мин*. Сегодня это слово означает *тысяча* в тюркских языках. Числительное *пять* состоит из одного звука *и*. Учитывая тот факт, что первые согласные в шумерском языке в большинстве случаев не читаются, можно увидеть, что на самом деле это слово *би*. Слово *би* в настоящее время используется в тюркских языках как *биш/беш* (пять).

В шумерском языке числительное *тридцать* называли *учон*. Такая система числительных встречается в орхон-енисейских рукописях. *Тридцать* называется *учон, восемьдесят – саккизон*.

7. В тюркских языках нет корневого глагола, заимствованного из других языков, то есть корневые глаголы – это исключительно тюркские слова. Поэтому, говоря о родстве шумерского и тюркских языков, в обоих из них, как правило, встречаются одинаковые глаголы. Это также считается более убедительным аргументом. В шумерском и тюркских языках есть много одинаковых или похожих глаголов.

Аг означает подняться, подниматься, повышаться, вышаться; *ба*–утонуть, *ба*–прощать; *дур*–стоять, остановиться, остановка; *дуг*–говорить; *те/ де/ти/ди* означает сказать; *дар*–разрушать, разорять; *гин*–ходить. Это больше соответствует слову *генимек* в тюркских языках); *гур*–входить, заходить; *ир*–идти, добраться, догонять; *ид*–проводить, отправлять; *кад/кат*–закрепить; *кар*–украсть; *гал*–оставаться, жить, быть живым; *сум/сун*–дать, предоставить; *туд /туу/туз/дуг/ дог*–родить; *суг*–проникнуть, войти; *сир*–написать; *сар/сыр*–обернуть, навязывать; *таг/тек*–трогать; *туш/тюш/дюш*–падать, сидеть, упасть с лошади, падать на колени; *ру/ур*–нанести удар, ударять; *уди*–спать, уснуть; *ул*– убивать и т.д.

Многие из этих глаголов пишутся одинаково и семантически идентичны в обоих языках. В некоторых случаях встречается лишь одно звуковое отличие в их написании. Эти глаголы являются общими как для шумерских, так и для тюркских языков. Ни в одном из них эти глаголы не были заимствованы.

8. В шумерском языке также нет категории гендера. Есть одушевленные и неодушевленные категории. Как и в тюркских языках, в шумерском языке животные относятся к категории неодушевленных.

9. В обоих языках падежи существительного и суффиксы падежей почти одинаковы.

Тофик Гаджиев, Газанфар Кязымов, Мамедали Гыпчаг (Новрузов) выявили сходство между падежами и суффиксами падежей в шумерском и тюркских языках.

Специалисты выявили десять падежей в шумерском языке. Рамиз Аскер пишет, что в труде «Диван» Махмуда Гашгарлы указано восемь падежей¹¹⁵⁵.

На сегодняшний день шесть падежей в шумерском языке полностью соответствуют падежам, существующим в тюркских языках. Это именительный, родительный, дательный, творительный, винительный и исходный падежи. Остальные четыре падежа можно фактически объединить с этими шестью падежами. Например, творительный-дательный падеж соответствует и творительный, и дательному падежу. В шумерском языке суффиксы инструментального падежа и суффиксы творительного падежа в тюркских языках похожи. Творительный падеж в шумерском языке также указывает на место, где произошло действие. В таком случае используются суффиксы *та/да* (*tə/də*). В большинстве случаев согласные выпадают. Например, в шумерском языке выражение *На сегодняшний день* пишется в виде Уд-би-а. В тексте *уд-означает день, би-этот, а-да*.

Как и в тюркских, так и в шумерском языке дательный

¹¹⁵⁵ Kaşğari Mahmud. "Divan". II T. c. 353-354

падеж указывает к кому, чему и куда направлено действие. Фактически, творительный-дательный падеж в шумерском языке является результатом разрыва дательного и творительного падежей в тюркских языках. В обоих языках в дательном падеже, используются суффиксы *a*, (аз. *ə*), а иногда суффиксы *ше*, которые обозначают направление. Например, слово Энлила и пишется и произносится таким же образом или как Ки-ше-йера.

Исходный падеж очень похож в шумерском и тюркских языках. В исходном падеже присутствуют суффиксы *та/да*, (*tə/də*) причем они произносятся не так, как пишутся, а как *тан/дан* (*tən/dən*). Это связано с тем, что последние согласные в шумерском языке часто не читаются. Это хорошо видно в следующем примере, относящемся исходному падежу: Аншан Ан-шан-та му-на-гин. Люди Аншаня пришли к нему из Аншаня. Или слово *от земли* будет написано в форме *ки-та*, а слово *с неба* – в форме *ан-та*, произносились как *Китан* (*дан*)-йер-тэн(*дэн*) и *ан-тан*(*дан*)-гой-дан (*с неба*). Давайте рассмотрим другой пример: *му-да-20-та*. Предложение переводится следующим образом: *20 лет назад*. Другой текст: *итуд-та уд-22 ба-та-ра-зал*, то есть *22 дня (уд-22) прошло с месяца (итуд-та) (ба-та-ра-зал)*.

Как видно, структура, функция, назначение, цель и содержание, а также суффиксы исходного падежа в шумерском и тюркских языках одинаковы (как бы повторяют друг друга).

В древнетюркских письменных памятниках и в «Деде Горгуд» в исходном падеже использованы суффиксы *-да*, *-дэ* (*-də*)¹¹⁵⁶. Г.Кязимов сравнил исходный падеж в «Деде Горгуд» с исходным падежом в шумерском языке, высказал мысль о более древней истории «Деде Горгуд»¹¹⁵⁷.

Таким образом, в шумерском и тюркских языках существует большое сходство между падежами и падежными

¹¹⁵⁶Əlisa Şükürlü. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. B. 1993. c.88-89

¹¹⁵⁷Qəzənfər Kazimov. Seçilmiş əsərləri. VI T. Bakı. 2009. c. 121

суффиксами.

10. Написание и произношение указательных и личных местоимений в шумерском и тюркских языках практически одинаковы.

Лица	ед. числа	мн. числа (шум)	ед.ч.	мн.ч. (тюрк)
1	ма, ма-е	ме(н)де(н)	мэн	биз
2	за, зе, за-е	ме(н)зен	сен	сиз
3 с.а.	а, ане, ене	анене, еnene	о	онлар
3 с.п.	би	би	-	-

Основное различие между шумерскими и тюркскими местоимениями заключается в разделении третьего лица на социально активных и социально пассивных лиц. Остальные местоимения во множественном и единственном числе различаются только фонетически. Это можно увидеть в первом (ма, ма-е) и во втором лице в единственном числе (за, за-е). Выражение звуком *а* третьего лица единственного числа одинаково с древнетюркскими языками. Из-за отсутствия буквы *о* в древнетюркском языке, третье лицо в единственном числе выражалось звуками *а* и *у*.

Указательные местоимения в шумерском языке пишутся в виде *е* (*о*) и *бу* (*би*). Выражение указательного местоимения *тот* (*о*) звуком *е* связано с отсутствием буквы *о* в шумерском языке. Указательное местоимение *этот* одинаково в обоих языках.

Существует очень близкое сходство между склонениями падежей указательных местоимений в обоих языках.

11. В обоих языках более 10 одинаковых слов, состоящих из одного звука.

Первые слова в шумерском и тюркских языках состояли только из одного гласного звука. Источники также показывают, что гласные звуки сами по себе являлись самостоятельными словами. В настоящее время в тюркских языках личное местоимение он/она/ оно/они (*о*) и указательные местоимения состоят из одного звука. Эти слова также состояли из одного гласного звука в шумерском языке. В азербайджанском языке «а» и «ə» имеют самостоятельное значение

и выступают в качестве средства направления обращения.

В «Большом тюркском словаре» изложено, что слово «а» используется в значении «ага» (*хозяин*), «уста» (*мастер/ас*), «эфенди». Корень слова, означающий *кашлять, кашлять с мокротой (с удалением мокроты), кричать/орать и реветь*, также является краткой формой слова *алай* (полк)¹¹⁵⁸.

В шумерском языке было несколько слов, состоящих из звука *а*. Из них можно показать: *а–ахмаг* (течь, потечь); *а–аиле* (семья); *а–гудж* (сила); *а–эл* (рука); *а–ахар су* (текущая вода). И в древнетюркском языке звук *а* использовался как самостоятельное слово в некоторых из этих значений.

Звук *Е* был независимым словом в древнем тюркском языке, означающий *дом* и *быть*¹¹⁵⁹. В шумерском языке звук *е* использовался как самостоятельное слово в значении *эв/дом, идти; выходит на улицу; делать*¹¹⁶⁰.

В памятнике Тонюкук слово *в лесу* написано как *ыда*, где корень слова буква *ы*, да – суффикс творительного падежа. В древнетюркских языках звук *ы* встречается в значениях *семя, посев* и *дерево*¹¹⁶¹.

Звук *И* имел значение владелец, хозяин. Слова *иш* (работа), *имаджи* (помощь), *инлэ* (работа, изнывать) с основой глагола на *ин*, происходят от корня *и*¹¹⁶². *И* в тюркских языках использовался в значении *жир*, в шумерском языке в значении *масло*. В древнетюркских языках *масло* называлось *жиром* (*i*).

Как самостоятельное слово звук *ö* в письменном памятнике Гюльтекин использовалось в значении *думать*¹¹⁶³, в древнетюркском языке как *думать/размышлять* и *знать*¹¹⁶⁴.

¹¹⁵⁸Yaşar Çağbayır. Böyük Türkcə Sözlük. Cild I. İst. 2016. c. 34

¹¹⁵⁹Этимологический словарь тюркских языков, М, 1974. с.756

¹¹⁶⁰Sadiq İ. Şumer ədəbiyyatı, “Azərbay”, Bakı, 2013. c.102

¹¹⁶¹Этимологический словарь тюркских языков, М, 1974. с.759

¹¹⁶²Əhmədov В. ук.раб. с. 12

¹¹⁶³Əhmədov В. ук.раб. с. 12

¹¹⁶⁴Этимологический словарь тюркских языков, М, 1974. с.758

В шумерском языке звук *y* употреблялся очень часто, и использовался в следующих значениях: *y* (*сон*), *он* (личное местоимение), *y* (вода); *y* (стрела); *y* (отправиться в путь). Слово *y* можно встретить в письменных памятниках Могилян, Тонюкук и Гюльтекин. В труде М. Кашгарли «Диван» оно означало *сон* и *способный*, в других источниках – *сила*, *мощь*, *подражать*, в «Деде Горгуде» встречался в значении *сон* и *ум*¹¹⁶⁵. В древнетюркском словаре и в «Деде Горгуд» слово *y* также используется в значении *надежда* (*умуд*)¹¹⁶⁶.

Таким образом, первые слова в шумерском и тюркских языках состояли лишь из гласных.

12. В шумерском и тюркских языках все гласные звуки были семантическими гнездами. Все односложные слова, состоящие из двух и трех звуков, образовались путем добавления согласных звуков в конец или начало гласных, либо добавлением согласных звуков к началу и к концу. Согласные добавляются к концу гласных звуков:

a = *аб, ад, аг, аз, адж, ас, аш, ал, ат, ай, ан, ар*; *u* = *ул, ул, иш, ич, ис, ид, иг, ир, ин, из, ий, ип*; *y* = *ур, ун, уз, уд, уб, удж, уч, ут, уг, уш, ус*; *э* = *ел, еш, эб, эн, эт, эй, ем, эг, эв, эр*; (*азерб. ә* = *әл, ән, әт, әс, әк, әт, әз, әр, әу*).

Многие из этих слов до сих пор используются в тюркских языках. Многие из этих слов встречаются в древних письменных памятниках. В «Диване» М.Кашгарлы слово «умелый» использовалось как *уз*, слово *озек* (*ячейка, ядро*) – как *оз*, слово *эниш* (спуск) как *эн*, слово *оюг* (выемка) как *ой*, слово *агсаггал* (*почтенный человек*) как *ак*¹¹⁶⁷. В «Деде Горгуд» слово *эшик* (наружная часть помещения) как *эш*, слово *сахиб*, *ийше* (владелец) и как *ис*, и как *ие*¹¹⁶⁸. Слова *аг*

¹¹⁶⁵ Şükürlü Ə. Ук.раб., Bakı, 1993. с.323; Древнетюркский словарь. М. 1969.с.216;Mahmud K. “Divan”.с. 181; Этимологический словарь тюркских языков М, 1974. с. 564; 759 “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı. 1978. с. 34

¹¹⁶⁶“Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı. 1978. с. 123

¹¹⁶⁷Mahmud K. “Divan”. Т. I. с.119, 122, 147

¹¹⁶⁸“Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı. 1978. с. 53, 99, 115

(подниматься, выходить), *уш* (хвост), *ум* (брюки) в «Диване М.Кашгарлы»¹¹⁶⁹, а также *оз* (умный, бдительный), *од* в письменном памятнике Тонюкук¹¹⁷⁰ показывают, что все односложные слова, состоящие из двух звуков, были самостоятельными словами в древнем языке.

Много новых слов было создано путем добавления согласных звуков к началу гласных. Например:

Ба, да, джа, са, ма, на, ка, йа, за, па; Би, ди, си, ми, ни, ки, йи, зи, пи; Бы, джы, ды, йы, мы, ны, кы, зы; Бу, ду, джу, су, му, ну, ку, йу, зу, ну; Бе, де, дже, се, ме, не, ке, йе, зе, пе (Азерб. *Va, da, sa, ta, na, ka, ya, za, pa; Bi, di, si, ti, ni, ki, yi, zi, pi; Bı, sı, dı, ı, tı, nı, kı, zı; Bu, du, su, tu, nu, ku, yu, zu, ru; Be, de, se, me, ne, ke, ye, ze, pe*).

Некоторые из этих слов все еще используются в нашем языке. Это такие слова как *бу* (*этот*), *су* (*вода*), *му*, *де* (*скажи*), *йе* (*кушай*) и т.д. В древнем языке каждое из этих слов было использовано в конкретном значении. Например, слово «*сломать*» имеет форму *сы* в «Деде Горгуд»¹¹⁷¹. Глагол *сы* является одним из древнейших корней в тюркских языках *dir*¹¹⁷². Слово *гу* «лебедь» в звуковом смысле также сохранилось в «Деде Горгуд»¹¹⁷³. Слово *гу* «лебедь» на сегодняшний день в значении *звук, слово* используется в выражении *Можно заглухнуть если произнести гу*. Слово *гу* (*лебедь*) было использовано в значении *звук, слово* в шумерском языке, и слово *гулаг* (*ухо*) (*geş / guş*) произошло от него. Слово *гу* «лебедь» в значении *вода* есть в сказке «Маликмамед». Изумрудная птица произносила *га*, когда хотела *мясо*, и *гу*, когда хотела *воду*.

¹¹⁶⁹Mahmud K. "Divan". T. I. c.111, 112, 303

¹¹⁷⁰Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1993. c.317

¹¹⁷¹"Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı. 1978. c. 28

¹¹⁷²Məmmədov Y. Müstəqilliyini itirən köklərin çoxhecalılığa doğru inkişafı haqqında// AFM. II kitab. Bakı. 1984. c.63. Древнетюркский словарь. М.1969. с.502; Mahmud K. "Divan". I T. с.459; Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, М,1951. с. 422

¹¹⁷³"Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı. 1978. c. 17

Слово *ба* в тюркских языках использовалось в значении *дарить, жаловать, отдавать даром, закрывать, присоединяться, печень, утварь и предметы быта, размах руки, объятия, расти, сила, мощь*, а в шумерском языке в значении *тонуть, утварь и предметы быта, дарить, печень, дар nib*¹¹⁷⁴.

Джу, бэ, ли, хо, бо, ба, го, со, са, джо, до и т.д. до сих пор используются в некоторых диалектах. В настоящее время в азербайджанском тюркском языке зафиксировано восемь значений слова *га* (азерб. *ha*).

Третий способ словообразования заключается в добавлении согласных в начало односложных слов со структурой гласные–согласные (ГС). Таким образом, больше слов появилось в языке.

Например: *аг=баг, даг, чаг, джаг, йаг, таг, саг, маг, заг, ваг, лаг; ад=бад, дад, джад, йад; ал=бал, дал, лал, мал, йал, сал, зал, нал, гал, шал, фал, кал, чал, хал*.

Многие из этих слов в данное время используются в нашем языке. Слова *удар, ударять, сражаться* встречаются в древних письменных источниках в форме *ур, урмаг, урушмаг*. Это означает, что согласная *в* была добавлена впоследствии к корню *ур*.

Четвертый способ словообразования состоит в добавлении согласных к концу односложных слов со структурой согласные–гласные (СГ).

Например: *Са=саг, сал, сам, сай, саз, сан, садж, сач, сат; Ба=баг, бадж, бал, бай, баз, бах, бат, баи, бас, баб, бан, бар* (Азерб. *Sa=sağ, sal, sam, say, saz, san, sac, saç, sat; Ba=bağ, bac, bal, bay, baz, bax, bat, baş, bas, bab, ban, bar*).

На первый взгляд третий и четвертый способы словообразования повторяют друг друга. Например, поскольку слово *балта* (*топор*) писалось в шумерском языке в форме

¹¹⁷⁴ Məmmədov Y. Ук.раб/AFM. II kitab. Bakı. 1984. с.59-66..60; Rəcəbov Ə.; Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri, B, 1993. с.343; Yaşar Çağbayır. Böyük Türkçə Sözlük. T I. İst. 2016. с. 471; Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili, Bakı, 1993. с.30

ал и *бал*, слово *бал* (*топор*) образовалось путем добавления согласного *б* к первому слогу. Слово *саг* (*право, живой*) образовано путем добавления *с* к началу корня *аг* и согласного *г* к концу корня *са*. Здесь трудно сказать, каким способом это слово было образовано. Тем не менее, очевидно, что оба метода были использованы при словообразовании.

Способы образования первых слов в шумерском и тюркских языках можно обобщить следующим образом:

I. Первые слова в шумерском и тюркских языках состояли лишь из гласных.

II. Новые слова образовались путем добавления согласных к концу гласных (ГС).

III. Новые слова образовались путем добавления согласных в начало гласных (СГ).

IV. Новые слова образовались путем добавления согласных в начало слов со структурой гласная-согласная (ГС=СГС).

V. Новые слова образовались путем добавления согласных к концу слов со структурой согласная-гласная (СГ=СГС).

VI. Слова со структурой согласная-гласная (СГ) образовали новые слова путем присоединения к корням слов, состоящих из гласных звуков (ГСГ).

При делении слов, начинающихся с гласного на слоги, если первый гласный звук образует отдельный слог, то это корень слова, так как этого требует Закон слогов.

13. Много новых слов было образовано в обоих языках путем повторения слогов.

Одним из самых древних и, возможно, самых ранних способов образования слов в шумерском и тюркских языках является повторение корней слов. Поскольку здесь речь идет об односложных словах, это можно назвать повторением слогов.

Посредством повторения слогов в шумерском языке было создано несколько имен Бога: Баба. Является дочерью главного бога Ан. Жена Нинурты - сын Энлиля. Ее прозвище

«Мать Семи Дочерей». Адад. Одно из его имен – Ишкур. Он бог дождя и молнии в шумерском пантеоне. Туртур. Мать Бога Думузи¹¹⁷⁵.

В шумерском и тюркских языках личные имена были сформированы путем повторения односложных корней слов. В шумерском языке: Дуду, Дада, Зузу, Шагшаг (Шагшаг– это имя жены хана Ширпурлу Урукагина)¹¹⁷⁶; в тюркских языках: Баба, Туту, Леле Джуджу (имя тюркского поэта в труде М. Кашгарлы)¹¹⁷⁷.

Большинство терминов, обозначающих родство в тюркских языках, происходят от повторения корневого слова: «баба», «нене», «биби», «чичи» (в некоторых диалектах мать называется чичи), «бебе» (младенца называют «бебе»), леле, гага, мама/аз. *tətə* (мать), деде (отец). Отца иногда и дедушку называют *деде*.

Очевидно, что слова *хорхор* в тюркских языках (Загата), *накнак* (Агстафа, Барда, Шуша, Евлах) означают названия детских игр, *назназ*– шелкового платка¹¹⁷⁸ (Баку), *тар-тар* (птица, похожая на горлицу), *каркар*–чердак¹¹⁷⁹, *гургур*–водопад¹¹⁸⁰ (Губа), *гургур*–индюк (Дербенд) образованы повторением слогов. В Гахском районе колесо мельницы называется *каркар*¹¹⁸¹.

В тюркских языках есть много топонимов, которые происходят от повторения односложных корневых слов:

Хархар, *Мормор*, *Гаргар*–все три села в Гедабекском районе. *Тартар*–это название и региона и реки. *Чинчин* – это название села в Газахском районе Гянджинской губернии, село Шамшаддин, *Херхер*–название села и реки в Пашалин-

¹¹⁷⁵Sadiq İ. Şumer ədəbiyyatı, “Azərnəşr”, Bakı, 2013. s. 24, 34, 27

¹¹⁷⁶Sadiq İ. Şumerdə izim var, “Azərnəşr”, Bakı, 2008. s. 328

¹¹⁷⁷ Kaşğari Mahmud. “Divan”. IV T. s.511,726

¹¹⁷⁸ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. B. 2007. s.228,372,370

¹¹⁷⁹ Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1899. с.420.

¹¹⁸⁰ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. AMEA. B. 2007. s. 188

¹¹⁸¹ Там же. s. 243

ском районе Шарур-Даралайазского района Иреванской губернии Азербайджана. Некоторые ученые связывают топоним *Херхер* с именем древнетюркского племени *гаргар*. *Гамгам*—это название деревни в Губе, *Вайвай* в Шеки, *Херхер* в Агдаре, *Халхал*, *Куку* в Нахчыване. *Шыршыр*— это название зимнего пастбища в Зангезурском районе Гянджинской губернии, ныне район Мехри. Скорее всего, это слово имеет тот же корень, что и название *Шыршырского* источника. На этом пастбище был источник под названием *Шыршыр*, и из-за этого пастбище было названо *Шыршыр*. Источники под названием *Шыршыр* встречаются в большинстве районов Азербайджана. Название горы в селе Дигах Баку—*Шахшах*¹¹⁸².

Названия вышеперечисленных деревень, родников и рек состоят из двух одинаковых слогов, что дает нам основание утверждать о том, что эти слова были образованы путем повтора слогов.

Многие слова в тюркских языках образованы путем повторения корней слов, состоящих из одного слога: *лала* (название растения), *куку* (название еды), *чичи* (название ковра), *чахчах* (входная дверь у входа во двор, сделанная из прутьев), *яя* (пешеход), *халхал* (закрытое по бокам, без потолка место для содержания животных летом, который также называется архадж), *халхал* (женский браслет), *хал-хал* (пятнистый), *дыгдыг* (сплетни), *джуджу*, *сырсыр*, *бербер*, *джик-джик* (голос воробья), *хорхор* (спать).

В шумерском языке наполнение посуды и ткань, которую клали на ее горлышко называлось *си*, а наполнение посуды до горлышка—*сиси*. Например: *Бараг-га нам-му-ун си-си-иг-де*. Его перевод таков: Пусть он наполнит мою корзину зерном до горлышка¹¹⁸³. Сегодня в азербайджанском языке есть слова *силе* и *силебесиле*. *Силе* — это кусок ткани, помещенный на горлышко посуды, наполненной жидкостью,

¹¹⁸²Sadiq İ. Şumerdə izim var, “Azərnəşr”, Bakı, 2008. c. 328

¹¹⁸³Ahmet Cavat. Alfabenin menşei eski türk yazısıdır. İst.1993.c.64

как и в шумерском языке. Ткань, помещенная на горло *Нахра* (маслобойка, пахталяка) также называется *силе*. *Силебесиле* означает наполнить посуду до краев, и это имеет то же значение, что и шумерское слово *сиси*.

Шумеры называли песню *балбал*. В древнетюркских языках колыбельная/лайла называлась *балу-балу*. У М.Кашгарли это слово, означающее колыбельную, использовано в форме *балу-балу*¹¹⁸⁴. Тюрки размещали каменные статуи возле могил полководца соответственно количеству убитого врага и называли их *балбалами*.

Чтобы ускорить или замедлить время, повторяются односложные слова, обозначающие время: *тез-тез*/часто, *гедж-гедж*/время от времени. Многие слова, образованные таким образом, означают преувеличение. Например, *зарзар* (плакать), *дыгдыг* (жаловаться), *бизбиз* (волосы стоять дыбом), *гиджгидж* (разговаривать), *биджбидж* (смеяться), *гасгас* (в «Деде Горгуде» есть слово *гасгас* смеяться), *болбол* (очень много), *азаз* (очень мало), и т.д.

Когда новые слова образуются повторением односложных слов, иногда встречается другой слог между ними. Вурхавур, говхагов, гачхагач, пычхапыч, гунбегун, йербайер, и т.д.

В тюркских языках многие слова были образованы также местоизменением слогов. Здесь речь идет только о двухсложных словах. Кроме того, сюда не включаются двухсложные слова, образованные повтором одного и того же слога. Рассмотрим некоторые из них: *кете* (еда), *теке* (козел); *келе* (самец буйвола), *леке* (пятно); *гюндюз* (полдень), *дюзгюн* (правильно). Однако в большинстве из этих слов последний слог является словообразующим суффиксом. Поэтому сомнительно, что эти слова образованы смещением/перестановкой слогов. Однако в древнем языке эти слоги встречаются не как суффиксы, а как корни слов.

В шумерском и тюркских языках Закон слогов обя-

¹¹⁸⁴ Kaşğari Mahmud. "Divan". III T. c. 218

зательно соблюдается в словах, образованных смещением слогов. Например, если поменять слоги в слове элек (сито), то получится леке: э + лек = элек; ле + ке = леке. Поскольку раздел слога здесь нарушен, слова *леке* или *элек* не образованы смещением слога.

Посредством повторения и перемещения слогов из каждого слова может быть образовано только одно новое слово, потому что в этом случае слоги могут повторяться либо перемещаться один раз.

14. Односложные слова в обоих языках составляют основу лексического фонда.

Сегодня первые слоги многих слов кажутся нам бессмысленными. Даже многие составные слова называются простыми, так как их корни неизвестны. Рассмотрим слова *ба*, *де*, *не*, *би*, *ту*, *джу*. На сегодняшний день они не имеют значения. Однако в древнем языке каждое из них имело одно или несколько значений. Давайте возьмем корень *ба*. В шумерском и древнетюркских языках слово *ба* означало *печень (багыр)*, *дарить/подарить*, *прощать (багышламаг)*, *утварь/предметы быта (бархана)* и т.д. Десятки новых слов были получены из корня *ба*, таких как *баба (дедушка)*, *бала (дитя)*, *бага (лягушка/черепаха)*, *баджи (сестра)*, *баджа (дымоход)*, *байыр (наружная сторона/улица)*, *бадам (миндаль)*, *балаг (подол)*, *bağışlamaq (дарить, подарить)*.

Слово *джу* используется в древнетюркских языках в значении *маленький, мизерный*. Позже из этого корня образовалось много слов, таких как *малость*, *малолетство*, *мизерность*. Например, *джуджу* (мелкое насекомое), *джуджа* (птенец), *джура* (маленький саз), *джуюр* (косуля), *джуджерти* (росток), *джуджермек* (пускать ростки), *джуджук* (маленькая картошка), *джуллют* (маленькая птица/кулик), *джурдек* (маленькая миска с водой/глиняный кувшин с длинным горлышком) и т.д.

В «Деде Горгуд» (*Оглан анасынын созун сыма-*

ды¹¹⁸⁵/Мальчик не нарушил слово своей матери), в древних письменных памятниках (*Мэним сабымын сымады*¹¹⁸⁶/Мой сын не нарушил моего слова) и в М.Кашгарлы (*Ол суни сыды*¹¹⁸⁷/Он разбил армию) глагол *сындырмаг* (*нарушать*) состоит из одного слога в форме *сы*.

Сегодня слово *гу* используется в нашем языке только в выражении *если приотнесешь гу, оглохнешь*. Однако это слово было использовано в шумерском и древнетюркских языках в значении *звук, новость, известие, сплетничать*. В предложении «они принесли гу¹¹⁸⁸» из «Деде Горгуд» слово *гу* означало *новость, весть*.

В шумерском языке слово *сындырмаг* (*ломать*) имело форму *сы*, слово *сес* (*голос, звук*) – форму *гу*, а слово *багыр* (*печень*)–форму *ба* и состояло из одного слога. В обоих языках таких слов достаточно много. Первый слог всех слов – это его корень.

15. В обоих языках существуют десятки идентичных односложных слов типа СГС и ГСГ.

Согласно Х.К.Дж.Джовану, тот факт, что только три слова, при условии, что они относятся к типу СГС, а согласно Дж.Гиреенбергу, только три или четыре слова являются фонетически и семантически идентичными достаточно чтобы доказать связь между двумя языками¹¹⁸⁹. В шумерском и тюркских языках существуют десятки слов типа СГС и ГСГ с одинаковым звучанием и значением. Ниже приведены 12 одинаковых слов для каждого из них, хотя количество таких слов намного больше: *бил* (*знание, знать*), *каш* (*бежать*), *кал* (*храбрый, быстрый*), *кан* (*хан*), *кур* (*мера измерения*), *куз*

¹¹⁸⁵“Kitabi-Dədə Qorqud”. “Gənclik”!. Bakı. 1978. c. 28

¹¹⁸⁶Rəcəbov Ə.; Məmmədov Y. укр.п.б. В.1993.с. 71

¹¹⁸⁷ Kaşğari Mahmud. “Divan”. III T. c. 234

¹¹⁸⁸ “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı. 1978. c. 23

¹¹⁸⁹ Tuna Osman Nedim. G.ə.s.38; Ercilasun Ahmet Bican. Türk dili tarihi. Ankara. 2008. s. 36

(близнецы), *кеп* (*зеп*), *гар* (*куча, грудa, складывать в кучу*), *гуд* (*бык*), *гам* (*светлый, ослепительный*), *тур/дур* (*остановиться*), *туг* (*флаг, пальто*), *ада* (*отец*), *ама* (*мать*), *аба* (*дедушка*), *уту* (*уту*), *уру* (*уру*), *ага* (*господин*), *еге* (*еге*), *еме* (*еме*), *ири* (*большой*), *уна* (*уна, она*), *уну* (*уну, ону*), *уди* (*уди, спать*), *уду* (*овца*) и т.д.

16. В обоих языках существует более 10 одинаковых омонимов.

При подозрении, что пиктографические надписи, найденные между двумя реками, были написаны на шумерском языке, Ф.Тюро-Данжен был сторонником идеи происхождения надписи михи из пиктографической, и принадлежности обоих из них шумерам. Существование омонимов в обеих надписях он считал самым убедительным доказательством. Поэтому в пиктографических надписях и надписях михи искали омонимы. А.Фалькенштейн нашел один омоним в пиктографических записях и шумерских текстах: ТИ-ох (стрела) и ТИ-дирилик (жизнь).

Затем три были добавлены к нему. Последние три омонима были найдены А.А.Вайманом. Это: ГИГ - бугда (пшеница) и ГИГ - гара (черный); ГИ - гери (назад) и ГИ- гайтармаг (возвращать); МАШ–кечи (козел) и МАШ – болмак (делить). После обнаружения этих четырех омонимов А.А.Вайман обосновал свой аргумент тем, что *Открытие четырех омонимов в языке пиктографических письменностей, которые совпадают со словами в шумерском языке, по моему мнению, является достаточным доказательством, того что пиктографические записи были также на шумерском языке*¹¹⁹⁰. Далее А.А.Вайман писал, *что впредь не может быть никаких сомнений в том, что пиктографические записи также были на шумерском языке*¹¹⁹¹.

¹¹⁹⁰Вайман А.А. К расшифровке протошумерской письменности // ПАС. II книга. Москва. 1966. с. 9.

¹¹⁹¹Там же, с. 9

Исходя из взглядов А.А.Ваймана, можно сказать, что обнаружение трех или четырех одинаковых омонимов в шумерском и тюркских языках достаточно для подтверждения их родства.

Тюркские языки очень богаты омонимами. Может быть поэтому стихотворение в стиле джинаслы (рифмование строк омонимами) есть только в тюркских языках. Все слова в стихотворении Туфарганлы Аббаса «Гюльгаз инди, Гюльгаз инди» (Гюльгаз сейчас) являются джинасами. В пятистворном стихотворении нет ни одного слова, которое бы не было джинасом. Не каждый язык достаточно силен для этого.

Словарный запас шумерского языка не так богат. В этом языке около трех тысяч слов. Однако очень богатые и красивые художественные произведения были созданы на шумерском языке. Их создатели, возможно, в первую очередь должны быть благодарны богатству языка омонимами. Есть слова, которые используются в пяти или шести значениях. Богатство языка омонимами—большое событие в языке.

Есть десятки подобных омонимов в шумерском и тюркских языках. Некоторые из них даны ниже:

1. *Аг-чистый* и *аг-цвет* (шум),
Аг-чистый и *аг-цвет* (тюрк).
2. *Ба-прощать, подарить, награждать* и *ба-печень* (шум),
Ба-прощать, подарить, награждать и *ба-печень* (тюрк).
3. *Билге-предок* и *билге-умный, знающий, смышленный, мудрый, всезнающий* (шум),
Билге-предок и *билге-умный, знающий, смышленный, мудрый, всезнающий* (тюрк).
4. *Эрен-солдат, воин* и *эрен-кедровое дерево* (шум),
Эрен-храбрец, воин и *эрен-кедровое дерево* (тюрк).
5. *Ид-вода, река* и *ид-послать, провожать* (шум),
Ид-вода, река и *ид-послать, провожать* (тюрк).
6. *Га-корм, кушать* и *га-упаковать, собрать в кучу/грудку, положить друг на друга* (шум),
Га-корм, кушать и *га-упаковать, собрать в кучу/грудку,*

положить друг на друга (тюрк).

7. *Гара*-изюм, виноградная лоза и *гара*-цвет (шум),
Гара-изюм, виноградная лоза и *гара*-цвет (тюрк).
8. *Ме*-личное местоимение я и *ме* (*mee*)-мозг (шум),
Ме-личное местоимение я и *ме* (*mee*)-мозг (тюрк).
9. *Уд*-день, время и *уд*-овца (шум),
Уд-день, время и *уд*-овца (тюрк).
10. *Ур*-высокий и *ур/пу*-ударять, бить (шум),
Ур-высокий и *ур/пу*-ударять, бить (тюрк).

В шумерском и тюркских языках есть много идентичных омонимов. Омонимия следующих слов также не вызывает никакого сомнения: *Аг* (измерять) и *аг* (боль, печаль), *ага* (великий, лидер) и *Ага* (имя человека), *ба* (паром) и *ба* (тонуть), *ка* (дверь) и *ка* (сбежать), и т.д. В шумерском и тюркских языках слова *а*, *у*, *аг*, *ка*, *кур*, *ба*, *га* используются в 5-6 значениях, из них хоть и не все, а два, три являются омонимами.

Такие явления можно встретить только в генетически родственных языках.

17. Некоторые зоонимы одинаковы в обоих языках. Например, *гуд*-бык (шум), *уд*-корова (тюркский); *уз*-газ (шум), *газ* (тюркский); *узу*-ягненок (шум), *гузу* (тюркский); *ур*-бара-волк (шум), *бору*-волк (тюркский); *суна*-утка (шум), *сона*-утка (тюркский); *ур*-собака (шум), *гур*, *лаять*, *лай*-собака (тюркский); *уду*-овец (шум), *уд*-корова (тюркский); *амар* - потомство всех животных (шум), *судамар*-потомство всех животных (тюркский); а также *амлик*-новорожденный ягненок, не отделенный от матери (тюркский); *муш*-птица (шум), *гуш-муш-гуш*/птица (тюркский); *газель*-козел (шум), *газель*-козел (тюркский). В шумерском и тюркских языках существует множество таких слов, обозначающих названия животных и птиц.

18. Одни и те же антропонимы встречаются в обоих языках. Первого аккадского царя, Саргона I, звали *Шар-рукин*. В письменностях нет слова Саргон, и быть не может. В шумерском языке нет буквы *о*. Имя Саргон выдуманно

учеными. Пока аккадцы не завоевали Шумер, имя Шаррукин не существовало. Это имя было дано ему после оккупации Шумера. Это шумерское слово. Оно означает царя (*ṣar/šar* – царь/шар), который убивает (*ru/ur*) людей (кин – народ). В целом письменные источники свидетельствуют о том, что когда аккадцы захватили Шумер, у них не было личных имен. Так как до двухсот или трехсот лет после прихода аккадцев в Шумер все их имена были шумерскими словами. Хотя И.М.Дьяконов высказал это мнение, он не раскрыл суть его слов. Он пишет: «Как тесно сплелись шумерские и аккадские этнические элементы, видно по именам собственным на обелиске царя Маништусу. Дед-шумериец, а сын или внук уже носит аккадское имя (в большинстве случаев бывает наоборот)»¹¹⁹².

В древних письменных источниках имя одного из кыпчакских воинов – *Шаррукин*. Скорее всего, это имя означает *Сары Хан*. Аккадский царь Шаррукин (Саргон I) также назвал свою дочь шумерским именем.

Сына Шаррукин, ставшего после него хаганом/ правителем, звали Урумуш. Иногда его искажали и писали как Римуш. Б.А.Тураев произнес это имя только как Урумуш¹¹⁹³.

Балых–сын Этаны, первого хагана/правителя династии Киш. Он стал хаганом/правителем после своего отца. Имя одного из последующего хагана/правителя после него – Мелам-Киши.

Женским хаганом династии Агшахов была Губа. Первым хаганом династии Умма был Уш. Первым хаганом второй династии Урук был Эн.Ша.Кушанна¹¹⁹⁴. Раскрытие значения этого имени – главарь (енша/енси) кушанов (кушчу). Кушан – это древнее тюркское племя кушчу.

Тирикан (Тархан), Сарлагаб и Ярлаган были хаганами

¹¹⁹² И.М.Дьяконов. Купля-продажа земли в древнейшем Шумере и вопрос о шумерской общине/ВДИ. М.1955. № 4. с. 32

¹¹⁹³ Б.А.Тураев. История Древнего Востока. Лен.1935.Т I. с. 93

¹¹⁹⁴ История Древнего Востока. М. 1983. с. 486-487

Кути, Ур-Баба был хаганом Ширпурлу, Шульги был хаганом династии Ш Ур, Исма-Даган был хаганом династии Иссин¹¹⁹⁵.

Касситы (Гушчулар) в Месопотамии захватили власть примерно в 1742 году до н.э., и сохранили ее до 1155 года. Слова гардаш (брат) и гарындаш отчетливо видны в именах их хаганов: Гандаш, Караиндаш, Кадашман, Каракиндаш. Первая часть пяти касситских хаганских имен—Кадашман¹¹⁹⁶.

Все эти имена являются тюркскими словами.

19. Говоря о шумерских топонимах, И.М.Дьяконов пишет: «Почти все топонимические названия Шумера (и Аккада) не имеют шумерских и семитских этимологий». Эта идея также не имеет никакой научной основы. Поскольку шумерские топонимы можно с легкостью объяснить на основе материалов тюркских языков, тюркские топонимы можно легко объяснить на основе материалов шумерского языка. Я исследовал более 50 шумерских и тюркских топонимов, и прояснил их происхождение. Например, Ур, Урук, Киш, Ширпурлу, Гарга, Иддигна, Буранну, Газах, Губа, Шаган, Шахшах, Аван, Шых, Шыхлар являются из таких имен, и все они тюркские слова¹¹⁹⁷.

20. Есть такие сюжеты, мотивы и образы, которые можно встретить только в шумерском и тюркском фольклоре. Вот один мотив из эпоса «Деде Горгуд» и «Билгамис и небесный бык»:

Инанна любит Билгамыса. Билгамыс отвергает ее любовь. Разъяренная Инанна идет к дедушке Ан и просит у него быка, чтобы тот убил Билгамыса. Инанна приводит быка и травит его на Билгамыса. Энкиду три раза скручивает хвост быка, и он падает на колени. Билгамыс отрезает голову быка, снимает с него шкуру и бросает его к ногам Инанны. В «Деде Горгуд» также Гантуралы чтобы жениться на дочери Текура

¹¹⁹⁵ Там же, с. 488

¹¹⁹⁶ Там же, с. 489

¹¹⁹⁷ İslam Sadıq. Şumerdә izim var. Bakı. 2008. с. 306-356

Сельджан хатун, он должен сразиться с быком, чтобы заполучить даму. Он тоже три раза скручивает хвост быка, и тот падает на колени. Гантуралы отрубает голову быку и бросает его шкуру под ноги Такура¹¹⁹⁸.

Ни в одном другом эпосе не встречается мотив, где трижды скрутив хвост быка, сваливают его на землю, и, сняв его шкуру, бросают под ноги его хозяина.

В примерах шумерской и тюркской литературы много таких общих мотивов, образов и сюжетов. Они были исследованы отдельно¹¹⁹⁹.

21. В обоих языках существуют десятки одинаковых терминов, связанных с сельским хозяйством: экиль—участок, поле (шум), экин (тюрк); эгар/энгар-фермер (шум), дангар, тахылчы, хырманчы (зерновщик) (тюрк); гиш-хыш соха (шум), хыш-соха (тюрк); хум/лум/гум- плодородный, плодородная почва (шум), хумус (тюрк); ирришу-пахарь, земледелец (шум), диррикчи-огородник (тюрк); саман-хлебная болезнь (шум), саман-солома (тюрк); суд-молоко (шум), суд-молоко (тюрк); га-гатыг, йогурт (шум), га-гатыг, йогурт (тюрк); ки-сум-боссан (шум), бостан-огород (тюрк); ки-укус-место огурца, сад (шум), бахча-сад (тюрк); апин-посев, земледелец (шум), сапин-посев (тюрк); аль-ра-очищать от сорняков (шум), очищать от сорняков (тюрк); ал-мотыга, тесло (шум), алакеш (тюрк); алаг-сорняк (шум), алаг-сорняк (тюрк); кал-алаг-полольшик (шум), алакчы-полольшик (тюрк).

22. В обоих языках некоторые названия металла и термины искусства одинаковы. Слово *железо* в тюркских языках звучит как *тебир* в шумерском. Шумеры называли серебро симуг, а древние тюрки называли его сим.

23. В шумерском и тюркских языках есть одинаковые слова обозначающие цвет. Например, *аг/белый* (шум.), *аг/белый* (тюрк.); *гара/черный* (шум), *гара/черный* (тюрк);

¹¹⁹⁸ İslam Sadıq. Şumer və türk dastanları. Bakı. 2012. с. 192

¹¹⁹⁹ İslam Sadıq. Şumer və türk dastanları. Bakı. 2012.

гуну-коричневый (шум), гонур-коричневый (тюрк); аб(ы)-отенок синего (шум), абы-отенок синего (тюрк); ал-красный (шум), ал-красный (тюрк).

24. Около тысячу слов в лексическом фонде шумерского языка были использованы или используются в тюркских языках. Известный лингвист М. Свадеша при помощи компьютерного анализа пришел к выводу, *что если в двух разных языках существует более 100 слов, схожих в фонетическом и семантическом смысле, их образование самостоятельно один на миллион. А если существует более 7 двойных слов, между этими двумя языками существует историческая связь*¹²⁰⁰. Таким образом, фонетическая и семантическая идентичность около 1000 слов в шумерском и тюркских языках, либо их сходство подтверждает их родство.

25. В обоих языках из имен существительных общих были образованы собственные (гуд/Гудея), и из имен существительных собственных были образованы общие существительные (Ага/ага). Гуд означает бык, Гуд.Эйя означает бык Энки (Еа).

26. В шумерском и тюркских языках, при образовании сложного слова из двух простых слов, значение простых морфем теряется, и образованное слово приобретает совершенно другое значение. Например, Менгене, Урмах. В шумерском и тюркских языках слоги часто образуются одной гласной, одной согласной, двумя гласными, одной согласной или одной гласной, двумя согласными. В обоих языках почти нет слов с тремя или четырьмя согласными идущими вместе. Однако в индоевропейских языках есть много таких слов. В слове *трансплант* только 2 из 10 звуков гласные. В индоевропейских языках есть сотни слов, в начале которых 3-4 согласных использованы вместе (стр, шкв, вскр, всмр, всхл). В шумерском и тюркских языках нет

¹²⁰⁰ Reha Oğuz Türkan. Kızılderililer ve Türkler. Bir Tarihin Bir Dramın Hikayesi. E yayınları. 2003. c. 122-123

повтора одного и того же согласного в начале слова (сс, вв).

27. В шумерском и тюркских языках повтор одного и того же слова означает множественное число, и увеличение, и преувеличение: *гал-гал* – большой-пребольшой (говорить); *тур-тур* – по-маленьку (терять время на дела); *сур-сур* – стадами, *гур-гур* (квакать), *зар-зар* (плакать), *шыр-шыр* (журчать) и т.д.

28. Существует более ста слов в шумерском и тюркских языках, которые сыграли роль семантического гнезда в обоих языках. Хотя в большинстве случаев заимствованные слова не бывают смысловыми гнездами в новом языке.

Корневые слова	Новые слова, образованные от них	
	В шумерском языке	В тюркских языках
Ан	Ан+ше- эшшек (осел) Ан+бар-анбар Ан+зуд- название птицы	Андыр- что-либо плохое Анбар-анбар Ан+гуд- название птицы
Ба	Ба+г- (бала, явру) ребенок, малыш, детеныш; Ба+с- басмаг (наступать); Ба+лам-бэлим Ба+лаг- балабан Ба+ра-на улицу/байра Ба+сыг-быть атакованным/басылмаг	баг- ребенок, малыш; бас- басмаг/наступать; азерб. Вә+lim-bəlim/крошки, обрезки Ба+ла+бан Ба+йы+ра Ба+сыл+маг
Ка	ка+ш- моча, мочиться;	ка+ш- моча, мочиться; Ка+ры - qol/рука

	Ка+ры- рука Ка+р- сбежать; Ка+д-закрывать	Ка+р- сбежать; Ка+д-закрывать
--	---	----------------------------------

В шумерском и тюркских языках все гласные были как самостоятельными словами, так и семантическими гнездами. Количество слов с одинаковым семантическим гнездом в обоих языках составляет более 100 с точки зрения формы и значения (см. Пункты 11, 12 и 14).

29. Многие ученые утверждают, что имена шумерских Богов нельзя объяснить ни на одном языке. Тем не менее, эти имена можно легко объяснить в тюркских языках.

Аб. Это имя одного из богов до существования Шумера. Оно означает небо. Слово *аб* на сегодняшний день существует в нашем языке в форме *абы*, для обозначения цвета.

Абсу. Это первое название Каспийского моря, означает Небо, (аб), небесное Море (вода). Оба слова *аб(ы)* и *су* до сих пор сохранились в тюркских языках.

Ан. Он главный бог Шумера, старший из пантеонов. Его имя означает небо. В тюркских языках это слово использовалось в том же значении. Слово Утренняя заря, рассвет *дан* происходит от него.

Энки. Это старший сын Ана. Означает хозяин места. Эн-ага (господин), Хозяин, Великий; Ки-йер! Оба тюркские слова.

Нинки. Это жена Энки. Нинки означает женщина хозяйка, госпожа места. Нин-ага, владелец; Ки-йер.

Энлил. Это младший сын Ана. Оно означает господин, хозяин ветра/воздуха. Он сам является богом воздуха, ветра. И слово эн, и слово йел тюркские слова.

Нинлил. Это жена Энлил. Имя Нинлил означает женщина владелец, владелица женщин.

Инанна. Бог любви Шумера. Значение этого имени соответствует значению хозяин, покровитель матерей: Ин

(Эн) – *владелец, покровитель, анна-ана (мать)*.

Иштар. Это другое имя Инанны. Некоторые ученые не считают имя Иштар шумерского происхождения. Существует три основных доказательства того, что это тюркское слово: 1. При переходе слога *иш* из шумерского языка в аккадский приобрело форму *шадду*, а слово *ил шадду* при переходе с аккадского языка в Библию приобрело форму *эль шаддау*. Это показывает, что слог *иш* является заимствованным словом для аккадского языка. З. Ситчин также считал, что слог *иш* шумерского происхождения¹²⁰¹; 2. В шумерском языке *иш* – это корневое слово. Из него образовалось много имен и слов: Ишкур, Ишбара, Ишуллана, Ишум и т.д.; 3. В тюркских языках есть десятки слов, которые образовались из корня *иш*. Только словарь В. В. Радлова содержит 116 слов, полученных из корня *иш*¹²⁰².

Ишкур. Образовано из корня *иш*. Это шумерское слово. Слог *кур* данного слова соответствует значениям *гора, страна и подземный мир* в шумерском языке. Поскольку Ишкур – Бог молнии, его имя соответствует значению *горный свет*.

Баба/Бау. Дочь Бога Ан. Она является женой старшего сына Энлила Нинурты/Нингирсу. Это тюркское слово.

Асаллахы. Это другое имя Хыдыр. Согласно шумерским мифам, Хыдыр (Мардук) не повиновался богам (аллаха асы олду) и насильно взял власть в свои руки. Это имя означало непослушный Бог, непослушание Богам, и соответствует поступку Хыдыра.

Уту. Это Бог солнца. И написание, и значение имени – *огонь (од)*. Поскольку буквы *о* нет в шумерском языке, имя произносится как *Уту*.

Айя. Это жена Уту. В основе этого слова лежит слог *ай*. Ай – это также тюркское слово.

¹²⁰¹ Захария Ситчин. Божество 12-й планеты. М.2007. s. 373

¹²⁰² Радлов В.В. ОСТН. СПб. 1893. т. I. ч.2. с. 1545-1563

Наннар¹²⁰³. Это Бог Луны. Сын Энлила. Значение имени – *светлый, огненный, горячий*. Его морфема *нар* все еще используется в том же смысле в нашем языке. Идея, что это слово было заимствовано с персидского, и перешло в тюркский язык необоснованна. Слово *нар* было шумеро-тюркским словом, которое впоследствии перешло в персидский.

Утту. Это дочь от внучки Энки. Это Бог ткачества. Корень имени связан с огнем, что означает *огненный*. Когда словообразующий суффикс *лу* присоединяется к корню *ут* (*огонь/од*), сила согласного *т* преобразует *л* в *т*. Это очень распространено в шумерском языке. Это свойство все еще присутствует в тюркских языках.

Нергал. Это Бог подземного мира, муж Эрешкигал. На самом деле его имя следует читать как Ергал или Йергал. Это имя также встречается в форме Иркаллы. Словообразующий суффикс *лы* характерен для тюркских языков. *Ир* также является корнем слова Земля/Йер.

Эрешкигал. Это жена Иркаллы. Сестра Инанны. Корнем слова является слово *йер/место, земля*.

Нинти/Нинмах/Нингурсаг. Это разные имена одного и того же бога. Этому бога звали Нингурсаг на планете Набур. Это дочь Ан, сестра Энлила и Энки. Нингурсаг означает повелитель вершины горы. После создания Энки первого человека, их назвали Нингурсаг, Нинти. Это имя означает *дарующий* жизнь. *Ти* в шумерском языке означал жизнь, является корнем слова *бытие*. Третье имя этого бога означает *великая женщина*. *Мах/маг* имело значение *большой* в шумерском и тюркских языках.

Бунене. Нене/Бабушка – это тюркское слово, которое также использовалось в шумерском языке. Слог, добавленный к началу слова, также является тюркским

¹²⁰³ Bu adı bir çox şumeroloqlar Nanna kimi oxuyurlar. Şumer dilində çox vaxt son samitlərin düşdüyü böllüdür. İ.M.Dyakonov və B.A.Turayev adı Nannar kimi yazıblar ki, bu daha doğrudur.

СЛОВОМ.

Кубаба. *Баба* это тюркское слово. В шумерском языке это также термин, обозначающий имя и родство. К началу слова был добавлен слог *ку*.

Забаба. *Баба* это тюркское слово, слог *за* добавлен к началу слова.

Билулу. *Лулу* – это шумерское слово, означающее *люди*. Слог *би/бу* также является местоимением в шумерском и тюркских языках.

Закон Гармонии в большинстве случаев соблюдается в именах шумерских богов. В таких именах как Хыдыр, Асаллахы, Баба, Уту, Утту, Айя, Наннар, Думузу, Нинти, Нинлил, Нинки, Анту, Энлил, Энки, Иштар, Ишкур, Таммуз и т.д. Нингурсаг, Эрешкигал, Нергал, Иркаллы, Эрра и др. нарушение Закона Гармонии связано с тем, что они являются сложными словами.

30. Фонетика шумерского языка до сих пор все еще не изучена. Этому есть много причин. До сих пор фонетика шумерского языка не изучалась на основе фонетики тюркских языков, и именно это создает трудности. После проведенного анализа, основанного на фонетике тюркских языков, можно сказать о присутствии в шумерском языке такие гласных звуков как а, е, э, ы, и, у, ü (азерб. а, е, э, ı, i, u, ü), и согласных звуков как б, д, h, g, ğ, (x), к, г, л, м, н, нг, п, р, с, т, ф, ш, з (азерб. b, d, h, g, ğ, (x), k, q, l, m, n, ng, p, r, s, t, f, ş, z). Наличие 7 гласных и 18 + 1 согласных звуков также соответствует звуковой структуре тюркских языков. Конечно, это не последние рассуждения/слова.

Произношение слов в шумерском языке больше соответствует огузскому диалекту. В шумерском языке также есть немой звук *нун* (*нг*). Шумеры также произносили слова, заканчивающиеся на согласную *г* звуком *ğ* (*ашлаг*, *ашбаг/aşlağ*, *aşbağ*), а слова, заканчивающиеся на согласную *ч/дж*, звуком *ш* (*уш*), как и огузы.

В настоящее время я работаю над данным ниже шумерско-тюркским словарем. Здесь дан сам знак михи, его

произношение, значение в шумерском и тюркских языках. Когда этот словарь будет готов, можно будет сравнивать шумерский и тюркские языки в любом аспекте, появятся больше возможностей для раскрытия и прояснения неясных вопросов.

Mıxi ıřarə	Oxunuđu	Mənası	
		Şumer dilində	Türk dilində
𒀀	a	axar (su)	axar (su)
𒀁	a	al (əl)	al (əl)
𒀂	ab	göy, səma	göy, səma
𒀃	an	göy, səma	göy, səma
𒀄	an	dingir	dingir, tenqri, tanrı
𒀅	lil	yel, hava	yel, hava
𒀆	ba	bağışlamaq	bağışlamaq
𒀇	e	ev	ev
𒀈	dumu	oğul, övlad	oğul, övlad
𒀉𒀊𒀋𒀌𒀍	Ka.An.Na	Göyün qarısı	Göyün qarısı
𒀉𒀊𒀋	an.na	göyün	göyün
𒀉𒀊	ka	qarı	qarı

Перевод:

Айтен Камал гызы Рзаевой

Доктор философии по филологии, доцент кафедры
Иностранных языков при факультете Международных
отношений и регионоведения Азербайджанского
университета языков

SUMMARY

Much has been written about the relationship between the Sumerian and Turkic languages, and many similarities between them have been touched upon. In most cases, certain conditions are put forward to confirm the relationship of any two languages. Three of them are very important: the presence of the same terms in both languages denoting kinship, numbers and names of parts of body. The same conditions are put forward to confirm the relationship of the Sumerian and Turkic languages, and it is emphasized that such material evidence has not been found yet. Here prejudice have played a great role. Many scholars argue that there were two languages before Sumerian, and they cannot say anything more. Gelb I. put forward seven arguments proving the existence of the pre-Sumerian ethnic substratum: 1. Archaeological data; 2. Anthropological data; 3. Literary data; 4. Linguistic data; 5. Written data; 6. Ethnic data; 7. Toponymic data.

Dyakonov I.M. listing the given arguments of Gelbin I., writes: “Some of these arguments should certainly be rejected. So, there is no reason to believe that the Sumerians should have been anthropologically associated with the brachycephalic population of Central Asia. Firstly, the old hypothesis about the linguistic connection of the Sumerian language with the Turkic-Mongolian languages has never been proven, and secondly, even if this connection existed, the inference from linguistic kinship to racial is a forbidden technique, and thirdly, the indigenous population of the Middle Asia IV-III millennia (and earlier) itself did not belong either to the Mongoloids, or in a significant part in general to the brachycephalic”.

Here, politicized hypocrisy is evident, an attempt to hide the truth rather than reveal it, and the style chosen for this. First of all, speaking about the relationship of the Sumerian and Turkic languages, we are talking about such an ancient time when there were no races, or the facts necessary to identify these races have not been found today. Secondly, whether the local population of

Central Asia is Mongoloids or Brachycephalous is irrelevant here. In order to show the correct way to the authors of such preconceived ideas that do not have any scientific evidence, and serving certain political concepts, a complex approach to the material of both languages has been taken in my research, a sufficient number of similarities have been found that meet the requirements (conditions) that were put forward till today.

The most important of these is revealing of the same terms denoting the kinship, numbers and names of body parts in both languages, as well as more than 10 identical homonyms, more than 20 identical or similar root verbs, and about 1000 identical or similar words. To put an end to the dispute about the relationship between the Sumerian and Turkic languages, I have increased the number of these conditions to 30. Here is the answer to all of them.

1. Sumerian and Turkic languages are agglutinative languages. The structure of both languages is the same. In both languages, suffixes are standard, that is, they do not change the shape, each of them has only one meaning. The same suffix is always used to express any grammatical meaning. The border of morphemes is clearly separated from each other, morphemes retain their independent meanings.

2. There is a Syllables Law in the Sumerian and Turkic languages.

In the Sumerian and Turkic languages, all words and suffixes consist of at least one syllable. There are no words or suffixes without syllables. In the Sumerian and Turkic languages, words are formed from syllables, and not from sounds. First, either the vowel sounds form a syllable separately, or two or more sounds combine and form a syllable, and then either the syllables themselves acquire meaning and become a word, or new words are formed from two or more syllables: ag, an, at, ay, il, su, ut / ud / od, at + ly, ay + lyg, il + lik, su + juk, od + lu, etc.

Miha's Sumerian cuneiform/writing is syllabic. The Sumerians wrote words in syllables. Here each sign represents a

syllable. In the Sumerian and Turkic languages words are pronounced in syllables and are transferred from line to line only in those places where the syllables begin. The rhythm of a syllable is the rhythm of the Turkic languages. It is also related to the Law of the Syllable. In short, Sumerian and Turkic languages have an unbreakable, unchanging syllable system called the Syllable Law.

None of the processes occurring in the Sumerian and Turkic languages can be studied outside the Law of Syllables. Research shows that everything from the formation of the first words in the Sumerian and Turkic languages to the most complex processes that took place in later stages were regulated by the principles of the Law of Syllables. The very Law of Syllables makes the Sumerian and Turkic languages agglutinative.

3. Both languages have the Law of Harmony. Until now, the Law of Harmony has been defined as follows: following of harmonious vowels and consonants one after another. However, the Law of Syllables shows that this is wrong. Today, the definition of the Law of Harmony is as follows: syllables formed from harmonizing vowels and consonants following each other in words. We can bring several examples of words from the Sumerian and Turkic languages: Nannar, Utu, Irninni, Uru, Balta, Kara / Gora, Buzur / Pozur.

4. Both languages have the same terms for body parts; their number is more than 20.

A - In Sumerian language means *hand*. In the Chuvash language, the word “*hand*” is used in the form a (al). The word al / əl was a semantic nest, and many words were derived from it.

Agarin - in the Sumerian language means *belly* (*garyn*). If we remove the letter *a* at the beginning of the word Agarin, the word garin (belly) is left, which has not changed in the Turkic languages yet. Sound *A* can be added later at the beginning of the word.

Ba - in the Sumerian language means *liver* (*bagyr*). At present, the liver is called bagyr in Turkish. In the ancient Turkic language, the word bagyr was written as *ba*.

Bash - today it is used in all meanings in the Turkic languages, it was also used in the Sumerian language. The ideogram of this word is SAG. The Sumerians called themselves *Garabash*.

In all Sumerian sources, this word was written as *sag.ga.ga*, but pronounced as *garabash*. The word *Garabash* derived from morphemes black and head, both of which are of Turkic origin. The word “*Garabash*” is used in the same sense in the Turkic languages today.

Igi means *an eye* in the Sumerian language. Since there are no letters o / Az. ö in the Sumerian language, they were interpreted as follows: *igi*. In accordance with the rules of the Sumerian language, the letter z is mute at the end of a word. Thus, the word interpreted as *igi* is very similar to the word *eye* (*goz*, Az. *göz*), which is currently used in the Turkic languages.

Let's consider the following sentence: *igi mu-ul-mush-mush-u-ne*. The translation of which is: a brave man with eyes like snake.

Kasuga means *gursag/sychug* means one of the stomach's parts of ruminants in the Sumerian language. Today the word *gursag* is pronounced in Turkic dialects as *kursag*, *gursag*, *kursug*, *kursuga*. Also, in Turkish, the part of the thigh that ends in the abdomen is called the groin / *gasig*. The word *gasyg* has almost the same meaning as the word *kasuga*. The word *gursag* is an internal organ located in the groin area. Naturally, these two words have a common root. In all cases, the identity of all three words is obvious.

Gaba - was used in the Sumerian language for *chest*. This word is interpreted as *ga-ba*: *Ur-lum-ma Gaba-ni-she-i-gub*. It is translated as: *Urlumma stood in front of him*. The word “*gaba*” is identical to the meaning of the word “*chest*” and “*front*” used in the Turkic languages today.

The Sumerians called the front part of the chariot axle *gaba-gal*, and the word *gaba* meant *front*.

Gaba (ra) - in the ancient Turkic language meant *a button*, in Ottoman Turkish - a rounded end of a nail (*kabara*), in Balkar-

Karachai language - a bra (gabara). Both words are formed by adding the word-forming suffix - ra to the word gaba (chest) in the Sumerian language.

The word *gaba* in the meaning of *breast* coincides with the word *gabar*, due to the characteristic feature of a woman's breast to grow, it is obvious that the word *gabara* derives from there.

Gary (u) - in the farmer's calendar used by the Sumerians, the word *garush* is found as a unit of measure. The ideogram of this word is KUSH. *Garish* is a compound word, and is formed from the components *gara* and *ush*. In Turkic languages, the part of the hand from the elbow to the wrist is called *gary*, and the part from the wrist to the fingertips is called *the palm (ush)*. The part of the hand from the elbow to the wrist in the Sumerian language was also called *gari*. The word *garish / garush* was formed as follows: *gari / garu + shu / ush = garish / garush*.

Garish as a unit of measurement is still used by the Turks today. The spelling and pronunciation of the word have not changed.

Gu.Murgu in the Sumerian language means *spine*. It sounds the same with the word *onurga* (spine) in Turkish: *Gu.Murgu / Gumurga / gomurga / onurga*. After several phonetic changes, the word "Gu.Murgu" became *onurga* (spine). The sound -o appeared later in the language and replaced the first sound -u in the word *gumurga*.

Mi is a word that means belonging to a woman in Sumerian. It is more correct to read it in the form *Ma* (Az. Mə). By repeating it, the word *mama/Az. məmə* (mother, breast) was created. In most dialects of Turkic languages, mother is called *mum* in a diminutive form. In the root of the word *ana / ama / mama*, the syllable *me / ma* is clearly seen. The root of the word is the sound *a*, to which the syllable *ma* is added, and the word *ama* is formed.

Shu / ush means *palm* in the Sumerian language. For example: *Shu-na-ba-an-sum-ma*. The translation is as follows: He put (gave) in his palm (hand). Here it is possible to translate the word *shu* both as *a hand* and as *a palm*.

The palm is called *ush* in the Altai language, *ush / och / ochum* in the Uyghur language, and *the fist* is called *mush*, where the root *ush* remains unchanged.

Tesh (tish) - meant *the genital organ* in the Sumerian language. At present, the similarity of the Turkic word *dishi*, meaning the female sex of an animal with the root *tesh / tish*, is obvious. Thus, the word “tesh/tish” in the Sumerian language has retained its original meaning in the Turkic languages in the form of the word *dishi* with a slight difference in pronunciation and spelling.

Ti (l) - in the Sumerian language meant *language*, and its ideogram is *T*. It is also pronounced as *eme*, which means *to suck*. *Til* and *dil* (language) are the same words.

In Sumerian language, *til / dil* is the name for the part of the body. The word *ama* meant *spoken language*.

Ur is the name of *lungs* in the Sumerian language. In the Turkic languages, the word *ur* was used in the meaning of *blow, inflate, breath, unbreath*. All of these words have a lot to do with *lungs*.

Coward people are called *agjiyar* (*meaning lungs*). Most likely, the word *coward* comes from the word *ur*, which means “*lungs*”: *ur / urchag / orkhag / gorkhag* (*coward*).

Ur - in the Sumerian language also means *heart*. It is the root of the word *urek* (*heart*) in the Turkic languages.

Zalag is the name of one of the human internal organs in the Sumerian language. It is translated as *liver*. The liver is called *ba* (*bagyr*) in the Sumerian language. There is reason to believe that *zalag* (*liver*) is *dalag* (*spleen*). The set-expression “it hurts in the spleen” (to doubt) resonates with this idea. In this case, *zalag* (*liver*) means *dalag* (*spleen*).

Gir - means *foot* in the Sumerian language: *nam-tar shu nu-tuku gir nu-tuku*. The translation is as follows: *Namtar has neither an arm nor a leg*. The word *gir* in this sentence means *leg*. In some regions of Azerbaijan, the word *gurumush* is used in the meaning / instead of the word *leg*. There is no doubt that morpheme *gir* is similar to the root *gur*.

Geshtuka - in the Sumerian language meant *to listen* (carefully, eavesdrop), to hear. En-e-kur-lu-ti-la-she gesh-tug-ga-ni na-an-gub. The translation is as follows: Kakhin (Bilgamys) listened carefully to the mountain of the immortals.

In the ancient Uyghur language, this word also occurs in its original meaning. *We believed in God Ezrya, the God of the sun, the moon, we believed in the mighty God, a ruler/dynast, relied on him, trusted him, we obeyed (nigoshak) him, we stamped four drops of light in our hearts.* The use of the word *nigoshak* in the sense of *ear* in the text is more likely. The word “*gush-gushla*” in Turkic means listening with pleasure, and the word *geshtuka* sounds like the syllable *gesh* of the word “*nigoshak*”. The translation of the word as *ears* shows that its syllable *gesh* means *ear*.

Ka is a multifaceted word in the Sumerian language. One of the meanings is *the mouth*. Let's regard the text: ka ki-she bi-in-gar ka ba-an-da-zalag. The translation is as follows: He touched the mouth to the ground and cleared the mouth. Here the word *mouth* is used twice.

In Azerbaijan, *the threshold* is called *kandar*. Apparently, the word *kandar* is also formed from the root *-ka*. At the same time, the use of the word *ka* in the meaning of the threshold gives the basis to assume that the root *ka* is also used in the meaning of *the mouth*.

Unu means cheek in Sumerian. In Baku, the word *guna* is used in the meaning of *a cheek*. The transformation of this word in the word *yanag* (*cheek*) is obvious. By adding the vowel *u* (*u / yu*) to the beginning of the root *unu*, the word is transformed into *yunu*. If to add the consonant *g* to the end of the root, the word *yanag* (*cheek*) is formed. Here the following phonetic changes of the word have taken place: *unu / gunnu / gunna / yuna / yunaq / yanaq*.

Ur - means the part of the body up to the knee, the internal part, the nucleus in the Sumerian language. In Turkic the part of the leg up to the knee is called *ur*.

These are not all terms used to describe names of body

parts used in the basic lexical fund of the Sumerian and Turkic languages. It should be noted that in Indo-European languages from parts of the body only the name of *the leg* is the same or similar. Thus, the identity or similarity of the term, which refers to the names of more than 20 parts of the body used in the basic lexical fund of the Sumerian and Turkic languages, can by no means be a casual coincidence.

5. Both languages have the same kinship terms, and their number is more than 10.

There are a large number of identical words in the Sumerian and Turkic languages denoting kinship. Some of these words are given in the table below.

Relationship	Sumerian	Turkic
Ana	ama	ana/ama
Ata	ada/ata	ada/ata
Ezhdad	abba	abba/baba
Baba	aba	baba/aba
Badzhy	ege	ege(r)
Gardash	abi	abi
Ogul	dumu	dumu
Yezne	ushsha	yezne
Dam	damad	kureken

6. There are about 10 identical terms denoting quantity in both languages.

A number of numbers were written in the same way in the Sumerian and Turkic languages. In the Sumerian language, the number *two/iki* was written as *ikki*, *tri/three* as *esh/ush*, *ten* as *u*, etc. These are striking examples showing the identity of numbers / numerals. Some words have retained their shape and changed in meaning. For example, in the Sumerian language, the number *two*, along with the word *ikki*, was also called *min*. Today this word means *thousand* in Turkic. The number five consists of one sound [*i*]. Considering the fact that the first consonants in the Sumerian language are in most cases mute, it can be seen that in fact this word is *be*. The word *be* is currently used in the Turkic

languages as *bish/besh* (five).

In the Sumerian language, the numeral *thirty* was named *uchon*. Such numeral system is found in the Orkhon-Yenisei manuscripts. *Thirty* is called *uchon*, *eighty* is called *sakkizon*.

7. There is no root verb in Turkic languages borrowed from other languages, that is, root verbs are exclusively Turkic words. Therefore, speaking about the relationship of the Sumerian and Turkic languages, in both of them, as a rule, the same verbs are found. This is also considered a more convincing argument. The Sumerian and Turkic languages have many identical or similar verbs.

Ag means to rise; *ba* – to drown, *ba* – to forgive; *dur* – to stand, stop; *dug* – to speak; *te/de/ti/di* means to say; *dar* – to destroy, to devastate; *qin* – to walk. (This is more in line with the word *genimek* the Turkic languages); *gir* – to enter; *ir* – go, get, catch up; *id* - to see off, send; *kad/kat* – fix; *kar* – to steal; *gal* – to stay, live, be alive; *sum/sun* – to give, to provide, to present; *tud/tuu/tug/dug/dog* – give birth; *sug* – to penetrate, enter; *sir* – to write; *sar/sir* – wrap, impose; *tag/tek* – to touch; *tush/tyush/dyush* – to fall, sit, fall from a horse, fall on one's knees; *ru/ur* – to strike, blow, blow a strike; *udi* – sleep, fall asleep; *ul* – kill and so on.

Many of these verbs are spelled in the same way and are semantically identical in both languages. In some cases, there is only one sound difference in their spelling. These verbs are common to both Sumerian and Turkic languages. In none of them these verbs were borrowed.

8. In the Sumerian language there is also no category of *gender*. There are animate and inanimate categories. As in the Turkic languages, in the Sumerian language, animals belong to inanimate category.

9. In both languages, the noun cases and case suffixes are almost the same.

Tofiq Hajiyev, Gazanfar Kazimov, Mamedali Gypchag (Novruzov) revealed the similarity between the cases and case suffixes in the Sumerian and Turkic languages.

Experts have identified ten cases in the Sumerian language. Ramiz Asker writes that Mahmud Gashgarli's work "Divan" contains eight cases.

Today six cases in the Sumerian language absolutely correspond to the cases existing in the Turkic languages. These are nominative, genitive, dative, instrumental, accusative and original. Other four cases can actually be joined with these six cases. For example, instrumental-dative case corresponds both to instrumental and dative cases.

In the Sumerian language the suffixes of the alət and the suffixes of the instrumental case in the Turkic languages are similar. Instrumental case in the Sumerian language also indicates the place where the action took place. In this case, the suffixes *ta* / *da* (Az. *tə* / *də*) are used. In most cases consonants are missed out. For example, in the Sumerian language the expression *At present* is written in the form of *Ud-bi-e*. In the text *ud* – means *day*, *bi* – *this*, *a* – *da*.

In Turkic as well as in the Sumerian language, the dative case indicates to whom, what and where the action is directed. In fact, the instrumental-dative case in Sumerian is the result of breaking the dative and instrumental cases in Turkic. In both languages, in the dative case, the suffixes *a* are used, and sometimes the suffixes *she* are used, which denote direction. For example, the word *Enlila* is written and pronounced in the same way or as *Ki-she-yera*.

The original case is very similar in the Sumerian and Turkic languages. In the original case, there are suffixes *ta/da* (Az. *tə/də*), and their pronunciation is not the same as their spelling, but as *tan/dan* (Az. *tən/dən*). This is due to the fact that the last consonants in the Sumerian language are often mute. This is clearly seen in the following example, relating to the original case: *Anshan An-shan-ta mu-na-gin*. *Anshan's* people came to him from *Anshan*. Or the word *from the earth* will be written in the form of *ki-ta*, and the word *from the sky* – in the form of *an-ta*, and were pronounced as *Ki-tan (dan) -yer-ten (den)* and *an-tan (dan) -goy-dan (from the sky)*. Let's analyze another example:

mu-da-20-ta. The sentence is translated as follows: *20 years ago*. Another text: *itud-ta ud-22 ba-ta-ra-zal*, that is, *22 days (ud-22) have passed since month (itud-ta) (ba-ta-ra-zal)*.

Obviously, the structure, function, purpose, aim and content, as well as the suffixes of the original case in the Sumerian and Turkic languages are the same (as if they repeat each other).

In ancient Turkic written monuments and in “Dede Gorgud” in the original case the suffixes *-da*, *-de* (Az. *-də*) are used. G.Kyazimov, comparing the original case in “Dede Gorgud” with the original case in the Sumerian language, expressed the idea of a more ancient history of “Dada Gorgud”.

Thus, in the Sumerian and Turkic languages, there is a great similarity between the cases and case suffixes.

10. The spelling and pronunciation of demonstrative and personal pronouns in the Sumerian and Turkic languages are practically the same.

Persons	singular	plural (Sum)	singular	plural
1 ma, ma-e	me (n)	de (n) men	biz	
2 za, ze, za-e	me (n)	zen sen	siz	
3 s.a.a, ane, ene	anene, enene	o	onlar	
3 s.p.	bi	bi	-	-

The main difference between Sumerian and Turkic pronouns is in the division of the third person into socially active and socially passive persons. Other pronouns in the plural and singular differ only phonetically. This can be seen in the first (*ma*, *ma-e*) and in the second person in singular (*za*, *za-e*). Expression of the third person singular by the sound *a* is the same with the ancient Turkic language. Due to the absence of the letter *o* in the ancient Turkic language, the third person in the singular was expressed by the sounds *a* and *u*.

Demonstrative pronouns in Sumerian are written as *e* (*o*) and *bu* (*bi*). The expression of the demonstrative pronoun *that* (*o*) by the sound *e* is associated with the absence of the letter *o* in the Sumerian language. The demonstrative pronoun *this* is the same in both languages.

There is a very close similarity in changing of cases of demonstrative pronouns in both languages.

11. Both languages have more than 10 identical words consisting of one sound.

The first words in the Sumerian and Turkic languages consisted of only one vowel sound. Sources also show that vowel sounds were independent words on their own. Currently, in Turkish languages, the personal pronoun *he/she/it/they (o)* and demonstrative pronouns consist of one sound. These words also consisted of one vowel sound in the Sumerian language. In the Azerbaijani language, “*a*” and Az. “*ə*” have an independent meaning and function as a means of directing the appeal.

The “Big Turkic Dictionary” says that the word “*a*” is used in the meaning of “*aga*” (*mister, sir*), “*usta*” (*master*), “*efendi*” (*effendi*). The root of the word meaning *to cough, coughing up phlegm (removing the phlegm), scream/yell and roar* is also an abbreviated form of *alay “regiment”*.

The Sumerian language had several words consisting of the sound *a*. Some of them are: *a – akhmag (flow); a – aile (family); a – gudge (strength); a – el (hand); a – akhar su (flowing water)*. In the ancient Turkic language the sound *a* also was used as an independent word in some of these meanings.

The sound *E* was an independent word in ancient Turkic, which meant *home* and *to be*. In the Sumerian language the sound *e* was used as an independent word in the meaning *ev/ house, go; to go outside; do*.

In the Tonyukuk written monument the word *in the forest* is written as *yda*, where the root of the word is the letter *y*, and *da* is the suffix of the instrumental case. In the ancient Turkic language the sound *y* is found in the meanings, such as *seed, sowing and tree*.

The sound *I* had the following meaning: *the owner, master*. The words *ish (word), imaji (help), inle (work, to languish)* with the stem of the verb *in*, derived from the root *i*. *I* in the Turkic languages was used in the meaning of *fat*, in the Sumerian language in the meaning of *butter, oil*. In the ancient Turkic

language, *oil* was called *fat*.

As an independent word the sound o/Az. *ö* in the written monument Gultakin was used in the meaning *to think*, in the ancient Turkic language as *to think/speculate and know*.

In the Sumerian language the sound *u* was used very often, and was used in the following meanings: *u (dream), he/she (personal pronoun), u (water); u (arrow); u (depart)*. The word *u* can be found in the written monuments Mogilyan, Tonyukuk and Gultekin. In the work of M. Kashgarli "Divan" it meant *dream* and *capable*, in other sources – *strength, power, imitate*, in "Dada Gorgud" *dream* and *wit*. In the ancient Turkic dictionary and in "Dada Gorgud", the word *u* is also used in the meaning of *hope*.

Thus, the first words in the Sumerian and Turkic languages consisted only of vowels.

12. In the Sumerian and Turkic languages, all vowel sounds were semantic nests. All monosyllabic words, consisting of two and three sounds, were formed either by adding consonants to the end or beginning of vowels, or by adding consonants to the beginning and end. Consonants are added to the end of vowels:

a = ab, ad, agh, az, aj, as, ash, al, at, ay, an, ar; i = il, it, ish, ich, is, id, ig, ir, in, iz, iy, ip; u = ur, un, uz, ud, ub, uj, uch, ut, ugh, ush, us; e = el, esh, eb, en, et, ey, em, eg, ev, er; ə = əl, ən, ət, əs, ək, əm, əz, ər, əy (Aze.: a = ab, ad, aġ, az, ac, as, aş, al, at, ay, an, ar; i = il, it, iş, iç, is, id, ig, ir, in, iz, iy, ip; u = ur, un, uz, ud, ub, uc, uç, ut, uġ, uş, us; e = el, eş, eb, en, et, ey, em, eg, ev, er; ə = əl, ən, ət, əs, ək, əm, əz, ər, əy).

Many of these words are still used in the Turkic languages. Many of these words are found in ancient written records. In M. Kashgarly's "Divan", the word "skillful" was used as *uz*, the word *ozek (cell, core)* – as *oz*, the word *enish (descent)* as *en*, the word *oyug (hole)* as *oh*, the word *agsaggal (respectable person)* as *ak*. In "Dede Gorgud" the word *eshik (the outer part of the building)* was used as *esh*, the word *sahib, yiye (owner)* both as *is* and as *ie*. The words *ag (to rise, to go out), ush (tail), um (trousers)* in M. Kashgarly's "Divan", as well as *oz (smart, alert), od* in the written monument of Tonyukuk show that all

monosyllabic words consisting of two sounds were independent words in the ancient language.

Many new words were created by adding consonant sounds to the beginning of vowels. For example:

Ba, da, ja, sa, ma, na, ka, ya, za, pa; Bi, di, si, mi, ni, ki, yi, zi, pi; By, jy, dy, yi, my, ny, ky, zy; Bu, du, ju, su, mu, nu, ku, yu, zu, pu; Be, de, je, se, me, ne, ke, ye, ze, pe (*Azeri: Ba, da, ca, sa, ma, na, ka, ya, za, pa; Bi, di, si, mi, ni, ki, yi, zi, pi; Bi, ci, di, yi, mi, ni, ki, zi; Bu, du, cu, su, mu, nu, ku, yu, zu, pu; Be, de, ce, se, me, ne, ke, ye, ze, pe*).

Some of these words are still used in our language. These are words such as *bu* (*this*), *su* (*water*), *mu*, *de* (*say*), *ye* (*eat*), etc. In the ancient language each of these words was used with a specific meaning. For example, the word “to break” has the form of *sy* in “Dede Gorgud”. The verb *sy* is one of the oldest roots in the Turkic languages. The word *gu* “*swan*” in the sound sense is preserved in “Dede Gorgud”. The word *gu* “*swan*” today in the meaning of *sound, word* is used in the expression *You can become deaf if you pronounce gu*. The word *gu* (*swan*) was used in the meaning of *sound, word* in the Sumerian language, and the word *galag* (*ear*) (*gesh/gush*) derived from it. The word *gu* “*swan*” in the meaning of *water* is in the fairy tale “Malikmamed”. The Phoenix said *ga* when it wanted meat, and *gu* when it wanted water.

The word *ba* in the Turkic languages was used in the meaning of to gift, bestowe, give away, close, join, liver, home things, arm swing, hugs, grow, strength, power, and in the Sumerian language in the meaning *to drown, home things, to gift, liver, a gift/talent*.

Ju, be, li, kho, bo, ba, go, so, sa, jo, do, etc. are still used in some dialects. Currently, there are eight meanings of the word *ga/ha* recorded in the Azerbaijani Turkic language.

The third way of word formation is to add consonants to the beginning of monosyllabic words with a vowel-consonant structure (CV). By this way more words appeared in the language.

For example:

ag = bag, dag, chag, jag, yag, tag, sag, mag, zag, vag, lag;
ad = bad, dad, jad, yad; al = bal, dal, lal, mal, yal, sal, zal, nal,
gal, shal, fal, kal, val, chal, khal, hal (Azeri: ağ = bağ, dağ, çağ,
cağ, yağ, tağ, sağ, mağ, zağ, vağ, lağ; ad = bad, dad, cad, yad; al
= bal, dal, lal, mal, yal, sal, zal, nal, qal, şal, fal, kal, val, çal, xal,
hal).

Many of these words are currently used in our language. The words *a strike*, *to strike*, *to fight* are found in ancient written sources in the form *ur*, *urmag*, *urushmag*. This means that the consonant *v* in was later added to the root *ur*.

The fourth way of word formation is to add consonants to the end of monosyllabic words with a consonant-vowel structure (CV).

For example:

Sa = sag, sal, sam, say, saz, san, saj, sach, sat; Ba = bag, baj, bal, bay, baz, bax, bat, bash, bas, bab, ban, bar (Azeri: Sa = sağ, sal, sam, say, saz, san, sac, saç, sat; Ba = bağ, bac, bal, bay, baz, bax, bat, baş, bas, bab, ban, bar).

At first glance, the third and fourth methods of word formation repeat each other. For example, since the word *balta* (*ax*) was written in the Sumerian language in the form *al* and *bal*, the word *bal* (*honey*) was formed by adding the consonant *b* to the first syllable and the consonant *l* to the end of the root *ba*. The word *sag* (*right*) is formed by adding *s* to the beginning of the root *ag* and the consonant *g* to the end of the root *sa*. It is difficult to say how these words were formed. However, it is clear that both methods were used in word formation.

The methods of forming the first words in the Sumerian and Turkic languages can be summarized as follows:

1. The first words in the Sumerian and Turkic languages consisted of vowels only.

2. New words were formed by adding consonants to the end of vowels (VC).

3. New words were formed by adding consonants to the beginning of vowels (CV).

4. New words were formed by adding consonants to the

beginning of words with a vowel-consonant structure (VC).

5. New words were formed by adding consonants to the end of words with a consonant-vowel structure (CV).

6. Words with a consonant-vowel structure (CV) formed new words by joining to the roots of words consisting of vowel sounds (VCV).

When dividing words starting with a vowel into syllables, if the first vowel sound forms a separate syllable, then this is the root of the word, as required by the Law of Syllables.

13. Many new words were formed in both languages by the repetition of syllables.

One of the oldest and perhaps the earliest ways of forming words in the Sumerian and Turkic languages is the repetition of the roots of words. Since we are talking about monosyllabic words, this can be called repetition of syllables.

By the repetition of syllables in the Sumerian language, several names of God were created: Baba. Is the daughter of the main God An. Ninurta's wife is Enlil's son. Her nickname is "Mother of Seven Daughters". Adad. One of his names is Ishkur. He is the God of rain and lightning in the Sumerian pantheon. Tourtour. Mother of the God Dumuzi.

In the Sumerian and Turkic languages, personal names were formed by repeating the monosyllabic roots of words. In the Sumerian language: Dudu, Dada, Zuzu, Shagshag (Shagshag is the name of the wife of Khan Shirpurlu Urukagina); in the Turkic languages: Baba, Tutu, Lela, Juju (the name of the Turkic poet in the work of M. Kashgarly).

Most of the terms denoting kinship in the Turkic languages come from the repetition of the root word: "baba", "nene", "bibi", "chichi" (in some dialects a mother is called *chichi*), "bebe" (a baby is called *bebe*), lela, gaga, mama (mother), dede (father). Father and grandfather are sometimes called *dede*.

Obviously, the words *khorkhor* in the Turkic languages (Zagatala), *naknak* (Agstafa, Barda, Shusha, Yevlakh) mean the names of children's games, *naznaz* – a silk scarf (Baku), *tartar* (a bird that looks like a turtle dove), *karkar* – an attic, *gurgur* – a

waterfall (Guba), *gurgur* – turkey (Derbend) are formed by repeating syllables. In the Gakh region, the wheel of the mill is called *karkar*.

In the Turkic languages, there are many toponyms that derived from the repetition of monosyllabic root words:

Kharkhar, *Mormor*, *Gargar* – all three villages are in the Gadabay region. *Tartar* is the name of both the region and the river. *Chinchin* is the name of a village in the Gazakh region of the Ganja province, the village *Shamshaddin*, *Kherkher* is the name of both a village and a river in the Pashali district of the Sharur-Daralayaz district of the Iravan province. Some scholars associate the toponym *Kherkher* with the name of the ancient Turkic tribe *Gargar*.

Gamgam is the name of a village in Guba, *Vaiwai* in Sheki, *Kherkher* in Aghdara, *Khalkhal*, *Kuku* in Nakhchivan. *Shyrshyr* is the name of a winter pasture in the Zangezur region of the Ganja province, now the Mekhri region. Most likely, this word has the same root as the name of the *Shyrshyr* spring. On this pasture there was a spring called *Shyrshyr*, and that is why this pasture was named *Shyrshyr*. Sources called *Shyrshyr* are found in most regions of Azerbaijan. The name of the mountain in the Digakh village of Baku is *Shakhshakh*.

The names of the abovementioned villages, springs and rivers consist of two identical syllables, what gives us reason to assert that these words were formed by repeating syllables.

Many words in the Turkic languages are formed by repeating the roots of words consisting of one syllable: *lala* (the name of the plant), *kuku* (the name of the food), *chichi* (the name of the carpet), *chakhchakh* (the front door at the entrance to the yard, made of twigs), *yaya* (pedestrian), *khalkhal* (closed on both sides, without a ceiling, a place for keeping animals in summer, which is also called *arkhaj*), *khalkhal* (women's bracelet), *khal-khal* (spotted), *dygdyg* (gossip), *juju*, *syrsyr*, *berber*, *jik-jik* (voice of a sparrow), *khorkhor* (to sleep).

In the Sumerian language the filling of dishes and the fabric that was placed on its neck was called *si*, and filling the dishes to

the brim was called *sisi*. For example: *Barag-ga nam-mu-un si-si-ig-de*. Its translation is: *Let him fill my basket with grain to the brim*. Today in the Azerbaijani language there are words *sila* and *silabasila*. *Sila* is a piece of cloth placed on the neck of a container fully filled with liquid, just like in the Sumerian language.

The tissue placed on the throat of Nagra (churn) is also called *sila*. *Silabasila* means to fill the dishes to the brim, and this has the same meaning as the Sumerian word *sisi*.

The Sumerians called the song *balbal*. In the ancient Turkic languages, the lullaby / *layla* was called *balu-bal*. M.Kashgarli used this word meaning lullaby in the form of *balu-bal*. The Turks placed stone statues near the commander's graves according to the number of the killed enemy and called them *balbals*.

To speed up or slow down time, monosyllabic words meaning time are repeated: *tez-tez/often*, *gej-gej/late*. Many words formed by this way mean exaggeration. For example, *zarzar* (cry), *dygdyg* (complain), *bizbiz* (hair stand on end), *gijgij* (talk), *bijbij* (laugh), *gasgas* (in "Dada Gorgud" there is a word *gasgas* – to laugh), *bolbol* (a lot, very much), *azaz* (very few, very little), etc.

When new words are formed by repeating monosyllabic words, sometimes a different syllable occurs between them. *Vurkhavur*, *govkhagov*, *gachkhagach*, *pychkhapych*, *gunbegun*, *yerbayer*, and so on.

Many words in the Turkic languages were also formed by the place change of syllables. Here we are talking only about two-syllable words. Moreover, it does not include two-syllable words formed by repetition of the same syllable. Let's consider some of them: *kete* (food), *teke* (goat); *kele* (male buffalo), *leke* (dirt, stain); *gunduz* (noon), *duzgun* (correct, right). However, in most of these words, the last syllable is a word-forming suffix. Therefore, it is doubtful that these words were formed by the displacement/rearrangement of syllables. However, in the ancient language, these syllables are found not as suffixes, but as the

roots of words.

In the Sumerian and Turkic languages, the Law of Syllables is necessarily observed in the words formed by the displacement of syllables. For example, if to change the syllables in the word *elek* (sieve), it will be: *leke*: $e + lek = elek$; $le + ke = leke$. Since the division of the syllable is broken here, the word *leke* or *elek* was not formed by a displacement of the syllable.

By repeating and displacing syllables, only one new word can be formed from each word, as in this case syllables can be repeated or displaced once.

14. Monosyllabic words in both languages form the basis of the lexical fund.

Today the first syllables of many words seem meaningless to us. Even many composite words are called simple because their roots are unknown. Let's consider the words *ba*, *de*, *ne*, *bi*, *tu*, *ju*. They don't matter today. However, in the ancient language, each of them had one or more meanings. Let's take the root *ba*. In the Sumerian and ancient Turkic languages, the word *ba* meant *liver*, *forgive*, *home things*, etc. Dozens of new words derived from the root *ba*, such as *baba* (*grandfather*), *bala* (*child*), *baga* (*frog/turtle*), *baji* (*sister*), *baja* (*chimney*), *bayir* (*outside/street*), *badam* (*almond*), *balag* (*hemline*), *baghishlamaq* (*to gift, donate*).

The word *ju* is used in the ancient Turkic languages in the sense of *small*, *tiny*. Later, many words were formed from this root, such as *smallness*, *childhood*, *scantiness*. For example, *juju* (*small insect*), *juja* (*chick*), *jura* (*small saz*), *juyur* (*roe deer*), *jujerti* (*sprout*), *jujermek* (*to sprout*), *jujuk* (*small potato*), *jullut* (*small bird/sandpiper*), *dzhurdek* (*small bowl of water/clay jug with a long neck*), etc.

In "Dada Gorgud" (Oglan anasinin sozun simadi/The boy did not break his mother's word), in ancient written monuments (Manim sabimin simadi/My son did not break my word), and in M.Kashgarly (Ol suni sidi/He defeated the army) the verb *syndyrmag* (*to break*) consists of one syllable in the form of *sy*.

Today the word *gu* is used in our language only in the expression *if you say gu, you will go deaf*. However, this word

was used in the Sumerian and ancient Turkic languages in the meaning of *sound, news, gossip*. In the sentence “they brought *gu*” from “Dada Gorgud” the word *gu* meant *news*.

In the Sumerian language the word *syndyrmag* (*break*) had the form of *sy*, the word *ses* (*voice, sound*) had the form *gu*, and the word *bagyr* (*liver*) had the form *ba* and consisted of one syllable. There are many words like that in both languages. The first syllable of all words is its root.

15. Both languages have dozens of identical monosyllabic words of CVC and VCV type.

According to H.K.J. Jovan, the fact that only three words, under the condition that they are of the CVC type, and according to J. Girenberg, only three or four words are phonetically and semantically identical is enough to prove the connection between the two languages. In the Sumerian and Turkic languages, there are dozens of words of CVC and VCV type with the same sounding and meaning. There are 12 identical words for each of them below, although the number of such words is much more: *bil* (*knowledge, know*), *kash* (*run*), *kal* (*brave, fast*), *kan* (*khan*), *kur* (*measure*), *kuz* (*twins*), *ken* (*gene*), *gar* (*heap, pile, pile up*), *gud* (*bull*), *gam* (*light, dazzling*), *tur/dur* (*stop*), *tug* (*flag, coat*), *ada* (*father*), *ama* (*mother*), *aba* (*grandfather*), *utu* (*utu*), *uru* (*uru*), *aha* (*lord*), *ege* (*ege*), *eme* (*eme*), *iri* (*big*), *una* (*una, ona*), *una* (*una, ona*), *unu* (*unu, onu*), *udi* (*udi, sleep*), *udu* (*sheep*), etc.

16. In both languages there are more than 10 identical homonyms.

With the suspicion that the pictographic inscriptions found between the two rivers were written in the Sumerian language, F. Turo-Danjena was a supporter of the idea that the Micha inscription was originated from the pictographic one, and that both of them belonged to the Sumerians. He considered the existence of homonyms in both inscriptions the most convincing evidence. Therefore, in the pictographic inscriptions and inscriptions of Mikha they looked for homonyms. A. Falkenstein found one homonym in pictographic records and Sumerian texts: TI-ox and TI-dirilik (*life*).

Then three more were added to it. The last three homonyms were found by A.A.Vayman. These are: GIG-bughda (wheat) and GIG-qara (black); GI-geri (back) and GI-qaytarmaq (return); MASH – kechi (a goat) and MASH – bolmak (to divide). After the discovery of these four homonyms, A.A.Vayman substantiated his argument by the fact that *the discovery of four homonyms in the language of pictographic records that coincide with words in the Sumerian language, in my opinion, is sufficient evidence that the pictographic records were also in the Sumerian language.* Further, A.A.Vayman wrote that *henceforth there can be no doubt that the pictographic writings were also in the Sumerian language.*

Based on the views of A.A.Vayman, it is possible to say that the discovery of three or four identical homonyms in the Sumerian and Turkic languages is enough to confirm their relationship.

Turkic languages are very rich in homonyms. Perhaps that is why the poem in the jinas (rhyming lines by homonyms) style is only in the Turkic languages. All words in the poem by Tufarganli Abbas “Gulgaz indi, Gulgaz indi” (Gulgaz now) are jinas. There is not a single word in the five-fold poem that was not jinas. Not every language is strong enough for this.

The vocabulary of the Sumerian language is not so rich. There are about three thousand words in this language. However, very rich and beautiful artworks were created in the Sumerian language. Their creators, perhaps, should first of all be grateful to homonyms for the richness of the language. There are words that are used in five or six meanings. The richness of a language with homonyms is a big event in the language.

There are dozens of similar homonyms in the Sumerian and Turkic languages. Some of them are given below:

1. Ag-pure, clean and ag-rang – white color (Sum),
Ag-pure, clean and ag-rang – white color (Turk).
2. Ba-forgive, to reward and ba-bagir (Sum),
Ba-forgive, to reward and ba-bagir (Turk).
3. Bilga-ancestor and bilga-witty, intelligent, clever, wise,

knowing

everything (Sum),

Bilga-ancestor and bilga-witty, intelligent, clever, wise,

knowing

everything (Turk).

4. Eren-soldier, warrior and eren-cedar tree (Sum),

Eren- fearless, soldier, warrior and eren-cedar tree (Turk).

5. Id-water, river and id-send, farewell (Sum),

İd-water, river və id-send, farewell (Turk).

6. Ga-food, eat and ga-to pack up, to heap up, to pile up (Sum),

Ga-food, eat and ga-to pack up, to heap up, to pile up (Turk).

7. Gara-grape, grapevine and gara-color (black) (Sum),

Gara-grape, grapevine and gara-color (black) (Turk).

8. Me-personal pronoun I and me (mee) -brain (Sum),

Me-personal pronoun I and me (mee) -brain (Turk).

9. Ud-day, time and ud-sheep (Sum),

Ud-day, time and ud-sheep (Turk).

10. Ur-high, top, tall and ur / ru-hit (Sum),

Ur-high, top, tall and ur / ru-hit (Turk).

There are many identical homonyms in the Sumerian and Turkic languages. The homonymy of the following words also raises no doubts: *ag* (to measure) and *ag* (pain, sadness), *aga* (great, leader) and *Aga* (person's name), *ba* (steam) and *ba* (drown), *ka* (door) and *ka* (escape), etc. In the Sumerian and Turkic languages, the words *a*, *u*, *ag*, *ka*, *kur*, *ba*, *ga* are used in 5-6 meanings, of which, although not all, but two, three are homonyms.

Such phenomena can only be found in genetically related languages.

17. Some zoonyms are the same in both languages. For example, gud-bull (Sum), ud-cow (Turkic); uz-gas (sum), gaz (Turkic); uzu-lamb (Sum), guzu (Turkic); ur-bara-wolf (Sum), boru-wolf (Turkic); suna-duck (Sum), sona-duck (Turkic); ur-dog (Sum), gur, to bark, a bark-dog (Turkic); udu-sheep (Sum), ud-

cow (Turkic); amer - offspring of all animals (Sum), sudamar - offspring of all animals (Turkic); as well as amlık - a newborn lamb, not separated from its mother (Turkic); mush-bird (Sum), gush-mush-gush / bird (Turkic); gazelle-goat (Sum), gazelle-goat (Turkic). There are many such words denoting the names of animals and birds in the Sumerian and Turkic languages.

18. The same anthroponyms are found in both languages. The first Akkadian king, Sargon I, was named *Sharrukin*. There is no word Sargon in scripts, and it cannot be. There is no letter *o* in the Sumerian language. The name Sargon is invented by scientists. Until the Akkadians conquered Sumer, the name *Sharruki* did not exist. This name was given to him after the occupation of Sumer. Şumer sözüdür. It means a tsar – king (char/shar - king/ball) who kills (ru/ur) people (kin - hatred). In general, written sources evidence that when the Akkadians captured Sumer, they did not have personal names. As until two or three hundred years after the arrival of the Akkadians in Sumer, all their names were Sumerian words. Although I.M.Dyakonov expressed this opinion, he did not reveal the essence of his words. He's writing: "How closely the Sumerian and Akkadian ethnic elements are intertwined is evident from the proper names on the obelisk of King Manishtus. A grandfather is Sumerian, but a son or grandson already bears an Akkadian name (less often vice versa).

In ancient written sources, the name of one of the Kypchak warriors is *Sharrukin*. Most likely, this name means *Sari Khan*. The Akkadian king Sharrukin (Sargon I) also gave his daughter a Sumerian name.

Sharruka's son, who became khagan/ruler after him, was named *Urumush*. Sometimes it was distorted and written as *Rimush*. B.A.Turayev pronounced this name only as Urumush.

Balykh I is the son of Etana, the first khagan/ruler of the Kish dynasty. He became khagan after his father. The name of one of the subsequent khagan after him is Melam-Kishi.

Guba was the female khagan of the Agshakh dynasty. The first khagan of the Ummah dynasty was Ush. The first khagan of

the second Uruk dynasty was En.Sha.Kushanna. The meaning of this name is the Kushan's (kushchu) master – ensha, ensy. The Kushans is an ancient Turkic tribe Kushchu.

Tirikan (Tarkhan), Sarlagab and Yarlagan were khagans of Kuti, Ur-Baba was khagan of Shirpurlu, Shulgi was the khagan of the III Ur dynasty, Isma-Dagan was the khagan of the Issin dynasty.

Kassits (Gushchular) seized power in Mesopotamia in about 1742 BC, and kept it until 1155. The words *gardash* (brother) and *garyndash* are clearly seen in the names of the khagans: Gandash, Karaindash, Kadashman, Karakindash. The first part of five kassit khagan names is Kadashman.

All these names are Turkic words.

19. Speaking about the Sumerian toponyms, I.M.Dyakonov writes: “Almost all the toponymic names of Sumer (and Akkad) do not have Sumerian and Semitic geimologies”. This idea also has no scientific basis. Since the Sumerian toponyms can be easily explained on the basis of the materials of the Turkic languages, the Turkic toponyms can be easily explained on the basis of materials of the Sumerian language. I have researched more than 50 Sumerian and Turkic toponyms, and clarified their origin. For example, Ur, Uruk, Kish, Shirpurlu, Garga, Iddigna, Burannu, Gazakh, Guba, Shagan, Shakhshakh, Avan, Shikh, Shikhlar are of such names, and they are all Turkic words.

20. There are plots, motives and images that can be found only in Sumerian and Turkic folklore. Here is one motive from the epic “Dada Gorgud” and “Bilgamis and the Heavenly Bull”:

Inanna loves Bilgamis. Bilgamys rejects her love. The enraged Inanna goes to her grandfather An, and asks for a bull to kill Bilgamis. Inanna brings the bull and hounds him on Bilgamis. Enkidu twists the bull's tail three times, and it falls on his knees. Bilgamys cuts off the bull's head, skins it off and throws it at Inanna's feet. In “Dada Gorgud” also Ganturali, in order to marry Tekur's daughter Seljan khatun, he must fight a bull in order to get a lady. He also twists the tail of the bull three times, and it

falls to his knees. Ganturali cuts off the bull's head and throws its pelt under Takur's feet.

In no other epic there is a motive where having twisted the tail of a bull three times, they dump it on the ground, and having removed its skin, throw it under the feet of its owner.

There are many such common motives, images and plots in the examples of Sumerian and Turkic literature. They were studied separately.

21. There are dozens of identical terms in both languages related to agriculture: *ekil* - area, field (sum), *ekin* (Turk); *egar/engar* - farmer (sum), *dangar* - grain-grower, thrasher (Turkic); *gish* - *khysh* – wooden plow (sum), *khysh* – wooden plow (turk); *khum/lum/ gum* – fertile, fertile soil (sum), *khumus* (Turkic); *irrishu*-plowman, farmer (sum), *dirrikchi* - gardener (Turkic); *saman* - grain sickness (sum), *saman* - straw (Turkic); *sud* - milk (sum), *milk* (Turk); *ga* - *gatyg*, *yogurt* (sum), *ga* - *gatyg*, *yogurt* (turk); *ki-sum-bossan* (sum), *bostan* - kitchen garden (turk); *ki-ukus* - place of cucumber, garden (sum), *bakhcha* - garden (Turk); *apin* - sowing, seeding, farmer (sum), sowing (Turkic); *al-ra* - to clear from weeds (sum), to clear from weeds (Turk); *al* - hoe, adze (sum), *alakesh* (Turkic); *alag* - weed (sum), *alag-weed* (turk); *kal-alag* - grubber (sum), *alakchy* - grubber (Turkic).

22. Some metal names and art terms are the same in both languages. The word *iron* in the Turkic languages sounds like *tebir* in Sumerian. The Sumerians called silver *simug*, and the ancient Turks called it *sim*.

23. The Sumerian and Turkic languages have the same words for color. For example, *ag* / white (sum), *ag* (Turkic); *gara* / black (sum), *gara* (turk); *gunu*-brown (sum), *gonur*-brown (Turkic); *ab(y)* - shade of blue (sum), *aby*-shade of blue (Turkic); *al*-red (sum), *al*-red (Turk).

24. About thousand words in the lexical fund of the Sumerian language were used or are used in the Turkic languages. The famous linguist M. Swadesh, using computer analysis, came to the conclusion that *if in two different languages*

there are more than 100 words that are similar in phonetic and semantic sense, their formation independently is one in a million. And if there are more than 7 double words, there is a historical connection between the two languages. Thus, the phonetic and semantic identity of about 1000 words in the Sumerian and Turkic languages, or their similarity confirms their relationship.

25. In both languages, proper nouns were formed from common nouns (gud / Gudeya), and common nouns were formed from proper nouns (Aga / aga). Gud means bull, Gud; Eyya means Enkin's bull (Ea).

26. In the Sumerian and Turkic languages, when a complex word is formed from two simple words, the meaning of simple morphemes is lost and the formed word acquires a completely different meaning. For example, *Mengene, Urmakh*. In the Sumerian and Turkic languages syllables are often formed by one vowel, and one consonant, two vowels, and one consonant or one vowel, and two consonants. In both languages there are almost no words with three or four consonants following one another. However, there are many such words in Indo-European languages. There are only 2 out of 10 vowel sounds in the word *transplant*. In Indo-European languages there are hundreds of words, at the beginning of which 3-4 consonants are used together (str, shkv, vskr, vsmr, vskhl). In the Sumerian and Turkic languages, there is no repetition of the same consonant at the beginning of a word (ss, vv).

27. In the Sumerian and Turkic languages, the repetition of the same word means the plural, and the exaggeration: *gal-gal* – very big (to speak); *tur-tur* – in a small quantity (waste time on business); *sur-sur* – in herds, *gur-gur* (croak), *zar-zar* (to cry), *shyr-shyr* (to murmur), etc.

28. There are over hundred words in the Sumerian and Turkic languages, which played the role of a semantic nest in both languages. Although in most cases borrowed words are not semantic nests in a new language.

Root words	Words delivered from them	
	In the Sumerian language	In the Turkic languages
An	An+she - eshshak (donkey) An+bar - anbar (storage house) An+zud - a name of a bird	Andır- smth bad Anbar - anbar An+qud - a name of a bird
Ba	Az. Ba+ğ- baby; Ba+s- step on; tread down Ba+lām-Az. bəlim Ba+laq- balaban/ musical instrument Ba+ra-bayıra/go out Ba+sığ-basımaq/be attacked	Az. bağ- baby; bas- step on, tread down; Az. Bə+lim-bəlim Ba+la+ban musical instrument Ba+yı+ra/(go) out Ba+sıl+maq/be attacked
Ka	ka+sh - urinate Ka+rı- arm Ka+r- escape Ka+d-close	ka+ş- urinate Ka+rı- arm Ka+r- escape Ka+d-close

In the Sumerian and Turkic languages all vowels were both independent words and semantic nests. The number of words with the same semantic nest in both languages is over 100 in terms of form and meaning (see Items 11, 12 and 14).

Many scholars assert that the names of the Sumerian Gods cannot be explained in any language. However, these names can be easily explained in the Turkic language.

Ab. This is the name of one of the Gods before the existence of Sumer. It means heaven. The word *ab* today exists in our native language in the form of *aby*, to denote a color.

Absu. This is the first name of the Caspian Sea, means

Heaven, (ab), sky Sea (water). Both words *ab(y)* and *su* are still preserved in the Turkic languages.

An. He is the main God of Sumer, the eldest of the pantheons. His name means heaven. In the Turkic languages this word was used in the same sense. The word Morning Dawn, dawn comes from it.

Enki. This is An's eldest son. It means the owner of the place. En-agma (lord), Master, Great; Key-Er! Both are Turkic words.

Ninky. This is Enki's wife. Ninki means female mistress, mistress/madam of the place. Nin-aga, owner; Ki-Er.

Enlil. This is An's youngest son. It means lord, master of the wind/air. He himself is the God of air, wind. Both the word *en* and the word *yel* are Turkic words.

Ninlil. This is Enlil's wife. Ninli means female owner, owner of women.

Inanna. Sumer's god of love. The meaning of this name corresponds to the meaning of the owner, the patron saint of mothers: In (En) – *owner, patron, anna mother*.

Ishtar. This is Inanna's other name. Some scholars do not consider the name Ishtar to be of Sumerian origin. There are three main proofs that this is a Turkic word: 1. When the syllable *ish* passed from the Sumerian language to Akkadian it took the form of *shaddu*, and the word *il shaddu*, when it was transferred from the Akkadian language to the Bible, took the form *el shaddau*. This shows that the syllable *ish* is a borrowed word for the Akkadian language. Z.Sitchin also believed that the syllable *ish* is of Sumerian origin; 2. In the Sumerian language *ish* is the root word. Many names and words were formed from it: Ishkur, Ishbara, Ishullana, Ishum, etc.; 3. There are dozens of words in the Turkic languages that were formed from the root *ish*. Only V.V.Radlov's dictionary contains 116 words derived from the root *ish*.

Ishkur. Formed from the root *ish*. This is a Sumerian word. The syllable *kur* of this word corresponds to the meanings of mountain, country and the underworld in the Sumerian language.

Since Ishkur is the God of lightning, his name corresponds to the meaning of *mountain light*.

Baba/Bau. It is the daughter of God An. She is the wife of Enlili's eldest son Ninurta/Ningirsun. This is a Turkic word.

Asallahy. This is another name of Khydyr. According to Sumerian myths, Khydyr (Marduk) disobeyed the gGds and forcibly took power into his own hands. This name meant disobedient God, disobedience to Gods, and corresponds to the deed of Khydyr.

Utu. This is the God Sun. Both the spelling and the meaning of the name is *fire (od)*. Since there is no letter *o* in the Sumerian language, the name is pronounced as *Utu*.

Aya. This is Utu's wife. In the basis of this word is the syllable *ay*. *Ay* is also a Turkic word.

Nannar. This is the God of the Moon, Enli's son. The meaning of the name is *light, fiery, hot*. Its morpheme *nar* is still used in the same meaning in our native language. The idea that this word was borrowed from Persian and transferred to the Turkic language is unfounded. The word *nar* was a Sumerian-Turkic word that later passed into Persian.

Uttu. This is the daughter of Enki's granddaughter. This is the God of weaving. The root of the name is associated with fire, which means *fiery*. When the word-forming suffix *lu* is attached to the root *ut (fire/od)*, the strength of the consonant *t* converts *l* to *t*. This is very common in the Sumerian language. This characteristic is still present in the Turkic languages.

Nergal. This is the God of the underworld, the husband of Ereshkigal. In fact, his name should be read as Ergal. This name also occurs in the form of Irkalla. The word-forming suffix *ly* is typical for the Turkic languages. *Ir* is also the root of the word *Earth/Yer*.

Ereshkigal. This is Irkalla's wife. Inanna's sister. The root of the word is *yer/place, earth*.

Ninti/Ninmakh/Ningursag. These are different names of the same God. This God was called Ningursag on the planet Nabur. This is the

daughter of An, the sister of Enlil and Enki. Ningursag means the lord of the mountain top. After the creation of the first human by Enki, they were named Ningursag, Ninti. This name means *the giver of life*. *Ti* in the Sumerian language meant life, is the root of the word *existence, life*. The third name of this God means *a great woman*. The *makh/mag* had a meaning *great* in the Sumerian and Turkic languages.

Bunene. Nene/Grandmother is a Turkic word that was also used in the Sumerian language. The syllable added to the beginning of the word is also a Turkic word.

Kubaba. Baba is a Turkic word. It is also a term meaning name and relationship in the Sumerian language. The syllable *ku* was added to the beginning of the word.

Zababa. Baba is a Turkic word, the syllable *za* is added to the beginning of the word.

Bilulu. *Lulu* is a Sumerian word which meant *people*. The syllable *bi* is also a pronoun in Sumerian and Turkic languages.

The Law of Harmony is observed in the names of the Sumerian Gods in most cases. In names such as Khidir, Asallahy, Baba, Utu, Uttu, Aya, Nannar, Dumuzu, Ninti, Ninlil, Ninki, Antu, Enlil, Enki, Ishtar, Ishkur, Tammuz, etc. Ningursag, Ereshkigal, Nergal, Irkalli, Erra, etc. breaking of the Law of Harmony is due to the fact that they are compound words.

30. The phonetics of the Sumerian language has not yet been studied. There are many reasons for this. The phonetics of the Sumerian language has not been studied on the basis of the phonetics of the Turkic languages until now, and this is what creates difficulties. After the analysis, based on the phonetics of the Turkic languages, it is possible to state about the presence in the Sumerian language of such vowel sounds as a, e, ə, i, u, ü (Az. a, e, ə, ı, i, u, ü), and consonants as b, d, h, g, ğ, (x), k, q, l, m, n, ng, p, s, t, f, ş, z (Az. b, d, h, g, ğ, (x), k, q, l, m, n, ng, p, r, s, t, f, ş, z). The presence of 7 vowels and 18 + 1 consonant sounds also corresponds to the sound structure of the Turkic languages. Of course, these are not the last thoughts / words.

The pronunciation of words in the Sumerian language

corresponds more to the Oghuz dialect. The Sumerian language also has the mute sound *nun* (*ng*). The Sumerians also pronounced words ending in a consonant *g* with the sound *ğ* (ashlag, ashbag / Az. aşılağ, aşıbağ), and words ending in a consonant *ch/ j* - with the sound *sh* (*ush*), like the Oghuz.

I am currently working on the Sumerian-Turkic dictionary given below. Here the very sign of miha, its pronunciation, meaning in the Sumerian and Turkic languages are given. When this dictionary is ready, it will be possible to compare the Sumerian and Turkic languages in any aspect, there will be more opportunities for clarification and disclosure of unclear questions.

Mixi işarə	Oxunuşu	Mənası	
		Şumer dilində	Türk dilində
𒀭	a	axar (su)	axar (su)
𒀭	a	al (əl)	al (əl)
𒀭𒀭	ab	göy, səma	göy, səma
𒀭𒀭	an	göy, səma	göy, səma
𒀭𒀭	an	dingir	dingir, tenqri, tanrı
𒀭𒀭	lil	yel, hava	yel, hava
𒀭𒀭	ba	bağışlamaq	bağışlamaq
𒀭𒀭	e	ev	ev
𒀭𒀭	dumu	oğul, övlad	oğul, övlad
𒀭𒀭𒀭𒀭𒀭𒀭	Ka.An.Na	Göyün qapısı	Göyün qapısı
𒀭𒀭𒀭	an.na	göyün	göyün
𒀭𒀭	ka	qapı	qapı

Translated:
Aytən Kamal Rzayeva
PhD, Associate Professor Chair of Foreign Languages
International Relations and Regional Studies Faculty
Azerbaijan University of Languages

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Kitabın adı haqqında	3
Şumer və türk dillərinin oxşarlıqları	13
Şumer və türk dillərində Heca qanunu.....	28
Şumer və türk dillərində ilk sözlər və səs artımı yolu ilə söz yaradıcılığı	37
Şumer və türk dillərində eyni semantik söz yuvaları	50
Şumer və türk dillərində hecaların təkrarlanması yolu ilə söz yaradıcılığı	60
Şumer və türk dillərində bədən üzvlərinin Adlarını bildirən terminlər	68
Şumer və türk dillərində qohumluq və say bildirən sözlər	83
Şumer və türk dillərində eyni omonimlər	86
Şumer dilinin fonetikasına haqqında	89
Şumer tanrı adlarının türk dilində semantik açımı	96
Şumer və türk dillərində feillər	104
Şumer dilində felin məsdər forması	106
Şumer və türk dillərində hallar və hal şəkilçiləri	107
Şumer dilində lı, li, lu, lü şəkilçiləri ilə düzələn sözlər	112
Şumer dilində miş, miş, muş, müş şəkilçiləri ilə düzələn sözlər	119
Şumer dilində "gər" şəkilçisi ilə düzələn sözlər.....	121
“Bilqamis” dastanında onomastik türkizmlər	122
Şumer şairi enlil ismə dağının üç şeiri haqqında	134
Şumer dilinin ləhcələri	138
Şumer və türk dillərində işlənmiş eyni və oxşar sözlər ...	139
Nəticə.....	367
Заключение	396
Summary	432

İXTİSARLAR

AFM- Azərbaycan filologiyası məsələləri
AYB- Azərbaycan Yurd Bilgisi
ƏYİ- Əlyazmalar İnstitutu
TDK- Türk Dil Kurumu
AШП- Антология шумерской поэзии (Вступительная статья, перевод, комментарий, словарь В.К.Афанасьевой),
ДАН- Доклады Академии Наук
ИЧ-История человечество
Лен-Ленинград
НДПА- Народы Древней Передней Азии
ПАЭС- Переднеазиатский Этнографический Сборник.
ПАС- Переднеазиатский Сборник.
ППВ- Письменные памятники Востока
ШГЭ-Шумерский героической эпос (транскрипции, перевод, комментарий и вводные статьи И.Т.Каневой).
ЯНСССРТА- Языки народов СССР. Тюркские языки..
ВДИ- Вестник Древней Истории.
ВТ- Вопросы тюркологии.
ВТЯ-Вопросы тюркского языкознания.
ВЯ- Вопросы языкознания
ОСТН-Опыт словаря тюркских наречий.
ОПШП- О переводах шумерской поэзии
ТДП-Тайны Древних Письмен
ЭИНА-Этническая история народов Азии
ДТДИИОВСЯ -Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках
СТ- Советская тюркология
СЭ- Советская этнография

Çара imzalanmışdır: 08.10.2020.

Formatı 60x90 1/16.

Нәсмi 29 ç.v. Sifariş № 60. Tiraj 500